

ItK

1

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1976**

A TARTALOMBÓL

Dán Róbert: A „Pécsi Disputa”

Fenyő István: A reformkor eszmei előkészítője: az Erdélyi Múzeum

*Martinkó András: Töredékes gondolatok Kemény Zsigmond
palackpostájáról*

Rónay László: Kosztolányi nagy regényei

✱

*Varga Imre: Rákóczi fejedelem képe a kuruc szabadságharc
egykorú költészetében*

Szemle

Katolikus egyházi énekek (1608—1651) (Bitskei István)

Szilágyi Ferenc: Csokonai dunántúli tájszógyűjtése (Szathmári István)

Pándi Pál: Petőfi és a nacionalizmus (Varga János)

Jókai Mór összes művei (Solt Andor)

Lengyel Balázs: Hagyomány és kísérlet (Vargha Kálmán)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1976. LXXX. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Szauder József

főszerkesztő

Komlowszki Tibor

felelős szerkesztő

Németh G. Béla

társzerkesztő

Bíró Ferenc

Kiss Ferenc

Tarnai Andor

Varga József

<i>Dán Róbert: A „Pécsi Disputa”</i>	1
<i>Fenyő István: A reformkor eszméi előkészítője: az Erdélyi Múzeum</i>	15
<i>Martinkó András: Töredékes gondolatok Kemény Zsigmond palackpostájáról</i>	35
<i>Rónay László: Kosztolányi nagy regényei</i>	54

Kisebb közlemények

Varga Imre: Rákóczi fejedelem képe a kuruc szabadságharc egykorú költészetében. 72 — *Voigt Vilmos: A „sziciliana” Magyarországon 1584-ben.* 84 — *Kerényi Ferenc: A főrendi ellenzék műkedvelő színjátékai 1841-ben.* 87 — *Reisinger János: Bethlen Kata-szövegrészlet Babits kései versében.* 90

Adattár

<i>Kathona Géza: Pótlások az 1711-ig Angliában tanult magyar diákok névsorához</i>	92
<i>Bényei Miklós: Eötvös József magyar irodalmi olvasmányai</i>	98
<i>Szilágyi Ferenc: Arany János ismeretlen verse</i>	107
<i>Scheiber Sándor: Vajda János két levele</i>	108

Szemle

<i>Katolikus egyházi énekek (1608–1651) (Bitskey István)</i>	110
<i>Szilágyi Ferenc: Csokonai dunántúli tájszógyűjtése (Szathmári István)</i>	112
<i>Pándi Pál: Petőfi és a nacionalizmus (Varga János)</i>	116
<i>Jókai Mór összes művei (Solt Andor)</i>	125
<i>Lengyel Balázs: Hagyomány és kísérlet (Vargha Kálmán)</i>	128

*

<i>Kodály Zoltán: Visszatekintés I–II. — Nemeskürty István: A magyar népnek, ki ezt olvassa. — Barbara Otwinowska: Modele i style prozy w dyskushach na przełomie XVI i XVII wieku. — Váradi-Sternberg János: Utak, találkozások, emberek. — Dénes Zsófia: Úgy, ahogy volt. — Tegnapi újművészek. — „Nem engedélyezem!” — Illés Lajos: Kezdet és kibontakozás. (Csűrös Miklós, Tarnóc Márton, Balázs Mihály, Fenyő István, Széles Klára, Markovits Györgyi, Pomogáts Béla)</i>	131
--	-----

Krónika

<i>Ferenczi László: Az Irodalomtudományi Intézet húsz éve</i>	141
---	-----

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
XI., Menei út 11–13.

A „PÉCSI DISPUTA”

Közel négyszáz esztendeje, 1588. augusztus 27—31 között zajlott le a hódoltságban levő Pécssett a ráckevei református prédikátor, Skaricza Máté és a pécsiek antitrinitárius lelkésze, Válaszúti György teológiai vitája Jézus istenségének tárgyában. Az eseményről Válaszúti György „Az petsi kerezttien rendnek meltatlan praedikatoranak Valazuti Georginek Scarica Matheval, az kevieknek tizteletes es böcsületes praedikatoranak Pelsen valo bezelgetéseknek . . .” kezdetű, közel százötven éve ismert kézírata számol be.* A szakirodalomban „Pécsi Disputa” címmel idézett és részben elemzett munka mintegy ötöde tartalmazza a polémia történeti előzményeit, néhány ezzel kapcsolatos forrást, majd rátér az 1588. augusztus végén lezajlott hivatalos és magáneseemények irodalmi értékű bemutatására. A mű második, nagyobb összefüggő része már nem a Pécssett történt eseményt vagy az ott elhangzottakat rögzíti, hanem a vitapartnerek között létrejött, előzetes megállapodás eredménye. Az történt ugyanis, hogy „Mathe uram . . . keozetünk minden gianuiat az haromsagnak es az fiu Istennek ki kiallotta, melireol valo disputatiot szemteol szembe nem akart. Azokaert ketelenitettünk ezzel irasra magunkat adni, es Isten segitsegebeol az ellenvetesekre feleleteket rendelni.” (45. lev.) E bizonyítások és cáfolások Válaszúti munkájának mintegy három ötödét teszik ki. Végül a harmadik, nagyobb összefüggő részben „Az mi vallásunknak summajat” olvashatjuk kb. ötödnyi terjedelemben. A műve megírására „ketelenitett” Válaszúti bevezetőjében körvonalazza munkája célkitűzéseit: „Ádom azért ezeket ki, nem valameli felnek vagi gialazattiar, vagi fel magasztalasara, hanem hogi az kerezttienek igazat ketto keozot tehessenek, és mi iob, rola gondolkodvan lelkeknek üdvoesegere keovethessen es megh tárthassak. Az minemü indulatbol lelkiüsmeretbeol azért en ezeket irtam es ki attam, kegielmetekis ugi olvassa, kit ha czelekeztek igaz birok leven, karat tudom nem valliatok.” (1. lev.) A későbbiekben meghatározza, hogy kik számára készült a mű: „. . . irasunk megh mutatia minden igazsagunkat mikor probalo tudosoknak kezehez kel.” (11. lev.) Végül pedig vitára szólítja fel a más felekezetűeket: „. . . szabadságot adunk minden kerezttien rendnek és kerüük (seot ha nem kérnek is hivatalotoknak rendi ezt kevannia), hogi mikeppen mi az kegielmetek ellenveteset megh olvastuk, megh hallottuk, es Isten bezedivel megh probaltuk, es az mit benne nem szerettünk bizonyisagokkal es okokkal megh feittettünk azon keppen kegielmetekis czelekedgiek io lelkiüsmerettel.” (46. lev.)

A mű céljának megfelelően választja meg eszközeit. Az események leírásakor, a teológiai fejtegetések során, véleményének rögzítésében tisztelettel beszél ellenfeléről, figyelembe veszi annak érveit, objektívnak mutatkozik saját hittételeinek megfogalmazásában. Mind e mögött az a nem is titkolt szándék húzódik meg, hogy ellenfeleit hasonló módszerek alkalmazására kényszerítse. Tudós olvasói megnyerésének szolgál szigorú tárgyyszerűsége, történeti, logikai, filológiai tudományossága, melyek az azonos színvonalú ellenvetéseket feltételezik. Teológiájának zárt rendszere pedig mintegy provokálja a más vallásúak cáfolatait.

* Válaszútiról és munkájáról ez ideig legteljesebb bibliográfiai összeállítás: NÉMETH S. Katalin: A Pécsi Disputa szövegeiről. Szeged 1973. 75—76. (Irodalomtörténeti dolgozatok 98.) Az alábbiakban idézett példány az OSZK Quart. Hung. 313. kézírata.

A fentiek előrebocsátásával kerülhet sor a „Pécsi Disputa” társadalmi hátterének felvázolására, forrásainak bemutatására, ideológiatörténeti helyének meghatározására.

„Ez hozzánk való ioveletre miképpen leot legien Mathe uramnak indulattia, ezekben megh itilheted” (3. lev.) — írja Válaszúti és indoklásul válaszolja a Pécsen tartott teológiai polémia előzményeit.

Pécsi kereskedők és a város ügyes-bajos dolgaiban utazó más polgárok az 1588. június 29-én Dunaföldvárán tartandó sokadalomra egykezve megálltak Tolnában. A két szomszéd város közötti kapcsolat meglehetősen elhidegült az 1570-es évek elejétől, amikor a tragikus kimenetelű nagyharsányi hitvitán Veresmarti Illés református püspök felakasztatta ellenfelét, az unitárius Alvinczi Györgyöt.¹ Tolna már ekkor is református vezetés alatt állott, bár nyíltan tevékenykedtek az antitrinitáriusok is. Pécsen Jászberényi György papsága idejétől, vagyis éppen az 1570-es évek elejétől, az unitáriusok kerekedtek felül a protestáns teológiai irányzatok harcában. Mindezek ellenére jószomszédi viszony alakult ki a két város között. A pécsi kereskedők jól kiépített kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkeztek Tolnában és a tolnaiak is felkeresték pécsi partnereiket. A Dunaföldvárra menő pécsi Magossi János, Szabó András, Szűcs András, Mihály ispán, György deák, valamint Ferenczi deák és öccse a korábbi gyakorlatnak megfelelően kopogtatták a tolnai Kürtösi János portájának kapuján.² Kürtösi kénytelen-kelletlen utasította el házától az utazókat, hivatkozva a tolnai református prédikátor, Decsi Gáspár tilalmára, „ki ükeot ellenzeni ebben, hogi petsiekkal se ennenek, se innanak”, mivel azok eretnekek. (2. lev.) E vád súlyát a Méliusz Péter életében hozott református zsinati határozatok szabták meg. A Jézus istenségét, örökkévalóságát tagadó pécsiek teljes negálását jelentette — azok esetleges „megtéréseig”.³ Decsi Gáspár azonban ennek az elméleti lehetőségnek is útját állta, amikor a pécsiek kérését megtagadva nem volt hajlandó nyilvános vitában megindokolni álláspontját: „azt megh keseriteni hazontalan dologh, mert az tū paedikatorotokis az ű vallasaban megh ereoseodeot, enis az eniemben. Es ezert semmikeppen eggiuk az masiknak nem engedhetne.” (2. lev.) Elzárkózásának azonban messzebbre mutató okai is voltak.

A XVI. század második felében a dél-dunai kereskedelem jó része a tolnai kikötőn keresztül bonyolódott, jelentős szerep jutott a városnak a fokozódó szarvasmarha-kereskedelemben is.⁴ Pécs kisárutermelőinek értékesítő és beszerző piaca, a Duna-menti vásárookra vezető útvonala Tolnában volt — vagy érintette azt. Pécs unitáriusainak állandó jelenléte és nyilvánvaló hatása zavarólag hatott a tolnai református többségre, akik maguk is szemben álltak a városukban nyomokban felbukkanó antitrinitárius ellenzékkel. Jászberényi György 1588 tavaszán bekövetkezett halálakor Decsi Gáspár és a mögötte álló tolnai polgárok elérkezettnek látták az időt a pécsi antitrinitáriusok elhallgattatására. E cél eléréséhez a legegyszerűbb módnak kínálkozott a pécsiek eretneként való kiközösítése, így gazdasági embargó alá vonása. Ami kényszerítő erőként hathatott volna a pécsi polgárookra, anélkül hogy bármiféle ellenlépést tehetnének.

Az unitárius Pécs városi tanácsa mindezt világosan látta és 1588. július 15-én kelt, Kis Farkas főbíró és Szabó Gergely polgármester aláírásával ellátott levelükben⁵ bizonyítani igyekeznek, hogy vallásuk az apostoli hitvallásokon nyugszik és ennek nyilvános megvitatását követelik. Egyúttal pedig nem is burkolt formában utalnak a török törvényekre, sőt kapcsola-

¹ KANYARÓ Ferenc: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár 1891. 122.

² Istanbul. Basvekelez Arcivi. Varga utca tahrir defterleri No. 593f. 18. Kürtösi János, testvére Gergel, szolgája Gyurko, szolgája Benedek. Káldy-Nagy Gyula szíves közlése.

³ A hercegszölösi zsinat határozatai XXI. KISS Áron: XVI. századi református zsinatok végzései. Bp. 1881. 681.

⁴ KÁLDY-NAGY Gyula: Harácszedők és ráják. Bp. 1974. 141–150. Káldy-Nagy Gyula szíves szóbeli közlése. Tolna gazdasági és kulturális jelentőségéről. : I. KATHONA Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974. 9–77. Decsi Gáspárról uo. 28–30., 78–79.

⁵ Modern helyesírással közölve KANYARÓ: i. m. 146–150.

taikra is: „... illen hitben leveokre legiene szabadsaghtok az hatalmas uraktol es feidelmekteol vagi nem hogi szabadon kegethessetek es szidalmazhassatok erette ...”, mert ha nincs — provokatív kérdés —, úgy a „hatalmas cziaszar teorvenie szerint” járnak el, „valaki leven az gondiat visellük... megh keressük az uraknak ereie es igaz teorvenie szerint”. (6. lev.) A pécsiek joggal hivatkoztak a török által érvényesített vallási türelemre. A hódoltságban ebből a szempontból teljes egyenlőség uralkodott, kivéve természetesen az iszlám mindenek fölött álló prioritását. A török tartózkodó, de érdeklődő figyelemmel kísérte a protestantizmus radikalizálódását. Különös tekintettel az antitrinitárizmus térhódítására, melyet az iszlámhoz a legközelebb állónak tekintett. A tragikus végű nagyharsányi hitvita után pedig egyenesen ellenérzéssel volt a reformátusok irányában. Veresmarti megbüntetését is a divánban szorgalmazták annak ellenére, hogy Válaszútiék „egy barátja” a legfőbb török állami szervben ennek ellene volt. Mindezt a tolnaiaknak is tudni kellett, sőt az sem lehetett titok, hogy a pécsiek kapcsolatban álltak a császár főtölmácsával is.

A pécsi városi tanács idézett leveléből kiderül, hogy magánlevelekben is áradt a szidalmazás Tolnáról Pécsre. És magában a városban hallatszottak hangok az antitrinitáriusok „eretnek”-ségéről. Ez utóbbi momentum a pécsi belső ellentétek megnyilvánulása lehetett, melynek párhuzamát láttuk Tolnán — ellenkező előjellel. Mindez annak a néma, de igen erőteljes küzdelemnek eredménye volt, amellyel a két város két vezető prédikátora már évek óta igyekezett megerősíteni hadállását a másik városban. Ennek következménye, hogy a tolnai másodpap, Bereki András, aki 9 évig dolgozott Decsi Gáspár mellett, többször is hitet váltott. Legutóbb éppen 1588. június végén. A pécsi Mihály ispán, a város vezetőinek egyike, éveken keresztül Decsi befolyása alatt állt. Mégis a tolnai embargó kimondásakor ő követeli a legerőteljesebben, hogy Decsi nyilvánosan álljon ki Válaszútiával. A gazdasági kapcsolatok felfüggesztését és a teológiai nézeteltéréseket a pécsiek levele közvetlen párhuzamba állítja: „Az halliuk, seot ugián megh tuttuk, hogi keore allat benneteket, es akar allatni, valaki az egi eleo Istennek tizelete feleol bezedre adgia magat, de megh ezt nem halhatok, hogi valaki egi nehani szaz forint arra marhat ad nekünk (melinek megh veteleben sok szonk, beszédünk vagion veletek), ki tilalmazta volna, avagi keore allata volna, melinek nem ugi kellene lenni, ha ugián szinten az ü tudomanniat effele czielekedetekkel akarja igaznak bizonyítani.” (6. lev.) Talán az itt említett szarvasmarha-üzlet, melynek lebonyolításáért aggódnak a pécsiek, robbantotta ki az embargót és tette sürgőssé Válaszútiék számára, hogy megfelelő ellenfél előtt tisztázhassák magukat az „eretnység” alól.

A Tolnán kiközösített pécsi kereskedők erőteljes követelésére, de különösen Mihály ispán érvelésére, Decsi Dunaföldvárra ígérte végleges válaszát az ügyben. Indoklása szerint itt megbeszélheti a dolgot más felelős személyekkel. A vásáron azonban újabb fordulatot vettek az események. A ráckevek református prédikátora, Skaricza Máté hajlandónak mutatkozott Pécsre menni és hitvitában megtárgyalni a pécsiek „eretnységét”. Szegedi Kis István nagyhírű tanítványa és utódja nyilván kizárólag teológiai szempontból nézte az ügyet és Decsivel ellentétben nem a pécsiek negálását, hanem meggyőzését látta elsődrendű kötelességének.⁶ De még így sem dönthetett egymaga. A polémia való részvételéhez a „neki keniert ado” polgárok engedélyét kellett kikérnie. A ráckevei polgárok érdekszférája viszonylag messze esett attól a gazdasági zónától, amelyben a pécsiek és a tolnaiak ellentétei kiéleződtek, így könnyen adták beleegyezésüket. Másrészt talán az sem volt mellékes tényező elhatározásukban, hogy országos hírű papjuk könnyű győzelmét remélték a jelentéktelennek tartott pécsi unitárius prédikátor ellenében. A kevi polgárok végleges válaszukat néhány héttel később Budán adták át az ugyancsak ott tartózkodó pécsieknek. Határozatuk szerint nemcsak papjukat hajlandók elküldeni, de néhány polgár is vele tart, hogy a vitának tanúja legyen.

A teológiai kérdéseken túl érdektelen keviak hajlandósága aláhúzza a tolnaiak elzárkózását. A tolnai városi tanács 1588. július 27-én válaszolt a pécsiek levelére. Eötvös Imre főbíró

⁶ Skariczáról és Szegedi Kistről l. KATHONA: i. m. 81—189.

aláírásával ellátott levelükben kifejtik, hogy a pécsiek eretnekségének ők nem okaik, de tudják az ebből rájuk háruló kötelezettségeket: „*mi Isten igeiből eleiteől fogva így tanultuk, hogy az kik mi keozunkban úgy és idegen tudományt hoznak, azoknak ne keozonniuk és hazinkban se fogadgiuk eket.*” (9. lev.) Másrészt nem látják időszerűnek Decsi pécsi utazását, mert „*vetelkedésre kevaniatok és abból akariatok velünk megh utaltatni.*” Végül arra hivatkoznak, hogy „*ilyen vezedelmes údeoben io mód és nagi ok nélkül effele vetelkedest indítani (meli cziendesen megh nem lehetne, az mint kegielmetek gondolta) nem iteljük illendeonek lenni.*” (9. lev.) A keviék is hallottak az eretnekek kiközösítését előíró törvényről, papjukat nem féltették a megszégyenítéstől, a vitát pedig „ilyen” körülmények között is illendőnek tartották. Legalábbis így szolt budai ígértük.

1588. augusztus 27-én hajnalban érkezett Skaricza Máté Pécsre — de egyedül. Saját szavai szerint „*en mostan senkiteől nem vallaztatot, sem boczáitot nem vagiok. . . hanem en csak feoldet és varasi latni ieottem kegelmetek keoze.*” (15. lev.); A kevi polgárok ígérteréről már nem esik szó. Skaricza — úgy látszik — csak a saját nevében állt ki a vitára. Városa polgárai, talán a tolnaiak közbenjárására visszaléptek.

A „Pécsi Disputában” hangulatos leírást olvashatunk Skaricza Máté és Válaszúti György első találkozásáról, kirándulásukról a Tettyére, a pécsiek barátságos vendégfogadásáról. A keviék prédikátora mindezek ellenére meglehetősen óvatoss. Elsősorban a vita során kialakuló közhangulat aggaszthatta, de joggal féltett Válaszúti és a híres pécsi iskolában képzett polgárok kérdéseitől, válaszaitól is. Ezért kerülve a szópárbajt, ragaszkodik ahhoz, hogy a templomban tartandó prédikációi után csak két-három kérdésre hajlandó válaszolni. Válaszúti nehezen egyezik bele a feltételekbe. Személyes biztonságát több ízben is garantálja és bizonyára arra is számít, hogy templomon kívüli beszélgetésekben bírja rá Skariczát az „eretnek” jelző törlésére. A templomban lezajló események mellett így kapnak döntő jelentőséget a fehér asztalnál zajló eszmecserek. A város polgárai közül többen is ebédre látják vendégül a társaságot és Válaszúti elégedetten állapíthatja meg: „*de bizoni lelkünkis eorvendezet és legeltet az sok io keresekben. Nem annira az en kerdezkedeseimnek miatta mint polgarinknak küleomb küleomb kerdezkedésekbeol . . . az mi tudomaniunkat az eovivel egiben vetven igazsagban megh ereoseodni kevanatoson ereolkedtfenek.*” (19. lev.) A város polgárainak iskolázottságára következtethetünk abból, hogy a „Pécsi Disputában” szereplő nem teológusok kb. fele „deák” jelzőt visel. Deáknak talán csak a fiatalabb polgárokat mondja Válaszúti. Megtudhatjuk a leírásból azt is, hogy a „deákok” nem feltétlenül szellemi foglalkozásúak. Ráczai János deák aktív kereskedő, akit éppen a vita egyik eseményéről hívatnak boltjába. Ráczairól azt is megírja Válaszúti, hogy ő „*papista keozotlunk*”, és szót ejt a pécsi katolikus plébánosról, István papról. A városon belüli vallási viszonyokra következtethetünk abból, hogy a templomban külön részből hoz Ráczai katolikus bibliát Skaricza támogatására. A templom tehát két részre volt osztva, a főhajóban az unitáriusok, az egyik mellékhajóban a katolikusok tartottak istentiszteletet.⁷ István plébános részt vett a hitvita eseményein, azt megelőzően pedig Válaszútival együtt kereste fel a város új bégjét a disputa ügyében. Pécsen a kereszténység ortodox és legszélsőségesebb irányzatai békésen éltek egymás mellett, sőt, úgy látszik, hogy a város katolikusainak sem volt közömbös az unitárius polgártársaikat ért inzultus.

A pécsi polémia negyedik napján Válaszúti Skaricza mellének szegezte a városa számára döntő kérdést: „*Ha az, kik, az egy attia Istennek üsmeretiben vadnak, és az Jezust uruknak, Christusoknak és lelki pazoroknak tartiak. Eretnekseghben legienek vagi nem.*” Skaricza, akit a napok óta tartó mélyenszántó teológiai vita meggyőzött a pécsiek keresztény — bár az ő meggyőződésétől lényegesen eltérő — vallásáról, így válaszol: „*Nem mondom en azt, mert valaki irasbol tudakozik, és üdveosseghre irast forgat, nem mello azt eretnekseghnek nevelilletni.*” (41. lev.) Válaszúti számára ez a kijelentés győzelmet jelentett, diadala azonban csak akkor lett volna

⁷ KANYARÓ: i. m. 176.

teljes, ha Decsi Gáspár is elismeri ugyanezt. A pécsieket ugyanis nem a keviékkel való viszály, hanem a tolnaiak akadályozták tevékenységükben. Ezért kéri ismételtén Skariczát, hogy Decsi Gáspárt vegye rá egy Pécssett tartandó újabb hitvitán való részvételre. Skaricza megígérte közbenjárását, de egyúttal kijelentette: „Az kegielmetek kevasagat megh mondhatom Gaspar uramnak, de nem tudom, ha eo kegielme mostansagghal ide ieohessen.” (45. lev.) A keviék jámbor prédikátora a lényegre tapintott: Decsit — még ha szándékában állna is — nem engednék Pécsre a tolnai polgárok.

Válaszúti a pécsi teológiai vita leírását a Skariczával történt előzetes megbeszélésre hivatkozva zárja 1588. november 28-án. Ennek értelmében írásban küldi Ráckevére azokat az ellenvetéseit, bizonyításait, amelyek részletes megtárgyalására Pécssett nem került sor.

Ezek elemzése során nyerhetünk képet Válaszúti teológiai műveltségéről, a „Pécsi Disputa” forrásairól.

*

A kolozsvári 3. Akadémiai Könyvtárban levő „Pécsi Disputa” kézirat végéről Kanyaró Ferenc a következőket idézi: „Ez pediglen nem annyira adtuk és bocsájtottuk ki a kereszténység közé mint saját fejünknek gondolatját, hanem mint jeles, bölcs és tudós embereknek értelmét. . . Nevezet szerént amaz becsületes Dávid Ferenc, Palaeologus Jakab. . . Sommerus János pyriai(!) és Bogáti Miklóssal több keresztény atyafiakat kiknek írásuk kezünkbe lévén, olvassuk és az szent bibliával conferálván minden istenfélőknek örvendetesen terjesztjük.”⁸ A Válaszúti által megadott antitrinitárius források mellett számos további munkát is azonosíthatunk a „Pécsi Disputa” szövegéből. Ezek egy részét név szerint idézi, másokat anonym citál.

A református irányú szakmunkák közül döntő szerepe volt számára annak a kis könyvecskének, melyből Skaricza érveit merítette. E könyv „István doctor” munkája, azé a Szegedi Kis Istváné, akinek műveit Skaricza segítette nyomdába. Válaszútótól megtudjuk, hogy a kevi prédikátor az ő kérésére példányt küldött Pécsre és annak nyomán látott neki szerzőnk ellenvetései megírásához. Szegedi Kis István munkái közül a fentiek vonatkozásában két mű jöhet számításba. Az 1573-ban Genfben kiadott „Assertiones” és az 1585-ben Bázelen megjelent „Locī Communes”. Az előbbi kis alakú, az utóbbi vaskosabb kötet. Mindkettőben azok a pontok kerülnek megtárgyalásra, melyek cáfolásával találkozunk a „Pécsi Disputa”-ban: Hogy isten fia még a Máriától született Christus előtt is személy volt. 2. Hogy test szerint való születése előtt is isten igaz volt. 3. Hogy ez a fiú-isten egyenlő az atyával. 4. Hogy örökkévaló legyen az isten fia. 5. Hogy teremtő legyen. 6. Hogy két természete legyen. Válaszúti leírásából joggal következtet Kathona Géza arra, hogy az „Assertiones” volt az ellenvetéseit provokáló munka.⁹ Egy ma már elveszett református irányú műről is tájékoztat a „Pécsi Disputa”. Veres-marti Illés „az fiu istenreol iratot” könyve, melyet a „fiu isten oltalmazására csinált” és Decsi Gáspár előszóval „ayanlotta es kereztienekek bocziatta” (30. lev.), ugyancsak Válaszúti forrásai közé sorolható.¹⁰

Ezek ellenében hozott legfontosabb érveit és bizonyításait Johannes Sommer munkáiból merítette a pécsi antitrinitárius prédikátor. A Krakkóban 1582-ben nyomott „Refutatio Scripti Petri Caroli” mellett használta az ugyanott 1583-ban kiadott *Tractatus Aliquot* címmel meg-

⁸ Az OSzK Quart. Hung. 313. példány vége hiányos. 1. Kolozsvári pld. 401. KANYARÓ Ferenc: Unitáriusok Magyarországon a XVI. és XVII. száz éveiben. Ker. Magv. 1886. 410.

⁹ Kathona Géza szíves szóbeli közlése. KANYARÓ: i. m. 175. A Theologiae Sincere Locī Communes. . . Basileae 1585. RMK. III. 740. vagy ennek 1588. évi kiadását feltételezi Skaricza kezében. Ennek a többszáz oldalas, sűrűn szedett könyvnek lemásolását nem kérhette Válaszúti, és nem ígérhette Skaricza: „. . . vagi magam irhatom megh, vagi deákkal irathatom” és Tolnáról megküldi. Az Assertiones kisalakú, alig száz oldalas mű. Assertio Vera De Trinitate. . . Genevae 1573. RMK III. 631. 2. kiad. uo. 1576. RMK III. 651.

¹⁰ Kanyaró feltételezi, hogy nyomtatásban is megjelent. I. m. 173. Erre azonban nincs utalás a Pécsi Disputában.

jelent gyűjtőkötetet. Ez utóbbi *Theses de Deo Trino ect.* című értekezése rövid összefoglalásban adja az előbbi Sommer-mű legfontosabb ideológiatörténeti megállapítását. Amiben a „De origine et progressu doctrinae de Trinitate” című fejezet megállapítja, hogy a Háromságról szóló tanítást a kereszténnyé lett görögök vitték az Egyházba. Ezek filozófiailag műveltek voltak, de az Ószövetség héber textusát már nem értették és ezért Platón és Arisztotelész tételeit szabadon elegyítették az Újszövetség szavaival. Mindkét műben szerepel „*Amelius Philosophus*” mondása, „*ki mikor zert Janos irását kezdette volna olvasni felkiáltja: Dispeream nisi barbarus ille, nam ipse Graecus erat breviter complexus est, quae de divina ratione, principio, et dispositione, divinus Plato et Heraclitus tradiderunt, ut Postellus lib. 1. cap. 3. refert*”. Válaszúti ezt és a következő idézeteket a „Theses”-ből vette át. A „De origine etc.” ugyanis sajtóhiba miatt „Aurelius” nevében idézi e mondást és ott a Postellusra való hivatkozás is hiányzik. A fejtegetés folytatása pedig csak a „Theses”-ben van meg: „*Plato in Timae: Opifex ille pulcherrimi, et optimi, perfectissimum Deum generavit, az az Amaz szep vilaghnak ekesiteoie, teokeletes Istent szült. . . Idem in Epinom: Ratio divinissima vel verbum (logos) divinissimum, mundum constituit visibilem. Az az amaz Jonak Isten beszede teremtetten az vilagot. Hallod e honet kelt az fiu isten.*” (134.lev.)¹¹

Bibliai bizonyító apparátusának jelentős részét azonban a Károlyi Péter ellen írt Sommer-könyvből merítette Válaszúti. Hangsúlyozottan tárgyalja a logikai, történeti, filológiai szempontokból számára elfogadhatatlan Háromságvédő nézeteket, és ehhez jól kiaknázza a *Refutatio*-t. Itt készen kapta a Proverbium 8/1-re, 30/4 stb.-re vonatkozó eszmefuttatásait, melyek lényege nála és forrásában, hogy a Salamon és az Agur az isteni bölcsességről elmélkedik és nem a fiú istenről, mely „*ha Isten teot volna, hagi neveireol megh nem tutta volna magiarazni*”. (88.lev.)¹² A számos további logikai ellenvetés felsorolása helyett egy történeti példa Válaszúti és Sommer közös érvrendszeréből. Micheas 5/1-ben Izrael szabadítójáról esik szó. Sommer: „*manifestum est prophetam hic de liberatione ex Babylone loqui, quae facta est per Zorobabel, qui ex tribu Juda fuit, unde et in maioribus Christi recensetur. Mat. 1. Luc. 3.*”¹³ Válaszúti: „*Mert az rabsagból megh szabadításra valo hadnagi igirtetik ieovendeoltetik kinek Bethlehembeol kel lenni megh adatani: az az Davidnak Nemzetsegebol. Ez pedig Historia szerint mondiuk lenni Zorobabelnek. Mint Zacharia 4 resziben nylyan vagion. Minek okaert Mathe es Lukaczi ezt szamlallik az Jezus Christus Nemzetinek eose keze. Mat. 1. Luc. 3.*” (95. lev.) Végül bemutató példaként egy Sommer-től átvett filológiai bizonyíték: „*Sed obstat Carolio, quod apud Michaeam additur: Egressus eius ab initio a diebus aeternitatis. . . Sed ne triumphet ante victoriam, ostendemus Hebraeo isti nos αναπαύσθαι . . .*” A Károlyit erős szavakkal figyelmeztető Sommer az idézett Michea 5/1 mondata mellé állítja 7/20-at: „*Dabis veritatem, quam promisisti Jacobo et misericordiam Abrahamo quae iurasti patribus a diebus antiquis.*” Végül citálja Zs. 77/6-ot: „*Cogitavi dies antiquos et annos aeternos . . .*”¹⁴ — bizonyítékként, hogy a proféta által használt örök idők, régi idők kifejezések meghatározott kezdettől való számítást jelentenek. Sommer még csak hivatkozik a héberre — elmarasztalva Károlyit —, Válaszúti viszont elhagyja Károlyi nevét, de konkretizálja a héber textust: „*. . .ennek [mármint a Micheasnál jelzett megváltónak] ki ieovetelit eoreok üdeokteol fogvan valonak mondgia az Propheta . . . hagi ez is artasodra ne legien im Isten bezedit adom rolla. Mi legien az Szent nyelvben az szo. Kedem es olam az az Reghi napok: Eoreokke valo napok es eztendeok, es üdeok, hagi teobbe effele sobolis eoreokke valo szülefest ne kereshes.*” (97. lev.) Az Ószövetség héber textusában Micheas 5/1-ben a מְקִדָּם és מִימֵי עוֹלָם kifejezések szerepelnek. Válaszúti kiegészítve Sommert az uo. 7/20 mondatban található „*Mi Mei Kedem*” (מִימֵי קֶדֶם) idézésével azt mondja, hogy az Istennek régi fogadalmát jelzi, mivel

¹¹ RMK III. 712a. 17 b; RMK III. 720 c. 131. Háttérét I. PIRNÁT Antal: Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570 er Jahren. Bp. 1961. 41.

¹² RMK III. 712 a. 38 b—41 b.

¹³ RMK III. 712 a. 42 b.

¹⁴ RMK III. 712 a. 43 a—b.

Ábrahám és Jákob „nem voltak üdeok eleot”. A Zs. 77/6 héberjét: *חשבת ימים מקדם שנות עולם* így fordítja: „Megh gondoltam az Reghi üdeoket: es eszembem tartottam az eoreokbe valo eztendeoket.” Majd megállapítja, hogy a zsoltáros nem élt örök idők óta, az esztendőik pedig „nem számlaltatnak üdeok eleot”. Végkövetkeztetése ismét azonos Sommerével: „határozással szól azért, az bizonyos üdeokreol”.

A „Pécsi Disputa” másik jelentősebb forrásvidéke Dávid Ferenc műveiben azonosítható. Bár Dávid teológiai következtetéseit Válaszúti túlhaladottnak tekinti, munkájában jól meghatározható a mártír unitárius püspök hatása. Az elméleti alapvetést Dávid híres *De falsa et vera unius Dei . . . cognitione* c. Gyulafehérvárott 1567-ben kiadott művéből merítette. Többek között innét vette át az Elohimra és más héber istennevekre vonatkozó fejtegetését és a János 1/1-ben szereplő „Logos” hagyományos antitrinitárius értelmezését. Dávid ezeket némileg továbbfejlesztve újra előhozta az 1571-ben Kolozsvárott kiadott „Az egy ő magától való. . .” című kötetében. Az előbbiből való a Válaszútinál és Dávidnál egyaránt szereplő „Jehova Elohim, Adonai, El Jah, Hu” mellett a közös helyesírással írt „Scaddai” = שדי körüli eszmefuttatás. Az utóbbit követte, amikor a „logos”-ra vonatkozó elmékedéseit felépítette: „Mi legien a kezdet?” — kérdi Válaszúti és Dávid könyvének alapján folytatja: „Az kezdetnek igeiben Sz. Janos nem valami öröktől fogva valo dolgot magyaráz. . . hanem az új testamennak kezdetit erti. . .”. Majd Márk 1-re hivatkozik. Dávid a továbbiakban megállapítja, hogy „a beszéden vagy Ighen (János) érti az embert, az Jezus Christust. . . ő istennek Logosa”. Válaszúti részletes elemzésének lényege: „Ighenek nevezi, hofi hivataliahhoz illendeo nevel nevezhesse. . . Ávagi bezednec.” Dávid következő textusa: „Ez az ighe Istennel vala . . . Mind azonaltal kezdetben annac lönni nem esmerik vala az emberek. . .” Válaszúti itt is kibővíti forrását, megmagyarázza, hogy azért nem ismerték az emberek, mert nem fogadták el tanításait: „de hatalbol valo fel tamasztasa utan, ez világ is kezdte eotet ismerni Christussanak vallani. . .”. (134–136. lev.)¹⁵

Válaszúti a négy evangélista közötti különbséget is Dávid után határozza meg. Dávid: „Néminemü különbseg vagyon a negy Evangelistak között, ebben mutatkozik meg, hogy Sz. Mathe Lucatsal egyetemben az ő Evangeliomokat kezdette írni Christus fogantatassarol es születesiről. . .”, majd elmondja, hogy Márk és János azért is nevezik „Igének”, mert ők csak „tisztiről” kezdik írásukat. Válaszúti is leírja Dávid vonatkozó véleményét, miszerint „Bizonságul hadgjiak azt, hofi az Mariatul születet Jesus legien az Christus. . .” János és Márk viszont azért nevezik őt igének, mert „Istentül ki mutatatanak idein kezdik el irasokat. . .” Isten ígéje Jézus, mert Isten ígétjét közvetíti. (133. lev.)¹⁶

A „Pécsi Disputa” végéről idézett, Válaszúti által megadott forrásjegyzékben szereplő Jacobus Palaeologus kútfőként használt munkáinak meghatározása lényegesen bonyolultabb feladat, mint a korábbiakban tárgyalt Sommer és Dávid esetében volt. Kétségtelennek látszik, hogy Válaszúti ismerte Palaeologus Apokalypsis-kommentárját, amelynek legfontosabb megállapítása Márk evangélista és János, az Apokalypsis szerzőjének azonosítása. Válaszúti ezt a tételt természetesen egyszerűséggel kezeli oly annyira, hogy egybeírja a két nevet: „Marcus—Janos”. Talán személyesen is hallhatta Palaeologus 1573-ban a tordai zsinaton tartott előadását, amelyben János 1/1 és az Apok. 19/13 olyan görög kéziratairól értekezett, melyekből hiányoztak a Háromságot bizonyító locusok. Nem lehet véletlen, hogy a „Pécsi Disputában” éppen az Apok. 19. tárgyalása után kerül sor első ízben annak megállapítására, hogy „Johan 1. réziben valtozas leot az Papok miat: Mint teob szamtalan helliekben is: es az Sermo Dei helliet Sermo Deust irtanak. . .” (119–120. lev.) Később határozottan utal — esetleg éppen a Palaeologus kezében levő görög kódexre — „Azt se vellied pediglen, hofi biblia ugian nem talaltatnek kikben

¹⁵ Az istennevekkel kapcsolatos fejtegetések: RMK II. 106. NNiii—OO. János 1/1-hez I. RMK I. 85. 353—365.

¹⁶ RMK I. 85. Bbiiij.

az Georeogh ighik Αὐγος Θεοῦ Az Ighe Istene vala megh nem tartattanak volna, meri bizonyos dologh ez, hogi vadnak Exemplarok, affelek kiben nylyan az olvastatik mostannis. .” (138. lev.)¹⁷

Sommer mellett Palaeologus is megválaszolta Károlyi Péter fentebb már említett munkáját. *Refutatio per Jacobum Palaeologum libri Petri Caroli* című kézírata határozott unitárius istenfelfogást tükröz. Válaszúti számára példatárul szolgálhatott, különös tekintettel a „Logos” problémára és Jézus kettős természetének tagadásakor.¹⁸

Bogáti Fazekas Miklós ránk maradt munkái közül egyik sem lehetett a „Pécsi Disputa” írójának forrása. Nyomtatásban megjelent verses művei, valamint az „Ester dolga”, „Enekek Eneke”, „Hiob” ebből a szempontból számításán kívül esnek. A Pécsen írt zsoltárparafrázisok, amelyekben „az időkbeli históriák értelme szerént” dolgozza fel a bibliai könyvet, szorosan kapcsolódik Válaszúti történetcentrikus koncepciójához, de eldönthetetlen kérdés marad, vajon Bogátira hatott-e a pécsiek felfogása, vagy az ő nyomán indult-e Válaszúti. Az Unitárius Egyháztörténeti Kéziratból viszont tudomásunk van néhány elveszett Bogáti-értekezésről is. Gerenden 1582. április 22-én fejezte be a *De Lege* című munkáját, amelyben a bibliai Törvény értelmezését tárgyalja. Erről a műről semmi közelebbit nem tudunk. Ez év június 2-án készült el a Válaszúti kérésére írt „Theses” a Hébererekhez írt újszövetségi levélről. Itt megállapítja, hogy az nem Pál munkája, tehát nem ihletett mű. Végül július 5-ről datálja a „Szent Lélek”-ről írt dolgozatát, ahol 28 tételben értekezik témájáról.¹⁹ Válaszúti véleménye csak részben egyezik Bogáti Törvény-értelmezésével. Az „Epistola ad Hebraeos” hitelében nem látszik kételkedni, de értelmezésében nagyonis kritikus megállapításokat tesz. A Szent Lélekről viszonylag keveset szól a „Pécsi Disputában”. Ezek szerint vagy a fenti munkák egyes részeit tekintette forrásának, vagy Bogáti még címében is elfelejtett írására hivatkozik kútfői sorában.

A „Pécsi Disputa” hatalmas bibliai apparátusa számos biblia kiadásból tevődött össze. Válaszúti több alkalommal hivatkozik Sebastian Münster Bázelen 1534–1535-ben megjelent héber-latin Ószövetségére, amelyet bő kommentáranyag, közöttük jelentős részben középkori zsidó szerzőktől vett tételek kísérnek. Ilyen többek között az Exod. 7/1 mondatához írt magyarázat is, amely a bibliai textusban levő héber Elohim szó értelmét hivatott kibontani. A locus Münster latin fordításában: „Et dixit dominus ad Moysen ecce dedi te Deum Pharaonis.” A hozzáfűzött kommentár: „Id est constitui te iudicem: vel ut Onkelos vertit כִּנִּיִּם magistrum et dominum super Pharaonem. Sapiens Rabi Abraham hunc locum sic edisserit: Reputaberis in oculis Pharaonis iuxta angelicam dignitatem.” Válaszúti itt és másutt is megállapítja, hogy az Elohim szó nem minden esetben jelent Istent: „Igi az Jezus feleolis urnak, feidelemnek es mindeneknek hatalmas birainak fordithatnok. Mint az sidokis Mosesreol magiarazzak. Vagi az mint Onkelos mondgia, Pharaonak Mesterive es urava teottelek tegedet, vagi mint Rabi Abraham mondgia: Lez az Pharaonak szeme eleot angiali melthosagghan útja Moses.” (143. lev.) E szó szerinti átvétel egyben mutatja a rabbinikus szövegértelmezések útját Pécsre. Rabbi Abraham, azaz Abraham ibn Ezra XII. századi zsidó tudós és Onkelos — talán Aquila — i. sz. I. században írt arám bibliafordítása, további posztbiblikus héber idézetekkel egyetemben Münster biblia kiadásából kerültek a „Pécsi Disputába”.²⁰ A zsoltárokhoz írt arám parafrázist Augustinus Justinianus „Oktapla”-jából ismerte szerzőnk. A Skariczával folytatott asztali beszélgetések

¹⁷ Jacobus Palaeologusról l. PIRNÁT: i. m. 54–117. Pírnát Antal az Irodalomtudományi Intézet Reneszansz Munkacsoportjának 1974. nov. 22-i Szegeden tartott ülészekán más forrásokból kiindulva feltételezte, hogy Palaeologus birtokában volt egy ilyen példány. Esetleg Válaszúti erre utal?

¹⁸ PIRNÁT: i. m. 69–70.

¹⁹ DÁN Róbert: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon. Bp. 1973. 155–157.

²⁰ Biblia Hebraica. Basileae 1534–1535. Münster biblia kiadása igen jelentős szerepet játszott a XVI. századi magyar ideológiatörténetben. Székely Istvántól Dávid Ferencig kimutatható forrása a rabbinikus ismereteknek. DÁN: i. m.

során üttötte fel az 1516-ban Genuában kiadott többnyelvű Psalteriumot, amelyben latin fordításban található a „Chaldaica Paraphrasis” és „Scolia” cím alatt különféle zsidó kommentárok ugyancsak latinul. Válaszúti elsősorban a Zs. 2/7-hez használja érdemben ezt a forrását, de számos további helyen is jó szolgálatot tettek bizonyításaihoz a „Chaldeusok”.²¹

Szerzőnk munkájában név szerint idézi Sanctus Pagninust, akinek Kölnben 1541-ben megjelent, Servet jegyzeteivel ellátott bibliakiadását forgatta: „*Sanctis Pagninus (ez helliet — Jezs. 9/5 — hivatlatik ereos Istennek, tanaczos Istennek) igi magiarazza: Es hia az eo nevit az czudalatos Isten, ereos Isten, minden üdeoknek Attia, bekesseghnek feidelme, az az ez giermek ki mü nekünk adatot, nem magatot ragadot illien ereot vagi feidelemseghet. . .*” (162. lev.) Ezek után sorra veszi a Pagninusnál talált háromságellenes érveket, melyek Serveten keresztül a középkor zsidó polemistáiig nyomunkkövethetők.²² A „Pécsi Disputa” forrásai között jelentős szerepet kell tulajdonítanunk a Bázelen 1516-ban Erasmus szövegkritikai megjegyzéseivel kiadott, „*Novum Instrumentum*” görög-latin Újszövetségnak is. Válaszúti erre és a „*Tiguriak bibliaia*”-ként idézett 1544-ben kiadott bibliatextusra hivatkozik, ha „*Erasmus ertelme*” használja anti-trinitárius érvei bizonyítására. Az előbbiből veszi a szövegbizonyítékot, hogy János 1/1-ben a „Logos” grammatikailag nem lehet isten és János 20/28-ban Tamás szavai nem bizonyítják Jézus istenségét: „*Dominus meus et Deus meus*” kiáltott fel a hitetlen „*es ninczien oda teve amaz szo ei. . . sem amaz amit Beza a the doctorod irt oda: Es tu. . .*” (18. lev.) A zürichi bibliára való hivatkozással igazolja I. János 5/7 téves értelmezését a „*Háromságosok*”-nál: „*ez harom menniei tanukrol egi szoval sem emlekeztek. . . Ebeol keovetkezik azert hofi nem az arianosok miat hagiatot ki, hanem az haromsagosoktol, ki szegienlettek azt mondani: hi tres unum sunt unus est, unus Deus, una essentia. Mert lattak, hofi igen nagi barbaries legien az grammaticalis regulat ezekben nem venni.*” (14. lev.)²³

A „Pécsi Disputában” számos esetben ó- és újszövetségi görög idézetekkel is találkozhatunk. Más helyeken a Septuagintára és a görög Újszövetségre való hivatkozással, de latin fordításban adja a textusokat. Ebből következik, hogy az eredeti görög szövegek mellett azok latin fordításai is rendelkezésére álltak. Az újszövetségi görögöt és annak latin változatát a „*Novum Instrumentumból*”, az ószövetségi görög locusokat egy latinra áttett Septuagintából meríthette.

A fentiekben tárgyalt forrásokon túl jó néhány további szerzőre is hivatkozik Válaszúti. Kálvin, Beza, Méliusz, Károlyi stb. nevében hozott idézetek unos-untalan előkerülnek Dávid, Sommer és mások műveiben. Így közvetlen forrásként még a cáfolatok szempontjából sem jöhetnek számításba. Ennek ellenére azonban feltételezzük, hogy a teológiai kérdésekben igen járatos pécsi prédikátor könyvespolcán állott néhány klasszikusnak számító református irányú munka.

Szerzőnk e széles körű forrásanyagra támaszkodva alakította ki sajátos radikális antitrinitárius álláspontját.

A „Pécsi Disputában” tárgyalt és bizonyításra kerülő nézetek ideológiatörténeti helyének meghatározásához adottak a keretek. A hagyományos unitárius teológia felé eső végpontot Skaricza határozta meg: „*Azt tudtam en, hofi David Ferenczel es Basilius Istvant keovetitek,*

²¹ Octapulus psalterii... Genua 1516. „*sexta (columnella) paraphrasim sermone quidem chaldeo... septima latinam respondente chaldeo... octava continet scholia...*” Érdekes, Skaricza nem ismerte Justinianus e munkáját, holott a „*Vita Szegedini*”-ben név szerint is hivatkozik a kaldeus nyelvben járatos neboi püspökre. KATHONA: i. m. 91, 118.

²² NEWMAN, Israel Louis: *Jewish Influence on Christian Reform Movements*, New York 1966. 536–547.

²³ *Novum Instrumentum*. Basileae 1516. 352. János 1/1-hez Erasmus hozzáfűzi: „*Hoc loco deo non additur articulus, cum tamen vere ac natura deum significet...*” *Biblia Sacrosancta*. Tiguri 1544.

az szerint az mint keoníveik ki nyomtatvan vadnak, de azokat regen el hattatok, es u teoleok igen mezze vattok.” Válaszúti szerint: „Azoknak az keoníveknél ki adasa elseo sergeben volt kit sokzor David Ferencis megh bant. Ez bizonyisaga leot az u fogsaga. . .” (42. lev.)²⁴ A hitelesen Dávid Ferencnek tulajdonítható, Jézus nem imádását kimondó tétel a földön egzisztáló Jézus—Messiást Úrnak és isteninek tekintette, bár elhatárolta az Atyától. Ugyanakkor kifejtette, hogy a Jézusban való hit üdvözít és ez az Atyának akarata. Jézus az Ószövetségben ígért Messiás, aki betöltötte küldetését az Atya akarata szerint. Ezzel beteljesedett az Ószövetség és helyébe minden vonatkozásban az Újszövetség került. A másik teológiai végpont a szombatosság. Hívei szerint Jézus—Messiás küldetése megíósult, az Ószövetségben vázolt egyetemes megváltás nem jött létre. Az Újszövetség csak az apostolok idején váltotta fel az Ószövetség érvényét. Ezért Mózes és a próféták törvényei követendők, míg Jézus újabb eljövetelekor megvalósul ezeréves földi királysága. A XVI. század utolsó évtizedeiben e két teológiai végpont közé eső távolságot több átmeneti felfogás osztotta meg Erdélyben és Magyarországon. Bogáti Fazekas Miklós a költő-teológus a hitből való üdvözülés tanát a klasszikus unitárius dogmák alapján fogadta el. Az Ószövetségből viszont érvényben levőnek tekintette mindazokat a törvényeket, melyekre expressis verbis nem adott feloldozást az Újszövetség. Ennek következtében tartotta a szombatot és más ószövetségi ünnepeket is. Karádi Pál temesvári unitárius püspök ismét másképpen értelmezte a Jézus által hozott üdvözülés tanát. Kéziratban maradt Apokalypsis-kommentárjában szélsőséges chiliasztikus tanokat hirdetett — és ezzel szemben állt Bogátiival. Egyetértettek viszont a szombat megünneplésében, bár különféle szempontokkal indokolták nézeteiket.²⁵

Válaszútiék elhagyták Dávid Ferenc nyomtatásban megjelent tételeit, de nem jutottak el az Ószövetség törvényeinek részleges érvényesítéséig. Jézust egyértelműen Messiásnak tartották, de még földi jelenlétekor sem engedték meg istenségét. Vallották isteni küldetését, amelyet beteljesített mint ember. Előtte nem létezett, utána mint az első megváltott és feltámadt ember isten árnyékában van. Az Ószövetség hatáskörét a bibliai időkben élt zsidókra korlátozták, akik a pogányokkal együtt üdvözülést nyerhettek a helyesen értelmezett Újszövetségben: „... ez hitel azért az pogányok, kik az eleot isten nepei nem voltak igazulast nierenek vele. Az sidokis ezen hitel vehetik vala büneoknek boczanatát nem az ceremonias teorveni megh tartasaval. . .” (143. lev.) A megváltás utáni évszázadoktól azonban mindkét tábor tévelygésben maradt: „... az keresztienek oli Christust kezdettek vallani ki nem David maghvatol eredet. . .”, azaz istennel azonos, vagy valamiképpen limitált istensége van. A zsidók pedig továbbra is „az teorveni szerint imadiak, tisztelik” az egy istent. Az előbbieket Jézus—Messiás azonosítása, de annak istenítése nélkül, az utóbbiak egyistenhitével, de a Törvény elhagyásával kiegészítve adják az Újszövetség lényegét.

A „Pécsi Disputában” Válaszúti kora legtudományosabb módszereivel végzi a fentiek

²⁴ Az idézett kijelentés azt jelzi, hogy Dávid Ferenc 1576 után továbbhaladhatott, mint azt korábban kiadott könyvei mutatják. De ez sem igazolja, hogy bármi kapcsolat lett volna közöttük és a szombatosok között. Basilius István már 1580-ban úgy nyilatkozott az alföldi antitrinitáriusok elveiről, hogy: „... szükség ezeknek a bibliához ragasztani a zsidók rabbijnusait, avagy magyarázó doktorait és a törökök alkoranumját és alfurkánját. . .” POKOLY József: Az unitarizmus Magyarországon. Prot. Szemle. 1898. 444. Basilius és Karádi Pál nézeteinek kapcsolatáról l. DÁN: i. m. 185.

²⁵ Bogáti Fazekas Miklós hitvallásáról l. DÁN: i. m. 183—195. Karádi Pál kéziratoss Apokalypsis-kommentárjának a szombat megünneplésére vonatkozó soraira nem figyelt fel eddig a szakirodalom: „Ap. 1/10 ... Az Úrnak napja az vasárnap, de nem azért, hogy ünneppé legyen hanem az esemény miatt. Ha ezért valaki ebből Ünnepet akar csinálni mert olyan nagy dolog lött rajta. Tehát valamely napokon nagy dolog lött mind ünnepek lesznek. Olvassuk pedig azt, hogy szombat napokon számtalan sok dolgokat, csodákat cselekedett Urunk, sokkal többet és többször mint szombatnak első napján. . . Hát inkább kell nekünk is az szombatot Ünneplnünk, hogy mint az vasárnapot.” OSZK Kézirattár. Fol. Hung. 199. 58 b—59 a. Így Karádival ismét bővült a szombattartó nem szombatosok köre.

bizonyítását, az ellenérvek cáfolását. Figyelembe veszi a bibliai események történeti összefüggéseit. A hit kérdéseit a logika tételeivel szűri meg. Csak a filológiai hitelesnek tekinthető textusokra támaszkodik.

Történeti szemléletének alaptétele az időrend. Ehhez ragaszkodva állapítja meg, hogy az ószövetségi Messiás-jelzések, melyeket a próféták közvetítettek a zsidó néphez: „*eöket tanítván, szabadítván, vigasztalván niomorusaghokban*” részleteikben nem beszélhetnek Jézusról, annak születése előtt. Az apostolok más viszonyok között kihasználták e szövegeket: „*de az Prophetak ideiben veot bizonisaghokban nem nezik mindenkor az dologh valóságat. Hanem megh elégheznek vele, ha ügiekezeteket némi nemü hasonlatos ighivel magiarazhattiak.*” Másról beszélnek a próféták és megint másról az apostolok. Pl. Gen. 12/3-ban isten biztatja Ábrahámot:

„*Az the magodban meghalgnak ez feoldnek minden nemzetsegi.*” Ezt a mondatát Pál a Gal. 3/8-ban Jézusra applikálja: „*de mas eretelemel, hogi nem az Phrofetanal vagion. Mert ot historia szerint Isachrol vagion irvan.*...” (64. lev.) Hasonló a helyzet Osea 11/1 és Máté 2/15 esetében. Az ószövetségi locust így fordítja Válaszúti: „*Mikor megh Izrael giermek volna, szerettem eoteot es Aegiptusbol hittam az en fiamot.*” Majd így folytatja: „*ez historia szerint nyilván való dologh, hogi az sidosaghnak keozonsegireol szollion, kiket Isten Aegiptusbol ki szabadíta. . . Ez phrofeta mondasanak valosaga semmikeppen Christusra nem illik, mert sokasaghnak historiaia es Moses daikalkodasa alat leot dologh.*” (65. lev.) II. Sám. 7/12–13: „*Az the el niugvasod utan fel vezem az the maghodat (fiodat) the utannad, meli az the agiokodbol ieo ki, es az eo orzagat megh ereosittem. Ez epit hazat az en nevemnek es en az eo orzaganak shekit eoreokke megh ereosittem.* } En eo neki attia lezek, es eo lezen nekem fiam. Ez historia szerint Salamonrol vagion irva.” E mondatot és folytatását Pál a Heb. 1/5-ben Jézusra alkalmazza, de ez ellentmond a történeti helyzetnek Válaszúti szerint éppúgy, mint Jezs. 7/14 híres krisztológiai utalása: „*Ime amaz Almah Iffiu azzoni. . . fogadot mehibe (harah), vagi amaz terehben eset azzoni allat fiut szült.*” Fejtegetésében részletesen elemzi: „*Nem Jesus Christusrol irt Isaias. . . hanem oli giermek születesireol. . . meli Isaias ideiben adatot, kinek apia es Annia volt, meli utan negi szaz eztendeovelis születet a mi Jesus Christusunk. . . historia szerint ki telliesedet es bizonial megh adatot volt Mint Isaias 9 rezeben nyilván vagion. Imez szokban. Giermek születet minékünk, es fiu adatot minékünk. . .*” (159. lev.) A történeti valóság szempontjából értékeli a Zsoltárok könyvét is, minden vonatkozásban kizárva az ott preegzisztáló Jézust.

A bibliai locusok történeti elhelyezése mellett, Sommer hatására, a Háromságdogma történeti kialakulását érvei közé sorolja, amikor az idővel mint tényezővel dolgozik. Felveti, hogy a szemtanúk és a kortársak számára — azaz Jézus életében — kérdés volt-e egyáltalán a Háromság, melyet csak évszázadok múlva hoztak az Egyházba. Szerinte az evangélisták és apostolok nyugodtan használhatták Jézusra az isten fia, Messiás, Elohim jelzőket, mert ezek abban az időben a valóságnak — azaz az ő Jézus-hitének — megfelelő értelemmel bírtak. Csak később, az idő változásával lettek homályosakká és így alkalmassá a Háromságdogma kialakítására.

Válaszúti másik nagy eszköze a logika. Humanista elődeihez méltó büszkeséggel boncolja az általa feltártnak vélt ellentmondásokat. A Háromság ellen felhozott érvei között külön rendszerbe foglalta az elméleti problémákat: „*Azt mutasd megh, hogi az mi tres harom, az tü ertelmelek szerint Egy es azon Isteni tehessen. Mert ha eggüt tezen, igi hat az Sabellius tudomannia megh marad. . .*” Ha így van, akkor hogy vehette volna fel a fiú isten a testet az Atya nélkül és a Szent Lélek nélkül. Ha pedig nem egy, és csak névben különböző három, hanem valójában három — mert az Atya Fiút, együtt pedig a Szent Lelket szülték — „*Azt akarnam megh tudni, hogi hogi ne legien sok Istenetek. Mert akar hogi rekessetek allatban, de azért az Attia mikor az fiat szülte, nem mondhattiatok ezt, hogi az fiuis szülte ü magát: sem mikor az szent lelek szarmazot az Attiatul es fiutul, hogi ü magabolis szarmazot volna. . .*” A logikai láncot végigvezeti, majd arra a következtetésre jut, hogy ezen az alapon „*az Attia rendelete heaba talaltatot volna, holot eggik mikor czielekedet valamit az masik azont nem czielekedhette.*” Vagyis az Atya nem küldhette

a Fiút, mert saját magát is küldte volna, másrészt, amit a Fiú tett, azt az Atya is tette. Az égből levő három tanú cáfolására a következő észokokat sorolja fel: „*Azt is akarnak megh tudni, hagi mikor három tanut mondotok az Eghben, hagi ha az a három tanu szemelliek szerinti bizonyisagh tevek, vagi Istenseghek szerint, ha azt mondog, hagi szemelliek szerint, ebbeol az keovetkezik, hagi mindennek küleomb, küleomb allattia vagion es eggik az masik nélkül czielekedheteo, meli heaba valova tezi az Egi allatot. Ha penigh azt mondog, hagi Istensegek szerint Egi el bomol vallasotok, hagi nektek csak egi Istenetek volna.*” (122. lev.) Válaszúti logikai érveket szgez a Jézust kettős természetűnek hirdető ellenében, és egyúttal ugyanezzel a módszerrel bizonyítja, hogy a Háromság hívők saját koncepciójukban is kisebb istennek tekintik Jézust az Atyánál. „*Artifex enim sapientia docuit me*” — idézi a Sap. 7/21-ből, és megállapítja, hogy ellenfelei következtetése szerint a „sapientia” örökkévaló személy — és Jézus. Mindenek teremője, mert Prov 8/27-ben a világ teremtésénél való jelenlétét mondja Salamon. A „sapientia” = Jézus azonosságra semmi bizonyíték sincs — állítja Válaszúti, miután végigvizsgálta a vonatkoztatott szövegeket. Felsorolja az isteni bölcsesség különféle megnyilvánulásait — beleértve I. Chor. 1/21-et is —, s kijelenti: „*mindeneket Isten beoltsen, czudalatoson es ekesen az ű saiat beoltsegevel es nem massal teremtet*”. De az ember Christushoz sem alkalmazható ez az azonosság, mert Jézus Salamon idején még nem élt; „*Mert ez (Jezus) ideiben es beoltsegeben nevedett mind Isten eleot, mind emberek eleot. Luk. 2/40. Ez pedig az fiu Istenhez nem illik.*” Ha pedig Proverb. 8/22-ben az isteni bölcsességről van szó, abból következik, hogy „*kis Isten legien az fiu Isten, ha az beoltsegegh lezen eoreokke valo fiu. De hova marad amaz egienleosegh. Mind ezekben pedig nem tehetci magiaarazatot amaz santikalo Regulaval secundum humanitatem: embersege szerint, mert mind ezek ű felelle megh az Maria tul születet Christus eleot mondatnak. Avagi azert megh engeded, hagi it. . . Salamon nem az fiu Istent ertse az beoltsegeghen. . .*” (86. lev.) Logikai érvelései sorából is kiemelkedik a János 20/28-hoz fűzött elmélkedése. Tamás hitetlensége bizonyító erejű, hogy „*nem Christust mondotta eo uranak es Istenenek, hanem az Istent, az ki halottaiból feltámasztotta. Mert miczoda hűtű ember leot volna Thamas, hagi halala eleot ollian Istennek vallotta volna az Christust mint az Attia, es mind ez által nem hihette volna azt el, hagi magát halottaiból fel támasztassa. . .*” Az apostolok szavaira könnyen válaszolhatott volna: „*hiszem hagi feltamadot, mert nem lehetne igaz Isten, ha magát fel nem támasztotta volna*”. De sem ezt, sem hasonlót nem mondott Tamás, hanem a sebeket akarta kitapintani, hogy felismerje azt az embert, akit kivégeztek, „*kinek kenni látta*”. (155. lev.) Mindebből logikus, állítja Válaszúti, hogy Tamás embert látott meghalni és feltámadni, és sem előtte, sem utána Istennek nem tekintette.

A történeti és logikai módszerek mellett fontos szerep jut a „Pécsi Disputában” a filológiai bizonyítékoknak. Ez utóbbi alkalmazása sem Válaszúti újítása a teológiában, mint ahogy a korábban látott módszerei sem voltak azok. Az antitrinitárius szövegértelmezők Servetig visszanyúló vonalában egyesek hozzátettek a már unos-untalan hangoztatott érvekhez, mások elvettek belőlük. Szerzőnk sem tesz mást. Novumnak talán csak az számít, hogy érvei alátámasztását szabadon tallózva olvassa ki a rendelkezésére álló szövegvariánsokból. E kötetlenséghez jó szolgálatot tett a három bibliai nyelvben való jártassága. Néhány helyen eredetiben idéz a héber Ószövetségből. Micha 7/20-hoz kapcsolódó elemzését láttuk a Sommertól átvett filológiai bizonyítékok sorában. Skaricza pécsi tartózkodásának első napján így érvelt: „*. . . Christus urunk nem ok nélkül mondotta, hiztek Istenben es bennem is hidgietek. Jo. 14. Ha hinni kel azert ű benne mint az attian, keovetkezik, hagi űis ollian Isten legien mint az attia. . .*” Válaszúti Ex. 14/31-et hozta ellenpéldaként, mert ha valakiben hinni azt jelenti, hogy az teremő — akkor Mózes is az. Skaricza ezt tagadta és szerinte a zsidók hittek Mózesnek, „*de nem hittének Mosesben*”. Válaszúti főérve a héber textus: „*hivenek Istenben es hivenek az ű szolgajaban Mosesben, qui hebraice intelliget, consulat hebraicum textum pro loco*”.²⁶ (13. lev.) Több helyen

²⁶ עברו דיאמיני ביהוה רבמשה עברו Itt köszönöm meg Scheiber Sándor szíves segítségét a Pécsi Disputa judaisztikai vonatkozásának feltárásában.

tér ki Válaszúti a Dániel 9/17-ben szereplő hebraizmusra, amelynek fontos szerepe van a XVI. századi trinitás-bizonyítékok között.²⁷ A híres Jezs. 7/14-ben használt héber „*almah*” = עַלְמָה szót és értelmezési lehetőségeit részletesen tárgyalja. Megállapítja, hogy a szó „*gyűkere*” azaz himnemű formája „*Elem*”, ami férfikort el nem ért ifjút jelent. Nőnemű formája az „*almah*”, amely jelenthet szűzet (Gen. 24/43.), illetve hajadon lányt, de férjezett asszonyt is. (Proverb. 30/19.)²⁸ Válaszúti szerint így kell érteni a jezsajási locust is: „*Mert noha az Ighit (Alma) Esaiasnal szűznek magiarazod de azzal azt az azzonit szűzze nem tehetik. Mert ugy vagion, hogi ime amaz Almah fogadot mehibe, meli nylyvan valo bizonisagha hogi ura volt.*” (151. lev.)

Válaszúti feltételezi, hogy János evangéliuma eredetileg héberül íródott. Ebből kiindulva megállapítja az „*Ighe*” szó héberjét: „*Elohim vagy Adon*”. Következtetését görög filológiai szabályra építi, miszerint Θεός = Elohim, mégpedig nem isten értelemben, hanem isteni küldött minőségben: „*Mert Ighe mellett theos — nem tetete az Articulus ho meli az georeogeoknel igen zokot dologh hogi az Ighe (Isten) melle tegiek az Articulust, az hol elseo legzesben akartak venni ez szot Isten, hogi ezzel az nevezet szerint valo Istenektül megh vallazzak az igaz Istent*”. (144. lev.)²⁹ A görög textusra hivatkozik a Rom. 8/32 magyarázatában, ahol szerinte „*nem a természet szerint valo fiunak mondgia*”, de latinul idéz: „*... proprio filio non pepercit.*” (54. lev.)

Szó esett már a latin „grammatika regulainak” szerepéről érveiben. Az Act. Ap. 7/58-ban, ahol István „*Domine Jesu suscipe spiritum meum*” kijelentését vizsgálja, a „*domine*” vocativusból arra következtet, hogy Jézus urát szólítja a vértanú, mert „*Jesu pedig Genitivi*”. (20. lev.) Máshol kifejti, hogy ha I. Ján. 5/7-ben az Atya, Fiú, Szentlélek hármasságát jelzi a „*hi tres unum sunt*” kitétel, akkor a következő mondatban levő levegő, víz, vér hármasságát is hirdetni kellene, mert az „*unum*” itt is „*utana vettetik*”.

Válaszúti figyelemmel kíséri a biblia irodalmi stílusát, szóhasználatát, fordulatait. Elkülönböztetni igyekszik az eredeti nyelvek sajátjaiból fakadó és így nehezen fordítható kifejezéseket a számára elfogadható teológiai mondanivalótól. Megállapítja, hogy a bibliai szövegekben, különösen a héberben és a görögben számtalan olyan nyelvtani szabály és alakzat van, melyekkel az illető nyelveken beszélők más fejeznek ki, mint azok bármennyire is pontos fordításából érezhető. Másrészt a szövegekben irodalmi eszköz a megszemélyesítés, a gondolatpárhuzam vagy ellentét és példázat. Ezek nem rejtene teológiai tartalmat, csak színezik a mondanivalót: „*Gen 3/10 Az Abelnek verének szava kiált. Így: Az Eghek bezellek az Istennek dűceosegheit. Ps. 19/2. Johan. 3/8. A szel ot fu ahol akar. Latod az figurat.*” (87. lev.) Másutt viszont utal a szövegek egyszerűségére, melyek félreismerése megintcsak teológiai tévedésekhez vezet: „*Mert giakorta vagion az, hogi keozeonsegeskeppen valo szokkal el az Iras.*” (138. lev.)

A fentiekben bemutatott filológiai rostán szűri át a bibliai szövegeket és a fennmaradt textusokat tekinti teológiaiilag értékelhetőnek. Ezekből kér „*literat*” ellenfeleitől nézeteik alátámasztására, innét merít saját hittételei kialakításakor.

*

A Pécssett 1588. augusztus 27—31 között lezajlott Skaricza-látogatás eredményeként létrejött „*Pécsi Disputa*” tudatos gonddal írt és szerkesztett írásmű. Műfaját tekintve propagandairat, melyet átszíneznak szépirodalmi elemek, történeti források, teológiai fejtegetések.

Válaszúti irodalmi erényeket csillogtat a bevezető részben, ahol szavai nyomán meglevenedik a korabeli Pécs belső élete, kibontakozik egy-egy jellem. Történeti érzékét dicsérik a leírása-

²⁷ למען אדני... שמע אליהו. ua. Dávid Ferencnél I. DÁN: i. m. 106.

²⁸ Gen. 24/43: והיה העלמה היצאה לשאב = a hajadon, aki jön meríteni. Proverb. 30/19: ודיק גבר בעלמה = és a férfi útja az asszonyban. Az „*Almah*” szó rabbinikus és antitrinitárius kommentárjairól I. NEWMAN: i. m. 545.

²⁹ Az articulus szerepéről a görög istennév mellett I. Erasmus fejtegetését: Novum Instrumentum. 352—353.

ban megőrzött dokumentumok és a körülményeket objektíve értékelő sorai. Tudományos ismereteit, teológiai műveltséget jelzik a forrásként felhasznált munkák. Az átvett tételek mellett olykor saját eredményeit is felismerhetjük.

Mindezek együttesen a XVI. századi magyar művelődéstörténet fontos dokumentumává teszik a „Pécsi Disputát”.

Róbert Dán

LA „DISPUTE DE PÉCS”

Le manuscrit de György Válaszúti, intitulé „Dispute de Pécs” est un document authentique de la querelle religieuse qui s'est déroulée à Pécs, en 1588 et que son auteur a écrit dans la même année encore. C'est avec un soin minutieux que Válaszúti rend compte des motifs et du déroulement de sa polémique théologique avec le prêtre réformé, Máté Skaricza et il communique avec une objectivité surprenante son propre système d'argument et celui de son adversaire. Dans la première partie de cet ouvrage qu'on mentionne à peine dans la littérature spéciale, on voit se dessiner devant nous l'arrière-fond social, d'histoire idéologique et l'importance de cette querelle religieuse qui a eu lieu à Pécs à l'époque de la domination turque...

La „Dispute de Pécs” de Válaszúti et la polémique qui a eu lieu jadis à Pécs sont naturellement deux choses différentes. Dans une partie considérable de son ouvrage, l'auteur unitarien passe en revue ses propres arguments et ceux de ses partisans, pour prouver les vérités antitrinitaires. L'ouvrage même est le résultat d'un compromis des deux parties. Válaszúti s'est chargé de mettre par écrit sa position et de faire parvenir à Skaricza les thèmes qu'ils n'ont qu'effleurés et qu'ils n'ont pas traités en détail.

C'est pourquoi, la „Dispute de Pécs” est la source la plus importante pour connaître la position idéologique des antitrinitaires de Baranya. Skaricza a étayé ses vues en général par des arguments pris des ouvrages de son maître d'autrefois, d'István Szegedi Kis. Válaszúti a répondu à tous ces arguments par les études de Johannes Sommer et par les thèses de la „Refutatio scripti Petri Caroli”. Mais on peut trouver parmi ses sources l'ouvrage fondamental de Ferenc Dávid, intitulé „De falsa et vera unius Dei... cognitione” et d'autres écrits aussi des Transylvains. Válaszúti se réfère à Jacobus Palaeologus aussi. Le prêtre unitarien de Pécs a fait des recherches indépendantes aussi. Outre le texte original hébreux de l'Ancien Testament, il s'est servi des „Targums” écrits en aramais et de quelques écrits rabbiniques du moyen âge. La plupart de ceux-là sont arrivés à lui par l'intermédiaire des médiateurs. Tels étaient l'„Oktapla” d'Augustus Justinianus et l'édition de la Bible de Sanctus Pagninus, publiée avec les notes de Servet. Mais il avait à la main le „Novum Instrumentum” d'Érasme et d'autres éditions commentées, grecques et latines, de la Bible aussi. C'est ce qui a composé la position idéologique des antitrinitaires de Pécs.

L'assemblée religieuse dirigée par Válaszúti a dépassé graduellement les vues que Ferenc Dávid professait en 1578 et 1579, mais elle n'est pas arrivée au sabbatarisme. Jésus était selon eux le Messie, mais ils n'ont pas reconnu qu'il était dieu même pas durant sa présence terrestre. Ils lui ont attribué une mission donnée par le Père, qu'ils ont cru accomplie d'après la conception du Nouveau Testament, mais d'après les textes du Nouveau et de l'Ancien Testaments, triés historiquement, logiquement et philologiquement.

La „Dispute de Pécs” est destinée à les prouver. Quand à son genre, elle est un écrit de propagande farci d'éléments littéraires, de sources historiques et de discussions théologiques. Tous ces éléments rendent la „Dispute de Pécs” de Válaszúti un document important de l'histoire de l'idéologie générale des antitrinitaires et outre cela de la culture hongroise aussi.

A REFORMKOR ESZMEI ELŐKÉSZÍTŐJE: AZ ERDÉLYI MUZÉUM

1

Első XIX. századi, magyar nyelvű irodalmi-kulturális folyóiratunk, az 1814-ben megindult *Erdélyi Múzeum* egykorú fogadtatása, illetve megtétele a lehető legkedvezőbb volt. Nem is csupán a kortársak, hanem — s ez súlyosabban esik a latba — a közvetlen utókor szemében is — jöllehet az utóbbinak hangadói immár szemben állottak a folyóirat szerkesztőjének, Döbrentei Gábornak törekvéseivel. Mert úgy véljük: Kazinczy tetszése — ki az első kötetet az utcán lapozgatva, önfeladt gyönyörűségében orra bukott — nem teljes értékű tanúságtétel. Mint ahogy nem az baráti körének, Cserey Farkasnak, Dessewffy Józsefnek, Sipos Pálnak, Szentmiklóssy Alajosnak és Vitkovics Mihálynak rajongó megnyilatkozása sem: valamennyien munkatársai voltak az *Erdélyi Múzeumnak*, emellett közülük többen a vállalkozás ösztönzői, nem utolsósorban anyagi támogatói is. Sokkal hitelesebb az ellenfél elismerése. Nos, éppen-séggel Döbrentei két legnagyobb vitapartnere, Toldy Ferenc és Bajza József mondta utóbb a legértőbb és legmelegebb méltánylást az erdélyi folyóiratról. „... az erő s nemzeti dísz palládiuma felé fordulok, a kedves Erdély felé — írta Toldy 1826-ban, amikor pedig már Döbrentei az irodalmi konzervativizmus támogatójává hanyatlott — melynek kebeléből ... már 1814-ben *Muzeumát* elindította, tárházat számtalan jónak, igaznak, szépnek! Tíz kötetet ada négy év alatt, s megszüntét még semmi ki nem pótlotta. ... Ízlés, ítélet, józanság, többoldaloság *bélyegei* voltak az *egésznek* ... Én több íróársaimról tudom, hogy ez vala proscholionok s kalauzok a pálya kezdetén.” Bajza pedig legnagyobb kritikai csatározásai közepette, 1834-ben akként nyilatkozott, hogy ő az addigi összes magyar folyóirat közül az *Erdélyi Múzeumnak* adja az elsőséget. Miért? „... mert ... ez tartotta meg irányát és karakterét mindvégiglen, róla lehet legkevésbé mondani. ... , hogy mindig alább és alább súlyodt, s ez lát-szik kora míveltségének színét leginkább magán viselni. Sőt bíráló nem ismer magyar folyó-iratot, melyben kiterjedtségéhez képest oly sok józan és hasznos egy felüleg alatt koncentrálna volna.” Ugyanakkor, az elismerő ítéletek ellenére: a folyóiratról mindeddig — több mint másfélszáz év alatt — egyetlen monográfia nem készült, s anyagának összefoglaló-elemző feltárására sem sok történt. Mi lehetett az oka ennek a közönynek?

Egyrészt talán Döbrentei dicstelen szereplése utóbb a Conversations-Lexikoni pörben, szembekerülése az Aurora-körrel, a haladás irodalmi képviselőivel. Másrészt a drámapályázat s vele kapcsolatosan klasszikus drámairónknak, Katona Józsefnek mellőztetése. Pontosabban: mellőztetésének legendája. Mert az kétségtől való tény — mint közismert —, hogy e folyóirat drámapályázatán egy dilettáns szerző jelentéktelen műve nyert díjat, s Katona nevét meg sem említették. Ám az is tény — bár jóval kevésbé ismeretes a közönség körében —, hogy a *Bánk bán* aligha érkezett meg Kolozsvárra. Legalábbis arra nincs semminő bizonyíték, hogy eljutott volna Döbrentei kezébe. Mindegy: a vélt mellőfogás eleve rossz megvilágításba helyezte a folyó-iratot. Jöllehet, ha az *Erdélyi Múzeum* szerkesztője csakugyan elkövette volna az inkriminált tévedést, az csak azt bizonyítaná, hogy rossz kritikus volt. (Látni fogjuk, csakugyan az volt.) Szerkesztői-irodalomszervezői képességeiből azonban nem vonna le semmit (már csak azért sem, mivel e pályázatnak csakugyan része volt a *Bánk bán* elkészülésében), mint ahogyan

nem másítaná meg folyóirata jelentőségét sem. Azt a tényt, hogy vállalkozása, az *Erdélyi Múzeum* egyike volt a XIX. század legjelentősebb hazai szellemi orgánumainak, reformkori irodalmi és társadalmi eszmélkedésünk előkészítőinek és elterjesztőinek, a romantika és a liberalizmus eszméi úttörő propagálójának.

Majd két évtizedes szünet és számos hamvába holt kísérlet után került sor az *Erdélyi Múzeum* megjelenésére. 1795 után egy időre tudvalevőleg szóba sem jöhetett az addig virágzó magyar nyelvű folyóirat-irodalom bárminemű folytatása. A szigorú cenzúra-rendelkezések mellett a társadalmi körülmények sem voltak kedvezőek: a nemesség megrettent a forradalom szellemétől. A próbálkozások sorra megbuktak: Kis Jánosé éppúgy, mint Szemere Pálé és Vitkovics Mihályé, Fejér Györgyé csakúgy, mint Rummy Károly György német nyelvű folyóiratának terve. Ami viszont napvilágot látott, abban nem volt köszönet: 1806-ban *Segítő* címmel az akkor huszonegy esztendőös Ragályi Tamás szerkesztésében került a közönség elé egyetlen, mindössze ötvenkét lapos füzet Budán, tele a szerkesztőnek és barátainak, Palóczy Lászlónak és Bölöni Lászlónak önképzőkori jellegű verselményeivel. Színvonalára mi sem jellemzőbb, mint az, hogy beköszöntőjében a szerkesztő hangsúlyozta: rossz darabokat is felvesz gyűjteményébe.

Ami Kazinczy triászának sem sikerült, miért sikerült vajon Döbrentének? Ami nem jöhetett létre az ország központjában, Pesten, miért valósulhatott meg a távoleső Kolozsvárott? Az indíték mindenekelőtt az erdélyi viszonyokban, Erdély múltjában és jelenében keresendő. Irodalmunknak és nemzeti műveltségünknek ebben a Habsburgok által önálló provinciaként kormányzott országrészben nemcsak igen gazdag hagyományai voltak — Apácai Csere Jánostól Bod Péterig s Heltai Gáspár 1551-től Kolozsvárt megjelentetett bibliafordításától és az 1530-ban megrendezett abrudbányai színelőadástól Batthyány Ignác erdélyi püspök 1781-es keltetésű akadémiai tervéig —, hanem ezek a hagyományok a magyarországinál elevebben éltek és hatottak. Erdélyben ugyanis magyarul beszélt nemcsak a néptömegek jelentős része és a nemesség, hanem az arisztokrácia is. Magyar nyelven folyt az ország, a megyék és a legtöbb város közigazgatása, s úgyszintén ez volt a műveltebb társalgás nyelve. A társadalmi osztályok emitt nem különültek el oly élesen egymástól, a főnemesség nem rendelkezett a magyarországihoz hasonló latifundiumokkal, életmódjában és mentalitásában meglehetősen kevésbé különbözött a köznemességtől. Kapcsolata, függése Béctől sokkal gyéresebb, illetve lazább volt: könnyebben meg lehetett nyerni egyes tagjait a nemzeti nyelv és kultúra törekvéseinek. Emellett Erdélyben a vallási ellentétek sem voltak oly élesek: a négy bevett vallás követői itt évszázadok óta békességben éltek egymással. Az anyanyelv iránti szívesebb készséget 1816-ban a földön utazva Kazinczy azonnal érzékelte is: „... Mióta Erdélybe beléptem, magyartól még nem hallottam egyéb szót mint magyart. . . kivéven a szász földet, velem a külföld nyelven senki nem szólott, de igen magyarul a külföld szülöttjei” — jegyezte fel örömmel az *Erdélyi levelekben*.

Nem véletlen, hogy míg — mint arra Erdély művelődéstörténetének jeles kutatója, Jancsó Elemér rámutat — Magyarországon a XVIII. század végén sikertelenül harcolt a progresszív értelmiség az állandó színház és a magyar tudós társaság létesítéséért, addig Kolozsvárott, illetve Marosvásárhelyt mindkettő létrejött. 1792-ben megkezdte előadásait a kolozsvári színház, egy évvel később pedig megtartotta első ülését Bessenyei, Batsányi és oly sok más jeles magyar író nagy álma: a tudós társaság. Ez az Aranka György vezetésével megalakult *Magyar Nyelv- és Irodalomtörténeti Társaság* azután egészen 1806-ig kiterjedt tevékenységet folytatott: ötvenegy ülésen először tömörítve az erdélyi értelmiség java részét. Közvetlen előzményeként Döbrentei folyóiratának: az *Erdélyi Múzeum* körül nagyrészt e régebbi társaság tagjait találjuk majd. De előkészítője volt Aranka az új vállalkozásnak a nemzeti nyelvű dráma-irodalomért és színházért folytatott fáradhatatlan agitációjával is: az ő ösztönzésének volt leginkább köszönhető az, hogy 1794-1795-ben az erdélyi rendek az országgyűlésen megszavazták az állandó színház építését, s egy évtizeddel később lerakták annak fundamentumát.

E színházat csak 1821-ben avatták ugyan fel, de Thália magyar nyelvű papjai addig sem voltak hajlék nélkül: 1810-ig csak magyar társulatok játszottak Kolozsvárt, amelyeknek előadásait az erdélyi vezető osztályok tagjai, élükön a császári gubernátorral, rendszeresen látogatták.

Összetevője volt azután az *Erdélyi Múzeum* létrejöttének az erdélyi szabadkőművesség is. Erdélyben a páholyok nemcsak hogy nagyon erősek voltak — 1791-ben az ottani országgyűlésen már az „ötödik befogadott vallás”-ról beszéltek! —, hanem tagjaik közé sorolhatták az államigazgatás, a gubernium legbefolyásosabb tagjait. Az irodalom és a tudomány pártolása pedig tudvalevőleg a „testvérek” alapvető törekvései közé tartozott, s jöllehet a páholyokat 1795 után bezárták, ez nem jelentette a szabadkőműves szellemiség olyan mérvű meggyengülését, mint Magyarországon. „... Már a francia forradalom rég lezajlott, és az európai reakció mindenütt úrrá lett, amidőn Erdély nemesi kúriáiba, kisvárosaiba visszahúzódva még élt a voltaireanizmus, még élt a deizmus, és dolgoztak még, ezúttal nem szabadkőműves kötetnyben, de szabadkőműves lélekkel, a szebeni és a kolozsvári páholyok egykori »testvérei« — írja a jelenségről Jancsó Elemér. Annál is inkább dolgozhattak, mivel Erdélyben nem volt jakobinus per: Bánffy György gubernátornak — tőle sem volt idegen a szabadkőművesség — ügyes taktikázásával sikerült elkerülnie a véres színjáték itteni megrendezését. 1794 elején pedig az itt szervezkedő Diana-vadásztársaság igencsak haladó célok megvalósítását tűzte maga elé: a fő- és a köznemesség összefogását, az összes szabadrendűek — beleértve az értelmiséget is — egyenlőségét, útleírások kiadását, az ifjúság nevelését — csupa olyan célkitűzést, amely utóbb Döbrentei folyóiratában szerepel valamiképp ismét. Erdélyben még a szervezkedés lelke, az idősebb Wesselényi is elkerülte a letartóztatást, csupán Barcsay Ábrahám — az *Erdélyi Múzeum* majdani író-ideálja — ellen folyt egy ideig a vizsgálat. Ez is közrehatott abban, hogy míg Magyarországon a terrorintézkedések következtében a nemesi értelmiség legnagyobb része kiábrándult a társadalmi változások lehetőségeiből, Erdélyben ez a folyamat másként alakult: itt a fő- és a köznemesség soraiban továbbra sem talált visszautasításra az írásban kifejtett progresszív gondolat.

S még kevésbé talált abban a társadalmi rétegben, amelyik időközben kialakult: az értelmiségében. A XVIII. század híres folyóiratai, a *Magyar Museum*, az *Orpheus*, az *Uránia* sorra az előfizetők szűk voltával küzdenek, nehezen tesznek szert állandó közönségre. Döbrenteit ez már nemigen fenyegeti: íróként és olvasóként egyaránt számíthat a protestáns főiskolák (a nagyenyedi, kolozsvári és marosvásárhelyi református, valamint a kolozsvári unitárius kollégium) tanáira és diákjaira, továbbá a kolozsvári és a gyulafehérvári katolikus líceumokéra. De ezzel együtt, ezen túl előfizetőként másokra is: folyóiratának 1814-ben megjelent első kötete végén négyszázötvennégy nevet sorol fel, katolikus papokét, református lelkészekét, papnövédekét, tanárokét, királyi preceptorokét, rétorokét, udvarbírókét, kancellistákét, számtartókét és jurátusokét, majd a második kötet végén azt kibővíti orvosok, unitárius tanítók, uradalmi tisztek, jószáginspektorkok, uradalmi fiskálisok és ügyészek neveivel. S ugyanitt elárulja azt is, hogy kik gyűjtik folyóiratára az előfizetéseket: kivétel nélkül papok, kollégiumi tanárok, ügyészek, nevelők, szemináriumi prefektusok.

Az elmondottak alátámasztására villantsuk fel az *Erdélyi Múzeum* támogatóinak köréből két jellegzetes alak sziluetttjét: Cserey Farkasét és Kozma Gergelyét. Az előbbi erdélyi köznemes, Wesselényi Miklós sógora, az árvízi hajós nagybátyja, szabadkőműves, ugyanakkor aranysarkantyús vitéz, egyaránt büszke arra, hogy Kazinczy közeli barátja és a nemesi inszurrekció őrnagya. Lángoló hive a magyar nyelvi törekvéseknek — már 1805. augusztus 1-én azt írta Széphalomra, hogy „... valameddig egyesített erővel nem vesszük annak gyarapítását [ti. a nemzeti nyelvű kultúrának] munkába. ... addig közterjedésre nem léssen ereje”; egyike lesz azoknak, akik a legtöbbet segítenek majd Döbrenteinek: jórészt az ő összeköttetései révén (Wesselényi család!) nyeri majd meg az utóbbi Erdély arisztokratái haladó részének a támogatását. Kozma Gergely viszont alulról föltámaszt ember, unitárius pap Szentgericén: elolvassa a folyó-

irat első kötetét, ujjongó levéllel jelentkezik Döbrenteinél. 1814. szeptember 17-i dátummal azt újságolja neki, hogy máris negyven előfizetőt szerzett, kiknek nevét és díját mellékelten küldi, továbbá vállalja további száz (1) előfizető szerzését. Ugyanitt felhívja a szerkesztő figyelmét egy Gedő József nevű, Szentmihályfalván lakó ifjú literátorra, ki máris előfizetett a folyóiratra, s kit meg lehetne nyerni az alkotó közreműködésre is, továbbá a Marosvásárhelyt élő ifjú Filep József törvényszéki szószólóra, kit szintén be lehetne vonni a közös munkába. . .

Cserey Farkas és Kozma Gergely: a bennük megtestesülő két társadalmi típus formálja majd nemcsak az *Erdélyi Múzeumot*, hanem a következő évtizedek magyar irodalmi műveltségének egészét is.

2

A körülmények kedvezőek voltak, de folyóiratunk létrejöttének volt még egy el nem hanyagolható tényezője: Döbrentei Gábor személyisége. Az ő szerkesztői rátermettsége, felkészültsége, sokéves kitartó munkája is előfeltétele volt a sikernek. Azért szükséges ezt külön hangsúlyoznunk, mert — mint arra már utaltunk — az utókor emlékezetében eléggé ellenszenves kép alakult ki róla, s ezt a legtöbbször rávetítik ifjúkori tevékenységére is. Ez az ifjúság pedig kifejezetten a korszerű irodalmi és társadalmi eszmék iránti érzékenység jegyében alakult, azokra az új nemzedékből Döbrentei érzett rá a legkorábban, ha nem is mélyen és alkotó módon.

Az evangélikus papfiúra Kis János figyelt fel először a soproni diákok önképzőkörében, s Döbrentei élete ettől kezdve az irodalom jegyében telik el. Alighanem Kisnek is szerepe volt abban, hogy tanítványa már tizenkilenc esztendőskorában, 1804 novemberében levéllel jelentkezett Kazinczynál. Másfél esztendővel később a fiatalember számára megadatik a művelődés, önképzés kivételes lehetősége: 1806 áprilisában német földre, a wittenbergai egyetemre utazik, elmélyítendő már addig is ritka olvasottságát, világirodalmi jártasságát. Már az úton rá kell döbennie elmaradottságunkra, intézményeink hiányaira. Alighogy Wittenbergbe érik, Kazinczyhoz szóló levelében máris kritikus hangon szólal meg: „. . . Prágában az olasz teátrumot megnéztem. Van itt cseh is. Ezt a várost én úgy képzelem Csehországban, mint a mi hazánkban Pestet. De majd boldogabbnak mondanám. Prágában többen beszélnek csehül mint németül. Pesten pedig jobb részint németek lármáznak. És Prágában cseh teátrum! Hol, hol van Pesten a magyar? Bizony, bizony előntenek bennünk az idegenek, ha nem iparkodunk.” Nagy erővel veti bele magát tanulmányaiba: kiterjedt esztétikai és világirodalmi stúdiumokat folytat, falja a híres esztétikaprofesszor, Pölitiz által ajánlott könyveket, emellett megtanul franciául, angolul, olaszul. De még hasznosabb számára itt az élet iskolája: Wittenbergben időzik, amikor Napóleon seregei átvonulnak a városon. Mély hatást gyakorol rá mind a francia gloire, mind pedig a megalázott németek feltámadó nemzeti érzése, a nemzeti eszme jegyében felpeszdlő szellemi élet. 1807. március 11-én Széphalomra írott levelében már a későbbi szerkesztő célkitűzéseiből villan meg valami: „. . . Én úgy gondolom, hogy most vagyon ideje annak, hogy egy-két magyar poéta támadjon, akik literaturánknak olyan becsst adjanak, mint Klopstock, P. Corneille, Tasso a magok nemzetjeinek. Élni csak akkor fogunk más nemzeteknél, ha magyar teátramaink eredvén, egy hathatós genie Anglia Euripidesének árnyékát a mi földünkre vonja.”

A körülmények Döbrentei számára továbbra is szerencsésen alakulnak: hazatérése után 1807 októberétől — Kazinczy ajánlásának eredményeképp — gróf Gyulai Ferencné Kácsándy Zsuzsanna fia mellett, Erdélyben, Andrásfalván lesz nevelő. A sokezer kötetes könyvtár itt éppúgy kitűnő lehetősége további önképzésének, mint a kolozsvári színház, hová tanítványával ellátogathat. Ilyen körülmények közt hamar feltámad benne a tettvágy. Már 1808. január 14-én azt írja az erdélyi művelődés apostolának, Aranka Györgynek: „. . . sajnálni lehet, hogy Erdélyben nincs egy magyar újság. . . Mennyi terjedhetne ebben a kis hazában ezáltal.” Így amikor

1809 nyarán először tiszteleg személyesen Széphalmon, Kazinczynak nem nehéz rávennie őt egy irodalmi orgánum megindítására. Ez év október 20-án már ezzel kapcsolatos elképzeléseiről számol be mesterének: tervezett irodalmi almanachja számára kéri Kazinczy kéziratait, majd amikor az válaszában ehelyett inkább kritikai folyóirat megjelentetésére ösztönzi, elfogadja a változást. 1809. december 13-i levelének tanúsága szerint több író — Kis Jánost, Virág Benedeket, Szemere Pált stb. — meg is nyert vállalkozásának, alapelvül tűzi ki a Kazinczy ajánlotta igényességet („... olyan idéltlen szerelmesi, névnapi raptusok, mint a Segítőben, Mindenés Gyűjteményben vagynak, nem fogják lealacsonyítani a munka hevét”), sőt azt tervezi: folyóiratával már 1811-ben a közönség elé lép.

Hosszú és küzdelmes út vezetett pedig odáig. 1810-ből fennmaradt egy Cserey Farkashoz intézett levele, amelyben először számol be tervéről. „... Én Kolozsvárt egy literatúra i újságot akarnék kezdeni, s azt praenumeratívál a postán küldeni. Csak engedelmet kaphassak a guberniumtól” — írja Döbrentei, s Cserey nyomban akcióba lép: saját költségén kinyomtatja az *Erdélyi Múzeum* plánumát, szétszítja az erdélyi országgyűlés tagjai közt s maga fordul a császári engedély megnyerése érdekében a gubernátorhoz. Alighanem ez az 1810. június 20-án kelt plánum is közrejátszhatott abban, hogy az engedély igen nehezen született meg. Döbrentei ugyanis e negyedévente nyolc-tíz íven megjelenendő folyóiratát nemcsak a nemzeti literatúra előmozdítására szánja, hanem fejtegetéseivel hozzászól: „... Ez lehetne... a központ.” Bécsben nem szívesen hallottak a császárvároson kívül semmiféle központról, s Cserey 1811 februárjában csüggedten kénytelen beszámolni a széphalmi vezérnek: „... Az Erdélyi Múzeumból valóban nem látom, hogy lehessen valami.” Egy hónappal később Döbrentei is megerősíti: az akadályok nagyok. Több mint két esztendei várakozás és huzavona után, 1812 novemberében kapta csak meg az engedélyt.

S nehézségekben ezután sem volt hiány. Cserey 1813. március 11-i levelében is fájdalommal kénytelen tudósítani Kazinczyt arról, hogy „Szegény Döbrentei nehezen halad előre”, három hónappal később pedig maga a szerkesztő-jelölt is bosszúsán írja Széphalomra: igen sok ideje és energiája múlt el a betűk, a papíros megszerzésével és a kiadás költségeinek megszerzésével. Ez utóbbi akkor vált lehetővé, amikor 1813-ban tanítványával együtt Kolozsvárra költözött, s részben Cserey, illetve a Wesselényi-ház, részben a Gyulai familia összeköttetései révén az erdélyi arisztokratáktól összegyűjtötte a szükséges összeget.

1813. június 7-én végre megjelenhetett Kolozsvárott Döbrentei „híradás”-a lapja közeljövőben történő megindulásáról. Büszkén tájékoztatja a közönséget: a költség megvan, s az első füzet nyomtatás alá készen áll. Ekkor még negyedévenként tizenkét—tizenkét ívből álló füzeteket szándékozik kiadni, s az előfizetések gyűjtését azzal hirdeti meg — hatvan embert nevez meg gyűjtőkként! —, hogy az *Erdélyi Múzeum* a következő év elején a tervezett terjedelemben bizonyosan megindul. Amint azonban a nyomdai munkák megkezdődnek, elhatározását meg kell másítania. Nem gyűlnek a kiadásra érdemes munkák — s Döbrentei barátainak szóló leveleiben újra meg újra leszögezi, hogy csak színvonalas alkotást vesz fel folyóiratába —, így 1813. november 19-én már arról értesíti Kazinczyt, hogy áttér a rendszertelen megjelentetésre: csupán akkor adja ki a folyóirat új kötetét, ha tizenkét—tizenkét ívnyi közlésre alkalmas anyag összegyűlt. Ugyanitt arról tájékoztatja mesterét, hogy mindaddig csak 258 előfizető jelentkezett. A következő év január 10-ig azonban ez a szám már 380-ra nőtt, s a szerkesztő örömmel újságolja: „... Ez azt mutatja, hogy a nemzet fel van serkenve.” A megjelenéskor derül ki azután teljesen, hogy ezt a folyóiratot a közönség már mennyire várta: 1814. május 5-én kapta meg a könyvkötőtől a szerkesztő az első példányokat (el is vitte tőle mindjárt az ifjabb Wesselényi Miklós), s nem egészen egy hónappal később, június 3-án arról adhat számot Kazinczynak, hogy a nyomtatott 550 példányból már egyetlenegy sincs raktáron. S amikor október közepén a folyóirat első kötete második kiadásban újra megjelenik — immár Pesten, Trattnernél, aki az eredmények nyomán látott benne fantáziát — 1 000 példányban, akkor az újabb kiadás is elkél az utolsó darabig.

A közönséggel tehát nincs baj — egy ideig nem is lesz, a második kötet 680, a harmadik 750 előfizető számára jelenik meg —, annál inkább a beküldendő kéziratokkal. Döbrentei ezen úgy próbál segíteni, hogy maga köré gyűjti író- és professzortársait, s ráveszi őket, hogy negyedévenként legalább két-két ívnyi használható kézirattal támogassák. Ettől eltekintve is újszerű, a reformkori irodalmi csoportosulások szerveződését előlegező vonása szerkesztésmódjának, hogy nem kívánja kizárólagosan a maga képmására formálni a lapot, ellenkezőleg: kollektív ügyé, együttes tevékenységtől függővé teszi annak összeállítását. Akként, hogy hetente, de legalábbis havonta egyszer összegyűjti szállásán az érdeklődő kolozsvári értelmiségieket, papokat, tanárokat stb., s e gyűléseken felolvassák az elkészült munkákat, utána pedig mindenki szabadon megteheti megjegyzéseit, nemegyszer félrevezetve az érdemtelen műveket. Döbrentei ezzel az ügyes szerkesztői fogással is előmozdítja azt, hogy folyóirata közösségteremtő tényezővé, szélesebb rétegeket megmozgató-egységbe szervező orgánummá váljék — úttörő szerepet vállalva ezzel irodalmunk és sajtónk történetében.

A II. kötettől kezdve azután Trattnernél jöttek ki Pesten a kötetek — olcsóbban és csinosabban. A második 1815 áprilisában, a harmadik ugyanez év novemberében, a negyedik 1816 márciusában, az ötödik októberben, a hatodik 1817 áprilisában, a hetedik júliusban, a nyolcadik decemberben, a kilencedik 1818 februárjában, végül a befejező tizedik ugyanennek az évnek szeptemberében. Rendszertelenül, semminő időrendhez nem alkalmazkodva, de mégis folyamatosan és végig egyazon elvi programtörékvések szolgálatában — azokat az egymás után sorakozó kötetek anyaga által fokozatosan elmélyítve, szellemi egységgé formálva, egy irodalomkritikai gondolkodásrendszert sokoldalúan megvilágítva.

3

Folytatás és újat kezdés, követés és különbözés, összegzés és továbblépés — ezek a látszólag eltérő intenciók tűnnek elénk, ha az *Erdélyi Múzeum* anyagát elődeiével összevetjük. Döbrentei egyfelől tudatosan és gondosan ügyelt arra, hogy az 1780–90-es évek folyóiratainak jelentősebb szellemi kezdeményezéseit a maga vállalkozásában egyesítse, hogy a kulturális felújulással, amely azokban megvalósult, mintegy szerves kontinuitást teremtsen — ezzel is ösztönözve az irodalmunkban, művelődésünkben megvalósítandó egységtörékvéseket. Másfelől viszont azon igyekezett, hogy ezt az örökséget beoltsa az új idők új szemléleti tendenciáival, a forradalmi és a napóleoni idők ideológiai, valamint irodalomkritikai tanulságaival — olyan eszmei vonásokkal, amelyek a felvilágosodás örökségét is átszínezik, azt az új korszak követelményeinek áthangolják.

Ennek megfelelően az *Erdélyi Múzeumban* felújulnak és továbbélnének Batsányi *Magyar Museumának* kezdeményezései: a nemzeti nyelv kiművelése a felvilágosult nemzetek példája nyomán, azok tervezett utolérésével, az ezt szolgáló intézmények (akadémia, színház) propagandájával: a nemzeti múlt nagy alakjainak példaképek állítása; a nevelés ügyének felkarolása. Hasonlóképp folytatódik Döbrenteinél Péczeli *Mindenek Gyűjteményének* ismeretterjesztő, az olvasást népszerűsítő iránya is, nemkülönben az *Orpheusnak*, Kazinczy vállalkozásának egyik legfőbb törekvése, az erudiciótól és morális célzatosságtól mentes szépirodalmiságnak, a művészi szépnak, az önálló esztétikumnak kultusza, a fentebb stíl, az ízlésbeli kifinomultság válfajainak és műformáinak megvalósítása, továbbá Kármán *Urániájának* eredetiség-programja, a hazai élet, sőt közelet tükröztetésére való igénye, az irodalom nemzeti karakterének kifejlesztését és megerősítését szolgáló gondolata, végül Herdertől elsajátított fejlődésszemeje, evolúcioner kultúra-koncepciója is. Sőt Döbrentei számára még az erdélyi százszok 1790 és 1801 között fennálló kulturális folyóirata, a Nagyszebenben megjelenő *Siebenbürgische Quartalschrift* is továbbfolytatandó tanulságokkal szolgál: elmaradottságunk tudatosításával, a művelt nyugattal való összevetésekkel, a legújabb irodalom kritikai átnézetének és Erdély honismeretének programjával.

Mindezeket a széles körű és nem egy vonatkozásban divergens célkitűzéseket azután az erdélyi folyóirat szerkesztője úgy képes egységbe fogni, hogy társítja hozzájuk a német romantika ideológusaitól frissen eltanult elveket, irodalomkritikai princípiumokat — folyóiratának jellegét, publicisztikus érvrendszerét, agitációs erőterét az ő nyomukban, mindenekelőtt Friedrich Schlegel divatos vállalkozásának, az 1812-ben Bécsben megindított *Deutsches Museum*nak mintájára alakítva ki. Az ifjabbik Schlegelnek folyóiratát Döbrentei már azáltal követi, hogy átveszi annak főbb témaköreit. Ő is közül szépirodalmat, de nála ugyancsak az irodalomelmélet és az irodalomkritika kérdései kerülnek középpontba, továbbá a politikai publicisztika és a pedagógia, az erkölcsfilozófia problémái. Az *Erdélyi Múzeum*nak éppúgy az irodalomkritikai gondolkodás történetében betöltött szerepe adja meg történeti jelentőségét, mint az ifjabbik Schlegel bécsi vállalkozásának. S sorra egyezők főbb eszmei karaktervonásaik is: elsősorban történetiségük — az irodalmi folyamatoknak fejlődésben, azaz keletkezésben és elmúlásban, változásban és gazdagodásban való megközelítése, genetikuss és organikus szemlélete, valamint az, hogy ez a történetiség a világirodalom historizmusának kereteiben helyezkedik el, azzal függ össze, állandó összehasonlításban annak időszzerű jelenségeivel. Rokonítja a két folyóiratot továbbá, hogy mindkettőben centrális szerepet tölt be a nemzeti eszme, az irodalom nemzeti közösségteremtő funkciójának hangsúlyozása. Amit Schlegel a *Deutsches Museum* bevezetőjében programul felvázolt, azt Döbrentei is szolgálni kívánta a maga eszközeivel: „... Jede Literatur muss und soll *national* seyn; diess ist ihre Bestimmung und kann ihr allein erst ihren wahren und vollen Werth verleihen. Aber die Idee einer Nation, besonders einer solchen wie die deutsche ist, ist in Raum und Zeit, im gesammten Gebiete der Weltgeschichte etwas zu Umfassendes.” Az irodalom nemzetiségével mindketten nemzeti egységet igyekeznek teremteni, koncentrálvá ezáltal az erőket a nemzeti megújulás megvalósítandó művéhez. Döbrentei azonban e téren túlmegy német pályatársán azáltal, hogy ez a megújulás nála mindinkább a társadalomét is jelenti — jóllehet lassan, fokozatosan, a különböző érdekeknek lehető figyelembevételével.

E fejlődésben megvalósuló-megvalósítandó nemzetiség fő exponensei Schlegelnél és Döbrenteinél egyaránt a kiemelkedő írók, a géniuszek, akik átfogni és vezetni képesek koruk nemzeti társadalmát, tükrözik annak sajátosságait, és új irányt adnak mozgásfolyamatainak. Azaz megjeleníteni képesek a nemzet eredetiségét: teremtményük révén a múltból életre keltik azokat a vonásokat, amelyek mindenkit érdekelhetnek, mindenkire tartoznak, amelyek közös érzelmeket ébreszthetnek a társadalom legkülönbözőbb osztályaiban. Schlegel folyóiratában ilyen író-eszmény Shakespeare, a Döbrentei hasonlóképpen effajta teremtmény géniuszek fellépésétől várja irodalmunk további virágzását. A nemzeti eredetiség és a történetiség kollektivitásteremtő sugallatát azután mindkettőjükönél azonos irodalmi műfajok kultiválása juttatja érvényre: az eposzé és a drámáé, az utóbbin belül pedig elsősorban a történeti szomorújátéké. A *Deutsches Museum* havonta megjelenő számai jórészt e műfajú alkotásokkal, még inkább róluk szóló tanulmányokkal vannak tele, miként Döbrentei is minden lehetőséget megragad, hogy az e műfajokban eleve rejlő összetartozási-egymásrataltsági érzületet a hazai fejlődés számára kiaknázza.

Az *Erdélyi Múzeum* 1813 novemberében kelt *előbeszédében* még nem sok tükröződik az új korszak jelzett szellemi energiáiból. Igazuk van Benkő Samunak és Szauder Józsefnek, amikor megjegyzik: a folyóirat felvázolt programja teljesen hagyományos jellegű — a hazai és külföldi híres személyek életírása, a hazánk történetére vagy a régi nyelvre vonatkozó megjegyzések, a poézis nemeinek teóriája, az olasz, francia, angol német irodalmak ismertetése, a nevelési értekezések — együtt a szépirodalmi anyaggal és a kritikával — a felvilágosodás enciklopédikus tudománytörténeti érdeklődését csak kevéssé színezik át nemzeti és történeti irányba. Annál modernebb szemléletű, új romantikus eszmékkel telített már Döbrentei programértekezése, az *Eredetiség s Jutalom Tétel*, amely a maga egészében szinte magába sűríti a folyóirat által utóbb képviselt főbb irodalomkritikai elveket (I. k. 142—162.). Ennek az értekezésnek már

a kezdő mondata is olyan merész gondolatot fogalmaz meg, amelyet előtte magyarul még le nem írtak. „Az emberi lélek, az Istenség mivoltának ez a mennyei szikrája” munkássága során vagy teremt vagy követ — vezeti be Döbrentei a hazai társadalmi gondolkodásba az emberi, közelebből művészi alkotóerő korlátatlanságának jellegzetesen romantikus tételét. A teremtő munkája által istenné magasztosuló alkotóegénység kritériuma eszerint az, hogy „új világot terjeszt a lélek munkálódásaira”, „kiragadja magát” a megszokottságból, „vezércsillagként” halad az emberek előtt. Csak az, „aki lelkének sugallásaiból maga hozott elé nagyot”, nevezhető szerinte eredeti teremtő léleknek.

Ez a Kant tanításai nyomán megfogalmazott értelmezés rendkívül megnöveli a művészi alkotó és alkotás társadalmi jelentőségét, s Döbrentei ezt még tovább fokozza azáltal, hogy a tudományt és a művészetet elválasztja egymástól, az utóbbinak meghatározó jegyvé a képzeletet téve meg. S még romantikusabb, amikor — ugyancsak Kant nyomán — a tudományt a művészet mögé utasítja, a „genie” rangját csak az utóbbi képviselői számára tartva fenn.

A zseni tevékenysége függ a történelmi feltételektől és a társadalmi körülményektől — tágitja ki tovább a művészi alkotó munka összefüggés-rendszerét Döbrentei. Az eredetiséget, a génuszok munkáját nálunk szerinte szerencsétlen idők korlátozták: a szabad lelkek a hazai viszonyok közepette nem tudtak kifejlődni. Milyen lehetőségek kellenek hát a génuszok fellépéséhez? Erre a tanulmány szerzője Goethe *Irodalmi sansculotte-izmus* című írásának romantizálásával felel. „... Mikor ezen különféle munkálódású lelkek szerencsés társaságban, őket élesztő epochában együtt dolgoznak, mikor őket megítélni s megérteni tudók hallgatják, akkor vagyon a tudományoknak dicső és leírhatatlan kedvességű ideje” — teszi kollektívvé az alkotó munka viszonyhálózatát, kapcsolja be abba a kor, az intézmények és a közönség romantikus szempontjait. S a fejlődés evolucionista gondolatát, melynek megfelelően mind e kedvező körülmények — a zseni szabad szárnyalásának alapfeltételei — csak szerves fokozatossággal valósíthatók meg.

A hazai fordítás-gyakorlattal szemben e programtanulmány hangsúlyosan az eredetiségre való áttérés mellett foglal állást. A meggyőzés érdekében pedig — mint azt Szauder József *A magyar romantika kezdeteiről* című kitűnő tanulmányában kimutatta — feleleveníti Kármán József fontos gondolatait. Főként azoknak társadalomkritikai indíttatásait: „mi nem merünk magunk gondolkodni”; „... Merni kell. Ha mindenkor csak a külföld munkáin bámulunk, egyedül azokat fordítjuk, sohase tehetünk magunk nagyot”; „... Mi valójában még nagyon hátra vagyunk” stb., s ezzel a hazai felvilágosodás legjobb kritikai tendenciáit építi be a sarjádó reformkor változtatni akaró, a feudális nacionalizmus önelégültségével szembeforduló eszméikébe. Ez az eredetiség-program így Döbrenteinél nem pusztán s nem is elsősorban az egyéniség önmegvalósítását jelenti, hanem a nemzeti célok és törekvések időszervi szolgálatát. „... Egyedül az eredeti jó munka a Nemzetnek tulajdon birtoka, az ad a nyelvnek tekintetet” — oltja be a Kanttól tanultakat Herder eszméivel. Ennek megfelelően a hiányolt és megvalósítandó eredeti műfajok — a dráma és a vitézi költemény — Döbrenteinél kifejezetten a nemzeti tudat szolgálatában állanak, a polgári nemzetté válás irodalmi előmozdítását munkálni hivatottak. Ezáltal pedig az eredetiséget a következő évtizedek fejlődése számára végérvényesen összekapcsolja a nemzetiséggel. Oly módon ültetve át hazai földre a relativ szép esztétikáját, hogy abban a nemzeti egyetemesség szükségszerű képviselete, sőt ideálul állítása révén megőrződjenek az abszolút szép doktrínájának bizonyos elemei is. Ennek jeleként egyébként mindjárt fel is állítja a követendő írói eszményképet: Himfyt, aki minthogy nem ismert dalokat énekelt, oda is bement, ahol magyar könyveket azelőtt nem olvastak. . .

Tanulmánya befejező részében azután a szerző ismét visszatér annak legfontosabb szempontjára, a zseni fogalmának meghatározására. S emitt újra és az eddigiekénél is hangsúlyosabban társítja a relativ szépet az abszolút megőrzésével, a romantikus művészi magatartás-ideált a klasszikussal, az eredetiséget az egyetemesség kívánalmaival. Mert egyfelől a zseni teremtő hatalmát, úttörő ihletettségét csakugyan a lehető legromantikusabban fogalmazza meg:

„A Genienek ... tulajdonsága azt teszi mit még senki előtte nem tett, s maga sem tudja magának megfejtetni, miképpen, de ő ha valamely különös belső felindulás által hívbe jő, teremti. ... Ő maga magának mustrája, s utat vág oda, ahol járni akar.” Másfelől viszont ezt a romantikus inspirációt gondosan egyesíti a közizlés magasabb kíváncsiságával, a művészi finomítás, emelkedettség s még inkább a mindenképp megvalósítandó harmónia klasszicista igényével. Az ő alkotó zsenije tehát szabadon teremti — szabadon teremti meg azt, amit a közfelfogás neki megenged vagy éppenséggel tőle elvár.

Döbrentei programtervezésének sarkételteit hullámoztatja ezután tovább, mélyíti el, világítja meg új nézőpontokból az első kötet három irodalomtörténeti tanulmánya. Nemcsak a szerkesztő írásával függenek ezek össze, hanem egymás gondolatmenetét is folytatják, alátámasztják. A folyóiratot megnyitó írásában, Kazinczy *Tübingai Pályairatának* részletében például a programtanulmány kritikaisága és történetisége akként jut érvényre, hogy szerzője a kritikát a történelemre alkalmazza, azaz a kor feudális nacionalizmusának öntömjenező és bezárkózó historizmusával szemben egy merőben másfajta történelemszemléletet érvényesít. (I. k. 1—10.) Amit Döbrentei úgy fejezett ki, hogy „Mi valójában nagyon hátramaradtunk”, azt Kazinczy sok évszázad történeti anyagán mutatja be, jelezve ugyanakkor, hogy elődeink ezen csak úgy voltak képesek változtatni, ha tanultak a haladottabb európai nemzetektől. Egy olyan történetfelfogás tűnik fel tehát Kazinczynál, melyben a nemzeti sajátosságok kibontakozása a nemzetközivel való összefüggéseiben jelenik meg. S emellett ez a történelemszemlélet régi és új alapvető ellentéteire épül már: évszázadok elmaradottsága és viszontagságai után 1772-től kezdve új korszakot észlel, a meginduló virágzás epocháját. Azzal, hogy előtérbe állítja Bessenyeiékét, a testőröket, kik megismerkedhettek a „bécsi szép világ tónusával”, s a nemzet ébresztői lettek, kimondatlanul is művük folytatására ösztönöz.

Ezt a korszakváltó mozzanatot nagyítja ki az utána következő tanulmány, Döbrenteinek *Barcsay Ábrahám*ról készített portréja (I. k. 17—33.). Barcsayban a szerkesztő egyszerre mutatja be a zseni és a nemzeti író ideálját: olyan alkotónak rajzolva őt, aki felül tudta emelni magát a köznapokon, messze kivált kora átlagából, ugyanakkor felvette a küzdelmet elmaradottságunk ellen. Enthuziazmus hevítette, egy világot tudott teremteni képzelődésével, s mind e képességét a nemzeti nyelv és kultúra előmozdítására fordította. De őt is, mint minden nemzetéért munkálódó zsenit, a körülmények gátolták: a zseni ugyan kitör magától, de ápolásra van szüksége. Intézmények kellenek — hangoztatja a tanulmány szerzője —, különben nem gyűl ki a zsenik tüze, kivált a szegénysorsúaké.

A magyarság történelmének nagy része alatt elhanyagolta irodalmát, 1772-től kezdve léptek fel életében az újat akaró nemzeti írók: milyen legyen hát maga a megújuló nemzeti irodalom? Erre ad negativitásában igen erőteljes választ ifj. Pataky Mózesnek, a fiatalabb Wesselényi korán elhalt nevelőjének *A római poézis története*i című tanulmánya — bemutatva egy olyan nemzet irodalmát, amelyet művelői végig elhanyagoltak (I. k. 114—141.). A *Charaktere der vornehmsten Dichter aller Nationen* című sorozat (Leipzig 1792) után készült fejtegetés olyannak ábrázolja a római irodalmat, amely a szüntelen utánzás, a más népek kultúrájának szolgai követése nyomán teljesen elsovadt, amelyben az „isten tüze” helyébe a pusztá mesterség lépett. A színházban a római nem találta meg nemzeti életét, hazája szokásait, gondolkodásmódját — erősíti meg Pataky a rómaiak példájával a programtanulmány érvelését. A rómaiaknál a poézis versfaragássá, szógyártássá aljasult, az erudíció merő gyakorlásává: „... Egy célra összpontosítás kell a költészetben s szent láng, nem tudósság” — foglal nagy nyomatékkal állást a szerző. S hogy mennyire időszerű publicisztikus affektivitással, arról tanulmányának befejezése ad teljes bizonyosságot: „... Rómát csak a görög izlés nyomta, minket magyarokat hányan mások... Öleljétek fel kincseiteket, de öntsétek azokat magyar lélek formájába”, szólaltassatok meg a magyar lant „eredeti hangját”-t...

De milyen legyen ez az eredeti magyar hang? Az *Erdélyi Múzeum* első kötete Vitkovics Mihály *Horvát István barátomhoz* című ódájának közlésével közvetetten erre is válaszol (I. k.

43—45.) Szokatlan óda ez: a hősi hexameterekben az időszerű, sőt addig a költészet számára „földhözragadt”-nak tekintett hazai falusi valóság jelenik meg, a vidéki életmód, a gazdálkodó életforma hétköznapijai, méghozzá eszményként. Vitkovics szerint boldog, ki „Távúl a városi zajtól / Lármátlan faluban lakozik. Kis háza, gyümölcsös / Kertje, majorja vagyon; kenyérét megszerzi ekéje, / Zöld lúgossa borát” stb. Az óda fennkölt, legklasszikusabbnak tekintett műfajában a természetesség, a köznapiság, sőt a fesztelen prózaiság vonásai tűnnek fel, esztétikai tükröként annak, hogy a felvilágosodás népiességét az 1810-es évek közepén hogyan hatják át újabb ideologikus, a hazai valóságból meríteni szándékozó és a szélesebb közönség nemzeti egységét munkáló elemek. A reformkori irodalmi népiesség e vers közlésével elindul — évekkel Kulcsár István sokat emlegetett népdalgyűjtő felhívása előtt! — nagy jövőjű, a nemzeti karakterisztikumot hol kereső, hol tükröző útjára.

4

Az említett gondolatkörök valósággal átszövik a folyóirat további köteteit is. Döbrentei ügyes szerkesztésével, az egyes tanulmányok rejtett kapcsolódásával, az elvek és nézetek új anyagon történő, mind átfogóbb igényű ismétlésével magas fokú szellemi kohéziót teremt az *Erdélyi Múzeum* lapjain: a tíz kötet mintegy az olvasóba égeti az irodalomnak az adott társadalmi realitás mellett létező ideálvilágáról megfogalmazott gondolatokat. Különösen a herderi fejlődéseszmé érvényesül nagy nyomatékkal. Döbrentei egyik szerkesztőségi cikkében axiómaszerűen is megfogalmazza: „... Amit nőni nem látunk, megnő az idő múlva, anélkül hogy észrevettük volna. Csak mindenkor előbbre, csak akarjunk és cselekedjünk. — A nemes lélek dicsően felemelkedik, általöleli az Egészet, felfogja a nagy gondolatot, hogy abban, ami még nem volt, ő leszen kezdő, dolgozik a jövőendő fényéért, magvakat szór ki, hogy azoknak kivirágzását a maradék láthassa.” (*Az Erdélyi Múzeum megindulhatása*. II. k.) A reformkor egyik nagy ideája lesz ez: Kölcsey és Széchenyi életművét éppúgy bevilágítja majd, mint Erdélyiét és Petőfiét.

Emitt a kazinczyánus szemléletű tanulmányokban hasonlóképpen megnyilvánul, mint azokban, amelyekben a szerkesztő és társai már túllépnek a széphalmi mester gondolatvilágán. Kazinczyan *A magyar verselésnek négy nemeiről* írott dolgozata (II. k. 122—128.), hol a magyaros verselés, a leoninus, az időmértékes és a nyugat-európai versnemek történetét átnézetét adja, az utóbbi kettőt részesítve előnyben, csak annyira az evolucionista gondolat megnyilatkozása, mint az akkor még a nyomában haladó Döbrentéinek *A hexameterrel élés kezdete a régi s új nemzetek között* című tanulmánya (II. k. 128—139.). Ez az utóbbi írás, mely az új, magasabb ízlés közegének tekintett hexameter addigi történetét vázolja fel, az első európai horizontú és következetesen összehasonlító igényű tanulmányunk a világirodalom egy kérdéséről. Utóbb viszont Döbrentei történetisége — így például *A német próza története* című összefoglalásában (III. k. 46—94.) — kezdi meghaladni mesterét. Amikor J. G. Eichhorn irodalomtörténete nyomán (1805—1811) egy nemzeti irodalom folyamatát, fokozatos előrehaladását, a durvaságtól való megtisztulás fejlődésmenetét mutatja be, elidőzve az újat kezdés, a stagnálás és a visszaesés stációin, akkor még nem, mint ahogy akkor sem, amikor anyagával sokszorosán bizonyítja: ami ma még szokatlan, holnapra megszokottá, holnapután meghaladottá válhat. S Kazinczy szellemiségét követi akkor is, amikor a német közelmúlt fejlődését, a német próza és nemzeti játékszin eredményeit méltatva, azokat a hazai fejlődés mintául tekinti. Mesterétől ott válik el, amikor a román műfaját mint a hazaiság, a „honnyí” ábrázolásának elsőrendű közeget állítja elemzései középpontjába. S amikor erőteljesen hangsúlyozza a gondolat, a mondani-való elsőbbségét a szóval, a kifejezéssel szemben — Goethét azért helyezve az addigi német szépprózai fejlődés tetőpontjára, mert nála „... hogy az emberi szívnek legbelsője megmutattassék, a karakterek legkülömbfélékppen állítatnak elé, s mindegyik legbizonyosabb rajzolatokban, tökéletesen, láthatólag felfejegettetik, oly nyelvben, mely tiszta természet és egyszerűség”

E cikkhez hasonlóan *A német játékszín eredete s története általjában véve* című másik összefoglalás is kezd eltérni a fejlődésszeme Kazinczy-féle értelmezésétől (IX. k. 37–72.). Abban ugyan megegyeznek, hogy e fontos nemzeti műfaj német fejlődését Döbrentei akként tekinti át, mint nehéz akadályok leküzdésének, „az emberi lélek lépcsőzetes fejlődésének” közegét, abban viszont már éppen nem, hogy az eredményeket az utóbbi a „német genie” képességeinek tulajdonítja, s a legnagyobb sikernek a létrejött színház *német* karakterét tekinti.

A fejlődésselvet azután a folyóirat élesen szembe is fordítja Kazinczy nyelv- és ízlésforradalmával. Zsombori József székelyudvarhelyi plébános *Egy-két észre-vétel a magyar nyelv mostani állapotjáról* című cikkében a reformkori egyeztető kiegyenlítő átlag-gondolkodást előlegezve leszögezi: a nyelv dolgát erőltetni nem szabad (III. k. 152–170.). E tanulmányban példaként említve a növény érlelődési folyamatát, éppúgy Herder tanításait olvassa a szintén Herdert követő Kazinczy fejére, mint abban a megállapításában, amikor azt állapítja meg, hogy „a nyelv nem az enyim, sem nem a tied, hanem édes miénk”: a nyelv a nemzet egyesítő frigyszekrénye.

Az irodalom Kazinczy klasszicista felfogásában még a válogatott kevesek dolga volt, Döbrentei fejlődésszeme viszont ezt az arisztokratikus szépség-ideált is messze kitágítja. Újabb, *A Francia Nyelv kimívelése történeti, s Prozaikusi Munkájának meg-vizsgálása* című világirodalmi áttekintésében (V. k. 3–69.) a francia irodalom nagy értékeit méltatva azt az észrevételt teszi, hogy XIV. Lajos alatt kifejlődött a francia nemzet genie-je. S miért? Mert ekkortól kezdve méltó szerephez juttatták a társadalmi középrendet, az különböző intézetekben (az intézmények szükségessége ismét felmerül!) kiművelődhetett. Döbrentei szónoki kérdése — „...nem a középrend adta-e mindenütt a hazának szembetűnőbb emelkedését?” — már nemcsak a romantika, de a liberalizmus eszméinek feltűnését is jelzi a folyóiratban. Annál is inkább, mivel a „középrend”-en ő nemcsak a nemességet érti, a fejlődés nála a szélesebb rétegek kulturális felemelkedése felé mutat: „...Vasárnap, háza eleibe kiül a főbb városi polgár, s olvas; így az inas a szekér mellett, a katona a fő strázsán, a napszámos olvassa a napi újságot a piacon.”

Az evolúció eszméje tehát a két pólus, egyén és nemzeti közönség közt hullámszik az *Erdélyi Múzeum* tanulmányaiban. A napóleoni idők eseményeiből azt a tanulságot vonják le, hogy a nagy lelket — a zsenit — nem kötik a társadalom adottságai. Döbrentei ebben nemcsak Kant ideáit visszhangozza, hanem Kant kiváló erdélyi követőjét, Sipos Pál filozófusét, Kazinczy barátját, kivel ekkor ő is közelebbi kapcsolatban állt. Közli folyóiratában Siposnak *Erkölc-szabadság* című ódáját, aki abban szinte kristálytisztán szólaltatja meg a königsbergi bölcselőnek a szellemi autonómiáról, a független lélek szuverenitásáról, az előírásoktól és konvencióktól mentes emberi alkotóerőről hirdetett tanításait (II. k. 48–49.). Az istent az emberbe helyező erdélyi professzor nyomán Döbrentei szinte már Petőfi költő-értelmezését sejtető módon karakterizálja a múzsák eljegyzettjeit:

„...Lángoszlop ő s elől megyen,
Magának szent nevet szerezve él.”

(*A múzsa és a vágyó ifjú*, I. k. 64–67.)

A „vezérköltő” romantikus, a hazai irodalomban nagy jövőjű ideájának jelentkezése ez, kinek tevékenységét a szerkesztő külön cikkben is elkülöníti az átlagos emberi munkától. A művész és a műves fogalma közt nála nagy a különbség: míg a művészt a „lebegő ideál” vezeti, a művest csak a köznapok szükségyszerűsége (V. k. 182–184.). S Döbrentei nemcsak a végsőkéig kielezi ezt megkülönböztetést („...Mikor Michelangelo a római Szent Péter templom kupolájának ideáját felfogja s lelkében elrendeli, akkor ő művész, s a követ köre rakók, meszet hordók, kik az ő teremtvő eszéből kijövő épület elállításának mechanikus eszközei”), de annak

társadalmi konzekvenciáját is levonja: megítélése szerint a művészt sokkal nagyobb tiszteletben kellene tartania a társadalomnak, mint ahogy az nálunk történik.

Itt is feltűnik különben az *Erdélyi Múzeum* terjesztette zseni-fogalomnak kettőssége: a romantikus értelmezésben klasszicista reminiscenciák húzódnak meg akkor, amikor a szerző a művész tevékenységében a megvalósítástól független ideatív ihletettséget tételez fel. S ezt az ambivalenciát Döbrentei más írásaiban is érzékelhetjük. *Boileau Despreaux élete s poétikája* címmel számos ponton találó kritikában részesíti az *Art poétique* meghaladott irodalomkritikai elveit, ugyanakkor viszont prózai fordítása révén egyszersmind népszerűsíti azokat (VII. k. 21—79.). A *magyar litteratúrát illető jegyzések* című tanulmányában pedig — mint azt Szauder József megjegyzően bizonyította — Kölcseyt neve említés nélkül kioktatva egész sor feltételek és intések mind a klasszicizmus egy-egy elemét lopják vissza a zseni kialakuló romantikus fogalmába. Így az *Erdélyi Múzeum* szerkesztője fékezni kívánja az ifjú költők lángolását, óv az elragadtatástól, „megtartóztatás”-t, „fontolgató megítélés”-t ajánl nekik, javítgatásokat: a „fantázia merész repülése”-t, de csak a „megpróbált” alapján. Vagyis Kant alapvető tanításait beoltja Hugh Blair esztétikájának némely elemével, s az ő nyomán nagy sor veszi kezdetét a hazai irodalomkritikai gondolkodásban.

E klasszicizáló szempontok indítékát azután maga Döbrentei is megadja: az ifjú költőnek nálunk a „Honny”-ért, azaz a nemzetért kell munkálkodnia (*A fordító, másoló az előtte levő eredeti széphez*, V. k. 70—76.). meg kell küzdenie az elmaradott ízlés megannyi negatív jelenlétével (*Halottak beszélgetése* IX. k. 81—89.) — ehhez pedig fegyelemre, a szélsőségek kerülésére van szükség. Ez a nemzeti tendencia még erőteljesebben jelenik meg Zsombori Józsefnek már említett cikkében, aki ennek jegyében óv szintén a szerfelett való újítgatástól, s veti fel újra a felvilágosodás oly sokat emlegetett akadémiai gondolatát: ez az egyeztetés intézménye is lenne számára. Különben ő is a relatív szép esztétikáját képviseli: az antik mitológia kultiválása helyett a hazai szépségek megörökítését javasolja költőinknek. Ugyanezt *Jegyzetek egy nemzeti jeles író készüléte* című cikkében is kifejti (itt már a cím is árulkodó!), s amikor itt előző fejtegetéseihez hozzászól, hogy „sokakban idegenek, járatlanok vagyunk tulajdon hazánkban”, akkor már éppúgy Kölcsey fellépését készíti elő, mint amikor azzal vádolja kortársait, hogy közönyösen mennek el bajnokaink sirhalma mellett (VIII. k. 135—157.). Álláspontja kategorikus: a témák közt elsőbbséget kell juttatni a hazával, nemzettel törődőknek. E gondolat jegyében ismerteti azután a folyóirat szerkesztője a német és a francia próza történetét, ülteti át magyarra Francesco Algarotti olasz író értekezését *Az anyai nyelven írás szükséges voltának megbizonyítása* (IV. k. 93—109.) címmel, ír kis portrét Lawrence Sterne-ről, az angol élet visszasságainak ragyogó kipellengérezőjéről (VII. k. 183—191., nem sokkal Fáy András és Kisfaludy Károly társadalomkritikai novellái előtt!), s hirdeti meg azt, hogy nemzeti karaktert tükröző magyar drámák kellenek (IX. k. 37—72., két évvel ugyancsak az ifjabbik Kisfaludy *A tatárok Magyarországon* című darabjának páratlan sikerű bemutatója előtt).

Döbrentei a drámapályázat eredményének kihirdetését használta fel arra, hogy összegezze nemzet és irodalom összefüggéséről kialakított elveit (X. k. 105—167.). E tanulmányában újra találkozunk a színház jogosultsága mellett szóló, Schiller óta jól ismert érvekkel — mindenekelőtt nemzeti közösségteremtő szerepe nyomatékos felelítésével. Dramaturgiájának ez egyik alappillére, a másik pedig a nála mindig szereplő zseni-elv: a dráma eszerint a legalkalmasabb műfaj az írói nemzetszolgálat megvalósítására. Ebből kiindulva sorakoztatja fel cikkírónk mindazt, amit a zseninek teljesítenie kell: ismerje alaposan az embereket, azok mindenféle osztályát, főképp beszéd- és gondolkodásmódjukat, tanulmányozza kora szokásait és polgártársai bohóságát. Romantikus orientációját jelzi, hogy Döbrentei milyen fontosságot tulajdonít a karaktereknek, s hogy e karakterek mögött a zseni „elrejtését” kívánja: ő már nem tekinti pusztá szócsőnek — mint pl. a Sturm und Drang, a lovagdráma stb. — a dráma hőseit. S mi határozza meg nála e karakterek színpadi funkcióját? A patriotizmus. A tanulmány szerzője

ezért utasítja el a szerelmi témát, kívánja meg, hogy a dráma elsősorban a közjóért munkáló hős tetteit jelenítse meg, hogy témáját a történelemből merítse. A drámai műfaj így Döbrentei-nél — mint arra Solt Andor *Dramaturgiai irodalmunk kezdetei* című könyvében találóan rámutat — hovatovább a patrióta heroizmusban fogant történeti drámával válik azonossá.

Intencióinak történetfilozófiai megvilágítására-elmélyítésére barátja, Buczy Emil nagysebeni paptanár vállalkozott. Az *Erdélyi Múzeumban* közzétett három összefüggő tanulmányában (*Értekezés az elmének magasb kifejtődése körül, az izlés munkájában*, VII. k. 86—128.; *A görög genie kifejtődése okainak sajtódtása*, VIII. k. 135—157.; *A tragoedia legfőbbje a görögöknél s mostani állapota*, IX. k. 3—36.) a történelmet vallatja meg annak igazolására, hogy az egyes irodalmakat egyedül a nemzetiség, a nemzeti eredetiség fejlesztette ki, illetve annak hiánya sorvasztotta el. Az angol, francia s leginkább a görög fejlődés tanulságait levonva, az erudíció helyébe két új kategóriát állít: a „honnyosság”, azaz a nemzeti érület az egyik, a „nemzeti tónus”, azaz a közizlés a másik. Ezek határozzák meg nála a zseni munkájának eredményességét, ha e szempontokat nem tartja tiszteletben, akkor csak a következő századoknak dolgozik. „... Homér és Osszián örökre ragyogni fognak!” — fogalmazza meg felkiáltás-szerűen Buczy Emil az egészen Arany Jánosig kisugárzó programot. (Ezzel összhangban közöl a folyóirat egy-egy részletet az Iliászból, illetve Osszián énekeiből. II. k. 154—171., V. k. 91—99.) Számára Homér és Osszián a nemzeti eredetiség ősforrásai, egyszersmind a „honnyosság” és a „nemzeti tonus”, az izlésbeli nemzetiség mintái. Mellettük pedig a görög irodalom egésze is az: amit Döbrentei kora drámáitól megkívánt, a patrióta heroizmust, a nemzeti nagyság propagálását, azt Buczy a görögök egykori dicsfényével támasztja alá („... Hellásznak főbb nemű genieit Olymposz és a Honny elfoglalta”), példájukat pedig — Shakespeare életműve alapján — folytathatónak ítéli. Az újabb kor azonban eltért ettől, „a honnyi tűz, a bátor törekedés a teátrumról eltűnt” — fakad ki végül fájdalmasan, sokat sejtetve már a *Nemzeti hagyományokat* megalkotó Kölcsey érzelmeiből, ítéleteiből.

Az említett erények fellelésére fordulnak vissza az *Erdélyi Múzeum* munkatársai több ízben a „jó vademberek” mítoszához. Emlékezzünk: már Vitkovics Mihály az egyszerű, természetközeli életformában vélte feltalálni azt, ami számára a modern városi miliőben már örökre eltűnt, s ez óhajában azután mások is osztoznak. Molnos Dávid unitárius kollégiumi professzor egy polinéziai történetet ismertetve az ottani lakosokat valósággal erkölcsi eszményként rajzolja meg: a társadalmi bajok ellenszere nála a természet, mely összetartozásra neveli fiait (II. k. 9—46.). Ez még a felvilágosodás — mondhatjuk. De már Herder *Stimmen der Völker in Liedern* című gyűjteményéből vett részletek közlése — Döbrentei tolmácsolásában — jócskán telített romantikus-liberális inspirációkkal is: a vadak énekei számára azért kedvesek, mert a poézis minden emberrel közös, aki az embert, bármiféle rangú legyen is, szereti, az kedvét leli a dalokban (III. k. 140—152.). S ez ősi poézisben valóban a reformkor jellegzetes vágyképeinek körvonalai villannak meg: egy egyszerű, őszinte, álságoktól és konfliktusoktól mentes, zavartalan életközeg líraisága, a békés együttélés és összefogás költőisége.

Herder nyomán halad a folyóirat egyébként akkor is, amikor megvallja az irodalomelméleti stúdiumok oly beható gyakorlásának okát. Az *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* szerzőjének szavaival amellettt nyilatkozik meg, hogy a széptudományoknak a rendiségen túlmutató társadalmi funkciójuk van: „minden karban”, minden foglalkozásban hasznosak (IV. k. 7—28.). A széptudományok Herder és hazai hívei számára „közmező”-t jelentenek, amely az emberiség, azaz az adott társadalom minden emberének általános céljait veszi figyelembe. Az irodalom ideálvilága, az irodalom sarjadó respublikája, amely független a meglevő társadalmi realitástól, s amely utóbb szétroppantani segít ezt a realitást, hatékony népszerűsítést nyer ezzel az értelmezéssel. Herder tanai visszhangzanak továbbá abban a tanulmányban is, amelyet — ellensúlyozandó a folyóiratban a nemzeti eszme túlzott térfoglalását — hazafiság és világpolgárság elszakíthatatlan egységéről jelentetett meg Döbrentei. A *miveltség becse s a haza szeretetének nemes volta* című fejtegetéssora (VIII. k. 43—80.) azért kiemelkedően

jelentős, mert szempontjai — az igazi hazafiban idegen nemzet iránt gyűlölség nincs, a hazafi éppúgy óhajtja az emberi jogok érvényesülését mindenütt, mint a nemzetek békés együttélését — gyökeresen szakítanak egy hosszú időszak feudális nacionalizmusával, s a felvilágosodás humanizmusával segítenek átítatni a reformkor ébredező politikai eszmélkedését. Axiómája — „akkor lesz tehát emberből a világ legjobb polgára, mikor előbb legjobb hazafi lenni tudott” — legjobbjainknak lesz majd követett jelszava.

5

Az utóbbi cikkek voltaképp már a folyóirat másik, a közgondolkodást ugyancsak mélyen alakító műfajcsoportjába, a *politikai publicisztikába* vezetnek át. 1814-től kezdve, az udvar és a nemesség szövetségének megrendülése, de különösen a Szent Szövetség 1815. évi létrejötte után az erdélyi vállalkozás felújítja a kassai *Magyar Museum* kezdeményezését: az időszerű közéleti kérdésekhez való hozzászólást. Előbb áttételesen, majd mind nyíltabban és élesebben fogalmazza meg véleményét az inogni kezdő feudális rendszer s még inkább a Habsburg-hatalom egyes égető problémáiról. A reformkor híres politikai publicisztikájának több fontos témaköre az *Erdélyi Múzeum* kötetiben jelenik meg először.

E közéleti irodalom kezdeti megjelenési formája az *életírás*, azaz a nagy emberek életrajza, amelyet Döbrentei előszeretettel kultivál. A műfaj egyelőre valóban leginkább megfelel az irodalomkritika által propagált romantikus elvek publicisztikus érvényesítésének. Az életírás ugyanis jellegzetesen az individualitás, a „zseni”, a teremtmény ember tevékenységének közege — személyiségeké, akik cselekedeteikkel és jellemükkel kiemelkedtek a feudális konvencionális megszokott világából. Azoké, akik változtatni tudtak a meglévő valóságon, nem fogadták el véglegesnek azt a helyzetet, amelybe beleszülettek. Azoké, akik a társadalmi aktivitás, a változtatás és a viszonyteremtés nagy példái voltak: tetteikkel a nemzet jövőjét szolgálták. Felismerték az „idők lelke”-t, a fejlődés parancsát, s nem haboztak levonni a fennálló állapotok kritikájának gyakorlati következményeit. A kezdeményező erő apoteózisaként tűnik fel tehát az a műfaj az *Erdélyi Múzeumban*.

Szerkesztője oly fontosnak tartja, hogy teóriáját külön tanulmányban is kifejti (III. k. 119—137.). A romantikus kánon szerint fogalmazza meg művelésének indítékait: „...Az életírást megérdemlőnek vagy olyan cselekedeteket kellett véghezvinni, melyek az egész országban nevezetesen változást szereztek, vagy magokat a közjóért nemes, nagy karakterrel kitették, s a fenyegető veszedelemben lelki nagyságot mutattak.” S akkor is a romantika elvei érvényesülnek, amikor Döbrentei a kiválasztott hős pszichológiai fejlődésének, környezetének, a karakterrajznak jelentőségét hangsúlyozza. A klasszicizmus „fékei” azonban nála ezúttal sem hiányoznak: lelkükre köti a műfaj jövőendő gyakorlóinak, hogy előadásuk mellőzze a „szökdösés”-t, kerülje a heves képzelődést, az „exaltatio”-t, maradjon a középúton. Sőt: hallgattassák el a maguk individualitását, még azt se lehessen írásukon észrevenni, hogy szerzőjük milyen nemzethez tartozik és milyen vallású.

Az életírást tehát sajátosan „össz nemzeti” műfajnak szánja a tanulmányíró, s ezt a törekvését igazolja a folyóiratában közölt e tárgyú cikkek egymást váltó-kiegészítő tendenciájával is. Kezdetben ugyanis arisztokraták egyéniségét rajzolják meg az írások, olyan főrendekét, akik hajlandók voltak közreműködni központi kulturális intézmények felállításában (*Fő hadi vezér báró Alvinczy József*, I. k. 52—63.; *gróf Batthyány Ignác*, II. k. 1—19.). Ezt a típust több — s éppen 1815-ben! — felváltja a köznemesé, aki a trónnal szemben is megőrizte önállóságát, függetlenségét, elveiben tántoríthatatlannak mutatkozott. S akinek élete — ha azt a költészetnek szenteli — sokkal hasznosabb lehet, mint a legnagyobb hódolatoté (ifj. Cserey Farkas: *Nagy-ajtai Cserey Farkas élete*, IV. k. 153—169.; Kerekes Ábel: *Cesinge János, vagy ismeretesebb névvel Janus Pannonius*, V. k. 100—113.). Végül megjelenik a harmadik, társadalmilag ekkor tényezővé válni kezdő karakter: az alulról jött, pusztán a maga erejéből felemelkedő ember,

ki szellemi adottságai révén le képes küzdeni a rendiség nehézkedési törvényeit. „... a talentumnak nincs szüksége a nemes származástól való fényvételre” — jelenti ki újszerű öntudattal Döbrentei, amikor a különben nemesi származású Bikfalvi Falka Sámuel könyvnyomtató művészt mutatja be a közönségnek (V. k. 177—182.). S ezután sorra olyan embereket állít előtérbe, akik szegény sorból váltak a tudomány, a művészet és a pedagógia kimagasló alakjaivá. Hell Miksát, a víziszerszámokra való felvigyázó fiából lett híres csillagászt, Kupeczky Jánost, Mozartot és Pestalozzit, akik ugyancsak népi rétegekből küzdötték fel magukat a hírnévig (VIII. k. 88—95., 95—104., 104—114., 114—125.). Alakjuk ábrázolása különben megannyi alkalmat nyújt Döbrentének arra, hogy a nemzeti kulturális intézmények hiányából adódó következményekre rámutasson. Annál is inkább, mert kontrasztként a westminsteri apátság emlékköveiről is cikket ír: nosztalgiával említve meg a „költők szeglete”-t, mely Westminsterben egyenrangú a királyok sirjaival (IX. k. 178—186.).

E nem nemesi alkotók életrajzaiban két mozzanatot külön is érdemes felemlítenünk. Kupeczky János festőművész portréjának az a magva, hogy ez a „genie” nem ismert el maga fölött semmiféle autoritást, egy maga által teremtet sajátos világban élt, melyet csak a testvér lelkek foghatnak meg. Vagyis a zsenik ideálvilágát, a szépség reszpublikáját ezúttal is a köznapok világa fölé emeli a szerkesztő. Még figyelemre méltóbb Pestalozzinak, a szegény sorsú gyerekek szószólójának életéhez fűzött megjegyzése: a társadalmi elnyomást eltérni nem szabad; „... Az emberi nem akkori zúgása, mikor társaságbeli igazságtalanságok s törvénytelen hatalom által nyomattatik, még nem támadás.”

Az Erdélyi Múzeum tehát minden esztétikai orientációja ellenére meglepően bátran nyúl a valóság időszerű kérdéseire. Akkor is megteszi ezt, ha nem áll rendelkezésére az életírás „védőburka”, azaz a múlt feszültségszintetítő szférája. Még Kis János is meglepően aktuális nézeteket fogalmaz meg itt *Elegyes tárgyakról gondolatok* címmel értekezve (III. k. 3—40.). A nagyvárosi lakosok veszedelmes életmódjáról elmélkedve, nagyanyáink boldogabb világát és a magyar nyersséget dicsérve ugyan még nem (e cikkei a nemesi provincializmus törőlmetszett megnyilvánulásai!), amikor viszont arról ír, hogy újabban gond, baj, szolgaság olvasható csaknem minden arcon, akkor már igen: megállapítása — „Egy húsz emberből álló társaságban tizenennyolcan bizonyosan arról gondolkodnak, hogyan kaphatnának pénzt, s azok közül tizenötön nem fognak kapni” — a *Hiteit* író Széchenyit juttatja eszünkbe. Anglia piedesztálra állítása is ezt eredményezi, mint olyan országgé, ahol a királyok nem birtokosai az országnak, ahol a munka, a szorgalom és a kereskedelem teremti jólétet.

Kis János — sok más társával együtt — még ingadozik a feudális nacionalizmus és a liberalizmus között, Döbrentei viszont — legalábbis e folyóirat lapjain! — eljut az utóbbinak nem is mérsékelt hangú hirdetéséig. A polgári származású római császár szájába például olyan nézeteket ad, hogy csodálkozunk a cenzúra gyanútlanágán (*Dicsérő beszéd Mark Aurelről*, VI. k. 57—110.). Az itt meghirdetett társadalmi politikai elvek progresszivitását a megformálás szentenciózussága, kátészerűsége is elmélyíti. Több mint két évtizede nem jelentek meg a hazai sajtóban olyan gondolatok, mint amilyeneket itt olvashatunk: az emberek „a társaságban társak, szabadok s mint tagok egyenlők”, a törvény „egyformán szorít egybe minden tagot a közös célszerűség célra”, az igazgató a társadalomban egy testvér a testvérek közül, „A társaság nem szolgálja, nem vagyona, nem nyája, nem is gyermeke senkinek”, „Az igazgatás formája változhatik, de a nemzetek jussai mindenkor ugyanazok”, az emberek mind szabadok és egyenlők, s valamennyiüknek joguk van a boldogságra. A felvilágosodás legdemokratikusabb örökségét hajlíttja át az új korszak liberalizmusának megfelelően ez az interpretálás.

S az Erdélyi Múzeum publicisztikája nem marad meg pusztán az elvont teória síkján. Amikor ugyanis Döbrentei a társalkodás, a különböző állapotú emberek eszmecseréjének hasznosságáról értekezik, már az érdekegyesítés reformkori intézményeinek, a különböző köröknek, kaszinóknak, társalkodási egyleteknek megalapításához ad indító impulzust (VI. k. 165—167.). Máskor pedig — Teleki József gróf arcélét felvillantva — voltaképp első nyugat-

európai útirajzunkat alkotja meg: tanulmányában Széchenyit és Wesselényit jócskán megelőzve egy arisztokratával ismerkedünk meg, aki London polgárosodásán buzdul fel, összehasonlítva azt a hazai sártengerrel, a közlekedés kinti fejlettségén álmélkodik, s életre szóló élményeket szerez magának az angol parlamentben, nemkülönben pedig a birminghami, manchesteri és leedsi gyárakban, a liverpooli kikötőben, Cambridge egyetemi kollégiumaiban (X. k. 78—105.). „... megfordult akkor eszében, hogy az ő nemzete is mely nagyon fejlődhetnék ki szabadságaiban, országgyűlésein” — írja az értekezés szerzője. Hét évvel vagyunk az első reform-országgyűlés összehívása előtt...

De nemcsak Anglia, hanem az Egyesült Államok is feltűnik vágyott, elérendő kormányzati-társadalmi ideálként. Az újvilág Bölöni Farkas híres útikönyvétől kezdődően a reformkor társadalmi eszmélkedésének állandó témája lesz, s hogy azzá válik, abban is megvolt Döbrentének a maga része. Bölöni Farkas ugyanis éppen az idő tájt dolgozik az *Erdélyi Múzeum* szerkesztője mellett tanítványként és szerkesztőségi gyakornokként, amikor az közlése az akkor ugyancsak alig több mint húsz esztendőes ifjabb Szilágyi Ferenc, a későbbi történetíró tanulmányát *Franklin Benjámin*ről, az amerikai köztársaság megalapítójáról (X. k. 20—78.). Ez volt az első elmélyült hazai fejtegetés, ahonnan a fiatal olvasók tudomást szerezhettek a tengeren túli országról, ahol egy könyvnyomtatóból kimagasló államférfi, a művelt Európa tanítója lehetett, sőt kivívhatta hazája szabadságát. Franklin alakja egyszerre antifeudális és antimonarchikus példaképként jelenik meg a folyóirat köre előtt: a róla szóló írás közlése nemcsak azáltal feltűnő, hogy hangot ad az amerikai polgári alkotmány utáni sóvárgásnak, hanem azáltal is, hogy republikánus érzelmeket merészel tolmácsolni a ferenci abszolutizmus sötétségének közepette. Még attól sem riad vissza, hogy olvasói elé idézze Franklin szobrát, megemlítve, hogy kezében megfordított királyi pálcát tart, „mint a monarchiával ellenkező gondolkozásának példázolását.”

Egészen az *Athenaeum*ig nem ismerünk folyóiratot, amelyik ilyen egyértelműen és koncentráltan szólaltatta volna meg idehaza a kor időszerű társadalmi és politikai eszméit.

6

Döbrentéiék publicisztikájának része volt az ifjúság jobb neveléséért, a *pedagógia* megújításaért folytatott küzdelem is. Ismerve Kölcsey sűrű és mélyről felfakadó panaszait a feudális társadalom iskoláinak korszerűtlenségéről, tudjuk igazán méltányolni ennek jelentőségét. A szerkesztő büszkén vallotta legnagyobb eredményének azt, hogy kilenc ifjút sikerült maga köré gyűjtenie, s ebben nyilván annak is része volt, hogy folyóirata az ötödik kötettől kezdve rendszeresen foglalkozott a neveléstudomány kérdéseivel. Valóban: Az *Erdélyi Múzeum* cikkírói a kor demokrata pedagógiai zsenijének, Pestalozzinak tanításait kamatoztatva, úttörőként léptek fel a későbbi reformifjúság alakításában fontos szerepet játszó emberformáló elveknek korszerűsítéséért.

Munkásságukban feltétlenül újszerű, hogy a pedagógia céljait, funkcióját szerves kapcsolatba hozzák az időszerű társadalmi-politikai törekvésekkel. Elsősorban a már többször említett közösségteremtő intenciók vezetik őket a nevelés megújításában: a nemzeti társadalom megteremtésének, a polgári nemzetté válás szolgálatának igénye. A folyóirat munkatársai az ifjúság nevelésében kiváló lehetőséget látnak arra, hogy az ország túlelmelkedni kezdjen a feudális partikularitáson megosztottságon, hogy legalább az élet kezdőpontjánál, az új nemzedék arculatának formálásában megteremtődjön a vágyott polgári-nemzeti egység. Számukra a nevelés, az iskola egyöntetűsége kezdete annak a folyamatnak, amikor az osztálytársadalmi érdek lép az ezernyi csoportérdek helyébe. Az iskola kollektívuma tehát szemükben modellje a nagyobb kollektívumnak, megvalósulási terepének az osztályok együttműködésének,

egymás iránti lojalitásának, s ha nem is mondják ki e szavakkal: az érdekek egyeztetésének, illetve egyesítésének.

De letéteményese a nevelés ügye természetesen a fejlődéselvnek is, hiszen az emberek változása, haladása, kiteljesedése itt mutatkozik meg a legnyilvánvalóbban. Az ésszerűen felépített iskolában a legkevesebb helye lehet a stagnálásnak, az állapotok megmerevedett rendjének. Az alsóbb osztályokban rejlő képességek viszont nyíltan mutatkozhatnak meg itt: az egyenlő nevelés során mindenkinek a tehetségei kibontakozhatnak. Az ifjak pedig más helyet is elfoglalhatnak ennek révén, mint amire a rendiség előírásai predesztinálják őket — kerüljenek ki bár a legszegényebb rétegekből vagy mánás kastélyokból.

A folyóirat pedagógiai tárgyu írásai között Szilágyi Ferencnek, a kolozsvári református kollégium Göttingában végzett történészprofesszorának *A közönséges iskolai nevelésnek a házi-
val összehasonlítása* című tanulmánya a leginstruktívabb (VI. k. 110—137.). Az említett szempontokat az ő gondolatmenetében sorra megtaláljuk, kiegészítve azzal, hogy az összes emberi intézmények között az iskolát teszi az első helyre. Nála az iskola az egész társadalom érdekét képviseli, a nemzetet formálja: az „iskola maga is egy kisded köztársaság”. E megállapításai két másik, ezután következő gondolat fényénél nyerik el igazán gyakorlati értelmüket. Az egyiket Szilágyi fogalmazza meg, a másikat a cikkhez fűzött glosszájában a szerkesztő. A kollégiumi professzor olyan közösségnek minősíti az iskola köztársaságát, amelyben a tanulók szívesen kötnek belső hajlandóságából egész életre szóló barátságot. Ami pedig Döbrentei jegyzetét illeti: az az akkori iskolarendszer kemény bírálata, egyszersmind első kritikája az 1795 után meginduló magyar nyelvű sajtóban a fennálló társadalom valamely intézményének. Az előző kritikai célzatú írások az *Erdélyi Múzeumban* rendre valaminek a hiányát panaszolták, ez viszont egy meglevő és nélkülözhetetlenül fontos társadalmi organizmus elavultságát kárhóztatja — előkészítve ezzel első reformliberálisaink, Magda Pál, Balásházy János stb. fellépését.

Erre szolgál Döbrenteinek másik glosszája is. Szász Mózes kolozsvári unitárius prédikátor történeti áttekintést ad a folyóiratban az ókori népek nevelésügyéről (V. k. 146—176., VI. k. 3—30.), s az ehhez fűzött szerkesztői megjegyzés kárhóztatja azt, hogy az egyiptomi gyermeknek holtig apjuk mesterségénél és állapotában kellett maradniok. „...nem a mindeneket egyenlőnek nézni kellett törvény és polgári rendtartás, hanem kinek-kinek tulajdon természet, hajlandósága s alkalmas volta határozhatja meg azt helyesen, ki micsoda hivatalra, állapotra s mesterségre legyen születve” — hangzik az észrevétel. Ez a szempont éppen nem eredeti, hanem merő átvétel Pestalozzinak híres yverdoni intézete fejlődéséről 1808-ban írott beszámolójából. Értékét, hazai reveláló szerepét ez éppúgy nem csökkenti, mint az irodalomkritikai anyagban bőséggel fellelhető kanti, herderi stb. átvételekét. Hiszen a folyóiratban olvashatói gyakorlati pedagógiai cikkek is — gróf Mikó György és gróf Teleki József tollából — a nagy svájci pedagógus tanácsait hasznosítják hazai földön: az adaptáció nem mond ellent gondolataik itthoni újszerűségének (VII. k. 5—21., X. k. 181—190.).

Új iskola kell és új nevelési módszerek, de milyen erkölcsre tanítsák bennük, illetve általuk a jövő nemzedékét? Szász Mózes *Okos élet regulái* című cikke erre a kérdésre hivatott válaszolni (IX. k. 146—155.). Az effajta vademecumok évszázadok óta elterjedtek voltak irodalmunkban, de az itt olvasható maximák némiképp újszerű erkölcsfilozófiát rögzítenek. Mindenekelőtt és újra a reformevolúció elvét, a tökéletesedés felé való feltétlen törekedés követelményét. A tökéletesedés ideálja pedig áll eszerint a jóízűléből (idők jeleként már ez kerül az első helyre!), a gyors megkülönböztető képességből, az erős és érett ítéletalkotásból, az indulatokon uralkodásból és a szemességből. Különösen az indulatok megfékezésének szükségességét köti többször is tanítványai lelkére. S azt, hogy a boldogság elérésében az „önmunkásság”-nak van a legnagyobb szerepe. Őv viszont a nagyotmondástól, a túlzó dicséretektől — életelve a kevés beszéd és a határozott cselekvés. Megannyi olyan karaktervonás tehát, amely éppen nem a dagályos frázisokba és tétlenségbe vesző nemesi tömegeknek volt a jellemzőjük. Kardcsörtetés, vitézi

hazapuffogatás helyett az erkölcsfilozófus azt ajánlja a fiataloknak, hogy legyenek a maguk urai, hogy a nagy embereket ne csak kövessék, de haladják is meg, hogy csak saját lelkiismeretükre hallgassanak.

A feudális magatartásideál és erkölcsi értékrend mellett tehát polgáriasuló etikai minőségek kezdenek feltűnni az *Erdélyi Múzeum* lapjain.

7

S a költészet, általában a szépirodalmi műfajok, meg a kritika? A poézis központi szerepet töltött be a hazai felvilágosodás irodalmi sajtójában, az adta meg legfőbb értékét; milyen helyet kapott hát Döbrenteiék koncepciójában? Az irodalomelméleti és publicisztikai írások itteni ismeretes súlya alapján nyilvánvaló, hogy jelentősége csökkent. Az *Erdélyi Múzeum* bőséggel közöl ugyan szépirodalmi anyagot, de az sohasem határozza meg a lap arculatát, számaránya is az egyes kötetekben fokozatosan kevesedik.

Összehasonlítva a *Magyar Museummal*, *Orpheusszal*, szembetűnő, hogy a válogatás kifejezetten eredetiségre törekszik: igen kevés műfordítást közöl. Amit viszont idegen auktoroktól megjelentet, az túlnyomórészt görög eredetű (Anakreon, Homérosz, Meleagrosz, Szapphó) — ellentmondva ezáltal a relativ szép megvalósítására irányuló önnön elméleti törekvéseinek. De ellentmondást kell látnunk a széppróza és a dráma műfajainak teoretikus igénye és a rendkívül sovány gyakorlati eredmények között is. Drámát egyáltalán nem közölnek, eredeti prózát csak Szentmiklóssy Alajos tollából: annak szintelen-jellegtelen meséit, azaz épp a legklasszicizálóbb műfajok egyikét, amelyekben a legkevésbé rajzolódhatnak ki a hazai élet óhajtott színei. Jean Pierre Claris de Florian gyenge elbeszélésének s az angol *Spectator* több mint száz esztendőös tárcáinak átültetése Kis János tollából a széppróza hiányaiért nemigen kárpótolhat bennünket. Kazinczy és Dessewffy József épp Döbrentei ösztönzésére kaptak kedvet a jelent tükröző útleírások megalkotására — lett volna hát mivel fűszerezni a lap összeállítását.

A szépirodalmi részben tehát a költészet dominál. Szerkesztői szándékaiban pedig láthatólag az egységtörekvés a legfontosabb: az, hogy lehetőség szerint megszólaltassa költészetünk mindegyik jelentékenyebb élő és ható művelőjét. Szerepel verseivel természetesen Kazinczy, továbbá tanítványai, Kölcsey és Szemere, hívei és barátai közül Berzsenyi, Dessewffy, Horvát István, Kis János, Sipos Pál, Szentmiklóssy, Ungvárnémeti Tóth László, Vitkovics, de helyet kap a vele szembenálló Fejér György, Horvát Elek és Horváth János is. Döbrentei fiataljai, Aranyosrákosi Székely Sándor, Deáky Zsigmond, Füzesi József és Wajda Albert is áldozhatnak itt a műsáknak. S főleg Dukai Takács Judit, akinek verseivel először tűnik fel költőnéve a hazai sajtóban. Ez a széles spektrum jelzi, hogy Döbrentei e téren sikerrel tudta megvalósítani célkitűzését: valamennyi erő egyesítését.

Ez azonban szükségszerűen együttjárt a lírai anyag elmosódottságával, önálló karakterének gyengeségével. Az *Erdélyi Múzeumban* poétai törekvések, irányok, műfajok, utak válogatatlanul keverednek — a szerkesztő csupán az egyénibb, sajátyszerűbb, a romantika felé tájékozódó hangokat igyekszik lehetőleg korlátozni. Megtaláljuk benne a klasszicista ódát, a tanító célzatú, filozofikus episztolát, a szentimentális elégiát, a rokokó idillt, az alkaioszi, illetve szapphói versnemben megjelenő erkölcsi himnuszt, az antikizáló epigrammát, a patetikus-retorikus gondolati költeményt — azaz a klasszicizmus ismert műfajait. Elvéve, nyomokban találjuk viszont meg a romantikáét: a szerkesztő a gyakorlatban visszariadt attól, amit elméletileg oly ösztönzően hirdetett. Hogy mennyire, azt két hasonló eset is igazolhatja. Legközelebbi barátjának, Buczy Emilnek beküldött verseire azt jegyzi meg 1812. január 31-i, majd 1814. december 18-i levelében, hogy versei nem elég világosak, eszméi, érzései homályosak. Szó szerint ezzel utasítja el 1813. november 9-én, illetve 1814. február 25-én a romantikus önkifejezés felé tájékozódó Kölcseyt is: ami a szabályoktól, az átlagos nyelvhaználtól eltérő volt, attól a konkrét megvalósítás során idegenkedett.

Néhány értékesebb költői alkotás azonban így is megjelent folyóiratában. Ízlésnevelő hatásuk volt például Kazinczy epigrammáinak, kiváltképp a képzőművészeti tárgyúaknak: kiváló festmények témáin-hangulatiságán sugározta át a maga transzfigurált-ellégiesített, ugyanakkor az elragadtatás forrását hordozó érzelmeit (I. k. 69—71.). Nagy Gáborhoz intézett episztolájában pedig kitörő személyességgel követelte az érzelmek jogát, a szenvedés és a szenvedély megvallásának lehetőségét (II. k. 97—100.). Ugyancsak ízlésnevelő szerepük volt Szemere Pál szonettjeinek: a műfaj eleve a művészség, a választékosság, a fentebb stíl közege. Quatrain-jeiben és tercettjeiben érzelmi bensőség, érzelmi affektivitás illet meg, áradó szubjektivitás, de szigorú mértékben, erőteljes líraiság, de a forma tartó pillérei között. Ideálvilág utáni forró sóvárgása, emocionalitása mindenesetre az egyik legromantikusabb költői hang az *Erdélyi Múzeum* lapjain (I. k. 49—51.). Csak Berzsenyinek az első költőné, Dukai Takács Judit jelentkezését ünneplő, ódai energiájú episztolája veszi fel e téren vele a versenyt: romantikus szárnyalással és dinamikával lelkesül a klasszicizmus hermetikus-ezoterikus világáért (III. k. 42—45.). Hasonló *A phantasiához* fohászokodó Kölcsy elvagyódása is, csak még személyesebb s olvadóbb, a költészet hatalma iránti hite feltétlenebb (V. k. 141—142.). Újszerű végül Malvina, azaz az ódával megtisztelt Dukai Takács Judit versének gyengéd és plasztikus dalszerűsége is (III. k. 40—41.).

Az irodalom egyes műfajai közt a kritika járt a folyóiratban a legszerencsétlenebbül. Holott előbeszédében Döbrentei nemcsak önálló programpontjaként tüntette azt fel, de külön is kiemelte fontosságát, ígérve, hogy minden kritikát megérdemlő magyar írást meg fognak ítélni. Ebből azonban semmi sem lett: már Kazinczynak az első kötetben megjelentett, emlékező Himfy-kritikáját csupán enyhítő klauzulával ellátva („... a legnagyobb léleknek, az ő legfelségesebb munkájában is marad gyengébb hely” stb.) merte az olvasók elébe bocsátani (I. k. 72—89.). Amikor pedig a kritika miatt negyven előfizető lemondott, végképp megriadt, s nem közölt többé szépirodalmi műről bírálatot. Visszautasította — épületesnek egyáltalán nem nevezhető levelezés kíséretében — Kölcsy Csokonai-kritikáját is, amelyet pedig a költő az ő megrendelésére készített; annak másutt való megjelenése után pedig szálnalmasan semmitmondó értekezést tett közzé *A kritikáról* (IX. k. 155—177.).

Közrejátszott ebben — Döbrentei gyávaságán és simulékonyságán túl — az is, hogy ő maga semmiképp sem volt kritikusnak való: műöszöne messze elmaradt tájékozottsága és kor-érzékenysége mögött. Ha konkrét műalkotással állott szemben, csupán a klasszicizmus iskolában tanult ízlés-sztereotípiái alapján tudta azt megközelíteni. Árulkodó bizonyosságai ennek a drámapályázat díjnyertes alkotásairól adott kezdetleges értékelései, még inkább azok az esetek, amikor Kölcsynek, illetve Dessewffy Józsefnek műveit kellett megítélnie. Nemcsak arra a már ismertetett mozzanatra gondolunk, amikor a „szívnek nyelve”-t megszólaltató Kölcsy homályosságért róta meg, hanem egyéb megnyilatkozásaira. Arra például, hogy elolvassa annak *Ábránd* című versét, azzal a javaslattal állt elő: „... a végére én nem hoznék szerelmet, hanem festeném tovább az idealitást”, majd másutt a *vérrel mocskos bajnok* kifejezést *vérrel befecskendezett*-re javította, a csermely *csácsogását csergedez*-re stb. Hasonlóképpen járt Dessewffy is: az ő *Bátfai leveleiben az eldöntődött idők*-et *eldölt hamvas idők*-re helyesbítette. Meg is kapta érte Dessewffy rosszallását: „... Ebben a kitételben Eldöntődött azért nagyon nagy erő, mert a határozatlan értelmű és így az olvasónak mind a tűz mind a víz felforgatásait eszébe juttatja. Dieses Wort gibt eben durch seine Unbestimmtheit einen grössern Spielraum der Einbildungskraft und das war hier zum Zweck des Dichters in dieser Stelle nothwendig.” A romantikus irodalmi praxis szólt itt vissza Döbrenteinek. Az üvegpalackból kiszabadított szellem, amelyet elméleti téren oly hatékonyan felidézett, de amelynek gyakorlatával lépést tartani már nem tudott.

Az *Erdélyi Múzeum* azonban még középszerű költészeti és gyenge kritikai anyagával is — fonákjáról — a fejlődést munkálta: azok — a rendkívül jelentős irodalomelméleti-publicisztikai tanulmányok árnyékában — újra és nyomatékosan ráébresztették szellemi életünk

munkásait a tudomány és a szépirodalom elválasztásának elodáztatatlanságára, az enciklopédikus sajtó-formátum elavultságára, illetve a kritikai műfaj polgár-jogáért folytatott fokozott küzdelem szükségességére. Megszűnését 1818-ban nem is valaminő külső kényszer, vagy a szerkesztő kedvének, esetleg a kéziratoknak megcsappanása idézte elő, hanem az, hogy az 1815—1816. évi rossz termések nyomán 1817-ben szörnyű éhínség pusztított a Kárpát-medencében, különösen Erdélyben. A súlyossá vált gazdasági helyzet következtében az előfizetők egész sora volt kénytelen lemondani, s ezt csak erősítette az, hogy ekkor már az ország központjában is sikerrel működött az első havonta megjelenő tudományos folyóiratunk, a *Tudományos Gyűjtemény* — az az orgánus, melynek létrejöttéhez ösztönző példaként épp az *Erdélyi Múzeum* szolgált.

Folyóiratunk a hazai közgondolkodásba bevezetett eszméivel a polgári átalakulásért és a nemzetté válásért folytatott harcok kiindulópontjává lett: főbb gondolatai — a maga erejéből világot alkotó zseni fogalmáról, a változás ideájáról, író és nemzet korrelatív viszonyáról, az irodalom nemzeti egységet teremtő funkciójáról, a hazai élet időszéri jelenségeinek tükrözéséről stb. — utóbb mind erőteljes szellemi impulzusokat nyújtottak a rendiség és a Habsburg-függőség elleni küzdelemhez. Abban, hogy az irodalom a szabadság és az egyenlőség közegevé kezdett válni Magyarországon, az *Erdélyi Múzeumnak* múlhatatlan az érdeme.

István Fenyő

UN PRÉPARATEUR IDÉOLOGIQUE DE L'ÂGE DES RÉFORMES HONGROIS: LE MUSÉE DE TRANSYLVANIE

L'étude s'occupe de l'histoire de la première revue littéraire et culturelle de langue hongroise du XIXe siècle, du Musée de Transylvanie qui paraissait entre 1814 et 1818. Elle fait connaître les circonstances de la création de la revue, les composants qui ont rendu possible sa parution. A la base de l'analyse et de l'interprétation d'un matériel multiple, elle démontre que la revue a joué un grand rôle de médiatrice dans la propagation des idées romantiques et libérales. Partant de la fameuse thèse de programme de Gábor Döbrentei, intitulée *Originalité et récompense*, elle démontre à travers l'analyse d'une série de dissertations l'apparition de pionnier des idées de la littérature nationale, de la littérature populaire, de l'historisme et de l'évolutionnisme et l'apparition de la méthode de la littérature comparée européenne sur les pages du *Musée de Transylvanie*. Elle jette de la lumière sur le fait aussi que c'était dans ce même organe que la noblesse de la naissance commençait à être remplacée par la noblesse de l'esprit, que c'était ici qu'on commençait à faire attention, pour la première fois au XIXe siècle, aux phénomènes et aux institutions de l'embourgeoisement d'ouest-européen qui était encore progressiste à cette date. Dans sa conclusion finale, l'auteur de l'étude souligne que le *Musée de Transylvanie* a un mérite impérissable par le fait qu'à partir 1814, la littérature et la culture commencent à devenir le milieu de la liberté et de l'égalité.

TÖREDÉKES GONDOLATOK KEMÉNY ZSIGMOND PALACKPOSTÁJÁRÓL*

„...vajjon miért ne higgyem én is, hogy miután szemem bezárul, hullám szétmállik, fejfámat ledönti az idő, még találkozni fog, bár kevés vagy talán egyetlen egy, ki irodalmi fáradozásaim iránt érdekel viseltetvén, érdeket kíván azok iránt terjeszteni.”

Id. Szász Károly felett tartott emlékbeszédében (1859. dec. 19.) kérdi ezt — szívet szorító illetlenséggel — Kemény, azután, hogy felidézte a bizonyos halál előtt álló hajótörött utolsó gesztusát, mellyel palackba zárt üzenetét a tengerbe dobja.

Minden írói életmű az utókor tengerébe dobott palackposta, mely akkor éri el célját, ha elolvassák, s „érdekel”, élő, érvényes üzenetként olvassák el, mellyel a *ma* (a mindenkori ma) olvasójában van valami közös, rokoni, melyre az olvasó mint sajátjára ismer rá, mint ilyet fogad be. Az efféle befogadás így mindig újjáteremtés, az üzenet meghamisítása, és anakronisztikus minősítése is, ám ez az anakronizmus az élő, élményi befogadás lényegi feltétele: az olvasó (márpedig az üzenet mindenekelőtt neki szól) csakis saját korának esztétikai és ízléskategóriáival tudja elsajátítani és élménnyé szintetizálni a művészi alkotást. Ennek olyan jegyeit, melyeket a tudomány egy múlt korhoz kötött objektív jegyeként tart számon, az olvasó a ma ízlésmódeljében ismeri fel, értékeli és minősíti: szürrealizmust és szimbolizmust lát — érez a népköltészetben, egzisztencializmust a romantika egyik-másik jellemzőjében, modern asszociációt és szinesztéziát a rokokó szentimentalizmus nyelvi megoldásaiban stb. Mindezt, hangsúlyozom, teljes joggal és szükségszerűen — a művészet örök hasznára és az olvasó mostani örömére.

Joggal és szükségszerűen... Az irodalom tájait, alakulatait egy-egy kor új szükségletei, értékrendszere jegyében és új műszereivel éppen úgy át kell időnként vizsgálni, mint a Föld tájait, alakulatait. Kiderülhet ugyanis, hogy az értéktelen, rideg sivatag olajat, az érdektelen lankás bauxitot rejt magában, másrészt hogy az űrlaboratórium új mérő, értékelő műszereivel számos olyan kincsre bukkánhatunk, melyeket — mondjuk — az Eötvös-inga nem is jelzett.

Az elmondottak kapcsán két dolgot kell sietve leszögezнем: Egyrészt: az itt következő néhány sorral — mint olyan valaki, aki Kemény Zsigmond „irodalmi fáradozásai iránt érdekel viseltetik” — csupán „érdeket kívánok terjeszteni” e fáradozások iránt. Mégpedig főleg az olvasó alapállásából, tehát azt a legfontosabb kérdést vetve fel: *élő, olvasni érdemes író-e Kemény Zsigmond ma*, a 20. század utolsó negyedének küszöbén, száz évvel az író halála után? Azt keresem tehát benne, ami előre mutat a ma felé, amit modernnek érzünk benne, ami az európai irodalom élő, olvasott alakjaival rokonítja. Ebből az olvasói viselkedésből következik, hogy — itt és most — nem nagyon vagyok tekintettel kronológiai s filogenetikus fejlődési szempontokra, a Kemény-életművet az utókorra maradt, tömbyszerű egységében és olvasás-sorrendi esetlegességében tekintem.

Mindezeknél fontosabb azonban annak hangsúlyozása, hogy — itt és most — *csak a szépirodalmi alkotásokra* vagyok tekintettel. Tudom persze, hogy Kemény tanulmányai, jellemrajzai és regényei, elbeszélései közt nagyon sűrűn következnek az „átkelőhelyek” (sokan éppen a tanulmányokat tartják a Kemény-életmű csúcsainak!).¹ Mégse tudnám osztani Pándi Pálnak

* A cikk egy hosszabb tanulmánynak mintegy (első) felét kitevő része.

¹ Így pl. NÉMETH László: Kemény Zsigmond. [Előszó *A rajongók* Móricz Zsigmond-féle kiadásához.] 1940. In: *Az én katedrám*. 1969. 593.

azt a felfogását, mely „a Kemény-mű lényegét nem a szépirodában, hanem a közíróban, a nemzet-nevelőben látja”.² Magam a Kemény által „irodalmi”-nak nevezett „fáradozások”-on a szépirodalmiakat értem, s ebben szívesen támaszkodom Barta János felfogására, mely szerint „a fő kulcskérdés mégis Kemény szépirói műveinek értéke”.³

A szépiró művének értékét azonban ne kizárólag Keménynek alig ismert (mert máig fel-táratlan) *publicisztikája*, különösen pedig ne 1850- és 1851-i két *politikai irata* alapján minő-sítsük. Amilyen mértékben szemelvényeket kapunk a szinte áttekinthetetlen Kemény-publi-cisztikából,⁴ olyan mértékben kell felismernünk, hogy Kemény nemcsak korának legtájéko-zottabb, legműveltebb, legsokoldalúbb magyar közírója volt, hanem hogy a haladás oldalán állott, a haladás útjának volt őszinte, szenvedélyes és megszenvedett keresője. Nekem egyre inkább meggyőződés, hogy eljön az a kor, mely egyrészt magától értetődőnek fogja tartani, hogy egy szépiró elsősorban mégis művei alapján lehet és kell megítélni, másrészt megértőbb lesz az iránt a fájdalmas, ájult, öntestét tépő döbbenet iránt, mely abból a felismerésből származik, hogy az ábrándoknak, illúzióknak, szenvedélyeknek, a hazai és európai viszonyok mellőzésének mechanikája milyen kétségbeejtő pontossággal visz egy nemzeti sorsot az előző-leg elméletileg kiszámított pályájára.

Mű-autonómia és objektivizmus

A magyar irodalomban Kemény Zsigmonddal valósul meg az irodalmi alkotásnak modern értelemben vett autonómiája. Abban az értelemben, hogy az irodalmi mű mint egy önelvű, öntörvényű rendszer függetlenedik alkotójától. (Akárcsak az univerzum az Úrtól Madáchnál.) A mai poétikák szerint: a mű elidegenedik a szerzőjétől. Ennek következményei, illetőleg realizációi Kemény írásművészetében olyan sokrétűek és szerteágazóak, hogy még kivonat-szerűen is alig érinthetem őket, még ha (jelzett szándékom szerint) csak azokra korlátozódok is, melyek a korabeli elbeszélő művészet meghaladását, a legnagyobb akkori európai íróművé-szekhez való felzárkózást s a 20. század irányába való fordulást jelzik.

Köztük első helyen kell említenem a merőben képzleti, szubjektív, tehát önkényes, vélet-len logikájú művilágnak egy okozat alapú, tudományosan is *igaz és hiteles világgal* való felcse-rélését. Ez a „világ” magában foglalja a közös (vagy legalább rokon) törvényű anyagot és szellemet, a tárgyi és lelki világot, a testet és a jellemet, az egyént, a társadalmat és a törté-nelmet. Kemény művészetének erre a romantikával szembeforduló vonására természetesen a legtöbb kitűnő Kemény-kutató felfigyelt, legrészletesebben Sötér István foglalkozott vele *Nemzet és haladás* c. munkájában,⁵ s az ismeretanyaggal építkező új európai regénytípus előképét látja Kemény regényeiben. Magam röviden csak azt említeném meg, hogy a doku-mentum hitelű „igaz”-nak ez a kultusza (a „csak” művészileg igaz helyett) a napjainkban újra élő igénnyé vált dokumentális és non-fiction szépirodalmi műfajok egyik előfutárává avatja Keményt. Ezekben a műfajokban a legfontosabb továbblépés a *funkció* és a *szemantika* terén következik be. Egyrészt: az önkifejező funkció (s vele az írói jelenlét) fokozatosan hát-térbe szorul, majd szinte teljesen átadja helyét a tárgyas ábrázolásnak. Másrészt — különösen a romantika poétikus elvű kommunikációjával szemben — a denotációk közlése válik fő cél-lá a konnotációké helyett.

Keménynek ez a „váltóállítása” természetesen nem megy ellentmondások, diszharmoniak nélkül. Ezeknek gyökerében egy sok kiágazású *kettősség* van, melyből itt olyasmire utalnék,

² Hozzászólás az 1960. okt. 22-i pécsi vándorgyűlésen. It 1961. 253.

³ Kemény Zsigmond. [Bevezető tanulmány a *Gyulai Pál*hoz.] 1967. 7. (A továbbiakban: GyP.)

⁴ Egyelőre inkább csak az 1849 előttiből; vö. BARLA Gyula: Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt. 1970. ItFüz. 67. sz.; Kemény Zsigmond Naplója. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlése BENKŐ Samu. Irod. Könyvk. Bukarest, 1966.

⁵ SÖTÉR István: *Nemzet és haladás* — Irodalmunk világos után. 1963. 519—522.

mint (eszmei és művészi) kötődése a múlthoz és érzékenysége az új iránt; megosztottsága az „élet” és „ábránd” között; vagy — amire Gyulai Pál már 1854-ben utalt: „nem tudjuk, a kutató ész vagy az alkotó képzelet erején csodálkozzunk-e inkább”.⁶ Az ész (a tudós, a politikus, a publicista) és a képzelet alkotta két világot nem tudja (nem is akarja) egy azonos törvények szerint működő egyetlen világgá formálni, a kettő egyikét sem akarja alárendelni a másiknak, különösen nem tudja (és nem akarja) artistikummá formálni a hiteles (anyagi, tárgyi, emberi, történelmi, szellemi stb.) valóságot s a róla szerzett ismereteket, tudományokat. Új regénykoncepciója szerint ugyanis a művészi fikciót a dokumentum értékű valósággal, az ismeretekkel, a tudománnyal kell hitelesíteni. Ha van valami, ami távol áll tőle, az az Arany János-i „Minden hazugság, földön ami szép” — ellenkezőleg: Kemény szemében minden bűn, ami „hazugság”, még akkor is, sőt igazán akkor az, ha a költészet, a fantázia hazudja: „nem szereti a hazugságot sehol és semmiben”.⁷

Mindez majdnem törvénytzerűen együtt jár az (iménti, komplex értelemben vett) „világ”-nak tárgyas, plasztikus felfogásával és ábrázolásával. A franciás-angolos (és jókaiai) festőifantasztikus romantika helyébe így lép Keménynél a háromdimenziós tárgyas táj, tárgyi környezet (épület, lakás, bútor, ruházat stb.) a „megjelenítés plaszticitásában”,⁸ de ugyanezt a tényszerűséget, „erős tárgyilagosságot” (Gyulai P.: i. m. 31), anyagi konkrétságot és dimenziókat öltik fel a lelki, szellemi, történelmi jelenségek és folyamatok — sőt az irreálisok, fantasztikumok, a képzelet szüleményei is. Az írói pálya során egyre ritkulnak a „különös” vagy öncélú, csak díszletként vagy háttérként szereplő (rendszerint tobzódó részletességgel bemutatott) tájak és tárgyi környezetek, még a kísértő olasz tájképekből is ki van szűrve minden romantikusan „különös”, patetikus vagy érzelmes (*Férj és nő, A szív örvényei*), ellenben bőségesen lehetne idézni olyan leírásokat, melyekben a táj, az enteriőr, a természet, egy alak (zsáner), életképszerű jelenet Petőfies plaszticitással és tárgyiassággal, hiteles és szinte alakítatlan mivoltában áll előttünk.⁹ (Külön is érdemes lenne foglalkozni azzal az új valóságérzékeléssel — Kemény is szól róla —, mely a külső természetnél jobban érdeklődik a tárgyi és lelki világ enteriőre iránt.)

Az objektívizálódás legmerészebb tette azonban az ember, a történelem és a sors új felfogásában következik be. A hármat nehéz egymástól szétválasztani, annál könnyebb a bennük közöset megragadni. Az első kettőben a közös az, hogy „rajtuk kívül”, illetve fölöttük álló, fizikai, fiziológiai, biológiai *determinációk* törvénye alatt működnek. Mivel e determinációk problematikája meglehetősen kidolgozott, újból csak a mai olvasónak megrebenedő „ráismeréseit” akarom jelezni. Az ember fizikai valóságának új művészi problematikáját később érintem, itt most a lélek (s Keménynél gyakori szinonimája: a *kedély* és *jellem*) kérdésére vetnék egy pillantást. Ez a lélek (kedély-jellem) nem az Istentől belénk lehelt, a testtől független s azt túlélő szellemi entitás, hanem — mai terminológiával nyugodtan mondhatjuk — *genetikai kód*: öröklött vagy részben az életsorsban, illetve társadalmilag kialakult determinációk komplex rendszere. (Ragyogó példája a *Zord idő* Barnabása, aki legalább annyira a „zord idő” terméke, mint a genetikai öröksége.) Ez a rendszer termeli erényeinket és hibáinkat, ennek *mechanizmusa* irányítja tetteinket, érzéseinket s legvégül: sorsunkat. A mai olvasó számára azonban azt is szeretném hangsúlyozni, hogy bár Keménynél a lélek anyagi, biokémiai folyamatok lecsapódása, korántsem a rációval teljesen áttekinthetően egyszerű és gépszerű. Ebben a lélekben „sejtelmek”, intuíciók, (egyelőre) ismeretlen és kiszámíthatatlan, tudatalatti erők is működnek. Ebben a dualisztikus emberben vannak hagyományos (romantikus) ellentétek, amilyen

⁶ Kemény Zsigmond regényei és beszélei. PN 1854. In: Gyulai Pál Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye. 1850–1904. Bp. 1927. 31.

⁷ PÉTERFV Jenő: Bárá Kemény Zsigmond, mint regényíró. BpSze 1881. XXVIII. k. = P. J. Összegyűjtött Munkái I. 1901. 135.

⁸ Vö. BARTA János: Kemény Zsigmond mint szépíró. It 1961. 236; Uő.: GyP 48.

⁹ Példáért l. SÓTÉR István: i. m. 456–458, 525.

például a „szív”, és „ész” egymásnak feszülő világa, modernné azonban azok a determinációk teszik a Kemény Zsigmond-i „lelket”, jellemet, kedélyt, melyek *egyenlő* erejű, esélyű *artagonizmusban* élnek, hatnak egyidőben, egyazon fiziológiai, biológiai mechanizmusban. Mindehhez egyelőre még csak azt tegyük hozzá, hogy a lélek problematikájában Kemény eljut a *parapszichológia* felfedezéséig (mellyel a *tudomány* csak napjainkban kezd komolyan foglalkozni).

Kevésbé látszik modernnek az emberi sorsot (és a történelmet) meghatározó másik — ugyan-csak autonómmá tett s tárgyiasított — determináns: a *sors*, a *végzet*. Helyesebben: nagyon is modern addig, míg ezt a lelki (tehát biológiai, genetikai) determinációval azonosítja, azt mondva, hogy a végzet — jellemünkben, szenvedélyeinkben, hiúságainkban, ábrándjainkban van. Amikor azonban a Sors, a Végzet egy semmivel nem motivált misztikus erővé tárgyiasul, a mai ember szemében már hiteltelenné válik.

Kemény objektivizmusáról szólva nem lehet elmellőzni a *történelem* objektívációjának kérdését, bár a történeti tárgyú szépirodalmi művei *e tekintetben* nem ígérnek akkora távlatokat, mint például ember- és sorskonceptiója. A mai olvasó figyelmét hadd hívjam fel mégis arra, hogy Kemény történelme *Isten, Sors, Végzet nélküli történelem* (e téren túllépett Vörösmartyn, Madáchon, sok tekintetben Aranyon is), még a történelmet mozgató erőknek olyan perszónifikációja is hiányzik, mint a hegeli Szellem, Fejlődés — Haladás, vagy a romantikusok Szabadsága. A szépiró Keményről beszélve azt emelném ki, hogy — akárcsak a táj, a tárgyi környezet s az ember és lélek esetében — megtörténik a *történelem demisztifikálása és deheroizálása*: a történelem nem ünnepi vagy rejtelmes, különös mozzanatok sora, hanem hétköznapioké, s a hétköznapi emberé, aki — bár alig tudva róla — a történelmet csinálja. Ez az emberformájú történelem (mint az anyagi világ) a maga objektív mivoltában válik — szeretne válni — esztétikummá, „regényköltészetté”.

Az objektivizmusnak fontos következményei tapogathatók le az *írói viszonyulásban*, az *elbeszélő magatartásban*, a *lelki folyamatok megjelenítésében*, sőt a (művészi) *nyelvi viselkedésben* is. Ezek egyikére-másikára később még visszatérek, itt most azt szeretném kiemelni, hogy az objektivizmus s a mű elidegenítése együtt jár a *műnek kívülről való nézésével*, az *alakok eltávolításával*. Kemény művészi tragédiájának egyik (egész létszerűségében ma már nehezen desifrizírozható) vonása az, hogy — mint a romantika kívánná — a fiatalkori próbálkozások után nem írhatja önmagát, nem azonosulhat hőseivel. De nem azonosulhat még művészi megfogalmazásuk, megteremtésük módjával sem. Hiszen lassanként bizalmatlan lesz minden iránt, ami pusztán képzeleti, azaz: irreális, irracionális, nem hiteles, nem „igaz”. A lehető legszűkebbre igyekszik hát vonni a kitaláló-teremtő (költői) *képzelet* körét. Így következik be, hogy (néhány kivételtől eltekintve) hősei (és a szubjektív-romantikus művészet) nem vágyainak, álmainak megtestesítői, ellenkezőleg: politikai, eszmei, jellem- és életcsődök hordozói lesznek. Alakjainak kínos, gyötrelmes sorsfordulatait, csalódásait, elvesztett illúzióit miről sem tehető narrátorként, „idegenvezető” kalauzként, közömbös szemlélőként nézi, mint akinek kezéből kiesett a vesztükbe rohanó paripák gyeplője, sőt később alig rejtett kritikával egyenesen *hősei ellen fordul*. A *fokozatos* eltávolítás, elidegenítés a legtöbb (érett) Kemény-műben kompozíciós és tónusteremtő meginformációs elvvé válik. A művei elején — általában — még kivethető az író rokon- vagy ellenszenve, illetve író és alakja közti szubjektív kapcsolat. Ennek fokozatos „elhidegülésével” a művek első részében nagyon gyakori, jóízű, emberies (de már itt összetett) *humort* fokozatosan az eltávolító *íronia* váltja fel. (Különösen az *Özvegy és leánya* és a *Zord idő* lehet példa erre.) Az is hamarosan kiderül, hogy az író fokozódó „tartózkodásának” mi az oka: ő nem rokon- vagy ellenszenvet akar kelteni, hanem egy autonóm mű-világot objektíve ábrázolni. Ennek során a szubjektív és inartisztikus funkcióval a regénybe kerülő érzelmi, gondolati, didaktikus stb. elemek fokozatosan leválnak a szerzőről s objektív módon beépülnek, beszervesülnek a mű automón (s egyben elidegenített) organizmusába, a mű alakjaihoz kötődnek. (Eközben jelentősen művelik a műnek „külső”, művön kívüli objektív hitelét.)

Gyulai Pál és Péterfy Jenő után az utóbbi félszázad Kemény-kutatói, — elemzői és — méltatói (Németh László, Barta János, Sötér István, Nagy Miklós, Németh G. Béla)¹⁰ ki rövidebben, ki hosszabban kitérnek Keménynek egy sajátos képességére: hogy a *testet*, különösen az *arcot* aprólékos, orvosilag is hű s egyénítően konkrét vonásokkal tudja lerajzolni, szemünk elé állítani. (Tegyük hozzá: ebbe a képbe beletartozik a *ruházat*, a használati *tárgyak*, majd a *tárgyi környezet* is.) Aki csak egyetlen ember-tárgyú Kemény-munkát olvasott, tapasztalhatta, hogy a műben játszott szerepétől függetlenül *mindenki* a viselkedési szokásairól, külsejéről, ruházkodásáról stb. kapott azonosító képpel indul pályájára.

Ebben talán nincs is semmi különös. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy Kemény a bécsi egyetemen anatómiát és fiziognómiát tanult. (Lavater regényeiben is emlegeti.) Valójában azonban másról, többről van szó. Egy kissé odafigyelve, meglepődve ismerjük fel, hogy test, arc, természet, szem, haj stb. s funkcionálásuk: gesztusok, mimikák, viselkedésformák egy *jelentő-információs*, tehát *szemiotikai rendszer* formai-fizikai komponensét: *kódját* alkotják. A külső formák s ezek mozgása, változása valami nem külső, nem fizikai — elsősorban jellemről (s így sorsról!), érzésállapotról s -folyamatról informáló-árulkodó — lelki mozzanatra utalnak. (Kemény „a belsőt érzékíti” — mondja Péterfy: i.m. 128.) Nem véletlenül kedvelt fordulata Keménynek, hogy az arca ez és ez *van írva*, meg hogy a test, az arc „kinyomataiból” (Ausdruck) *olvasni lehet*. Sötér István több példát is felhoz az értelmezésre (i.m. 513—514). Kemény objektivizmusát ismerve, már nem meglepő, hogy a történelem, az „idő” is emberarcú, s az a jó politikus, aki — mint jó fiziognómus — olvasni tud az „arcvonásokból”, jelekből, jegyekből.¹¹ A szomatikus kód ugyanis desifírozható egy többé-kevésbé kollektív érvényű fiziognómiai, viselkedési, asszociációs és szinesztéziakulccsal, ritkább esetben ösztönös, intuitív képességekkel. Az olvasó esztétikai élménye annál intenzívebb, mennél több „olvasni valót” hagy rá az író. Sajnos, Kemény — mint más tekintetben is — majd mindent „elolvas” olvasója elől, olykor szinte szájába rágja a szomatikus (és tárgyi) kód értelmezését. Máskor azzal rontja le a hatást, hogy túlságosan közvetlenül, illetve túlzott részletességgel dekódol (pl. Kassai ujjai, körmei esetében *A rajongókban*).

De más írók is alkalmaznak efféle „leírásokat”! Igen, de legtöbbjüknél a „kép” nem egy szomatikus (és tárgyi) szemiotikai rendszer egyik információ-egysége („szava”, „mondata”), melynek közlésére a nyelv nem a legmegfelelőbb eszköz. Keménynél viszont világosan erről van szó. Ismeretes: mily sokan elmondták róla — joggal —, hogy sem alakjait nem tudja beszéltetni, sem ő nem tud életszerű nyelven szólni róluk. Igaz — egészen addig, amíg a nyelvi kommunikáció és információ-rendszer körében maradnak. Ha azonban azt a Keményt nézzük, aki netán esetlen szavakkal (sokszor éppen szavak nélkül vagy csak jelzésekre redukált nyelvi formákkal), de igaz, hiteles és művészi tartalmakat, jelentéseket közöl a forma, a fizikai nyelv „mögötti” valóságról, — nem hátríthatjuk el azt a feltevést, hogy Kemény minden kortársánál jobban *előfutára* volt a fél évszázad múlva érkező új művészetnek: a nyolcadiknak, a *filmnek* (és a tv-játéknak).

Ezzel még annyit sem akarok mondani, hogy Kemény megsejtette volna ezt az új, nagy művészetet, csak annyit, hogy Kemény sajátos *írói* adottságai — képességei ma, a modern

¹⁰ Nagyobb részüknek ide vonatkozó munkáját már idéztem, kiegészítésül: NAGY Miklós: Kemény Zsigmond és A rajongók. Bevezetés az utóbbinak 1958-i kiadásához (Szépirod. K.), NÉMETH G. Béla: Kemény Zsigmond, In: Türelmetlen és késlekedő félszázad. 1971; NAGY Miklós: A „Zord idő”. Itk 1973. 229—240; Uő. Kemény Zsigmond. Bp. 1972. Irod. tört. Kis-könyvtár 7. sz.

¹¹ Vö. A két Wesselényi Miklós. — Itt jegyzem meg, hogy jegyzeteim-idézeteim Kemény Zsigmond műveinek a Szépirodalmi Kiadónál 1958—1971 közt megjelenő kiadására utalnak. Ez esetben a „Sorsok és vonzások” c. kötetre. 1970. 100.

szemiotikai elméletek és a filmnyelv ismeretében sokkal realisabban értékelhetők, mint korábban bármikor. De ehhez még egy kis kiegészítés kell: hogy ti. mért beszélnek egyidőben „szomatikus és tárgyi szemiotikáról”. Röviden: a beszédkörnyezetbe, „mezőbe” szituált szavak mindig mást (mást is) jelentenek, mint a szótárban. A beszéd „életében”, realizációjában ugyanis a tárgyi környezet, tárgyi mező is „játszik”: árnyal, módosít, változtat, kiegészít, telít. Nos, ebben a mezőre hagyatkozó, rendkívül komplex s nyelviileg tömör közlésben Kemény kora Európájában a legjobb, itthon pedig máig sem felülmúlt „elbeszélő”. (Idézőjelbe tettem, mert Kemény az ilyen esetekben nem „beszél”, hanem a beszédmező tárgyi, környezeti, szituációs jelentéseit, információit közli.) Különben is mindmáig fölül nem múlt mester a ki nem *mondott*, de más „nyelven” kifejezett, közölt információrendszerek felépítésében és felhasználásában. Fontos művészi és etikai elve Keménynek, hogy ez a szomatikus és tárgyi jel fölülte áll a nyelvi jelnek, ez ti. mint fizikai, természeti valóság *nem hazudhat*: közvetlenül és önkéntelenül informál, árulkodik és leleplez. Ezzel kapcsolatban Németh László jogos modernséggel emlegeti „a lelket elárló arcjátékok és testmozgások nyelvét” (i. m. 602.).¹² Ezer és ezer példát lehetne minderre idézni, de hadd utaljak csak arra, hogy Saroltának (*Szerelm és hiúság*) öncsaló, színészkedő, *hamis* modora szavai ellenére (és az író szavai nélkül) pontosan „megmondja” az igazat, ahogy Agatha szerelmét is (*A szív örvényei*) nem szavai, hanem keze reszketése „vallja be”. De nagy számban lehetne idézni olyan jeleneteket is, melyekben a most emlegetett *egész* szemiotikai rendszer működésbe lép, s minden „beszél”, helyesebben: jelez — egyetlen szó nélkül. Ezzel kapcsolatban mindenképpen utalni kell arra is, hogy Kemény közlésrendszerében — nagyon sokszor — a *nyelvi jel, a beszéd is tárgyasodik*, s ezzel a *viselkedésnek fizikailag igaz* formája lesz, melyből hiányzik a nyelvre jellemző minden „arbitraire” mozzanat. Bár példát akármelyik Kemény-műből hozhatnánk, ha hely lenne, mégis a *Ködképek* a *kedély lát-határán* c. kisregény kincseshányájához nyúlunk, bemutatva, hogy képes feltárni egy-egy mondat, sőt szó egy egész viselkedés-(behaviour-) rendszert.

De felvetődik a kérdés: az egész szomatikus-tárgyi-viselkedés szemiotika alkalmazásában mi az *írói művészet*? Gondolom: ugyanaz, amire Barta János a lélektan kapcsán utal (It 1961. 249), hogy ti. „utat nyit tükröztetett esztétikai értékeknek”, esetünkben: utat nyit bizonyos irodalmi értéktartalmaknak tárgyi jelek (test, gesztus, mimika) útján való tükröztetésére. Eközben nehézkes, élet- és beszédyszerűtlen nyelvi mondatok sorjázhatnak, de a vizuális információk épek, plasztikusak, tartalmasak. És mielőtt a vizualitás kérdésére térnénk, hadd tegyek egy rövid kitérőt. Sokan szeretik Keményt a lélektani *elemzés*, a lélektani *fejlődés* bemutatásának mesterének (sőt megszállottjának) nevezni, nem figyelve fel arra, hogy Kemény csak nagy ritkán „elemez”: ő *ábrázol, megjelenít* (rosszabbik esetben értelmez, kommentál). Másrészt az alakok és eszmék, szenvedélyek stb. *nem fejlődésükben*, kialakulásukban és változásukban jelennek meg, hanem „indulásra kész”, kifejelett, kóddá szervezett, ható állapotukban. (A legelütőbb kivétel: a *Szerelm és hiúság*.) Ez a műfaji koncepció is inkább a drámára, mint a regényre jellemző!¹³ (Keménynek drámai kifejezőeszközeire még visszatérek.) A legadekvátabb műfaj azonban a — legtágabb értelemben vett — portré, jellemkép.

Elérkezett az ideje, hogy kiemeljük Keménynek rendkívüli *érzékét a vizualitáshoz, a láttatáshoz, a látványhoz*. (Barta János is utal rá: GyP 81.) Ez természetesen összefügg objektívizmusával és a plaszticitás iránti hajlamával. A vizuális talentum nyilvánul meg szomatikus és tárgyi szemiotikájában, de sok hősének a *festészethez* való (elméleti és gyakorlati) vonzódásában is. Ahogy maga Kemény is olyan festményszerű leírást ad hőseiről (különösen nőalakjairól),

¹² Hasonló értelemben emlegeti SÖTÉR István a *Szerelm és hiúság* Saroltájában „a test önkénytelen vallomását” (i. m. 513). Sok találó észrevétel olvasható NAGY Miklós: „A rajongók” bevezetése, i. h. 8., BARTA János: GyP 84–85.

¹³ NAGY Miklós (Kemény Zsigmond. 1972. 54.) utal is erre a krízisre koncentráló drámai szerkesztésmódra.

hogy a regényekben könnyűszerrel rájuk ismernek (pl. Klára a *A rajongókban*), másrészt fiktív alakjai olyan élethű plaszticitással vannak élénk állítva, hogy arcképeket könnyű lenne a valóságban is megfesteni (pl. Szántó Danielné *A szerelem életében*). Péterfy Jenő szerint is „a lélek egészen kigubbaszkodik a test tagjaira. Kemény [egy] pillanatra festővé, szobrászá válik” (i. m. 139). Festővé válik valóban: *képszerűen lát és képszerűen* — nem leírás-ként! — *mutat be*, ami azt jelenti: totálban lát és láttat,¹⁴ először tehát észreveszi az egészet, azután fog a lépésről lépésre haladó megismeréshez (és közléshez).

Am ez még inkább az állókép világa. De egészen filmszerű lesz, amikor az alakok mozgásban, cselekvésben, látványban, illetve által közölnek írói, elbeszélő (!) információkat. Még hozzá megszervezett, snitté, jelenetté összefogott, határozott kameraállással lehatárolt *látványban* — vagy kidolgozott, szinte koreografált némajátékban, pantomimben. Mivel a kérdésre később még vissza *kell* térnem, mutatóba és mondandóm illusztrálására s igazolására csak egyetlen egy vizuális (és auditív) kommunikációt mutatok be s még annak is csak néhány sorát. A *Gyulai Pál*ban a börtönbe vetett Senno ügyében tanácskoznak Báthory Boldizsár hívei, egyszers csak a bajazzo Pierro *kifelé néző* szeme fennakad az ablakon: „Ekkor a szögletablakon egy arc kétséges [:bizonytalan] körvonalai mutatkoztak, egy üvegtáblához nyomott arcé, lelapult orral, lapos ajkakkal és torz pofával. Mint a mester [:kántor] úja az orgona sípjain, gyorsan nyargalt a kép a három ablakon át. Rögtön erős csengetés hangzott. Az őr-eb fel-
szökött, s morgás kísérte az érc neszt” stb. (I. 210).

A filmszerű láttatás, ábrázolás, mozgatás, cselekedtetés és jellemzés technikájának sok-sok egyéb megoldására is lehetne példát hozni. Különösen jól él Kemény az áttűnés, átúsztatás és vágás technikájával, s nem kevésbé jól a „kameramozgatással”. Erre is álljon itt egy rövid példa *A szív örvényeiből*: gróf Szeredy Anselm a képtárban felfigyel egy nőre: „... mért kellett

Anselm *tekintetének* a *nőkézről*, mely Magdalena [Carlo Dolci Bűnbánó Magdolnája] *arcára*
mutatott, rögtön magának a *figyelmeztetőnek* *alakjára* tévedni...” (12). A mondattakból s a

példákból talán érthetőbb (és meggyőzőbb): milyen nagy művészi újdonsága az Keménynek, hogy a verbális galaxisból (gyakran) átlép a vizuális kozmoszba. (Csak utalásképpen: ezzel párosul a tudatosból a tudattalan, a logikus-oknyomozóból az asszociatív felé való „szinképelto-lódás”). A verbális nyelvi, illetve a gutenbergi művészet úgyszólván valamennyi megoldásának megvan Keménynél a vizuális és/vagy mozgással-cselekvéssel realizálódó kifejező-köz-lő párja. Így lesz — egyebek közt — a verbális monológból „viselkedés-monológ”, a dialógusból cselekvő játék, a leírásból „gesztus- vagy viselkedés-portré” stb., a szövegbekezdésből cselekmény- és sorsgyorsító snitt — egyáltalán az elbeszélésből: mozi.

Ontológiai kérdések

A XX. század második felének irodalma és olvasóközönsége számára kevés fontosabb kérdés van az alcímünkben említetteknél. Persze a *művészi* megismerés és formai mediátorok rendszerébe transzponálva és velük kifejezve. Kemény Zsigmond műveiben az ontológiai, az ontológiából sarjadó kérdések — a lét rejtélye és határázónái, az ábránd és illúzió, a fenyegetettség és determináció, az elembertelenedés, a személyiség és elidegenedés stb. — központi szerepet játszanak, a kellő „érdekerjesztés” mellett minden remény jogosult tehát arra, hogy a Kemény-életmű a mai olvasó mai igényeire visszhangozni tudjon. Egész röviden újból szeretném jelezni, hogy a most tárgyalandó kérdéskör is Kemény korának „létkérdései”-ben (elsősorban a felvilágosodás-romantika és pozitívizmus konfrontációiban és konfliktusaiban)

¹⁴ SÖTÉR I.: i. m. 513; érdekes, hogy HORVÁTH János Aranynál figyel fel az „anyagszerű láttatás” és jelenetkezés művészetére. A magyar klasszicizmus irodalmi ízlése = Tanulmányok Bp. 1956. 388—390., 247. stb.

gyökeredzik, de sajátos újbóli időszerűségük következtében frissnek, mainak hatnak, elolvasásra, élménnyé hasonításra érdemesnek mutatkoznak. Jöjjön hát a vázlat.

Kemény művészetének alig halványuló értékei közé tartoznak azok az egzisztencialista fogantatású „helyzetek” (situations), melyekben az alak valamilyen ontológikus *határhelyzetben*, illetőleg *elmosódott állapotban* van: lét és nemlét, realitások és irrealitások, valóság és álom — vízió, jelen és felidézett múlt vagy elképzelt jövő, etikai sikon pedig bűn és erény között.¹⁵ Példák idézésétől, gondolom, eltekinthetünk. (Olyan emlékekre sem térhetek ki, mint a *Ködképek*...-nek Dosztojevszkijt és Proustot idéző emlékezés —, felidézés-művészetére, s a torz Hamlet Barnabás diákra a *Zord időben*, Tarnóczyné álomszerű létezésére és viselkedésére a tragédia után az *Özvegy és leányában* stb., stb.) De hogy milyen — művészileg is milyen — egy ilyen határhelyzetben lét, valóság, jelen impresszionista, elmosódó remegése, vibráló átjátszása a nemlétbe, az irrealitásba, a felidézettbe, arra mégis felhoznám példának a *Zord időnek* azt a világirodalmi szintű jelenetét, amikor a megfenyegetett, megtört, önmagából kivetkőztetett Turgovics, a városbíró a török csapatok élén betámolyog Budára. A tudatos (és tudós) Kemény direkt módon is utal pl. az „éberlét és alvás közti állapot” „szeszélyességére” meg hogy a vízióban, álomban, lázban „elmosódott képek kétséges alakokkal lebegnek” (Gyulai Pál. I. 187), Sofronia méltán híres tükör előtti jelenetéről pedig megjegyzi: „*Álomszerű* hangulat volt ez, az érzéki gyönyör *elmosódott képeivel* [...] az *emlékek és remények, a múlt és jövő virágain libellaként lebegve*” (uo. I. 251—252). Ennek a lebegő, a különféle létformák (idők és helyek) közt oszcilláló ontológiának szinte szürrealista modernségi kifejezése az *Alhikmet, a vén törpe* (1853).¹⁶

Az elmondottakból már következtetni lehet Kemény néhány ontológiai kulcskérdésére, illetve kedvelt „helyzetére”. Közülük is kiemelendő a *vízió, képzelődés, ki- és előrevetítés* vagy például az *eszélősség*. Legfontosabb formai realizációjuk a *monológ*, funkciójuk pedig „eltávozás” egy magunk teremtetten „állapotba”, a különböző állapotok közti lebegés vagy/és oszcillálás, illetve ezen állapotoknak *jelenné való sűrítése*, gnoszeológiai téren pedig *ábránd-illúzió* létrácsainak megteremtése. (Csak így, zárójelben és futólag említem meg, hogy ezen szubjektív lét-helyzetek, létformák világa Keménynél — legtöbbször — majdnem olyan erős kontúrú, anyagian konkrét és racionálisan logikus, mint az objektív valóság.)

Az ontológiai (egzisztencialista) helyzetek legfőbb vektora az *idő*. Ez elsősorban objektív és szubjektív különbségével, pontosabban: szubjektivizálásával, a *szubjektumhoz való kötődésével tud két- vagy többféle létezésformát képviselni*. (Erről explicit módon is szól Kemény a *Gyulai Pálban*: I. 334.) De *sokszor* mutatkozik mint alkotástechnikai kérdés, kompozíciós elv is.¹⁷ Nagy regényeiben ugyan túlnyomórészt a hagyományos lineáris epikai időkezelés az uralkodó legfeljebb a szintén nem újszerű visszatérő elbeszéléssel megbontva a történetírói linearitást, de kisregényeiben — elbeszéléseiben nagyon gyakori a többféle idő (és térbeli) sík s általuk a többszörös áttételű, több irányban kapcsolódó keretes elbeszélések — megannyi külön világok — megteremtése. (Vö. pl. *A szív örvényei, Férj és nő, Ködképek*..., *Alhikmet, a vén törpe*.) Sokat ígérő az objektív és műbeli, nemkülönben a múlt és jelen közti váltogatás: ez elvben remek művészi megoldások forrása lehetne. Az előbbi azonban többnyire a tárca-, életkép- és zsurnaliszta irodalom pusztá technikai s közvetlenkedő fogásaira redukálódik, az utóbbiban pedig — amikor az író „kilép az elbeszélt múltból, s a jelenből a maga nem-epikus enjével szól közbe” (Barta J.: GyP 89) — bár kitűnő *ironikus* szemléleti váltások lehetőségét rejt magában,

¹⁵ „...alakjaiban a reális, a tények világával összeszővődik egy másik, a képzelem, a sejtések, a látományok világa”. PÉTERFY J.: i. m. 131.

¹⁶ Vele kapcsolatban joggal emlegetik E. T. A. Hoffmannnt, Balzacot, Grillparzert. Vö. Utószó *A szív örvényei* c. kötethez (TÓTH Gyula) 475—476. — Még található Nagy Miklós megjegyzése: „az emberi létezés két elvont... határhelyzetének vizsgálata” (i. m. 118—119).

¹⁷ Erről — Bergson és Proust említésével — néhány gondolat NÉMETH G. Bélánál (i. m. 138).

az „akkor” és most,” többnyire nyersen, nagyon direkt módon s nem művészi funkcióval konfrontálódik. A Kemény-mű nagy ontológiai pillanatai — az idő vonatkozásában — az *idő-sűrítések* pillanatai: a múltnak és jövőnek jelenbe beleépítő, jelenné azonosító látomások, álmok, felidézések, anticipálások. Itt aztán volna idézni-utalni való: Senno, Eleonora (*Gyulai Pál*), Szeredy Anselm (*A szív örvényei*), a „beteg asszony” vagy Szőke Pista (*A rajongók*), Barnabás (*Zord idő*) stb., stb

Az időkoncentráció mindenkor az én *eltávolításával* — *kivetítésével* jár együtt. Ez pedig Keménynek egyik legmodernebb művészi eljárása. A „schizoid” szó Szerb Antal számára még csak Kemény személyisége kulcsául „kinálkozott tolakodóan”,¹⁸ a mi szemünkben azonban már a Kemény-alakok megfogalmazásában is nyilvánvaló a tudathasadásos, önmagát eltávolító önmagát objektivált létformába elidegenítő koncepció. Ennek a személyiség-megoszlásnak melegágya szintén a *monológ* („... jellemábrázolásának legeredményesebb eszöze: a monológ”, Sükösd M.: i. m. 87). A Kemény-féle monológ *nem reflexív* (s nem statikus), *nem* is kifejezetten *lírai* bázisú és *nem introvertált* irányú. A monologizáló tárgyiasított, elidegenített énjét (énjeit) kivetíti, s közben a pszichiátriából jól ismert extrospektióval (kívülről nézéssel) mint idegent szemléli magát. Nézzük csak azt az „álmodott alakot, melyre Sofronia saját érzéseit átruházta”: „s rémlett, mintha szemeivel egy más szem nézne, egy más vágya, mintha e tetemet [:tetest] a karszékből idegen arc áhítná, mintha az ő heve és lankadása másé is volnának egyszerre” (*Gyulai Pál* I. 252). Talán még ennél is beszédesebb és művészebb az a jelenet, melyben Deborah-nak a kivetített lelkiismeretet tárgyiasító tükör mondja el és leplezi le a lány másik énjét (*A rajongók*, 184—185). — Ugyanakkor a monologizáló elidegenített, kivetített s kívülről nézett magát drámai actorként egy meglevenítő *jelenetbe* helyezi: egy másik ontológiai síkra, teremtet cselekvéseknek, összeütközéseknek, szó- és gondoltapárbajoknak, lelki gesztusoknak és viselkedéseknek cselekményes világába. Csak félig igaz hát az a felfogás, mely Kemény monológjait belső monológoknak tekinti, hiszen ezek a hagyományos értelemben még csak nem is monológok. Nem „logosz”-ról, sokkal inkább „draó”-ról lévén szó, helyesebb lenne *monológ* helyett *monodrámt* mondani...

Az epikum szubjektívalásának (és ezzel elidegenítésének-eltávolításának) két további, Keményre nagyon jellemző (s modern!) formáját kell még érintenem: Előbb az epikum és a jellembeli viselkedés ontológiai egyrétegűségének *látszat és valóság*, „*igaz*”-ság és *szerep* kettősségebe való feloldását, illetőleg a kettő közötti vibráltatását. Nemcsak a *Gyulai Pál* színész szereplői játszanak a színpadon kívül is szerepet, hanem úgyszólván minden Kemény-alak meghosszabbítja, megbővíti, akár meg is kettőzi életét-jellemét egy szereppel. Ha a hit — képmutatás párosítást mással cseréljük fel, szinte minden Kemény-figuráról elmondható, amit az író Tarnóczynéről mond: „árva özvegyünkben a hit és képmutatás úgy összevegyült, hogy maga sem tudná a szerep és való határait kijelölni” (*Özvegy és leánya*, 422). Kemény ezenkívül is több helyen utal rá, hogy alakjait színpadi szereplőkként fogja fel, akik tehát a mű objektív ontológiájában szerepet játszanak. (Sőt sokszor — feltehetőleg a csodált Shakespeare nyomán — a történelmet is színpadnak fogja fel.) Valóban, egy szereppé váló életet s egy életté váló szerepet látunk történni. De a merő színészkedésnek is vannak olyan jeles képviselői, mint Tádé (*Alhikmet*...), sőt a visszajának színére való fordításával a száraz, zsugori Kassai felülmúlhatatlanul vérfagyasztó komédiázást űz titkárával szemben (*A rajongók*, 334. kk.). Akár monológjukat, akár párbeszédüket hallgatja, vagy cselekvéseiket kíséri figyelemmel az ember, elfogja a kísértés, hogy feltételezze: ezek az alakok közönségnek „játszanak”. (Nemegyszer valóban felesleges, sőt esetlen is a párbeszédes forma vagy a jelenetezés a tiszta epikum helyett.) A látszat és valóság, objektív igazság és szerep kettősségét Kemény olykor túllontul is átlátszó (de mindenkor beszédes) fogással jelzi: az egyik létsíkot — a drámai „félre” funkciójával ellátva — folyamatosan zárójelbe teszi. A kettős sínen, kettős értelemmel egyidőben, egymás mellett futó és

¹⁸ SZERB Antal: Magyar irodalomtörténet. 2. kiad. Bp. 1935. 320.

elfutó közlésnek kitűnő példája a *Zord időben* a Deák testvérek, illetve Dorka kölcsönös vallo-mása Elemér, illetve Barnabás eltávolításáról (371—372).

Az objektív ontológiát úgy is lehet szubjektivizálni — tehát relativizálni s megingatni —, hogy más és más perspektívából nézzük vagy mutatjuk be. A valóság, a lét, az igazság más és más arculatát és érvényét mutatja, ha más és más oldalról, más és más megfigyelő, kísérleti technikával, szemmel, ízléssel, előítéletekkel stb. közelítjük meg. Természetesen nemcsak az anyagi, tárgyi létezésről van szó — Kemény az *erkölcs*, a *művészet*, az *ízlés*, az *érték* vonatkozásában is bemutatja (részben értekezés, részben parabola szinten) a perspektíva relativizáló hatását a *Poharazás alatt* c. „beszélyfűzér” két novellájában, illetve a bevezető csevegésben. (Ugyanakkor: ugyanannak a valaminek váltakozása, oszcillálása az esztétikum egyik legősibb forrása.) A perspektíva — mint modern mediátor — bonyolult alkalmazásának a magyar szépprózában Kemény egyik legnagyobb mestere. A legfőbb „rálátó” helyzet természetesen a narrátoré, az elbeszélőé. Keményre nagyon jellemző, hogy kiemelten nézőként, leselkedőként meg kalauzként és kommentártoként van jelen a műben: mint ennek bár bennfentes, de mégis „külső” szemlélője. Ezen a perspektíván belül azonban az elbeszélő helyzet nagy változatos-ságot mutat: majd történetíróként, illetve élő tanúként, hiteles adatok, dokumentumok tolmácsolójaként, majd értekező tudósként, filozófusként, megint máskor a fikció művészeként áll előttünk. Szereplőíhez való viszonyulásának színeképe is gazdag: az objektív távoltartás, az ábrándos rokonszenv, kritika és elégikus elmerengés, a pátosz és a humor stb. nézőpontjai sűrűn váltogatják egymást — más és más értelemmel ruházva fel a mű létét és a jellemeket. (A többféle nézőpont egyidejű érvényesítésének szülötte a három legnagyobb szerző Kemény-figura: Jenő gróf a *Ködképek*ben, Tarnóczy¹⁹ az *Özveggy és leányában* és Kassai István a *Rajongókban*.) A mai olvasó számára e tekintetben kétségtelenül a keserű humor kettős viszonyulása, a modern komikotragédia kétszólamúsága a legelőbb művészi jegy (vö. Nagy M.: i. m. 114—116).

Még művészebb a perspektíva kezelése akkor, amikor az író a nézőpontot szereplőire ruhazza: a lét és érték akkor kezd csak igazán vibrálni — az egyes figurák saját perspektívája szerint. Mivel erről a problémáról később (más szempont kapcsán) még szót ejtek, itt a perspektíva átruházásának csak legismertebb eszközeit említem meg — utalásszerűen: az elsőszemélyű elbeszélgetés, a monológ (mindkettőben az író és a beszélő perspektíváját egyszerre kifejező ún. közvetett függő beszéddel), az epikumnak párbeszédbe való átültetése, a levél, napló alkalmazása. Nagyon kedveli Kemény a szóbeszéd, a tömegmegnyilatkozások perspektíváját (pl. a *Ködképek*...-ben a falu és a házi cselédség, a *rajongókban* és a *Zord időben* az utca, a kocsmá, a palota népe stb.). Nagyon találó az ilyen esetekre Barta János megfigyelése: Kemény „kísérletet tesz az események[nek] idegen tudaton át való tükröztetésére, tehát az elbeszélés perspektíváját sokszorozza meg” (GyP 87). A narrátor személyének valósággal kábító váltogatására legragyogóbb példa a *Ködképek* a *kedély láthatárán*, melyben az epikai fő vonulat 4—5 narrátor-nak, továbbá naplónak, levélnek, híreszteléseknek perspektíváján át rajzolódik ki s tevődik össze (s vele együtt 4—5 féle múlt és 2—3 jelen közt vibrál az elbeszélés). Az egyidőben működő 2—3 epikus „kamera” alkotta összképre pedig mesterien nagyszerű példa lehet a *rajongókban* a szobában haldokló-vizionáló „beteg asszonynak” (múltat s jelent is egybekötő) elbeszélése, a külső szemlélő író, a megdöbben hallgató és értelmező Deborah és az utcanép, a csöcselék kórusa. A néhány soron belüli perspektíva-váltásra pedig — száz más között — megemlíthetjük a *Zord időnek* azt a részletét, ahol előbb a szultánhoz vonuló küldöttséget látjuk, majd néhány megrázó szó erejéig (egy kész jelenetben) az egyedül maradt Izabellát, hogy az író máris visszatérjen Elemérhez és Barnabáshoz. (Az inkább már dramaturgiai értelmű perspektíva-, illetve kamera-váltogatásra, sajnos, nem térhetek ki.)

¹⁹ Megformálásában az író látszólag azonosul, valójában ironikus szemléletének kettős-ségét BARTA János is kiemeli. It 1961. 241.

Még mindig az ontológia területén vagyunk ugyan, de meghatározó szerepet kap az ismeret- és értékelmélet, továbbá az egzisztencialista belütsű antropológia (sőt az esztétika is). E tudományos diszciplínák művészi tükrözésének bonyolult egybefonódottsága rögtön szembeszökik, mielőtt Kemény egyik központi kérdéséhez: az „ábrándok” kérdéséhez nyúlunk, de észben tartva, hogy Kemény szóhasználatában ebbe az összefoglaló elnevezésbe tartoznak: az *illúzió*, az *álom-álmodozás*, a *szükséges érzelmi formák* (szenvedély, gyűlölet stb.), a *képzelt képzelet* s az *üres elmélet*, az *irracionalitások* (mítosz, okkult tudatformák, sejtelem, a „szív” birodalma) — aztán ezek realizációi, illetve hordozói: a hiúság, rögeszme, a gyengeségek, elfogultságok, őrülség és sok tekintetben a költészet is.²⁰ Tegyük hozzá azt (ami Kemény bűn—bűnhődés koncepciójának gyakori félreértéséhez vezetett), hogy ebben az ideológiában a *jóság* és *erény* több változata, akárcsak a mások fölé emelő *kiválóság* is az „ábrándok” kategóriájába tartozik. A jóság, a szeretet is elvezethet a valóság és a reális érdekek mellőzéséhez, az önbecsapáshoz, éppúgy vakká, mániakussá, tehát vétkessé tesz, mint a szenvedély. (Ennek a felfogásnak egyrészt a Schopenhauerével, másrészt a Dosztojevszkijével való rokonságára talán még lesz alkalmam utalni).²¹

Kemény művészi világába ezek a tudat-, viselkedés-, gondolat- és érzelemformák két fő okon lépnek be. Egyrészt: mint *hamis tükrözők*, ismeretelméleti fénytörések hamis értelmezést adhatnak a világról s az emberről.²² Ismételten olvashatjuk, hogy a szenvedély, a rögeszme, a képzelődés — de az olyan (alább említendő) létevések, mint a félelem, a szorongás is — „eltorzítják a legegyszerűbb tények alakját” (*Zord idő*, 162), illetve — mások — egy külön, önelvű, öntörvényű, legalábbis (a *Ködképek*...-éhez hasonló) rossz méretarányú világot teremtenek. (A külön világra legjobb példa Bánházy Arthur álma az *Alhikmet*...-ben, itt még életidőt is lehet vásárolni, mint Chamissónál árnyékot.) Máskor az önáltatás, öncsalás szülőgyai, elmossák a határt igazság és szerep között. — Másrészt: az „ábrándok” az emberi lényeknek mintegy szerves részeivé lesznek, következésképpen az *ember sorsa*: a *determinációkká általánosított ábrándok kétértelmű logikája*, a bűn, a tévedés, a bukás, a pusztulás. Csak Kemény ábránd-koncepciójának ilyen tekintetbe vételével és általánosításával érthető meg idegenkedése az ábrándnak tekintett társadalmi utópiáktól (még a *Ködképek*...-ben Jenő gróf rendkívül modern és haladó intézkedései esetében is), továbbá a *tömeg* (mint „rajongó kisebbség”) pejoratív szemlélete, lévén a tömeg irracionális viselkedése az érzelm, a beszűkült látókörű szenvedélyek, általában az „ábrándok” függvénye, a hamis értelmezések termelője, sőt a *forradalom* és *forradalmár* is ebben a gondolatrendszerben válik Kemény szemében ijesztő, félelmetes jelenséggé.

Ez az ideológia, vagy inkább filozófiai, történetfilozófiai s antropológiai létértelmezés természetesen fokozatosan alakul ki Keményben, majd 1849 után (s nem függetlenül a nemzeti katasztrófa indokolt vagy indokolatlan tanulságaitól²³) egyre határozottabb formát ölt — hogy Barta Jánost idézzem (GyP 50) — „érzelmeink és törekvéseink igaz és illúziós elemeinek finom szétválasztása”. (Gondolom, nem lenne nehéz rámutatni azokra a szálakra, melyek ettől a regényvilágtól a Kafkán, Joyce-on, Camus-n át vezető „új”, abszurd, sőt beat regényig

²⁰ L. Erre BARLA Gyula: Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt. ItFüz. 67. sz. Bp. 1970. 13—14. — Vö. még HORVÁTH J.: i. m. 439.

²¹ Itt kellene kitérni a „Ködképek a kedély láthatárán” kifejezés értelmére, melyet — mint „furcsa címet” — SÖTÉR István is (i. m. 523), TÓTH Gyula is (*Férj és nő*. Utószó, 603) próbál megoldani. Hely s bővebb dokumentálás lehetőségének hiányában — de megtehető nagy anyag birtokában — csak annyit jegyezhetek meg, hogy a „ködkép” a *déliáb*, *ábránd*, *illúzió* szinonimája, a *kedély* pedig a m. lélek, tudat, érzelmi világ.

²² Vö. K. Zs. Naplója (Benkő Samu bev.), 48, 103.

²³ Vö. MARTINKÓ András: Báró Kemény Zsigmond pályafordulata. Pécs, 1937.

vezetnek.) De ennél fontosabb is történik: az „ábrándoknak” a jellem biológiai-fiziognómiai determinációval, majd ez utóbbinak a sorssal, végzettel való azonosítása. Az ábrándok imént vázolt lét- és személyiségformáló szerepe egy kérielhetetlen logika törvényei szerint (egyéni és nemzeti sorsalakító erővé válik, a determinációk törvénye alatt alakuló sorsnak (a közbeeső gyengeség, tévedés, vétek állomások után) végállomása a bukás, a pusztulás. („A nemezis nem vak sors: vas következetességgel folyik jellemünk, egyéniségünk.”²⁴) Innen van, hogy Kemény szépprózájának természetes léttere — a kevés kivételtől eltekintve — a sötét pusztulás, melyben hideg levegő fúj és fénytelen halál jár. És még ennél is dermesztőbb, hogy egy — modernül! — értelmetlen, illogikus és „arbitraire” lét tárul elénk, melyben minden cselekvés „action gratuite”, a vak determinációkkal szemben nincs isten, nincs erkölcsi igazságszolgáltatás, nincs meg benne meg a Vörösmartyra, Madáchra (s részben Kőlcseyre és Aranyra) jellemző „mégis, mégis” és „rendületlenül” prométheuszi daca, hite, cselekvő értelme. („Soha sem találkoztunk nála olyan sorsokkal, melyek a körülményekkel dacolva, a bukásban s a kudarcban is felmutathatnák igazságukat” — Sötér I.: i. m. 541.) De nincs katarzisz sem, a bűn és bűnhődés klasszikus modellje torz vetületben: mint ábrándok-determinációk és logikus, szükségszerű bukás mechanikus modellje érvényesül. (A modellszerűséget külön is hangsúlyoznám, ez ti. Kemény alkotásmódjában odáig mehet, hogy az „ábránd” → pusztulás modell pusztá funkcionálása szinte fontosabb, mint az ábránd tartalma.) E modell szerint előre meg lehet jósolni — mint egy leejtett kő esetében, egy egyéni, történelmi vagy társadalmi mozgás végét, hiszen, mint rövidesen látni fogjuk, ebben a modellben nincsenek csodák, nincsenek „hősök” és — láttuk — nincsenek istenek sem. Eleinte ugyan még feltalálható „a szenvedés tisztít” romantikus etikai elve,²⁵ s talán mindvégig egy elégikus sztoicizmus bágyadt gesztusa, de a fő sodorban a determinációrendszer és végzet modellje szorítja halálra áldozatát... Az embernek sokszor az a benyomása, hogy a Kemény-életmű legfőbb mondanivalója: egy-egy szép élet, nagy mű, nagy gondolat — ami lehet egy nemzet is! —, egy humánus gesztus értelmetlen pusztulása, illetve megghiúsulása.

Pesszimizmus ez? Talán sokkal inkább *illúziótlanság*, helyesebben: az elvesztett illúziók korállmánya, melyet Balzac főleg társadalmi, Kemény (az egyén, a nemzet, sőt a történelem szellemi, erkölcsi, tudat- és sorsstruktúráját azonosítva) a történelem, Dosztojevszkij és Lermonov a kettő együttes tükrözésében ábrázol vagy példáz. A XIX. század első harmadáig (kb. Stendhalig) az irodalmi hős valamilyen transzcendens meghatározottságú *illúzió*, illetve valamilyen kollektív érvényű, szintű és hőfokú, illúziószerű (vallási, filozófiai, etikai, racionális, társadalmi, nemzeti stb.) *ideális képlet* teremtménye. A „jó” ember, a derék hős, a tragikus áldozat, a hazafi (irodalmi) jelleme, hivatása, célja és sorsa egy evangéliumban, egy deklarációban, egy programban van megírva, mint Isten és az ember, természet és az ember, egy erkölcsi rend és az ember, aztán nemzet, társadalom és az ember végül egy eszme (pl. haladás, szabadság, egyenlőség, kiművelés stb.) és az ember korrespondenciája. A XVIII. század végétől az (irodalmi) ember fokozatosan kiszakad a korrespondenciák a kötelékéből — *autonóm* lesz, a személyiség kiteljesedésének, a szabad akaratnak és a kételkedő racionának többé-kevésbé naiv igényével és hitével.²⁶ Az történik ugyanis, hogy a korábbi „örök törvények” helyébe újak lépnek, nem illúziós, hanem objektív, tudományos jellegűek — ám a testben, az idegrendszerben, a pszichében, valamint a történelmi és társadalmi viszonyokban, körülményekben létezve, objektív tör-

²⁴ RÓNAY György: A regény és az élet... 1947. Kemény Zsigmond, 47.

²⁵ BARLA Gyula: i. m. 60. — PÉTERFY J. ugyan azt hangsúlyozza, hogy „a boldogságnak erkölcsnemesítő” hatása van (i. m. 113.) — de a romantika etikája szerint a boldogtalanságnak legalább olyan mértékben.

²⁶ GYULAI Pál már 1854-ben, a Pesti Naplóban írt kritikájában (Kemény Zsigmond regényei és beszédei) felismeri Kemény részéről mind a dezilluzionálást, mind az elvesztett illúziókat követő úrt: „a ledöntött eszmények helyébe csak a kételkedő kérielhetetlen eszt ülteti”. In. GyP.: Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye 1850–1904. Bp. 1927. 34.

vényszerűségként lépnek fel, s az új, a modern autonóm ember még inkább kiszolgáltatottja lett valami „rajta kívül” ható erőrendszernek, mint az illúziók fia. (Valójában a *romantikának* ebből a *meghaladásából* születik Kirkegaard és Schopenhauer s általában a modern polgárosult, egzisztencialista alapú pesszimizmus, melynek Kemény Zsigmond egyik — magyar érdekű és történelmi elvű — korszerű képviselője. E dezillúzióról Wéber Antalnak is az a véleménye: „egy összetettebb, vagy ha úgy tetszik, modernebb életérzés tükröződése.”²⁷)

Mindenesetre paradox helyzet áll elő abból, hogy egyrészt Kemény regényalakjainak „önmozgásuk” van, „sorsukat nem az író, hanem a regényvilág szabályozza”²⁸ — másrészt viszont az új ember ki van szolgáltatva belső determinációknak, s hogy e determinációk sorslogikája — a bukás, a pusztulás, fontos művészi választ honosít meg az irodalmi művekben mindig feltett teleológikus kérdésre: ez a válasz az „*unhappy end*”. Nem egyszerűen csak arról van szó, hogy a hős a mű végén elbukik — erre a legősibb epikai és drámai művekben is van példa —, hanem hogy értelmetlenül, a bűn és bűnhődés katartikus mérlege nélkül, sőt „a sors kegyetlen ironiája”, egy „fordított költői igazságszolgáltatás” által (Wéber A.: i. m. 819), az illúziók és illúziószerű ideális képletek optimista kiterjesztése, másvilági vagy jövőbeli elégtétel-ígérete nélkül bukik el. Elbukik a tragikumnak — részben az antik görög modellre emlékeztető — *mechanikusan* érvényesülő modellje szerint, mely szinte a természettudományos visszafordíthatatlanságot és kivétel nélküliséget vallva, dermesztő következetességgel²⁹ mutatja fel a bukást, pusztulást a vétkek, hibák, tévedések, gyengeségek szükségszerű következményeként. Hogy ez kegyetlenség, és elriasztja az illúziós-optimista művészi igazságszolgáltatás híveit? Lehet, de Kemény már a *Gyulai Pálban* (I. 259) rámutat, hogy ő csak a *valóság* sorsképletének és etikájának engedelmessékedik: „a költői igazságtétel más világnézetet tanítson-e, mint az élet?” Keménynek — még sok nagy kortársával szemben is — és amúgy sem túlságos népszerűségét tovább kockáztatva — volt bátorsága a legdermesztőbb „szerencsétlen vég” alkalmazására, s olyan végletes formában, hogy attól még (a kritikus) Gyulai Pál is visszajedt (még a nagy történelmi regények ismerete nélkül!): „vajjon csakugyan ilyen az élet... nem egy kiégett szív elfogultsága-e? ... Nem meghasonlás-e ez?” stb.³⁰ (Gyulai kritikájában azonban föltétlenül éles szemre vall, hogy felismeri a *világnézeti* párhuzamot Balzac, Thackeray és Kemény között, sőt azt is, hogy mindhárom a „polgárosultság koncepcióját tartja élénk,” s „a *hatás* ugyanaz és *sötét*”: uo.)

Legalább egy mondat erejéig (ismételten) utalnom kell arra, hogy amikor Kemény kapcsán „*embert*” mondunk, egyben „*történelmet*” is mondunk. Nemcsak egyszerűen azért, mert a XIX. század második harmadával megszülető új regény a korábbinál emberközpontúbb, hanem és főleg azért, mert Keménynél (is) a történelem „le van bontva” az emberig; a történelem, a sors, a végzet teremtő, történelemformáló és pusztító erői az emberben (az egyes történelmi korok és viszonyok közt élő politikusok vagy „*pártok*” által) fejtik ki hatásukat; a történelem, a nemzet léte: (közösségekbe szerveződött) emberek léte; meghatározottsága: emberek meghatározottsága. Ez persze a *történettudomány* részéről aligha elfogadható felfogás. A pécsi vándorgyűlésen és máshol is joggal hangzott el Kemény címére az a kifogás, hogy alakjai — többnyire — társadalmon kívüliek, ami egyrészt azt jelenti, hogy nem társadalmi és osztályhelyzetük határozza meg őket, másrészt a történelemben a társadalmi-gazdasági fejlődés determinációitól elszigetelten állnak.³¹ elsősorban a genetikai, lélektani, karakterológiai (és az imént emlegetett,

²⁷ WÉBER Antal: A romantika vége. It 1970. 819. Vö. még NAGY Miklós: i. m. 238.

²⁸ SÜKÖSD Mihály: Kemény Zsigmond regényrétegei. Új Írás, 1971/2. 86.

²⁹ „...katasztrófhok oly természetes, mint valamely syllogizmus zártétele.” GYULAI Pál: Emlékbeszéd B. Kemény Zsigmond felett (1978. máj. 25.) = Emlékbeszéd. I. 1914. 174. — Az önállósult gépi mechanizmust és önpusztító logikát szépen elemzi PÉTERFY J. is: i. m. 152.

³⁰ GYULAI Pál: i. m. 36.

³¹ SZABÓ József: Utószó az *Özvegy és leányához*. Bp. 1959. 439.

homályos „külső”) determinációk törvényei alá esnek.³² És aláesnek a — már emlegetett — modellszerűség törvényeinek, ti. a társadalmi vagy gondolati, eszmei motivációjú jellem- és életsorsok nem olyan egyértelműek és sokkal kevésbé meggyőzőek, mint a lélektani s karakterológiai alapúak (vö. *Férj és nő, Ködképek...*), a társadalmi képletnek kevésbé hitelesek, mint lélektaninak (ez még a *Szerelem és hiúság* esetében is így van). Vannak mindazonáltal Kemény létkoncepciójában és antropológiájában — eléggé nem világos — *külső*, az embertől független *determinációk* is, amilyen „a véletlen, a vakeset, a szerencse, a gondviselés s minden erő és hatás, mely a szabad akaratot korlátozza, s kívül fekszik magán az egyénen” (*Zord idő*, 72). Ontológiai s egzisztencialista szempontból ez még inkább nyilvánvalóvá teszi, hogy a keményi ember *ki van szolgáltatva* a (korábban emlegetett) *belső* és (a most említett) *külső determinációnak*, állandó *fenyegetettségben* él, tehetetlen bábként, magányosan, olyan szilárd (illúziós, illúziószérű) támaszok nélkül, mint a régi jó (isteni) gondviselés,³³ a tökéletesedés-haladás megállíthatatlan organikus-fejlődési elve vagy végső soron a „rendületlenül” és a „ha férfi vagy, légy férfi” jelszavú küzdelemre, önerőre, esetleg a szabadon választott, ellobogó ön-áldozatra hagyatkozás. Izabella királyné híven tolmácsolja Keményt, amikor az ember függését, a szabad döntés lehetetlenségét hangsúlyozza Dórának: „Sorsunknak engedelmeskedni vagyunk teremtve” (*Zord idő*, 479). A sors — és létváltoztatás szabadságát-lehetőségét Kemény az *álom* s a *vízió* területére utalja (ennek legbeszédesebb példája az *Alhikmet, a vén törpe*), melyben a hős a szabadulás, a *szabadság* egy formáját éli meg (még ha ez a gonosz szabadsága is, mint Nagy Miklós mondja i. m. 179–180). Sokkal gyakrabban (sőt általában) azonban alakjait Kemény a magárahagyottság, a *magány* kiszolgáltatottságában mutatja be — és itt van *művészi és egzisztencialista értelme* a szociológia nyelvén társadalmon kívüliségnek nevezett léthelyezetnek³⁴ —, ráadásul (már-már szadizmusnak látszó kegyetlenséggel) sokszor a javulni, emelkedni, emberesülni akarás vagy a derű, a boldogság küszöbén, egy indokolt happy end lehetőségét felvillantva, közvetlenül a nem sejtett alattomos, sötét, tragikus fordulat, katasztrófa fenyegetésében,³⁵ mintegy újra és újra illusztrálva, hogy nem a siker, a boldogság, a szépség az ember törvényszerű sorsa és valódi létezésformája, hanem a világ- és nemzeti történelem s benne — vele az emberi sors veszélyeztetettsége, mindenkori egy hajszálon függése, s következképpen a *lét labilitása*, a magány, a permanens lehetőség — nem a sors-, hanem — a lét-tragédiára. Mindezek korunk egzisztencializmusának (illetve katalizmatikus életérzésének) is alaptételei, s Kemény létkoncepciójában (mely persze *saját kora* világnézeti válságát tükrözi) a modernség nem lebecsülendő csirait képviselik. Erről a létkoncepcióról így beszél Barta János:³⁶ „A központi világnézeti kérdés [...] az ember megköötöttségének élménye, a szabad-akarat és az egyénfölötti törvény, kényszer, a végzettség problémája.” Ebből a világnézetből kétségkívül a *szabadság* és *szabad akarat* kérdése a legélesebb probléma. Nem annyira az irracionális végzet s emberen kívüli determinációk, mint az egyre plasztikusabban tudományos érvényű biológiai, lélektani és tudati determinációk fényében. Az előbbi, a végzettel szembeni

³² A politikus és publicista Kemény esetében azonban nagyon is megalapozott BENKŐ Samu megjegyzése (*Napló* bev. 70), hogy ti. Kemény „ugyancsak közel férközött a történelem objektív mozgásirányainak megsejtéséhez”.

³³ A gondviselés ilyen említése ellentmondani látszik a *Zord idő* iménti idézetével, de a *Gyulai Pál*ban (II. 317) Gergely diák megmagyarázza a kétféle értelmezést: „Én csak ott látok gondviselést, hol véletlen nincs, s hol az erők szabályos [törvényszerű] küzdelméből kiszámítható eredmények [1] folynak.”

³⁴ Kemény privát életének magányosságáról és magányos ár ellen úszásáról SÓTÉR István i. m. 481.

³⁵ NAGY Miklós: i. m. 165, 210. Legbeszédesebb Kemény-mű e tekintetben a *Két boldog*, de úgyszólván minden művében találkozhatunk a *sors iróniájának* ezzel a csüggesztő formájával.

³⁶ It 1961. 238. vö. még *Uő.*: GyP 42, 53; TÓTH Dezső: It 1961. 254; SÓTÉR István viszont e viselkedés „meddőségét” emlegeti elítélően (i. m. 452, vö. még uo. 541).

szabadakaratú gesztust mintha egyáltalán reménytelennek tartaná. Legalább is *A rajongókban* (Szőke Pista szavaival) „jámbor együgyűség”-nek mondja azt, „ki a szabadakaratról tud a világ nagy szolgátságában álmodni”, hiszen: „Minden cselekedetünk tükör, melyben a végzet mutatja meg képét” (169). Modernebb kulcsot kapunk a *Vörösmarty emlékezetének* (1864) egy passzusában: itt az „értelem együgyűsége”-nek azt nevezi, ha az (ti. az értelem) „ítélni fél, hogy előítéleteket ne vesszítsen”.³⁷ Azaz az ember szabadságának gátjait saját értelmében, tudatában hordja: a megrögzött előítéletekben, rögeszmékben, észellenes szellemi nyűgökben s természetesen a „szív” produktumaiban, az ábrándokban-illúziókban, szenvedélyekben, érzelmi determinációkban, aztán a gyengeségekben, hiúságokban, öntetszelgő szerepekben. (Arra már a *Gyulai Pálban* rámutatott, hogy a sors, végzet stb. emlegetése nagyon sokszor csak ürügy, kibúvó.) Regényhősei nem lehetnek szabadok, mert előítéleteik s az imént emlegetett tudatformák szolgáivá teszik,³⁸ elvakítják s letéritik őket az igazság, a jóság és haladás útjáról.

Az elmondottak nagyon közelről érintik korunk művészi érdeklődésének (is) egyik központi kérdését: a személyiség kérdését. Kemény e tekintetben is mindmáig frissnek, korszerűnek ható megoldásokkal szolgál. Az, hogy a „nagyszerű és szabálytalan” (konvenciók fölé emelkedő, merész) egyéniségekhez-szenvedélyekhez vonzódik (vö. *Vörösmarty emlékezete*), hogy benne is, legjelesebb pozitív alakjaiban is megvan a teljes és egységes személyiség utáni vágy — az a romantikus személyiség-igényből és — eszményből könnyen levezethető. Kemény esetében azonban nem az igény és eszmény a modern, hanem ezeknek csődje a művészi realizálásban. A romantika egységes, sőt egysíkú személyiségei (mint pl. Petőfi Szilvesztere, Jókai, V. Hugo hősei stb.) helyébe a „meghasonlott kedély”, a tépett, „szagztatott”, öröklött vagy szerzett antagonizmusokból egybegyűrt, *diszharmonikus* személyiségek állnak elénk. A diszharmoniót mint a modern személyiség energiaforrását Madách is Ádám küzdése egyik hajtóerejévé teszi meg,³⁹ ez a személyiség bontakozik Vajda Jánosban s bomlik ki teljes ellentmondásosságában Adyban — akit Németh László és Barta János is nem véletlenül emleget Kemény kapcsán... Kemény regényvilágában pedig Gyulai Pál mellett a (különben méltatlanul és igazságtalanul alábecsült) kisregények, elbeszélések egy-egy alakja képviseli ezt a modern személyiséget, pl. Sarolta (*Szerelem és hiúság*), Wranich (*A szív örvényei*), Iduna (*Férj és nő*). Bóka László úgy vélte, hogy e meghasonlottság művészi ábrázolása Kemény „nagyságának varázsa” (It 1961. 253). Persze többről van itt szó, mint egyszerűen a kor-divatos meghasonlottságról, spleenről, „felhők”-ről. Kemény alakjainak a meghíusult harmónia, teljesség és egység után megüresedett lelkét a baudelaire-i, dosztojevszkiji pokol szörnyei népesítik be, s ez a lélek olyan labirintus, melyhez nincs Ariadne fonala, s nincs belőle kiút. Egy ilyen lélek-világ művészi megteremtése valóban a nagyság mágiáját, a „numen adest”-et sugallja.

A személyiség felbomlásáról azonban csak egy-egy, nagyon ritka esetben beszélhetünk. Gyulai Pál, Villemont gróf (*Ködképek...*), Mikes János (*Özveg és leánya*), Pécsi Simon (*A rajongók*) esetében talán. — Legtöbbször a személyiség eltorzulásáról, legmagasabb művészi fokon *elember-telenedéséről* van szó. Az eltorzulás történhetik a személyiség túlnövesztése, s történhetik redukciója által. Különösképpen a kettő legtöbbször együtt jár. A személyiség teljességének s az önmegvalósításnak igénye Kemény alakjaiban rendszerint hipertrofiához vezet, de rendszerint nem az egész személyiség növekszik torzzá, hanem a tudatnak, célnak, érzelmi életnek, viselkedésnek, asszociációs rendszernek egy-egy mozzanata (ábránd, illúzió, rögeszme, fanatizmus, gyűlölet, hiúság, érzékiség, túlságba vitt erény stb.), ez úgy hat, mint sebzés a növényen: torz képződmény, óriási dudor nő a helyén. A hipertrofia tehát egyben az egész redukálódása,

³⁷ A „Sorsok és vonzások. Portrék” c. kötetben, 1970. 345.

³⁸ Ennek (Köteles Sámuelről tanult) kantianus alapjairól: BARLA Gyula: i. m. 13–14.

³⁹ „Küzdelem kívánok, diszharmoniót, / Mely új erőt szül, új világot ad” (*Az ember tragédiája*, II. szín).

kiszikkadása és elembertelenedése is. Ezt a folyamatot Gyulai Pál személyiségtörténete mutatja legjobban, bár jó példája lehet Jenő gróf, Kolostory Albert is; a többi híres figura (Tarnóczyiné, Kassai István, Barnabás diák) vagy már torz genetikai kóddal született, vagy eltorzulása, elembertelenedése befejeződött a regény cselekményének kezdetéig, s mint a drámában, már a kész jellemek összeütközésének befejező szakaszát látjuk. Érdekes megfigyelni, hogy az elembertelenedés egyik okául milyen gyakran szerepel Keménynél a nőnek, a madáchi Évának — mint a természetes, ösztönös, az ábrándot s a költészetet egészséges és alkotó formában tartalmazó, gazdagító, kiegészítő elemnek — hiánya. A legtöbb jelentékenyebb (eltorzult, elembertelenedett) férfi figura vagy „nőtlen”, mint Gyulai, Kassai István, Barnabás, vagy nem tud a nővel egységgé, harmóniává, teljességgé válni (Kolostory Albert, Jenő gróf, Laczkó-Szöke István stb.).

A művészi közlés néhány kérdése

Hogyan közli-kommunikálja Kemény azt a sok tekintetben újszerű, modern művészi világot, melyet nagyon-nagyon vázlatosan bár, igyekeztünk az előzőkben bemutatni — ez a kérdés vár most feleletre. Teljességre ezúttal sem törekedhetünk, különösen a nagyon közismert megállapításokra nem térünk ki (ha egyetértünk velük), ugyanakkor sokszor — látszólag — ismételnünk kell magunkat, amikor Kemény sajátos írásművészetének egyik-másik aspektusa most a *nyelvi kommunikálás* szempontjából kerül vizsgálódásunk hálójába.

Az irodalmi művet s a mű művészi üzenetét ugyanis csak a nyelv eszközeivel közölhetjük. (A „látható nyelv” vizuális szemantikáját most bátran mellőzhetjük.) A nyelv terén maradván, a legfontosabb közlési sajátságokat e címszavak alá foglalhatjuk: *drámai közvettség, láttató, cselekvő jelenetelés, sűrítés*. E címszavak is jelzik, hogy Kemény Zsigmond oeuvre-jének eredendően *szépirodalmi* hányada a drámai közlés sajátságait mutatja. Nem akarok részletesen kitérni Keménynek a dráma iránti érdeklődésére, vonzalmára: elég megemlíteni az *Eszmék a regény és dráma körül* c. (1853) remek tanulmányát, s elég felhívni a figyelmet elbeszélő műveinek (sőt publicisztikájának is) sok, formailag is dramatizált (párbeszédesített) részletére⁴⁰, ezekből eléggé kitűnik, hogy Kemény — nem lett volna jó drámaíró, viszont mesterien tudott élni az *elbeszélő művészet drámai lehetőségeivel*.⁴¹ A drámai közlés leglényegibb jellemzője: a *közvettség*, ami azt jelenti, hogy az író nem közvetlenül, a saját nevében beszél, hanem a dráma szereplői által.⁴² A drámában ez annyira természetes, hogy csak akkor tűnik fel, amikor a narrátor közvetlensége lép a helyébe, az elbeszélő műfajban azonban a helye és aránya jellemzően módosítja az elbeszélő-közlő magatartást. Keménynél a közvetetten közölt epikum a művek jelentős részét teszi ki, sőt bátran kijelenthetjük: ami sors- és történelemformáló mozzanat, azt Kemény csak a legkritikább esetben közli „szemtanúként”, szerzői beszédben, hanem többnyire „másodkézből”, idegen szájjal, füllel, szemmel. Leggyakoribb közvetett formák a *párbeszéd*, a *monológ*, de ide tartozik a *levél*, a *napló* is. Az előzőkben már érintettem azt, hogy minden ilyen esetben a szemlélet, a perspektíva, az értékelés átruházásáról, áthelyezéséről, szubjektivizálásáról, elidegenítő tárgyiasításáról van szó, amikor az író már nem játssza a mindentudót, kívül marad, a közlést másra bizza. („De elbeszélésem helyett, hadd rajzolják Elíz kedély-állapotát saját levelei” — *Férj és nő*, 236.) Így viszont olyan titkokhoz juthat természetes úton-

⁴⁰ Vö. még BENKŐ Samu: Napló bev. 104.

⁴¹ Kemény drámaiságát — ha részben más értelemben is — kiemeli GYULAI („olykor drámaiságban is vetekedett a tragédiaírókkal”: Emlékbeszéd, I. 1914. 171); PÉTERFY J. szerint a drámaiság „azon törvény, mely szerint Kemény képzelme működik”, i. m. 128. kk.

⁴² A közvetettséget, áttételességet SÖTÉR István is Kemény egyik jellemző ábrázolásmódjának tekinti (vö. pl. i. m. 473, 480–482. stb.), de más — tágabb — értelemben.

módon az olvasó, melyeket a direkt elbeszélő író csak nagyon körmönfontan, tudálékosan, mesterkéltén tárhatna fel. Az ilyen közvetett feltárás esztétikuma mindig nyilvánvalóbb, mint a közvetlen direkt elbeszélés. A *Zord* időben például mennyivel autonóm-alkotóbb jellegű Buda elfoglalásának története a Deák testvérekhez küldött *leveleken*, tehát egy idegen tudatban, szemléletben tükröztetve, mint ha az író közvetlenül beszélt volna el. (És mennyivel hitelesebb saját politikai felfogása, amikor azt Frangepán Orbán fejti ki: uo. 277—278.) Arról is szóltam már, hogy Kemény mennyire szereti a szóbeszédből, sőt a híresztelésből, a tömeg (a hallgatóság—nézők) megjegyzéseiből kibontani az epikus eseményt, történetet, illetve ezek által közvetve végezni el a jellemzést. Ezzel a művet mintegy a tömeg alkotásává teszi meg — s a közvetettség esztétikuma ezúttal is hatásos. Talán még egyet említsünk meg a drámai fogantatású indirekt fogásokból: azt, amit *teichoszkópiának* („falról való nézésnek”) nevez a nemzetközi terminológia. Ilyen esetben vagy egy távoli pontról történt „közvetítésből”, vagy pihegve érkező hírnök, futár szavaiból, beszámolójából értesülünk valamiről, ami „kint” (nem a színpadon), illetve távolabb történik. (Tulajdonképpen a levél is ennek egyik formája.) Itt aztán Kemény már-már túl is bonyolítja az áttételezést, például *A szív örvényeiben* Pongrácz két másik embernek elbeszéli egy kalandját, amit neki egy valaki beszélt el... Mindezek már-már elkoptatott eljárások, jelenlétüket alig érzékeljük, pedig nagyon is színezik, mozgatják, dramatizálják a direkt elbeszélő közlést, ugyanakkor az ilyen „falról nézők” megintcsak „részt vesznek” a mű megalkotásában.

A közvetettség tehát az elbeszélésnek, szemléletnek, perspektívának másra való ruházása, illetve az alkotás bonyolult lélektanában az autonómmá vált jellembe, lélekbe, helyzetbe, életbe való *belehelyezkedés* — és az adekvát közlésformák megteremtése, azaz hogy „utánzása”. Ennek az eljárásnak kétségtől legművészibb formájában egy kettős kommunikáció folyik: az alak autonóm *önmagát* úgy közli, hogy közben szinte önkéntelenül az *író* szemléletét, értékelését is kifejezi. Az „idegen” jellemben, viselkedésben, beszédben az írói jelenlét foszforeszkálása-irizálása teszi Tarnóczyt, Kassai István, Jenő gróf stb. *ironikus* szemléletét oly felejthetetlenné. De másrészt igen jó bizonyíték Keménynek művészi alakuló képességére páratlan érzéke a *stílusutánzásra*. Ha az ember olvassa a *Két boldog* nyelvi-stiláris „török világot”, Farkas István mágus és jós okkultista-alchimista prelegálását (*Gyulai Pál*), vagy Kassai István titkáranak levelét, valami olyan érzés vesz erőt rajta, hogy ez a stílus jobb, igazabb, mint Kemény saját stílusa. — A belehelyezkedésnek egy másik gazdag, rendkívül változatos tere a már emlegetett *közvetett (szabad) függő beszéd*, ami — a nyelvi kifejezés molekuláris szintjén — persze függvénye, tükrözése egy „közvetett függő” érzésnek, gondolkodásnak, szemléletnek, lélek- és tudatállapotnak. Minden ilyen közlő formában ugyanis arról van szó, hogy a szerzői beszéd — nem szakadva el az első személyű elbeszélő alapállástól — a mellékmondatban (vagy egy új főmondatban) a harmadik személyt közli: annak szemével lát, ítéletével ítélkezik, érzéseivel érez. Már-már a 3. személy egyenes beszédjévé lesz, de azért sohasem függetlenedik az elbeszélőtől, csupán az történik, hogy a szerzői közlés objektivitása fokozatosan áttevődik a 3. személy autonóm szubjektív világába, s e kettős (az elbeszélőhöz, illetve a beszélőhöz való) kötöttségében vibráló, oszcilláló szemléleti helyzetet hoz létre. A közvetett függő beszéd Keménynek egyik kedvelt s legragyzóbban alkalmazott közlésformája, felsorolhatatlan sok variációval. Egy típust a legegyszerűbbek közül hadd mutassak be. A *Gyulai Pálban* a „bajazzo” Pierro felfedezi, hogy Sofroniának a fejedelemhez írt diszkrét és veszélyes levelét ellop-ták tőle. A szerző beszél: „...csoda, hogy [a guta] ily rémitő percben kikerülte. [Máris keveredés: ez ti. Pierro gondolata is lehet.] Miért is nem jött el az a szélhűdés a csomó kettéoldására! [Ez már világosan Pierro, már ő sóhajtozik]. Mért nincs úgy rendezve az ember élete, hogy...” stb. még 6 soron át (I. 314).

A drámai közlés második jegyeként a *láttató, cselekvő jelenetezést* emeltük ki. Más vonatkozásban erről is esett szó, itt most e jegy nyelvi közlésének néhány eszközét említjük fel. Minden ilyen közlés alapvető feltétele a belsőnek, lelkinak s elvontnak, fogalminak gesztust, cselekvést,

érzéki tárgyat mondó s így a vizuális appercepciónak szóló közlésrendszerre való átalakítása. Itt kell igazán idézni Péterfy meglátását, mely szerint Kemény képzelete „alapjában a dramatikus képzelmeivel rokon”, s ennek értelmében „Kemény igazán akkor költő, ha a *belső érzék*” (i. m. 128, 134). Ezt Kemény kiegészíti az *asszociációs* „olvasó művészet” megfogalmazásával: „valamit meghallani nem nagy mesterség; de kitalálni, de az érzések nyilatkozataiból levonni: ez művészet”. (*Ködképek* ... 406) ... Valóban, bár Kemény kitűnő példákkal szolgál az *olvasónak* szóló nyelvi-fogalmi közlés terén is (például a *Két boldog* elmékedéseiben), közlő művészetének legjobb tulajdonságai azokban a részekben mutatkoznak meg, melyekben a nyelvi információ átalakul úgy, hogy a lélek, az értelem, a képzelet mozgása cselekvéssé, viselkedéssé, képpé, látvánnyá kivetítve-tárgyasítva válik jelrendszerre, a szavak gesztus-értelmet kapnak s a beszéd helyett a tárgyak, a tárgyi jelzések közvetítik az információt. Hadd utaljak itt ismétlésképpen Keménynek arra a kedvelt közlési eljárására, hogy a lineáris epikumot, sőt a statikus látványt — legyen az közvetett beszámoló, elbeszélés, akár levél, napló meg monológ, látomás stb. — nem elbeszéli, hanem megjeleníti. Hadd idézzek fel egy-két jelenetet: a *Férj és nőből* Kolostory Albertnek felesége szobája felé lopakodását (törrel a kezében!) egyetlen, nyelviileg explicit célzás nélkül e viselkedés értelmére. Még tanulságosabb talán a *Ködképek* ... tragikus légyottjának bemutatása s a valóság feltárása csupán külső tárgyi vizuális jelzések alapján — újból „nyelvi” — fogalmi közlés nélkül. És nem csupa történés, látvány, viselkedés-e, amikor Tarnóczy Sára és Haller Péter esküvőjén feltűnik Mikes János, egy pillanatra a két fiatal szeme találkozik, aztán a Mikes fiú eltűnik? A leghatásosabb azonban a kétféle közlés egybekapcsolása: gondoljunk csak *A szív örvényeinek* arra a jelenetére, melyben az orvos megvizsgálja Agathát, és — nem ismerve a helyzetet — az idős férfi ifjú feleségének gyógyszerül — a férjhezmenetelt javasolja. Az effajta közlés legfőbb művészi ereje abban van, hogy — mint egy modern drámában, filmben — a jelzések, látványok, viselkedések epikai, lélektani, okozati értelmezését és összefüggését az olvasónak kell elvégeznie.

Végül néhány gondolatfözlány a drámailag *sűrített közlésről*. Ennek két fő formáját kell megkülönböztetni: az egyik a *cselekmény* közlésében mutatkozik meg, mint *gyorsítás*, *kihagyás* — *összevonás*, a másik a nyelvi-tartalmi sűrítésben, mint súlyos, tartalmas, *kondenzált információk* közlése. Az előbbi kapcsán megintcsak Barta Jánost idézem: „A mondatok rövidek, szaggatottak, rohanók”, „a történés izgalmá” ez, „balladás előadás [...] a nagyepika keretei közé beemelve” (It 1961. 243). Ez a — rendszerint *jelenetté* formált-sűrített balladaiság első sorban az összekötő, magyarázó, nem cselekményes (pl. festői, reflexív stb.) szálak mellőzéséből, az el- és kihagyások (fonológiai nyelven azt mondanám: a *Ø* morféma) rendkívül erős kreatív-jelentő funkciójából ered. Minden epikai-drámai *Ø* morféma helyét ugyanis az olvasónak kell a maga teremtő olvasásával kitöltenie. A rengeteg Kemény-remeklés közül nagyon nehéz akármelyiket is kiemelni, mégis (inkább esetleges például) megemlíteném Agathának (8—10 sorba, snittbe összefoglalt) vallomását és az azt követő eseményeket *A szív örvényeiből*,⁴³ Stefánia apácává szentelését a *Ködképek* ...-ból, Komjáthy Elemér halálát a *Zord időből* stb. Nem érdektelen, hogy Keménynél — aki különben is nagy mestere a különféle „coup de théâtre”-oknak — az ilyen felgyorsított, megsűrített jelenetek — *epikai poémák* — milyen gyakran szerepelnek *drámai záró* („függöny”-) jelenetekként. Egyetlen példa: a fejedelem, a Mikes-ház vendége éppen ki akarja tüntetni a ház urát, amikor az udvaron zaj, bent felbomlik a rend és: „Tarnóczy né asszony és az alkirálybíró a díszterembe lépnek” (*Özvegy és leány*, 243). Fejezetvég, „függöny” — az ember szinte tapsolni akar.

A nyelvi művészet (az irodalom) számára persze még fontosabb a *nyelvi sűrítés*, a nyelvi információ megsúlyosítása. Ennek két legfontosabb eszköze: a „*Ø* morféma” alkalmazása úgy, hogy a mellőzött, elhagyott közlések tartalma is a kimondott, formailag is közölt szóba-

⁴³ Erről GYULAI Pál már 1854-ben megállapítja, hogy „mind a felfogás, mind a kivetelben a legművészebbek közé tartozik” (Krit. dolg. újabb gyűjt. 37).

szavakba kondenzálódik, a második esetben pedig: a környezet, az epikai összefüggés sugározza bele jelentését a nyelvi formába s derít léleknyi fényt, világosságot vagy zúdítt sorsnyi tragédiát egy ki sem mondott körülményre, motívumra. Példák: a *Férj és nőben* Elizt apja faggatja a (férjtől való) válás esetleges következményeiről: „S lesz-e örökké erőd fájdalomaidat leküzdeni? — *Elitkolni igen.*” (= Ha leküzdeni nem is, de...) Ugyanitt valósággal dübörög az elhallgatás súlya: Eliz apja rá akarja venni Idunát (a rivális asszonyt), hogy hagyja Albertet (a férjet), az idő majd mindent elrendez. Iduna: „Nem tehetem... *már többé* nem tehetem.” (Ti. teherben van Alberttől.) — Tarnóczy Sára szerelmét és egy bonyolult lélektani folyamatot s epikai előtörténetet, majd Mikes János tragédiáját (mikor még Sára azt hiszi: Mikes János saját magának rabolta el, Mikes János pedig: hogy Sára az ifjabb Mikes fiút szereti) egy ilyen kommunikációs elfűző tárja fel: Sára *átkozza* a házat, ahová hozták. Mikes János: „Sára, ön atyám hajlékát gyalázza — „Atyjáét? ... *Aldott* legyen a küszöb! *Aldott* a falak minden köve! [...] — „*El vagyok ítélve* — szolt János, hirtelen odahagyva a szobát.” (*Özvegy és leánya*, 211–212.)

András Martinkó

PENSÉES FRAGMENTAIRES SUR LE MESSAGE EN BOUTEILLE DE ZSIGMOND KEMÉNY

Dans son article qui constitue quelques chapitres d'une étude plus longue, l'auteur s'occupe de quelques problèmes de l'art d'écrire de Zsigmond Kemény (1814–1875), grand romancier hongrois qu'on lit à peine aujourd'hui et qu'on n'enseigne pas à l'école, mais qui est considéré pourtant par bien des gens de lettres illustrés le romancier hongrois le plus grand et le plus européen. Et il le fait se basant pas tellement sur la science littéraire et sur l'histoire littéraire, mais plutôt sur la conception et sur le goût du lecteur d'aujourd'hui, en examinant avant tout ce que le lecteur d'aujourd'hui peut trouver d'actuel et d'artistique dans l'œuvre de Zsigmond Kemény.

Dans le premier chapitre, l'auteur met en relief que l'œuvre de Kemény veut offrir, au lieu de l'autoexpression et de la peinture romantiques, une représentation concrète, au lieu de l'imagination, une réalité authentique. Cependant, la nouvelle conception de l'homme, du destin et de l'histoire s'exprime en tant que les résultats des déterminations matérielles. D'autre part, en éloignant l'œuvre et les personnages et les destins de l'œuvre proprement dite et en les contemplant du dehors, cet objectivisme crée une autonomie de l'œuvre. — Le chapitre suivant traite de ce que chez Kemény le corps (surtout le visage), le comportement et les objets créent un système de signes visuels, une langue qui nous rappellent la langue du film. Par là, Zsigmond Kemény est le plus grand maître, peut-être jusqu'aujourd'hui, de l'art de faire voir. — D'après le témoignage du chapitre intitulé „problèmes d'ontologie”, Kemény était toujours fortement occupé par les moyens de représentation de l'existence, et surtout par ceux des situations mitoyennes (du songe, de la vision, de la démence etc.). En connexion avec ceux-là on voit surgir naturellement plusieurs problèmes de l'existentialisme moderne, par exemple les problèmes de l'apparence et de la réalité, de l'existence objective et subjective, de la vérité et du rôle, de même que ceux de l'espace et du temps et de la perspective. — Comme suite de ces problèmes, l'auteur examine quel est le sens d'aujourd'hui que Kemény donne au sujet des „illusions perdues” et des personnages perdus ou tordus, question soulevée comme problème général dans l'Europe contemporaine. — Dans le dernier chapitre, l'auteur relève quelques formes caractéristiques de la communication artistique de Kemény, telles sont par exemple le dramatisme indirect, le mise en scène qui fait voir et agir, et la condensation.

Kosztolányi Dezső világgépének, szemléletmódjának meghatározó tényezője az a viszony, mely őt az úgynevezett középosztályhoz fűzte. Latinos műveltségű értelmiségi családban nőtt föl, költői érlelődése idején a legelhatározóbb befolyás épp a népiességnek azok felől a törekvései felől érte, melyet legjellegzetesebben talán Zempléni Árpád költészete képvisel, s első korszakában maga is dekoratíven, objektív kívülállással közeledett az egyszerű emberekhez. Az első világháború elvesztése és a trianoni események után az a társadalmi réteg, melyhez tartozónak vélte és hirdette magát, súlyos válságba került. S ez nemcsak a vesztt világháborúból és a bukott forradalomból fakadt, hanem egy életmód, életvitel, gondolkodásmód tarthatatlanságából is. „Engem millió és millió gyöckérszál köt ehhez az osztályhoz — írja Kosztolányi egy kései vallomásában¹ —, s ha akarom, ha nem, egyenes származékának kell tekintenem magamat, hiszen minden jót és rosszat tőle örököltem. Harcolni nem harcolok érte, mert a mi harcunknak lényege az, hogy nem harcolunk. Szívesen bevallom azt is, hogy értelmemhez sokkal közelebb áll a parasztság és a főrangú osztály, egymáshoz igen hasonló, hűvös, okos szólamtalan önzése és a munkásság friss életkedve. De véremhez a középosztály van legközelebb. Tőle tanultam az elfogulatlanságot, a szabadelvűséget, ebben az én osztályomnak, a középosztálynak hű és következetes tanítványa voltam... Hogy meddig él ez az osztály, hogy pusztulásra van-e szánva, nem tudom. De hirtelen a divatos és könnyelmű sirbeszésekkel szemben, hogy ha megsemmisülne, olyasmi veszne el, annyi függetlenség, szeretetreméltóság, emberi nemesség, melyet érdemes megsiradni, s olyan szépség, melyért érdemes volt élni. Kár volna érte.” Ebből a nosztalgikus végérzésből — de természetesen lélektani érdeklődéséből is — fakadnak fel nagy regényei.

Kora és környezete csak mint az akkor oly divatos lélektani regény jellegzetes példáit tekintette Kosztolányi nagylélegzetű prózai alkotásait. Az érzékeny, pontos, a művek legbelső rétegét egy-két biztos vágással megközelítő Schöpflin Aladár is a freudizmus egy-egy jellegzetes tételének megvalósításaképp értékelte műveit (még a pamflet-elemeket bőven tartalmazó és személyes indulatokat is bőven görgető *Nérót* is).² Kevesen vették észre, hogy ezek a regények nemcsak az epikus lélektani kísérletei, hanem legszemélyesebb vallomásai is, melyekben szét-hulló világgépének darabjait igyekszik összeilleszteni, megmenteni. Már az 1921-ben megjelent *A rossz orvos* egyik elbeszélésében, *A nagy családban* is a középosztály válságát ábrázolja, illetve e személyes problémájával vívódik. *A nagy család* bizonyos vonatkozásban a *Pacsirta* előképe. Ebben is folyvást hazudnak, mint ahogy a lány szülei is folyvást elhallgatják maguk elől az igazságot. Ebben is az a furcsa, reménytelen hangulat zendül meg, mely fájdalmas lírával szövi át a *Pacsirtát* és az *Aranyáskányt*, amelyet oly hiven érzékeltet *A bús férfi panasza*i egyik részletében:

* Részlet egy nagyobb Kosztolányi-tanulmányból.

¹ A középosztályról. Codben 1935. aug.

² SCHÖPFLIN Aladár: A magyar irodalom története a XX. században. 1937.

Ha volna egy kevés remény,
a lelketek megmenteném,
ti drága-drága szentek,

kik ültök otthon tétován,
az elhagyott szobák során,
s este sétálni mentek.

De nincs remény, de nincs remény,
az élet az kemény, kemény,
én száz mérföldre estem.

Mi segítsen az életen,
varázsszer ott fönns sem terem
a bűvös Budapesten.

Jaj, barna, csúnya bútorok...
gipsz-szobrok... sírva bódorog
itt az a régi gyermek.

Mi volt valaha tiszta rend,
énnekem fáj, és bárha szent,
hiszem most örületnek.

Ez az „örület”, mely egyként fakad a szó valós tartalmából, ám ugyanakkor egy meghaladott élet és szemléletforma jelképe is, mindvégig ott kísért majd ezekben a regényekben, s hol ilyen, hol olyan formában tör a felszínre. „Örület” lesz, ahogy Édes Annát gazdái megbecstelenítik, megalázzák, de csendes, szelíd, örültnek látszó szavaknál nem mond többet az a Moviszter doktor sem, akinek szájába pedig olyan fontos, leleplező mondatokat ad az író. Mintha furcsa mánia venne erőt Pacsirta szülein, mikor a lány elutazik, s mintha az ő sírása a regény végén, a belenyugvásnak és a reménytelenségnek ez a torkot szorító gesztusa is valahol az örület határán egyensúlyozna.

Mindez a regények lélektani rétegéből is adódik. Kosztolányi jó barátja volt Ferenczi Sándor, Freud legjobb magyar tanítványa, aki sokhelyütt tovább is fejlesztette mestere tanait. Dénes Zsófia írja le, milyen izgatottan faggatta az író a pszichológust, milyen szenvedélyesen igyekezett megérteni és nyomon követni fejtegetéseit.

Az elméletet azután valamiképpen tovább is építi a maga gyakorlatában, hiszen regényei nem egyszerűen a freudizmus gyakorlati-epikai alkalmazhatóságának bizonyágai — a kor ilyen törekvésű középszerű művei mára már teljesen eltűntek —, hanem egy tragikus élet- és léterzésnek, egy széthulló világképnek az ábrázolatai, csak a lélek belső tartományának még alaposabb, hitelesebb megközelítésére alkalmazza a freudizmus számára kamatoztatható megállapításait. Kosztolányi természetesen nagyon tisztelte Freudot. Hú bizonyága ennek az 1928-ban kelt *Verssorok Freud* című részlete:

Zavart költők, ki meri őt dicsérni,
ki élettani bábként látja mindünk
üvegerünkben kék és piros vérrel?
Én, én merem a hősi hetvenévest,
káromkodó agg szájának dicsőség.
Föld, tartsd erősen legnagyobb fiad.

Ám sokkal nagyobb tehetség volt, semhogy e tisztelet elvakította vagy szolgai másolóvá tette volna. A freudizmus eszköze maradt csupán, melynek szűrőjén sajátjává tette a modern regényt, az egyén érzelmeit nem a cselekmény háttérül szánta, hanem vezérlő elvévé avatta.

Alapélménye, mely a *Pacsirtában* is az *Aranysárkányban* is jelen van: a középosztály szét-hullásának tapasztalati ténye. Ezt az ő számára kézzelfoghatóvá tette „egyénytette” családjának szétesése, pusztulása. Hogy mennyire legszemélyesebb ügye volt ez, mennyire kísértette egész élete során, annak nagyszerű bizonyága a még 1921-ben kelt *Szent limlomok* című tárca,³ melyben egy árverést ír le, de ugyanakkor vall is, szemérmes szeretetéről, elkötelezettségéről, mely e menthetetlenül a történelem süllyesztője felé közelítő osztályhoz köti: „Csak ne lenne minden olyan ismerős, megérteném az élet törvényét és halalos ítéletét is, melyet most könyörtelenül végrehajtanak. De ezekben az üzletszerű, állami helyiségekben úgy érzem magam, mintha régi családi otthonban járkálnék, vidéken. Atyafiaim tárgyait temetik itten, örökre. . . . Most látom, mi a jutalmuk. Kótyára kerül mindenük. Hibájuk nyilván az, hogy nem egyetlen céljuknak tekintették a megélhetést, ami barommá teszi az embert, s a férfiak hivatásuknak éltek, a nők pedig felolvadtak a család méla értelmességében. Jaj nekik. De én, ki ifjúkoromban megsejtettem pusztulásukat, és akkor, mikor minden csupa verőfény volt, egy előérzet szorongásában elbúcsuzkodtam minden kilincstől, külön-külön, minden pohártól, minden lámpától, az ítélet pillanatában mégis irgalmat esdenék valami láthatatlan törvényszéktől.” S erre az alaprétgre rakja föl a freudizmus módszerét, természetesen ezt is furcsa, lebegő költőiséggel, ahogy *A véletlen* című írásban⁴ mondja: „Aki a lélekelemzés alapján nyílt szemmel nézi az életet . . . elveszti azt a puha kecsgettető káprázatát, hogy angyalok között él. Kárpótlásul kap helyette valami derült szomorúságot.” A pusztulás, a végzet és „valami derült szomorúság” elegye lesz ekkor írott három nagy regénye.

A *Pacsirta* (megjelent: 1924) remekül megkomponált lélektani háttére nem véletlenül csábította a kritikusokat, hogy ezen az ösvényen haladva keressék a mű mondanivalóját és célját. Lépésről lépésre közelíti meg az író a konfliktust. Szinte rezzenésnyi apróságokkal utal eleinte, hogy Vajkayék életformájában van valami rendkívüli, szokatlan, a racionális emberi gondolkodással ellenkező. Ezek az apró, lehelletnyi észrevételek csak a regény egészében nyírik el funkciójukat. Ilyen látszólag magában álló, valójában fontos kitérő, amikor szobájuk berendezését írja le, s a többi között ezeket mondja: „Vajkayék villanycsillárjai mind magasan lógtak, közel a mennyezethez. Ezen kívül a négy körte közül hármat kicsavartak, hogy takarékoskodjanak. Másra sokkal több pénzt költöttek, de ehhez a takarékosági elvhez ragaszkodtak. Így állandóan félhomályban botorkáltak.” S nemcsak azért botorkáltak félhomályban, mert otthonukban takarékoskodtak, hanem maguk vonták életük fölé azt a furcsa, alig-alig áttetsző hálót, mely külső szemlélő számára megközelíthetetlené tette őket, s előbb-utóbb magukat is belekényszerítette abba a szerepbe, mely alapvetően idegen volt alkatuktól.

Ezen az estén Vajkay becsavarja a villanykörtéket. A következőn a vendéglőben üldögél, s előbb némi bűntudattal gondol arra, hogy a rokonoknál levő Pacsirta „gyenge gyomrú szegényke”, s ezért érdeke a családnak, hogy „ésszerűen étkezzenek”. Amint azonban meglátja a „zsiros, vérvörös gulyást, szegedi paprikával,” egyszeriben megint felfakad tudata mélyéről egy eddig óvakodva rejtett gondolat, s hatalmas belső monológban idézi meg azokat az ételeket és italokat, melyekről lemondtak, csakhogy Pacsirtának ne okozzanak fájdalmat. S most már a lázadásnak is felvillan egy halovány fénye: „Bűn ez? — gondolja félénken az öregember — Azt mondják, az ördög incselkedik a pusztában bőjtőlő remetével. Hát ha bűn, annál édesebb. Bánom is én. A bogrács-gulyást nem lehet letagadni, sem égről, sem földről.” Ez még nem drámai kitérés. Inkább csak kitérő, melyben Kosztolányi megcsillanthatja évdő humorát, ironiáját.

³ *Szent limlomok*. Kosztolányi Dezső: A Hattyú c. kötetben. (Az írásokat összegyűjtötte és a szöveget gondozta: RÉZ Pál.) Bp. 1972. A továbbiakban: HATTYÚ.

⁴ HATTYÚ 150. s. köv.

Ám a villanykörték és a bográcsgulyás idillinek tűnő képe csak kiindulópontjai egy sokkal mélyebben rejtőző, nehezen felszínre törő, alig-alig megfogalmazható, s eleinte épp ezért csak ilyen finom célzásokban éreztetett belső tragédiának.

Az öreg Vajkayban fokról fokra oldódik az a belső válság, napról napra metszi el magában tudatosan vállalt kötelekeit, melyek az évek során valóságos gátlásokká merevedtek benne. Kevés ilyen együttérző, finom ábrázolása akad a regényirodalomban egy gátlástól való lassú megszabadulásnak, mint az ő portréja, mely állandóan változik, s egy-egy más számára hétköznapi természetes tett, esemény felszínre hozza jellemének eddig rejtett vonásait. Szivarra gyújt. Az „őreg csecsemő-mohósággal cuclizta szivarját, szopta nyáltól csillogó végét, azt a zamatos, keserű csecset. A füst körül hizelegte dohánytól szűz szájpaddlását, ismerős illattal csiklandta orrát, bódította agyat, zsongította renyhe, öreg vérét, régen eltűnt ízeket ébresztve benne. Bánta is most, mit fecsegnek körötte közjogról, bécsi ármányokról, Dreyfusról, Laboriról, hátradólt székében és emésztett.” (S hogy ezek a látszólag szürke pillanatok mily fontosak, azt nyilván az író stílusának emelkedettsége és finomsága is sugallja, kicsit keresett szóhasználat, a tudatosan megválasztott, archaikus ízt árasztó ragozások, melyek egyszerre éreztetik Vajkay régivágású úriember voltát, s a pillanat fennkölt ünnepiességét.)

S mintegy jelképesen is szakítani akar régi énjével, ki tudja hány esztendeje először borbélyhoz megy. „Új ember ült a forgatható borbélyszék bársonypárnáján. Haja, noha lenyírták, többnek látszott, bajusza villásan kunkorodott, úgy, ahogy sohasem viselte, ezenkívül a tiszta-újlaki pedrőtől feketébb lett, olyan fényes és merev, mintha öntött vasból kalapálták volna ki. Álla azonban sima, bársonyapintatú, üde. Egész mivoltában fiatalabb volt, az tagadhatatlan. Négy-öt évvel fiatalabb volt, de más volt, és ez nyugtalanította.” Ismét egy alapvető lélektani jelenség igazolása: a gátlásaitól megszabaduló ember külsejében is megújulhat: viselkedése felszabadulttá, természetessé válik. Igaz, emlékezete vásznán megjelenik néha lánya képmása, de már nem a régi érzelmekkel tekint és gondol rá: „...annyira megszánta őt, hogy szíve elfacsarodott. A fájdalom micsoda mély, ásatag rétegeit bolygatta meg pár szava.” De egyre messzebbre kerül a csúnyácska, szemrehányó arc. Vajkay megújul, s közben paradox módon visszavedlik a régi emberré, aki nagyokat ivott, szívesen vett részt az emlékezetes kanmurikon, de mindnél jobban szeretett kártyázni. Most, a párdúcok szokott összejövetelén ismét kezébe veszi a lapokat. „Merev kérgek engedtek föl benne, koponyája izzott, és haja, mint a hó, olvadni látszott rajta. Szemében is boldog nyirok csillogott. Füle pirosra gyulladt a barátság tavaszában.”

Amikor az öregember hazakeveredik, szinte szédeleg a sok italtól, s az új élet mámorától. Úgy érzi, itt a pillanat, hogy végképp eltaszítsa magát a múlttól, s leszámolhat azzal a sok keserűséggel, melyet lánya sorsa okozott nekik, szinte kényszerképzetté növesztve bennük a szeretetet és a világtól való visszahúzódság parancsát. Ez a jelenet azért olyan félelmetes és drámai, mert nem egyszerűen az alkohol gátlástalansága mondatja el vele kegyetlen igazságait, hanem azokat a gondolatokat vallja ki, melyek mindkettőjük életét megmérgezték és deformálták:

„— Aludj már.

— Nem alszom — mondta Ákos hepciásan. — Azért sem alszom. Most végre beszélni akarok.

— Hát beszélj.

— Mi őt nem szeretjük.

— Kik?

— Mi.

— Hogy mondhat sz ilyen?

— Igenis — kiabált Ákos és kezével az asztalra vert, mint előbb. — Gyűlöljük őt. Utáljuk.

— Megőrültél? — kiabált az asszony, ki még mindig az ágyban feküdt.

Ákos pedig, hogy kihozza sodrából feleségét és megbotránkoztatassa őt, egyre emelte hangját, mely megbicsakolt, rikácsolt.

— Azt akarnánk, hogy ne is legyen itt, úgy mint most. És azt se bánnánk, hogy ha szegény akár ebben a pillanatban meg...”

Nem fejezi be a mondatot. De ott lebeg a levegőben az iszonyú kép: azt sem bánnák tulajdonképpen, ha Pacsirta meghalna. Hiszen — erre is fény derül — sorsa reménytelen, férjhez nem mehet, Cifra Géza is azért pártolt el tőle, mert csúnya. S hiába védi lányát az asszony, hiába igyekszik szenvedélyesen szuggérálni az urába, hogy még inkább kell szeretniük:

„— Mi nagyon szeretjük őt — hangsúlyozta —, mind a ketten. És ha ezerszer is jobban szeretnénk, akkor...”

— Akkor? — segítette neki Ákos, lehúzza szájáról a paplant, mert kíváncsi volt — mi lenne akkor?

— Akkor? — sóhajtott anya — mit csinálnánk akkor? — kérdezte.

— Igaz — mondta Ákos zengéstelen, reménynélküli hangján — mit csinálnánk? Semmit sem csinálnánk. Mindent megtettünk.

Mindent megtettünk, gondolta az asszony, mindent, ami embertől telt, elszenvedtünk.”

És ezzel a reménytelenül megzendülő, fájón tovább remegő csellóhanggal akár véget is érhetne a regény. Minden reménytelen. De ha úgy van, akkor lélektanilag is teljessé kell tenni a folyamatot: a hősöknek is vissza kell vedleniök régi bőrükbe, melyet oly kedvtelven húztak le magukról és olyan szívesen feledtek el. Az író beteljesíti sorsukat. A rokonoktól visszatérő lányukat várják az állomás. „Ákos levette kalapját, hogy fejét kiszellőzze a hús levegőben. Homlokán szederjes sáv maradt a kalap szoros bőrbetétjétől. Csak most lehetett látni, mivé lett. Bőre összegyűrődött, mint a papír, arca krétafehér volt, az a kis hús, amit magára szedett az utóbbi napokban a Magyar Király konyhájából, a kedves pirosság eltűnt. Ismét sovány lett, vézna és színtelen, mint mikor elutazott leánya.” És amikor Pacsirta megérkezik, ugyanoda és ugyanazok közé tér vissza, amit és akiket egy hete elhagyott. Nem változott semmi.

A *Pacsirta* legteljesebben Vajkay Ákos lélekrajzát bontja ki. A lány azonban távollétében is nyomasztó: „... a sóhajától félünk” — írja a regényből készült film bírálatában Illés Endre.⁵ Általában csak szülei gondolatában vagy szavaiban jelenik. Époszi, állandó jelzője a „szegény”. Ez is érdekesen jelenik meg a regény konstrukciójában. A bevezető részben, amikor még úgy látszik, hogy az öregeknek van szüksége rá, akkor ők a „szegények”. Nem is sokkal később már Vajkay így gondol a lányára: „Pacsirta gyenge gyomrú, szegényke”. Anyja pedig, miközben a poros öreg zongora billentyűire fekteti a muzsikálástól elszokott ujjait, így idézi: „Pacsirtát is ő tanította zongorázni, de szegényke, a kedve, nem sokra haladt, semmi hajlama nem volt hozzá, tízenyolc éves korában lezárták a zongora fődélét kulccsal, hogy rend legyen. Azóta zárva maradt. Ő sem igen nyitotta ki. S a nagyjelenetben: Vajkay Ákos félbehagyta a döbbenetes szót: „Hát nem jobb lenne az? Neki is, szegénykének.” A regény befejezésében azonban egy-két konvencionális szóval kifaggyatják, hogyan mulatott, benne hirtelen feltámad az önvád, s így kiált fel: „És ti... ti, szegények?” Mert még ebben a sikban is mindent lezár, mindent helyére tesz a hallatlanul tudatosan szerkesztő író. Mint ahogy a hangulat teljessé tevését, a végső kietlenséget sugallja az is hogy a lány hazatérte után kétszer is felvillan a jóvátehetetlenül beköszöntő ősz képe: „Kisasszony-napján gyűléseznek a fecskék, és elreptülnek meleg partokra. Afrikába. Utána csak a vénasszonyok nyara következik. S a kabátját fázós mozdulattal összehúzó Vajkay Ákos így gondolkodik: „Milyen hirtelen jött. Nem fönségesen, nem halálosan, nem nagy pompájában, arany levélszőnyegével és gyümölcsös koszorújával. Kis ősz volt ez, alattomos, fekete sárszegi ősz.” Ugyanez a sötét ősz lepi be hálójával Pacsirtát is: „Csak a leánya arcára meredt, amint száját kitátotta és látta a csillár alatt, a villanyfényben, — élesebben, mint amikor elment, a napfényben — hogy valami hamuszín köd borult rá gyengéden, de el nem téphetőn, valami alig látható, vékony, de erős pókháló, az öregség, a közönyös, jóvátehetetlen vénség, mely már nem is fáj neki, hanem elfogadta, a leánya nevében. Amint

⁵ ILLÉS Endre: *Pacsirta kalandja*. (A Gellérthegy éjszakák c. kötetben. Bp. 1965.)

álltak egymás mellett, hárman, már hasonlítottak egymáshoz.” Ezt a már-már tragikus hangulatot még mélyebbé teszik, még hitelesebbé azok a kis kitérők, melyek azt sugallják, hogy a világ is reménytelen. A pap, akivel szemben Pacsirta helyet foglal a vonaton, „tudta, hogy ez a világ: siralomvölgy”. A végsőig kétségbeesett édesanya arra figyelmezteti az öregembert, hogy az ő reménytelenségükön csak az imádság ereje segíthet: „Imádkozni kell, — mondta maga elé, inkább magának, — hinni kell Istenben, ki megváltott bennünket, mindnyájunkat. Én sokat imádkozom. Éjjel ha fölébredek és nem tudok aludni, mindig imádkozom. Akkor megkönnyül a szívem és hamar elalszom. Isten megsegíti majd őt. És megsegít bennünket is.” S egy másik, már-már ironikus kép a reménytelenségben való imáról, de ez már Pacsirta agyában kél, miközben „feküdt az ágyon, még mindig húnyt szemmel, ezen a meddő, hideg leányágyon, melynek még nem történt semmi, csak aludt, betegeskedett, nyomta terhével lefelé, mint hulla a ravatalt”: „Ágy fölött, akár szüleinek ágya fölött a Jézus, egy Mária-kép lógott, a boldogságos szent Szűz képe, ki térdein nagy, halott gyermekét ringatta, és szívére mutatott, melyet az anyai fájdalom hét töre ver át. Kislánykora óta hallotta ez buzgó, gyermeteg imáit, mint szüleiét a megfeszített Jézus. Pacsirta egy pillanatban feléje emelte mind a két karját, heves mozdulattal, melyet azonnal elfojtott. Csak türelem. Vannak, akik sokkal többet szenvednek.”

Ezzel a képpel zárul a regény, s a benne ábrázolt irreverzibilis lélektani folyamat, félelmetesen pontos, az árnyalatokra is gondosan ügyelő, a lélek változásainak minden motívumát felfejtő és magyarázó rajzával. Ez annyira hiteles és találó, hogy egy pillanatilag sem csodálkozhattunk rajta, ha Kosztolányi kritikusai elsődlegesen lélektani kiindulású műként értékelték a *Pacsirtát*, hiszen kimondva-kimondatlanul azt is tudták, hogy e műben azt a válságot is megpróbálta kiírni magából, melyet családja széthullása keltett benne, s talán húga sorsának görcsét is, hiszen a lány teljes egzisztenciális bizonytalanságban maradt Szabadkán. Ez azonban a műnek csak egyik rétege. S az író nem kevésbé fontosnak érezhette a másikat, a középosztály fellazulásának, lassú romlásának rajzát sem, hiszen legalább olyan gondosan építi fel a folyamat egyes építőelemeit, mint a másikat. Vajkay Ákos nemcsak egy lélektani kísérlet alanya, hanem törői metszett képviselője a latejner középosztálynak, s akárcsak osztálya, ő is lassan készülődik a halálra, melynek figyelmeztető jelzései ott árulkodnak kezén, „melyen kéken puffadtak a kemény, meszes erek”. „Sápadt, porcogós, majdnem halotti orra volt”, és szinte természetes, hogy a halál és az elmúlás jegyeit viselő ember — akár osztálya — szívesebben élt a múltban mint a jelenben. „Nézegette, sillabizálta a latinnyelvű ajándékozó leveleket” Gergheő Géza művecskéjében, mely a címerek fejlődéséről szólt, „itt élt a múltban. És amint mások jövődömondóhoz járulnak, úgy zárandokoltak őhozzá sokáig messze megyékből előkelő urak, kik múltjukat óhajtották megismerni.” Mesélni is szívesebben mesélt őseiről, „akiket jobban ismert az élőknél”. S egy időben azzal a gondolattal is kacérkodott, hogy Cifra Géza genealógiai tábláját is megrajzolta, de a családja abbamaradt, „lombosodó ágai elhervadtak”. Még azzal a gesztussal is múltját akarta őrizni, hogy nem érdeklődött a világ eseményei iránt: „Egy hirlapot járatott, melyet még apja rendelt meg, és előfizetése családi hagyománnyá vált, mert annak idején a magyar nemesi családok érdekeit istápolta. Azóta az újság minden vízben megfürdött, megváltoztatta irányát, rá sem lehetett már ismerni. Ellenkezőjét hirdette annak, mint amivel valaha indult és győzött. Az öreg azonban ezt nem vette észre”.

A politika épp csak megérinti, de teljesen hidegen hagyja. Az ironikus jelenet, melyben Kosztolányi leírja, hogy a hirtelen felfedezett újság miképp lobbantotta fel érdeklődését a világ eseményei iránt, nemcsak az ő és osztálya apolitikusságának jellemzője, hanem az író személyes hitvallása is:

„— Tyúha — mondta Ákos. Minálunk is. 'Lelketlen izgatók járnak a nép között.' 'A parasztnak száz lánc földet ígérnek a miniszterelnök nevében.' Azt írják, hogy 'kommunizmus'. Föl akarják osztani a földeket.

— Kik?

— A lelketlen izgatók.

Anya sopánkodott és bólingatott:

— A lelketlen izgatók.

A politikából elég volt. Inkább a végzetes szerencsétlenségek érdekelték őket.”

Hogy mennyi gúny és ironia rejlik ebben a leírásban, annak hív bizonyága az a pár sor, melyben az író még egyszer visszajátszatja „a lelketlen izgató” kifejezést a regény végén, s magával a helyzettel igazolja, hogy az ő, de Vajkay Ákos rokonszenve is inkább feléjük hajlik, hiszen a valósággal szembeesítve a szólamokat, rá kellett ébredniük az élet kínálta igazságra. Vajkay mogorva, piszkos fűtőházi munkásra bukkan a szakadó esőben. Egyedül ő dolgozik, nem törődve a rossz idővel. Tőle kérde meg az öreg, miért késik a vonat. „Majd begyön” — mondta az. „Ákos nézte a hektikás munkást és a lelketlen izgatókra gondolt.” Persze mindennek nem tulajdoníthatunk túlzott jelentőséget. Kosztolányi, mint osztályja jellegzetes képviselője, itt is megmaradt az általánosító rokonszenv szintjén.

Vajkay Ákos abban is hűséges fia osztályának — és teljes értékű megjelenítője Kosztolányi ekkori világképének —, hogy a politikában nem szereti a harcot, inkább a langyos közép-szerűség, az álbékesség híve. A sárszegi képviselő, Ladányi, ki „a Habsburg-házat bármikor detronizáltatná ama bűnök miatt, melyeket a nemzet ellen elkövetett”, aki „gyakran kiengedte hangját, mely a sok nemzeti keservtől mindörökre megrepedt” (s akiben egy kicsit Kosztolányi a maga 48-as nosztalgiáit is gúny tárgyává teszi), így gondolkodik el Vajkayról: „Tudta, hogy állandóan kormánypárti jelöltre szavaz, félénk ember, szíve talán hozzá húz, de nem szeret harcolni, békét akarna önmagával, családjával, mindenkivel, s kedveli a kiegyezést, mindenféle kiegyezést és így a 67-es kiegyezést is.”

Az öregembert valóban „régiségtári levegő” vette körül, s nem csoda, hogy szívesen járkált a temetőben, s üldögélt azon a padon, melyet a családi sírbolt elé állítottak fel pihenőhelyül. Szívében, noha megfiatalodni kész, menthetetlenül ott hordja csíráit a halál, melyek kikezdték gondolkodásmódját, szokásait és környezetét is. S alakjában épp ezért, mert a világtól ily ő nőn húzódik vissza a maga gondolatai közé, van valami embertelenség is (ez legnyilvánvalóbbá akkor lesz, mikor majdnem kimondja a lány fölött a halálos ítéletet), mellyel mintha az *Édes Anna* Vízzy Kornélijének lenne előképe: „... ezek a budai méltóságos urak — mondja Illés Endre — furcsa fintorral emlékeztetnek a sárszegi Vajkayékra, akiknek finomsága, törékensége mögött ugyancsak riasztó embertelenség búvik meg.”⁶

Vajkay Ákosban az erőtlenedő, haldokló, általa mégis szeretett középosztály jellemző figuráját teremti meg az író, mögéje pedig a maga élő valóságában rajzolja oda Sárszeget, melynek képét bizonyára ihlették szabadkai emlékei is, de színei mégis sokkal általánosabbak, s az elmaradott magyar vidék jelképévé válik. „... gyilkos pora megtizedelte az itteni gyermekeket s a felnőtteket korai halállal sújtotta”, egymást követik a temetési menetek, hogy „aki először járt itt, s hallotta ezt a fülsiketítő harangozást és látta... a koporsós-meg sírköves boltokat, azt hitte, hogy az emberek nem is élnek itt, csak meghalnak... Egymás mellett álltak az érckoporsók, minden méretben, a gyermekkoporsók is, de a boltos szivarozott, a boltosné újságot olvasott, az angóramacska pedig a fakoporsóban mosdott. Nem volt ez csúnya.” (S ebben a néhány mondatban megint megcsodálhatjuk Kosztolányi ironiájának finomságát és könyörtelen leleplező erejét. Hisz a már-már idilli kép mögött a kor pusztuló magyarságának árnya sejlik fel, a morbus Hungaricus tizedelte kisvárosok és falvak, az öngyilkosok sokasága és a halva születettek ezrei és tízezrei.)

A középosztálynak az volt a legendája, hogy műveltségével, gazdag ismeretanyagával és olvasottságával jórészt ő alkotja az intelligenciát. A *Pacsirta* cselekményében több olyan célzás is akad, mely arról árulkodik, hogy Kosztolányi ebben a vonatkozásban is megérezte már a tragikus hasadást. Ifjúi otthonában még sorakoztak a könyvek, csak fel kellett nyúlnia

⁶ ILLÉS Endre: i. m. 395.

a polcra, hogy elébe kerüljön a világirodalomnak nem is jelentéktelen része. Vajkay Ákos már inkább a *Kakas Márton*ban leli gyönyörűségét, Béla bácsiék pedig, a rokonok, kikhez Pacsirta utazott nyaralni, még érdektelenebbek, műveletlenebbek. A lány levelében akadnak erre vonatkozó árulkodó jelek: „Tegnap óta keresek egy tollat. Tegnap egyetlen tollat találtam Béla bácsi asztalán, az is rozsdás volt a tintatartó pedig ebben a nagy melegben egészen kiszáradt.” S egy másik részlet: „Este hat felé, hogyha meggyújtja a lámpát, Jókai regényét olvasom. 'A kőszívű ember fiai'-t, melyet már ismertem, de csak most élvezem igazi szépségeit. Könnyezek Baradlay Ödön és nevetek Tallérossy Zebulonon. Mennyire ismerte nagy írónk az emberi szív rejtelseit és mily ékes szavakkal tudta ecsetelni. Sajnos csak a második kötetet találtam itt, az első elkallódott valahol.” Külön stílus tanulmányt érdemelne ez a néhány sor. Nemcsak a csattanó miatt, hanem Pacsirta levelének stílusa, modora, hangja miatt is. Ez maga is leleplezés. Korszerűtlen, életidegen nevelési ideál paródiája.

A kaszinóban vágni lehet a füstöt. Itt folyik a társas élet, az ivászat, kártyázás és az üres fecsegés. A falon Széchenyi István képe: „... nézte, mi lett nemes gondolataiból, az eszmeváltó körből, a kaszinóból, melyet az úri társaságok pallérozására, a társas érintkezés tüzetesbé tételére honosított meg. De a vágnivaló füstben nyilván ő sem látott jól.” S egy még keserűbb, hitelesebb vallomás: „Micsoda pazarlás is, micsoda nábobbi tékozlás, szétszórni azt, amit átélünk, kiloccsantani a borral együtt a padlóra. Valahol a Szajna partján ennyi jószándékból, ennyi színből és érzésből építmények emelkednének, könyvek íródnának. Ha elmondanák az urak, mi jár ilyenkor a fejükben, abból több könyvet lehetne írni, mint amennyi a sárszegi kaszinó könyvtárában van, melyet senki sem olvas...” E néhány sor nemcsak leleplezi a szellemi tunyaságot, hanem nosztalgikusan idealizálja is azt a jószándékot, színt és érzést, melyet aligha ezen a Sárszegen tapasztalt Kosztolányi, hanem inkább gyermekevének Szabadkáján. Ezt a nosztalgikus alapréteget, melyet oly borongó költőiséggel fejez ki *A bús férfi panasza*i, kitűnően érezteti már idézett írásában Illés Endre: „Itt minden megszépül, megnemesedik, kíváncsi leszek: a bográcsgulyás íze, illata a vidéki vendéglőben, a szép és romlott primadonna szerelme egy régi angol operettben, a gőzfelhőben befutó pesti gyors az állomáson, egy tarokkcsata izgalmak a kaszinóban. Itt a hétköznap vad kaland.”⁷ De a vad kaland részvevői azért érzik, hogy sorsuk beteljesedett, hogy megválthatatlanok: Pacsirta is befúrja fejét a párnájába és zokogva búcsúztatja tovatűnt reményeit. S vele együtt kicsit talán maga az író is siratja Pacsirtát, s az egész középosztályt is, melynek sorsa ugyanolyan kietlen és reménytelen, mint a lányé. „Puritán, szinte sivár igazsággal” mondja el mindezt (Babits Mihály jellemzi e szavakkal a Pacsirta stílusát)⁸, „elhagyva mindent, ami régi versekben olcsónak látszhatott”. De megtalálva, megzendítve egy számára oly fontos témát, melyet máig újabb változatokban ír meg, egészen az *Édes Anna* kérlelhetetlen, szakító leleplezéséig. Kétségtelen, hogy a *Pacsirta* lélekrajza nem mindenütt elég árnyalt, hiszen Vajkay Ákos alakja mellett a többiek elhalványul. Remekek viszont a mellékszereplők, a hallatlanul izgalmas, időszerű maga az alapprobléma. Nem véletlenül írta kritikájában Tersánszky Józsi Jenő: „Kosztolányi Dezső, szent hitem, hogy nem merítette ki ezt a témát. Sőt, esküt merek tenni rá, hogy a dolog visszacseng benne. Talán más formát, más miliőt is fog keresni ennek a különös és kincseket rejtő mondanivalójának. Lehet, hogy regénye mellékalakjaiból olvasunk tőle nemsokára új regényt.”⁹ Talán nem is tudta, hogy a bírálat megjelenése idején már majdnem készen állt az *Aranyárpány* (megjelent: 1925.)

Közben azonban egy más műfajban is el-elkalandozik. Egyre-másra írja interjúit, melyek nemcsak abból a szempontból izgalmasak, hogy rendszerint olyan jellemző típusra talál, mely általános tapasztalatokat is kínál, hanem mert egy-egy igazán kiemelkedő egyéniség válaszainak

⁷ ILLÉS Endre: i. m. 393.

⁸ BABITS Mihály: Kosztolányi. ÖM. 1086—1097.

⁹ TERSÁNSZKY JÓZSI Jenő: Pacsirta. Nyug 1924. június 16.

tükrében neki magának is módja nyílt, hogy megfogalmazza némileg változó, egyre emberközelibb humanizmus-eszményét, melynek az a fő tulajdonsága, hogy most már a világhoz való alkalmazkodást hirdeti, nem a Vajkay-féle „kiegyezést” idealizálja, hanem — mint a kitűnő *Bartók Béla*-interjúbán¹⁰ — azt, aki híven őrzi lelke lényegét, mint a zeneköltő azokat a hangokat, melyek szívébe vannak írva: „Nyitom az ajtót, nyikkan a kilincs, valamelyik emeletről ide élményeg egy orfeumdal, melyet polgári zongorán nyúznak, irgalmatlanul. E zörejek, zenei-etlen recsegések között él az az alkotó, ki fejében a muzsikát hordozza, az élet lármája körülveszi, melyet ő, a benne levő rendre figyelve, visszatol magától, elfelejt, akár az író, aki két verse között az utcán sétálva elolvasott a falon egy szigorú tömörséggel megfogalmazott, hatósági ebzárlat-meghosszabbítást.” A belső függetlenség, az alkotás szuverenitása fogalmazódik meg itt, pályáján talán először ily határozott élességgel. Csak így képes meglátni a mélyebb összefüggéseket — erre figyelmeztet a mesteri *Gombocz Zoltán*-interjú¹¹ —, s „a szavak etymonjai mellett a három cserép muskátli”-t is csak az láthatja meg, aki „rendezett fő”, s akinek látását nem hályogosítja el az állandó alkalmazkodás és a világ kegyeinek kergetése. Ez a gondolat, kivált a függetlenedés eszménye, kezdettől jellemzője volt Kosztolányi világképének. De ezek a beszélgetések ismertették fel vele teljes bizonyossággal, hogy az alkotói és szellemi szuverenitást úgy is lehet védelmezni, hogy az ember nem vonul el a világból, hanem annak behatásai között építi művét. Bartókot is körülfolyja a polgári zongora túlédés melódiája, mégis megtalálja azokat a hangokat, melyek az igazi szépséget fejezik ki. S aki nem tud függetlenedni, noha jelentős erőket és tehetséget birtokol, előbb vagy utóbb szükségszerűen elbukik. Ennek a tételnek a kifejtése az *Aranyársarkány*.

Irodalmunk egyik legcsodálatosabban megkomponált regénye. Már kortársai is felfigyeltek erre, s Fenyő Miksa írta le először, hogy meseszövése „lebilincselő erejű”, elbeszélő tudása pedig „mind erősebben kibontakozó kvalitású”.¹² Minden apró mozzanat voltaképp egyetlen célnak van alárendelve: motiválja, magyarázza és hitelessé teszi Novák Antal elkerülhetetlen tragédiáját. A mű ugyan idilli majális képével kezdődik, a nap „diadalmas tűzzárral borítja a tájat, átnyílt részt sugáiraival s lombokon, sárga pocsolókban forrt a fénye, csiklandta a kebleket, kéjesen viszkettette a torkokat, végsőkéig feszítve az életkedvet, melyben dac volt, kihívás, életkedv s halálkedv is”. Látszólag minden teljes és hibátlan. De az élet e csúcspontján ott leselkedik a halál. Novák Antal, a rettegett „Kobak”, a nyolcadikosok osztályfőnöke, a remek pedagógus — alakjának egyes vonásaiban apját öröklötte meg az író — mintha diadalát ülné: ismét érettségi előtt áll osztályával s szeme előtt látja a majdani jeles egzisztenciákat, melyeknek alapját ő és tanártársai vetették meg. S ugyanezt a Novák Antalt a fiatal életerő a nyers brutalitás kergeti majd a halálba. Hiszen más tanárral is előfordult már, hogy éretlen és értetlen diákjai tetteleg álltak bosszút vélt igazságtalanságaiért vagy szigoráért, melyet embertelenségnek hittek. Novák Antal sebe lüktet és fáj. De sokkal inkább fájdalmas az a seb, melyet lelkében visel: az emberi méltóságán esett sérelem, az a tudat, hogy — mint a *Pacsirta* lelkése fogalmazta meg magában — „a világ: siralomvölgy”. S nem tanári, hanem emberi méltósága háborog, mikor az *Ostor* szenzációs cikkben leplezi le megveretését és Hilda lányának szökését Tiborral. Visszavonhatatlanul fel kell ismernie: az ember kiszolgáltatott, s tehetetlen a világ gonoszságával szemben. Ez a sokszor „lélektani krimi”-nek nevezett regény alapkonfliktusa. Ez a téma akkor, a húszas évek közepén nagyon is időszerű volt. Európában már felütötte fejét a fasizmus, mely épp azért valószínűleg megdiktúrát, mert maga alá gyűrte és sárba taposta az egyes, izolált embert, ugyanúgy, ahogy Novák Antal is letéperik és megbecstelenítik a csak a nyers erőben bízó Viliék. A fasiszta rendszerek gyakorlatának volt szerves része az emberi személyiség megalázása, az emberi méltóság semmi-

¹⁰ K. D.: „Párbeszéd. Bartók Béla.” P. 1925. május 31.

¹¹ K. D.: „Párbeszéd. Gombocz Zoltán.” P. 1925. június 14.

¹² FENYŐ Miksa: *Aranyársarkány*. Nyug. 1925. július 1.

bevevése; s ezekbe a tényekbe nem tud belenyugodni Novák Antal, amikor végül is a halált választja az élet helyett.

Halál és élet kapcsolata, a halál bennünk rejlő gondolatának szinte kacér kihívása Thomas Mann 1924-ben megjelent *A várázshegy* című regénye. De az *Aranysárkány* nemcsak a halál regénye, hanem azé a „tragikus realizmusé” is, mely az első világháború utáni regényírást jellemezte, s olyan jelentős alkotásokban nyilatkozott meg, mint Werfel *Barbará*-ja. S kifejeződik benne a szorongatottságnak, a célhoz nem érésnek az a fojtogató tudata is, mely leginkább Kafka alkotásaiban válik szervező erővé. Robert Musil hatalmas könyve, a *Der Mann ohne Eigenschaft*, melynek középpontjában hatalmas ünnepség képe áll, szintén azt tanítja, hogy az embert elsősorban a világ formálja a maga képére és hasonlatosságára, mert az izolált én kiszolgáltatottja az eseményeknek.

Kosztolányi számára természetesen még minták sem voltak e hatalmas regények. Magától értetődő természetességgel, egy hozzá oly közel álló, számára annyira fontos téma kibontásával jutott az európai regény fő problémáinak közelségébe, ösztönös tehetséggel érzett rá azokra a legfontosabb művészi és emberi kérdésekre, melyek az akkori embert és alkotót foglalkoztatták. S mindezt beleágyazta egy lélektani folyamat rajzába, amint Novák Antal üldöztetési mániája tragikus kényszerképzetévé válik. De hogy ennél ő maga is sokkal messzebb tekintett, azt nyilvánvalóan igazolja például az a két látszólag szervesen kitérő is, melyet a regényt voltaképp lezáró és beteljesítő öngyilkossághoz ragaszt. Az egyikben — amikor a vidéki magányba húzódó Hildát és Tibort meglátogatja Huszár Bandi, Tibor volt osztálytársa, — voltaképp a szeretet, az embert emberhez fűző megértés okát kutatja. A másikban amikor Flóri néni megy el hozzájuk, Hilda édesanyjának barátnője, aki annak idején segítette szökésüket, Novák Antal szellemét idézik, s Hilda megkérdi: most már, ott, ahol van, boldog-e? „Az asztal ismét nem válaszolt. De aztán egyik lába hatalmasan a magasba lendült, úgyhogy majdnem feldőlt s a szellem erősen, határozottan kettőt koppantott, ezáltal közölve leányával, hogy ott, ahol most van, a végtelen térben és időben, a világűrben és semmiségben, valahol a Vénusz és Szíriusz között, már boldog.” Mindkét válasz meglehetősen szkeptikus. Hiszen Huszár Bandi-ban furcsa rossz érzést kelt az, hogy Hilba szinte kikezd vele, emitt pedig mintha az volna a tanulság, hogy a teljes boldogságot csak az életen kívül, „fölötte” lehet kiküzdeni. Ez persze egyik kedvenc gondolata Kosztolányinak. Novák Antalt is elsősorban azért tudták letiporni az embertelen erők, mert benne volt az életben, a sűrűjében élt. De amint „föléje” szárnyalt, egyszeriben sebezhetetlenné vált: „a Vénusz és a Szíriusz között már boldog”.

Emlékezzünk csak vissza: a világból való kiemelkedés, a menekülés képe és lehetősége többször is megvillant Kosztolányi műveiben. Nem véletlen, hogy a szívéhez oly közel álló témájú regényt épp ezzel a gondolattal zárja le. Ezekben az években a kurzus azt várta, sürgette a művészeket, hogy a maguk eszközeivel szolgálják és ábrázolják „igazságát”. A valódi igazságot, az emberből feltörő brutalitást, a jóérzést és becsületességet sárba tipró embertelenséget ábrázolja Kosztolányi, s ezzel szemben hirdeti, hogy a boldogságot csak megrontott világon kívül, annak ellenében lehet megtalálni. Az *Édes Anna*, a következő regény teljesíti majd be a folyamatot, s válik az írói világkép fejlődésének újabb dokumentumává, amikor sorsával és tetteivel azt példázza, hogy az izolált ember is képes lehet felvenni a harcot a megromlott világgal. Édes Anna kést ragad, s sokak számára értelmetlenül megöli kenyéradó gazdát. Pedig ez a konfliktus már az *Aranysárkány*ban is ott érlelődik. Novák Antallal ugyanazt tesz Liszner Viliék, mint Édes Annával Vizedék: megalázzák, megbecsületlenítik, megfosztják emberi méltóságától. Ő azonban az öngyilkosságot választja, holott tudja és meg is fogalmazza, hogy az a „buta emberek menedéke”. Édes Anna fellázad. És ebben meghaladja Novák Antalt, azt jelezve, hogy Kosztolányi tudatában és világképében ezekben az években szinte robbanás-szerű volt a változás és az érlelődés.

Az *Aranysárkány* morális és humanus tanítása azért is mellbevágó és egyértelmű, mert a komoran időszerű mondanivaló sokszor tündérien idillikus keretben jelentkezik. Ebbe a

regénybe Kosztolányi minden nosztalgiáját beleírta. Fogalmazása közben ott kísérthettek lelkeben a tündöklő szabadkai nyarak, a felhőtlen édességű diákszerelmek s a szeretetet szemérmesen rejtegető, kísérletei közé húzódozó apja alakja. Ezek az emlékek, az ironia fölött meg-megcsillanó könnycsepp, a szeretet és a részvét fénye avatják olyan emberi alkotássá az *Aranysárkányt*, mely kétségtelenül írójának legszebb regénye. Azzá teszik a tündöklő leírások, a stílus archaikus elemekkel még mélyebbé váló zengése, a mondatok lágy zeneisége. Költő alkotása, aki a költészet fegyvereit igyekezett szembeszegezni a fenyegető idővel, s emlékeiből és látomásaiból kovácsolta ki gyenge fegyvereit¹³.

A regényfolyam lezárása az *Édes Anna* (megjelent: 1926). Hogy Kosztolányi számára elsősorban a művek mondanivalója, illetve világképének kivetítése volt az elsődleges, azt az a tény is bizonyíthatja, hogy az utolsó műben a lélektani folyamat rajza nem oly hibátlan és minden vonatkozásában következetes, mint az előzőkben. Az *Aranysárkányban* minden apró jelzésnek megvolt a szerepe a cselekmény egészében, az egyes epizódok mozaikszerűen illeszkednek egymáshoz a nagy képben. Németh Lászlónak kétségtelenül igaza van abban, hogy az *Édes Annában* épp a főhős lélekrajza marad kicsit árnyékban, s az író nem érzi szükségének teljes plaszticitásában kibontani azt a folyamatot, mely végül is a gyilkossághoz vezet.¹⁴ Kosztolányi számára ugyanis elsősorban nem a lélektani képlet volt a fontos — bár voltak kortárs-kritikusai, akik e művét a beszűkült tudat regényének nevezték —, hanem a lázadás gesztusa, mely azt bizonyítja, hogy Novák Antal elbukása nem törvényszerű.

Rendkívül gondosan készült erre a regényre. Előzményei felsejlenek cikkeiben, tárcáiban. Amikor foglalkoztatni kezdte a téma, szokása szerint először csak kis állóképeket, rögtönzéseket írt, egy-egy alakot, helyzetet ragadott meg, próbálgatta teherbírást, alakíttatta jellemüket. Még 1924-ben egy vasárnap, „sötét alkonyatban a hegy alján ballagva”, „s a régi szent János Kórház táján, rosszul világított téren” megpillantja a „cselédkaszinót”. „Állnak, összefogódzva tizen, húszan, harmincan. Fogják a kezüket, a gázlámpa járdaszívetén kört alkotnak, nem törődve az idegen városban, akár a falujukban, táncolnak.” De azonkívül is sok mindent csinálnak: „beszélnek, csevegnek, diskurálnak, fecsegnek, pletykálnak, locsognak, csefelnek, povedálnak csipognak, pipelnek, kerregnek, csicseregnek, turbékolnak, kodácsolnak, dalolnak, kántálnak, kornyikálnak, suttognak, pusmogznak, nevetnek, kuncognak, vihogznak és röbögnek is. Mennyi mindent csinálnak. Nincs arra elegendő szó.”¹⁵ Ez a felsorolás sem egészen öncélú, bár kétségtelenül megvillan benne a lelkesedő nyelvész öröme. De érezni, hogy e csoport tagjai különböző típusok — mint ahogy az *Édes Anna* cselédfigurái is különböznek egymástól —, egyikhez ilyen, a másikhoz olyan szó illik viselkedése jellemzésére. S valamit megéreztet az író abból is, hogy ezekben a szinte teljesen kiszolgáltatott lényekben azért valami titokzatos erő is él: az összetartozás ereje. „Nagyon kis urak itt ezek a pesztonkák. Ha gazdasszonyuk szeme rebben, lefelé sünynének a konyhába. Jaj annak, aki eltör egy ibriket. Mégis erősebbek önála. Mindegyik sváb lány önmagában is egyesület, testület, szövetség... Mindig együtt lélekben.”

1925-ben, az *Emberek* című kiírásban¹⁶ megint felvillan a cselédalakja. Nincs is jelen testi valójában. Csak a munkája. S ezt a láthatatlan-látható jelenvalóságot ragadja meg itt ironikusan, de elismerően Kosztolányi: „Felbontottunk egy befőttet, melyet még nyáron készített egy azóta eltávozott cselédünk. Amíg ettünk, órála beszélünk. Láttuk, amint a cseresznyét kicsumázza, megmossa, cukorlébe áztatja, éreztük két keze munkáját, mellyel a hólyagpapírt az üveg szájára szorítja, aztán erősen körülkötözi zsinaggal. A cseléd nem volt ott, de mégis ott volt. Lásd, ennyi egy cseléd örökkévalósága. Belefér egy befőttessüvegbe.”

¹³ A Pacsirta és az Aranysárkány elemzése RÓNAY György: A regény és az élet (1948) című kötetében.

¹⁴ NÉMETH László: Kosztolányi Dezső. A két nemzedék c. kötetben (Bp. 1970.)

¹⁵ Együtt, mindig együtt. HATTYÚ 241.

¹⁶ HATTYÚ 292.

Ez a kis leírás azt is jelzi, hogy tudatosan figyelte a cseléd munkáját. Nem a távoli hideg objektivitás fölnyélével akarta megidézni, hanem emberközelségből, megragadva tevékenysége legfontosabb jellemzőit. Pacsirta nem volt új számára. Novák Antal sem, Vízéket is jól ismerte. De Édes Anna alakjára készülnie kellett. És készült is a kitűnök szorgalmával és alaposágával. Érdemes ennek bizonyosságául kissé részletesebben idéznünk Márai Sándor portréját¹⁷, mert nemcsak az *Édes Anna* előkészületeiről fest hiteles képet, hanem izgalmas emberi közelségből ábrázolja az író is. „Amikor megírta az aznapi, fejébe nyomta knickerbockeres, keménykarimás kalapját, nyaka köré csavarta a puha kendőt, hóna alá fogta kézzirattal, folyóiratokkal, kölcsönvett vagy kölcsönadásra szánt könyvekkel degeszre tömött irattáskát és már szökött is otthonról, el a lakásból. Magas termetű volt, — amint sietett, hórihorgas alakja feltűnt a budai utcákon. Nem nézett senkire, kissé oldalt hajtott fejjel járt, a kalap karimája alól költőfürt hullott a homlokára. Cipőzsinór-vékony, élénk színű nyakkendőket viselt és sietősen lépdelt a macskaköves úttesten. Így jelent meg a világ előtt, mint a színész, amikor felmegy a függöny, és lobban a rivaldafény. Zöldes-szürke szeme volt, tudott affektáltan kacintani, és raccsolt is, ha kiadókkal tárgyalt és a helyzet megkívánta. Egyszóval, tetőtől-talpig író volt, megjátszotta Kosztolányit, mint egy apaszínész. (De közben, egyedül, tehát a színpalak mögött, kinevette önmagát és azokat, akiknek játszott, mert tudta, hogy nincs emberi kiválóság, ami ne lenne nevetséges, és csak akkor kiváló egy ember, ha az öngúny átvilágítja az álarcot, amit visel. (Imbolygó, színészi, igen, bonvivános járással sietett lefelé a Mikó utca lejtőjén, a gesztenyefák alatt. A szomszéd házban, ahol laktam, betért a kapu alá. Nem hozzám jött, — írók nem szeretnek egymáshoz járni... Amikor elhaladt a házuk előtt, a házmesterlakásba tért be. Itt elült, kalappal fején, nyakában a körbehajtott kendő, hóna alatt az irattáska. Így ült, néha órákon át. A környéken tudták ezt. A konyhaszagú szobában a házmester lakott a feleségével. A házmester lakatos volt. A felesége sudár, dunántúli asszony. A házmester magyar nemes volt, tiszaparti paraszt, hisztérikus. Nem tudta letenni az ipartestületi vizsgát, nem tudott vízvezetékyszerelő iparigazolványt szerezni. Ez volt a gyermektelen házaspár nagy bánata. Kosztolányi vigasztalta. Időnként felkereste a vizsgabizottság tagjait, átnyújtotta nekik új könyvét, melybe meleg ajánló sorokat írt így iparkodott protekciózni. De a házmester mindig újra megbukott a vizsgán... Kosztolányi is tehetetlen volt. A vágyálomból nem lett valóság, a házmester végül elkeseredett, és amikor Kosztolányi meghalt, elköltözött a feleségével vidékre. Később soha nem hallottam róla. A felesége is eltűnt, nyomtalanul. Ez az asszony volt Édes Anna modellje. És a ház, ahol a regény játszódik, a mi házunk volt. Kosztolányi ritkán ment el a ház előtt, hogy — jövet vagy menet — be ne térjen a házmesteréhez. Ott ültek, hárman; nem ettek, nem is ittak, csak beszélgettek... A beszélgetésekből később regény lett... És csak a házmesterék lakásában érezte igazán jól magát.”

Márai több ponton elfogultan láttatja és látja Kosztolányit. De abban igaza van, hogy ez az ízig-vérig stilszta, akitől azt követelték, „álljon ki”, a maga módján ki is állt, de épp azok ellen, akik annyit zaklatták és szurkálták, legbátrabban és legteljesebben ebben a regényben, mely alighanem valóban „osztályharcos regény”, ha nem is azért, amiért Márai Sándor véli. „Gonoszok, gyilkosok járnak mostanában az éjszakában” — írja Kosztolányi a *Pesti Hírlapban* 1925-ben,¹⁸ hitelesen jellemezve ezeket az éveket a közérzetét. Nem véletlenül fogalmazza meg a maga számára is egészen egyértelműen a parancsot az irodalmi indiszkréciónál folyó vita kapcsán:¹⁹ „Az író legyen kegyetlen!”. S ez a kegyetlenség nemcsak azt jelenti most már az ő számára sem, hogy következetesen kell megvalósítania művészi ösztöne parancsát, nem törődve azokkal a sebekkel, amiket felszakít, hanem hogy a lehető legvilágosabb

¹⁷ MÁRAI Sándor: *Föld, föld...* (Toronto 1972.)

¹⁸ Öngyilkosság. HATYÚ 313.

¹⁹ Indiszkréción az irodalomban. Az *Ábécé* című kötetben (K. D. hátrahagyott művei V. kötet. Sajtó alá rendeztee és bevezette ILLYÉS Gyula. Nyugat kiad. é. n.)

kontúrokkal és a leghitelesebben kell felfejtenie alakja lelki élete mögött azokat az általánosabb összetevőket is, melyek végeredményben meghatározzák tetteit és jellemének alakulását. Egyre több olyan írása van ezekben az években, melyekben már nemcsak az egyes embert festi, nemcsak az ötlet játszi kísértésének enged, hanem a kor levegőjét, életérzését igyekszik kifejezni. Egészen remek ebből a szempontból a *Gyanú* 1925-ből.²⁰ A befejezés néhány mondatában azt is sejteti balladai finomságú képben, hogy a gyanúsítás, a hazugság, a másik ember becsületének megrontása ma is itt kísért: „Még mindig nem tűnt el, még mindig itt kísért közöttünk. Éjszaka, mikor nem is várod, megjelenik eszelős mosolyával, emeleti ablakodban, vigyorog, feléd bök hosszú ujjával, épp tefeléd, lelkedben vájkál, föltúrja ártatlan életedet és vádol, vádol, vádol...”

Ebben, a húszas évek közepére oly jellemző, a megfélemlítésen, a besűgáson és megrontáson alapuló világban bizonyos mértékben módosul Kosztolányi emberszemlélete is. Határozottan megerősödik a szegények iránt érzett együttérzése, s ez néhány lírai szépségű tárca megírására ihlette. Természetesen ezekben is van anekdotaszerű anyag, fel-feltör belőlük a rá oly jellemző ironia (*Kabátom a kedves öregem*), objektív, tárgyilagos kívülállás (*A titok*), de most már sokkal intenzívebben, hitelesebben tagadja meg a nyomor reménytelenségét, hideg embertelenségét (*Külföldi bolt*). Mindezt szinte robbanásszerű erővel fejezi ki az *Édes Annában*. A témák, melyeket eddig megfigyelt, az alakok, akiket feljegyzett, s az egész korszak, ellentmondásaival és bűneivel nagy egységbe rendeződik e művében. Kortársai tudták, hogy a regény szándéka szerint korrajz is. Még Elek Artur is megírta ezt különben kitűnő kritikájában a *Nyugatban*. Pedig közöttük és Kosztolányi között elég feszült volt a viszony egy régebb írása miatt. „Itt úgy látszik — írja a többi között — ...egyéből is, többről is van szó, mint egy kis cselédlány tragédiájáról. Ez a személytelen Édes Anna és személytelen környezete: az Attila utcai egész kis ház és benne minden lakója, a sok ember, ki mind emberformájú, de azért valójában csak a maga típusának megszemélyesítője, s a történelmi adalékokkal megszínezett kor, melynek minden eseményecskeje olyan jó ismerősünk, mint akár az emberek, kiket az író benne mozgat — az egész korrajz is személytelen és időtlen. Szimbóluma valami ősinek és valami öröknek. Az egész életnek, melyben egymás iránt olyan közömbösen forognak az emberek; a társadalmi megoszlások fonákosságának, annak, amit szaknyelven osztálykülönbségnek, osztálygögnök, osztályneheztelésnek, osztálygyűlöletnek és osztálybosszúnak neveznek. És szimbóluma talán egy történelmi korszaknak is, melynek szereplői olyanok voltak, mint Kosztolányi e regényének mellékalakjai, ugyanazokat a jelszavakat lobogtatták, és alapjában épp olyan közömbösen mentek el minden ideál mellett, mint azok.” S hogy az író számára mennyire a Tanácsköztársaság utáni korszak leleplezése volt a fontos, arra jól következtethetünk a regény rövid bevezetéséből. Ebben a néhány sorban írta ki magából végérvényesen a Tanácsköztársaság görcsét, az objektív eltávolításnak igazi művészetével. Kun Bélát idéz, amint „elrepül”, zsebórákkal tömve tele „puffadozó zsebé”, kelyheket és egyéb kincseket pakoltatott, a gépre, s „karjáról vastag aranyláncok lógtak”. De mielőtt azt hihetnők, hogy a *Pardon* rovat rosszízű élelcinek megismétlésére készül Kosztolányi, egy ragyogó csattanóval az egész jelenetet, s vele azokat a rágalmakat is, melyekkel a Tanácsköztársaság vezetőit illették, a legendák világába utalja: „Egyik ilyen aranylánc, mikor az aeroplán magasba lendült s eltűnt az ég messzeségében, le is pottyant a Vörösmászár kellős közepére, és ott egy öreges úr, régi krisztinai polgár, adóhivatalnok a Várban, a Szentháromság téren, valami Patz nevezetű — Patz Károly József — meg is találta. Legalább a Krisztinában ezt beszélték.” A mesei elemek alkalmazása (éppen a Vörösmászár „kellős közepére” pottyant a lánc), a megtaláló pontos személyleírása, s kivált az utolsó mondat, mely egy jellegzetes latin prózai fordulatnak — „ea fama vagatur; azaz: azt állítják — tükörfordítása, de természetesen az adott környezetbe ágyazva, mint a már említett „eltávolítás” eszközei. Kosztolányi immár a moralista fölényével tekint

²⁰ HATTYÚ 303.

azokra a Krisztinabeli polgárookra, a Vizekre és a többiekre, akik ezt állították s hasonlókat is, s akik épp ennek köszönheték kétes karrierjüket. Írói tartására, szemléletmódjára nem kevésbé jellemző a *Rituale Romanumból* választott mottó, a *Circumdederunt*, mely itt nem Vizek, hanem sokkal inkább Édes Anna lelki üdvéért szólal meg s érte könyörgik a záró sorokat: „*Oremus, Anima eius, et animae omnium fidelium defunctorum per misericordiam Dei requiescant in pace.*” (Könyörögjünk. Az ő lelke és minden megholt hívő lelke Isten irgalmából nyugodjék békében.)

Milyen is hát Édes Anna, aki hosszú ideig nem jelenik meg szemünk láttára, de rokona, Ficsor, a házmester előadásából tudjuk, hogy nincs nála tökéletesebb — legalábbis a cseléd-műfajban. Milyen ez a lány, aki olyan nehezen szánta rá magát, hogy addigi helyét felcserélje Vize Kornél jólszituált otthonával? Megjelenésekor sem szólal meg, de nem is tud beszélni sem, miközben Vizyné és a házmester úgy szemlélik, úgy alkudoznak fölötte, mint a piaci disznó-vásárokon, mert „amikor ide belépett, a gyomra egyszerre fölmélyedett, olyan rosszullett fogta el, hogy azt hitte, azonnal összerogy. Valami kimondhatatlan bűdösséget érzett, mint a patikában, éles, hideg szagot, mely egyre jobban facsarta az orrát, kavarta belét. Vizyné a zongorájában kámfort tartott, hogy a molyok ne rágcsgálják a vattás hangkalapácsokat. Anna nem tudta, honnan származik ez az orvosságsszag, csak azt tudta, hogy nem bírja ki, csak azt tudta, hogy már az első pillanatban ki akart szaladni, és ha egészséges ösztönére hallgat, akkor köszönés és istenhozzád nélkül elrohan, menekül le a lépcsőkön, az utcákon, s fut, meg sem áll hazáig, a kajári tarlóföldekig.” Ösztöne máris tiltakozik új munkahelye ellen. Minden idegen, kísérteties itt. Amikor Vizynére tekint, „egy sápadt, nagyon magas, jéghideg nő meredt eléje, aki — nem tudta miért — egy ismeretlen madárhoz hasonlított, szétborzolt, fényes dísztollakkal.” S kettejük párbeszédében már nyilvánvalóvá válik, hogy itt személyiséget, egyéniséget teljesen fel kell adnia, le kell nyelnie az otrombaságok és sértések egész tárházát, melyeket Vizyné talán nem is mindig bántó szándékkal mond neki. Ilyen az egyénisége. És ilyen általában is a Vizynék, a feltörekvő polgárasszonyok egyénisége. Nem beszélni akar a lánnyal, nem nevelni szeretné, hanem „idomítja”.

Ebben a környezetben Édes Annában egyre keserűbb gondolatok érlelődnek. A lány eleinte „magának sem tudott számot adni, hogy mitől irtózott itt mindennap jobban és jobban”. Aztán már „nem gondolkozott többé semmiről. Csak éjszaka facsarodott el a szíve, mikor a tűzfalon megpillantotta a magányos lángocskát. Úgy érezte, hogy ezt a helyet igazán nem bírja megszokni soha.” Megalázzák, s ami talán még fájdalmasabb, állatként szemrevételezik és a háta mögött gúnyosan kinevetik. Jancsival való viszonya az egyetlen olyan pillanata életének, amikor rövid percekre előtte is feltárul a szépség és a boldogság ígérete. Képzete még élénkül, gondolatai csapongani kezdenek. S annál fájdalmasabb a csalódása: még mélyebbre zuhan a magány és a kiszolgáltatottság kútjába. „Amint múltak a napok, megfásult, elszibbadt benne valami. Szinte elfelejtett mindent, ami volt. De azért szenvedett. Mert ha nem is gondolt arra, ami volt, érezte, hogy az, ami volt, már nincsen, mint az állat, mint az állat, mely múlton és jövőn kívül az örök jelenben él, mint az a kutya, mely nem kap enni, s nem tudja, hogy mi bántja és mégis folyton odavánszorog az üres ételes táljához, körülszaglássza, s miután látja, hogy semmit sem lát, csüggedten a vacka felé kullog, vissza-visszafelé sandítva.” A beszűkülő tudat rajza volna ez? Vagy egyszerűen a csüggedt belenyugvás? Hogy innen már semerre sem menekülhet? Mert Édes Annának rá kell ébrednie, hogy nincs kiútja. Házassági szándékát Vizyné hisztériája keresztezi, s ő enged, s ettől kezdve azonosulni kezdett vele, jellegtelenné vált: „Anna az érdekességéből napról napra vesztett. Annyira belesimult a ház rendjébe, hogy észre se vették, nem is beszéltek róla sehol. Mint a legtöbb cseléd, ő is utánozni kezdte asszonyát. A haját már egészen úgy simította végig, mint Vizyné, s az ismerősök, mikor telefonoztak, gyakran nem tudták, hogy az ő hangját hallják-e vagy az asszonyát.”

Rendkívül érdekes, fontos motívum, ahogy a gyilkossága előtt megpattan benne valami. Asszonya hisztérikusan lamentálva küldi lefeküdni, majd reggel leszed mindent, most hagyja

őket aludni. Víz már hangosan hortyog. De Anna öt perc múlva visszatér: le akarja szedni az asztalt. Belebotlik egy székbe, „oly zaj dördült végig a földült szobákon, mintha pisztollyal lőttek volna”. Talán ez volt a jel. „Anna ide-odalépegetett, Visszaszaladt a konyhába, evett valamit a sötétben, gyorsan és móhon, ami véletlenül a keze ügyébe esett, egy rántott csirke combját, meg sok-sok süteményt.” Ez már nem az előbbi Édes Anna. Nem a rendszerető, a házas, aki mégiscsak rendet akarna tenni a lakásban. Felzaklatott lelkében iszonyú viharok dúlhatnak. „... az előszoba ajtajára borult, mintha ki akarna menni innen valahová”, ám „mégis mást gondolt, hangosan a fürdőszobába futott, onnan a sárga tapétaajtón a hálóba”. Most már hangosan fut. Nem törődik semmivel. De még mindig nem akar gyilkolni. Még mindig nem szándékszik véres bosszút állni. Voltaképp mindkét esetben belekényszerül az öldöklésbe. Rémülete és az az érzése, hogy őt támadták meg, emeltetik fel vele a végzetes konyhakést. Nem tudja pontosan megfogalmazni, miért tette: csak eszelős mozdulatokkal simítgatja végig a haját, azzal a mozdulattal, amit asszonyától lesett el. Gyilkos, de áldozat is egyben. S a legnagyobb tragédiája az, hogy csak egy ember, Moviszter doktor ismeri fel, hogy tette szükségszerű volt, mert ha öntudatlanul is, ha a maga számára nem is pontosan megfogalmazottan, de védekeznie kellett, mentenie embersége szuverenitását.²¹

Míg Édes Anna sorsa folyvást mélyebbre hullik, s az író által annyi együttérzéssel és szimpátiával ábrázolt, értékes alakja folyvást szürkül (mert eljellegteleníti környezete), Víz Kornél szinte kivirágzik. Kosztolányinak egyik legerősebben, legnagyobb ellenszennvel megrajzolt alakja ő. Mert a pusztuló vidéki középosztály sorsát a magáénak érezte, a Novák Antalokat megsiratta. De a keresztény középosztálynak a Vízhez hasonló haszonlesőit, akik a Tanácsköztársaság megdöntése után előmerészkedtek, s magukhoz ragadták a hatalmat, alaposan kiismerte és megvetette. A Víz Kornélok hajszolták be őt annak idején a *Pardon* botrányaiba, ők fölényeskedtek vele az *Új Nemzedéknél*. Most méltó, írói bosszút állt rajtuk.

Víz Kornél valóságos operettfigura. Diadal és rémület között hanyódva értesül a hírről, hogy megdöntötték a Tanácsköztársaságot. Hangja már parancsolóan recsen, de rémülten rezzen össze, amikor megdöndül a külső kapu. „... elhanyagolt, mint egy csavargó... Csak a sasorr meg az arcát keretező fekete pofaszakáll mutatta, hogy mégis valaki”. Nem mintha bántódása esett volna az elmúlt hónapokban. Minisztériumi állását is megtarthatta, csak egyszerűen tétlenségre volt kárhoztatva. „Féktelen politikai becsvágy lakozott benne, s ez táp híján zakatolt, mint az üres malom. E boldogtalan hónapokban csak tengett-lengett. Mogorva, bizalmatlan hivatalnokember volt, annak előtte soha semmibe se avatta feleségét. Most megérett a szava. A hosszú sétákon a budai hegyekben, vagy itt, míg várták a rettenetes látogatókat, neki tartott szabadelőadásokat politikai 'platformjairól' meg azokról a tacsokókról, akikkel megnyomorították a minisztériumot”. Különben jellegzetes hivatalnoktípus. Még talán a szociális érzés sem hiányzott belőle, hiszen módja szerint áldozott olykor-olykor egy árvaház vagy kórház javára. Közpénzeket nem sikasztott el, de „bolondja és balekja” volt a protekciónak. Engedélyeket szerzett, amelyekért ajándékokat kapott. „Ezek az ajándékok közel se értek fel a nekik tett szívességekkel, de jól estek, növelték az önérzetét, bizonyos fakó költészetet árasztottak életére.”

Különben nem értett a politikához, és céljait így foglalta össze: a korrupció megszüntetése, s a korrupción mindig azt értette, amit mások képviselnek. „Meghagyta így, burkolt, szenvedelmes általánosságban, s nem tisztázta maga előtt sem, hogy a politika mindenkor csak az éhes emberek tülekedése, mely szükségszerűen magán viseli az élet gyaroltságát, s minden rendszer csak azért tör hatalomra, hogy párthíveit állásokba ültesse, ellenfeleit gyöngítse és eltíporja.” (Itt megint egyik legkedvesebb gondolatát fogalmazza meg az író. Ne feledjük azonban, ezekben az években így beszélni a politikáról — ehhez bátorság kellett.) Persze meg is nyergeli a politikát, s ennek köszönheti, hogy végül is államtitkár lesz. „Mindent elért, amit

²¹ ELEK Artur: Édes Anna Nyug. 1927. jan. 16.

életében elérhetett” — erre gondol szalonkabátjában állva házuk legfelső lépcsőfokán, az érkező vendégeket üdvözlöve. Valóban életének csúcspontja e tragikus nap, melynek végén őt is leszúrja a lány, a végzet kérihelhetetlenségével teljesítve be sorsát: „Ő sem értette, hogy miért tette, de ő elkövette, amit tett és minthogy elkövette, ott belül, mélyen, nagyon mélyen bizonyára lehetett valami, amiért föltétlenül, szükségszerűen meg kellett tennie. És aki belülről lát valamit, az másképp látja, mint aki csak kívülről látja.” (E szavakkal egyébként nemcsak Vízny fölött tartja meg sirbeszédét az író, hanem Édes Annát is feloldozza vétke alól.)

Édes Anna tragédiájának egyik okozója Jancsi, Víznyé unokaöccse, a kor szélhámosainak, ingyenélőinek jellegzetes típusa. „Erős volt, izmos, de a mellkasa szűk. Kis keze száraz. Bőre soha, a legnagyobb hőségben sem izzadt. Rövidre nyírt, érdes bronzhaj tapadt szabályos, de meglepően kicsiny koponyájához, melyen peremtelen fülei lebegtek oly lazán, mintha papírból vágták volna ki és csak odapréselettek volna. Vékony ajaka szívósnaak, kegyetlennek mutatta. Arca pedig, mintha fából lett volna, élettelen volt és szabálytalan, csupa szeszélyes sík, egymásra borítva, csupa furcsa ötszög, mint egy kubista faszobor.” De nemcsak megjelenését külsejét festi ellenszenvesre az író, hanem egész életvitelét is, érzelmi világának pedig talán az a legnagyobb bírálata, hogy teljesen hidegen hagyja őt az a szeretet, amit a lányban föl idézett. Érdektelennek találja már Édes Annát, nyúgnak, akitől szabadulnia kell. Ellép hát mellőle a világfiak hideg fölönyével és aljas önzésével.

A sok kisszerű, de nagyra törekvő, a szeretetet és igazságot hirdető de azokkal visszaélő alakokkal szemben Moviszter doktor, a reménytelenül cukorbeteg öregember fogalmazza meg többhelyütt is a humanizmusnak azt az elméletét, melyet a regény idején Kosztolányi is a magáénak vallott. És ennek itt már radikális színei is vannak. „...figyelje meg, tanácsnok úr — mondja beszélgetés közben az orvos a regénynek talán a legsúlyosabban korszerű, leplező szavait —, hogy minden szélhámós az emberiséget szereti. Aki önző, aki a testvérenek se ad egy falat kenyeret, aki alattomos, annak az emberiség az ideálja. Embereket akasztanak és gyilkolnak, de szeretik az emberiséget. Bepiszkolják családi szentélyeiket, kirúgják feleségeiket, nem törődnek apjukkal, anyjukkal, gyermekeikkel, de szeretik az emberiséget. Nincs is ennél kényelmesebb valami. Végre semmire se kötelez. Soha senki se jön elé, ha én az emberiség vagyok. Az emberiség nem kér enni, ruhát se kér, hanem tisztes távolban marad, a háttérben, dicsfényvel fennkölt homlokán. Csak Péter és Pál van. Emberek vannak. Nincs emberiség.”

Moviszter etikai szinten is beteljesíti Kosztolányinak az epikai műveiben revelálódó világképét. Ő fejezi ki legeggyértelműbben azt a gondolatot, hogy nem az emberiséget kell megváltanunk, hanem az egyes embert. S ha az megválthatatlan is, mint ahogy Novák Antal és Édes Anna sorsa példázza, akkor is kiáltani kell érte az igazságot. „Nem kissé hangosabban, hanem nagyon hangosan. Kiálts, — dohogott... (Moviszterben) a lélek —, kiálts úgy, mint a te igazi rokonaid, az őskeresztények hősi papjai, akik föllázadtak a pogányság ellen és a temetőben, a koporsók mellől kiáltottak az égbe, pörölve a legnagyobb Úrral is, az igazságos, de nagyon szigorú Istennel, irgalmat követelve a gyarló embereknek. Hiszen te mindennap elmondod magadban a halotti imát. Emlékszel, mi van benne? *Ne tradas bestiis animas confidentes tibi*. Ne dobd oda a vadállatoknak a te benned bizakodó lelkeket. *Et animas pauperum tuorum ne obliviscaris in finem*. És a te szegényeidnek lelkét ne feledd el végképp. Próbálj te is így kiabálni az arénán, az oroszlanokat is túlharsogva, bátor kathekumen.”

Itt már Kosztolányi azonosul Moviszterrel, az elvei miatt kinevetett, az Édes Annával való közösségvállalás miatt megvetett orvossal. Ő áll ott az arénában, szemben az oroszlanokkal, kiszolgáltatva, csak a kiáltás erejében bizakodva. És kiált is, hiszen a regény nem más, mint harsány tiltakozó kiáltás: az egyik legbátrabb, amit a *Nyugat* írói hallattak a húszas évek közepén. S azok a leleplező kis részletek, melyekben élénk tárja e korszak közéletének visszásságait, még hangosabbá teszik ellenkezését. Milyen hitelesen leplezi le néhány sorban a miniszteriumok urambátyámos légkörét, ahol egész nap ezt hallani: „...Szervusz, kegyelmes uram, szervusz, méltóságos uram, a legalázatosabb szolgád vagyok”? Vagy nem a korszak és kivált

a középosztály mentalitására jellemző-e, ahogy Tatár kifejti, hogy a cselédek egészen mások, mint a „rendes” emberek, s csak illúzió, hogy valaha is egyenlőek lehetnek gazdáikkal, hiszen természetes állapotuk, lételemük, hogy mást szolgáljanak? Csontig metsz a kegyetlen írói kés, vesébe lát a kérlelhetetlenül figyelő tekintet, s nem titkolja, kikhez fűzi rokonszenve. Bálint György, aki „a század egyik legszebb magyar regényé”-nek nevezi az *Édes Annát*, nem véletlenül írja: „Nem akarok most ennek a könyvnek példátlanul szuggesztív művészi erejéről beszélni. E pillanatban csak emberi ereje, emberi szuggesztivitása tartozik rám. Ez pedig olyan hatalmas, hogy Kosztolányit örökre a magyar munkásokhoz és szegényparasztokhoz fűzi.”²² S ezt az érzésünket csak erősíti az a kép, melyet oly hitelesen rajzol meg a kapitalizmus elidegenedéséről azokon a lapokon, ahol Jancsit nyomon követhetjük a bankba. Ez is jellegzetesen európai, sőt világirodalmi téma, hiszen se szeri se száma azoknak a műveknek, melyek a pénz uralmát, a bankokat és a tőzsdéket ábrázolják. Hol ironikusan, hol a végsőkéig lemeztelenítve (a sok ilyen jellegű példa közül hadd idézzük Illés Endre drámáit, melyek ösztönzőjéül bizvást hihetjük Kosztolányit), hol mint a tragédia szülöt. Kosztolányi regényében mindez persze háttér. De a háttérnek ez a sokoldalú, finom rajza még inkább elmélyíti az író leleplező törekvéseit, még akkor is, ha ábrázolásában néhol eluralkodik a szkeptikus elem, s Édes Anna jellemének is maradnak olyan sötét, idegen foltjai, melyek ugyancsak jellemezték a kor magyar regényeinek népi figuráit (Móricz: *Barbárok*).

Hogy nemzedéktársai is a jóvátétel regényének érezték az *Édes Annát*, annak bizonyosságul érdemes idéznünk az akkor Berlinben élő Révész Béla Hatvany Lajosnak címzett levelének részletét: „Nem tudom, olvastad-e Kosztolányi Dezső Édes Anna-regényét? Olvasd el. Én megbocsátottam minden gaszágát ezért a művéért. Bíró Lajos figyelmeztetett rá. Írd meg, hogy tetszett.”²³ S hogy Kosztolányi lelkében, a világról kialakított képében, mely olyan klasszikus és kiegyensúlyozott volt sok vonatkozásában (hiszen az *Aranysárkány* is alapjában véve a klasszikus szépségideált emeli tőkélyre) szintén valami elmozdulás mutatkozik s igyekszik a kifejezés formájában is közelethez, populárisabb lenni, azt híven bizonyítja az is, hogy családtagjainak ellenkezése és a versismerősök meglepett csodálkozása közben egy időre szakít a kötött formákkal, mintha a szabadvers hozzásegítené a mondandó olyan áradásához, olyan közérdekűségéhez, mely regényeit jellemzi.²⁴

László Rónay

LES GRANDS ROMANS DE KOSZTOLÁNYI

Dezső Kosztolányi est l'une des figures les plus poignantes de notre littérature. Dans cette étude qui fait partie d'une monographie plus grande s'occupant de la conception du monde de Kosztolányi, l'auteur cherche à découvrir l'époque où il y écrit ses grands romans, *l'Alouette*, *le Cerf-volant d'or* et *l'Anna Édes*. Aux années vingt, beaucoup de romans ont paru en Hongrie qui avaient un point de départ psychologique, mais ils ont été pour le plupart complètement oubliés. Comment peut-on expliquer que les romans de Kosztolányi que les contemporains ont interprétés comme le développement de telle ou telle thèse de Freud, vivent aujourd'hui et deviennent de plus en plus populaires? D'après la réponse de l'auteur, le motif et les effets psychologiques qu'il a reçus par l'entremise de Sándor Ferenczy, un des repré-

²² BÁLINT György: Kosztolányi és a nép. Gondolat 1936. 497—500.

²³ Révész Béla — Hatvany Lajosnak (Berlin 928 decz. 26.).

²⁴ E dolgozat már készen volt, amikor az It 1975. évi 3. számában megjelent BELOHORSZKY Pál érdekes, szellemes tanulmánya a regényíró Kosztolányiról. Meglátásait sajnos már nem hasznosíthattam.

sentants les plus grands de l'école de Freud, ne sont en effet plus que des motifs et des affets. Avec ses romans, il voulait plus que d'illustrer et d'expliquer un processus psychologique. En réalité, c'était sa crise de conception du monde qu'il cherchait à exprimer dans ces romans, et après *l'Alouette* et le *Cerf-volant d'or* qui représentent la désagrégation de la classe moyenne de culture latine, c'est ainsi qu'il est arrivé à la rupture complète d'*Anna Édes*. Il n'est pas un hasard que ce dernier roman a été apprécié beaucoup par un représentant éminent de la critique d'entre les deux guerres mondiales, par György Bálint et considéré comme l'apogée de l'évolution de la conception du monde de Kosztolányi.

Rákóczi fejedelem képe a kuruc szabadságharc egykorú költészetében

II. Rákóczi Ferenc írja Vallomásaiban, hogy 1697. július 1-én hajnalban, mikor éppen már vadászatra volt indulóban, Szerencsen két sebbel-lobbal érkező paraszt kért hozzá bebocsátást. Meglepődött a szokatlan látogatókon, de még inkább megdöbbenett híradásuk, hogy a német katonaságtól őrzött pataki és tokaji váraiba ugyanazon éjszaka két órakor falhoz támasztott lajtorjakon törökök, tatárok, Thököly hívei hatoltak be, az őrseget felkoncolták; nagy tömegben ellepték a környéket, és őt akarják a maguk részére megnyerni.¹ A törökök és tatárok jelenléte nem, de a várfoglalások igazak voltak. A felzendült szegénylegények szándéka, hogy őt nyerjék meg vezérüknek, annyira megrémítette Rákóczit, hogy miután a két parasztot becsukatta, nyomban Kassára futott Nigrelli grófhöz, Felső-Magyarország német parancsnokához, majd hogy az udvar gyanúsítását elkerülje, továbbsietett Bécsbe.

Emiatt azonban a Rákóczi név fénye nem homályosodott meg a köznép, a szegénylegények szemében. A hegyaljai felkelés vérbe fojtása, a megtorlások nem feledtették el I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona fiának, Thököly Imre mostohagyermekének, a társadalmi és vagyoni helyzeténél fogva nagy tekintélyű Sáros megyei főispánnak a nevét. Az „elnyomott szegények” „magok között gondolkoztanak”, „szabadulásuk módjáról”, s mikor hírül vették, hogy Rákóczi valahol Lengyelországban bujdosik, 1703 tavaszán követeket küldtek hozzá. Ezek „Brezova nevű kastélyban reá akadván, az egész föld népe nevével köszöntik és kéri”, hogy támadjon fel mellettük, „készek egy lábíg meghalni és mellette felkelni”.² Előadták a nép végső inségét és kétségbeesését, mely bizonyára fegyvert fogat vele, ha csak bárminemű segítséget akarnék igényelni nekik, mondák.”³

A bécsújhelyi fogságból való szerencsés szökéssel, a majdnem másfél éves lengyelországi bujdosással, a franciákkal és lengyelekkel való tárgyalásokkal, a háta mögött Rákóczi most már nem utasította el a kérést. Bercsényi Miklóssal tanácsot tartván, elhatározták, hogy egy biztos emberüket küldik Magyarországra, hogy az megtudja, igazat beszéltek-e a követek, és milyen valóban a Tiszán túli nép szelleme. Mikor a visszatért követ jelentette, „a szeretet és öröm milyen kitöréseivel fogadtattott”, hogy a nép egy része „nem bírván nyomorát és megúnván a segély késeedelmezését, már a hegyekbe vonult, hol parancsaimra várakozik”,⁴ Rákóczi a nála levő követeknek megígérte, hogy segítők haddal jön az országba, a katonának álló jobbágyokat felszabadítja a földesúri terhektől, a felkelőket a maga hadi népének ismeri el, az ügyek intézését pedig beérkezéséig Esze Tamásra és Pap Mihályra bízta.⁵ 1703. május 6-i kelettel kiadja első kiáltványát, melyet Esze Tamással be is küld Szatmár megyének. Néhány nap múlva pedig a kiáltvány újabb példányait és zászlókat küld az országba.

A breznai kiáltványban Rákóczi felkelésre szólít „minden igaz magyar haza szerető és édes országunk régi dicsőséges szabadságát óhajító egyházi és világi, nemes és nemtelen, fegyverszelő és otthon lakós igaz magyart... az Isten és igazság ellen hatalmaskodó és minden rendet képtelenül sanyargató porcióztató és képtelenül adózató, ... nemesi szabadságunkat hatalmasan foglaló és fogyató becsületünköt tapodó, sönkat kenyerünket elvevő, életünkön uralkodó és kegyetlenkedő birodalom ellen. ... magunk is minden késedelem nélkül meggyünk elég segítő haddal, és édes hazánkért, nemzetünkért s régi szabadságunkért az hatalmas Istennek segítségével, az ő hatalmas hadakozó karjainak erejével tökéletes szívvel szenteltük vérünköt kiontani, egyedül hazánk s nemzetünk szabadságáért minden privátumra

¹ II. Rákóczi Ferenc fejedelem önéletírása. Ford. és kiad. DOMJÁN Elek. Miskolc 1903. 57–8.

² PÁSZTOR Lajos: Károlyi Sándor gróf Önéletírásának ismeretlen részlete. MKSz 1945.

³ II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékirata. Kiad. THALY Kálmán. Pest 1872. 24.

⁴ Uo. 25.

⁵ ESZE Tamás: II. Rákóczi Ferenc breznai kiáltványa. Száz 195. 303. et passim.

való vágyakozás nélkül készen legyünk, s hisszük is az özvegyek s árvák, megkeseredtek s megnyomorodtaknak kiáltását meghallgató irgalmas Istenben s Isten után nemzetünk régi dicsőséges s ma is véle született hadakozó bátorságában és hazájához való gerjedésében és ahhoz vélünk megegyezett hadakozó királyoknak s fejedelmeknek seregében, hogy ... régi szabadságát elérjék és helyre állatjuk. ... azt mind az által előre is parancsoljuk nagy tilalommal, hogy Isten áldása rajtunk maradhasson, ... senkise külön csoporttal, se sereggel ... ne prédáljon, és szegénységet ne prédálja, ne zaklassa.”⁶

A jól átgondolt, pátozzsal telített, méltósággal hömpölygő mondatok tehát egyformán fegyverbe hívtak nemest és jobbágyot a mindenkit egyaránt megnyomorító idegen nemzet ellen. Tartalmazta így a kiáltvány a függetlenség kivívásához szükséges nemzeti egység kialakításának, de egyben a társadalmi osztályellentétek kirobbanásának a lehetőségét is. Az ország függetlenségén túlmenőleg ugyanis a nemesség a kiváltságaiért, a parasztság a jobbágyterhektől való szabadulásért akart harcolni.⁷ A jobbágyokat nem kellett rábeszélni, hogy felkeljenek. „Édes uruk” szabadságot ígérő szavaiban vágyaiknak beteljesülését látták, nem kis mértékben Rákóczi pátensének a terjesztőktől „szabadon átköltött” magyarázatai nyomán.⁸ Áradásszerűen tödultak a zászlók alá, határt nem ismerő lelkesedéssel, vállalkozó kedvvel. „Isten rendelt már oly előljárat, a micsodást régtől fogva vártunk...” Rákóczit „Isten ültette fel a szegénység szabadítására” — mondogatták.⁹

A parasztság tömeges csatlakozása megadta a lökést a szabadságharc megindításához, és egy rövid ideig tartó megtorpanás után, a parasztfelkelés hadi sikerei biztosították a mozgalom kiszélesedését.¹⁰ Csalódást okozott azonban Rákóczinak, hogy csekély kivételtől eltekintve, nem sikerült vállalkozásához megnyernie a nemeseket. Többségük a megerősített helyekre, várakba húzódott a császári katonaság védelme alá, sőt egy részük támadásra határozta el magát. A mozgalom kimenetelének bizonytalanságán kívül oka volt ennek az a körülmény is, hogy a jobbágyok a falvakon a nemesség javait kutatták, jószágait elhajtották. Pedig Rákóczinak mindenképpen meg kellett nyernie a nemességet. Segítségül vették ehhez a hírvérést,¹¹ az újabb, most már csak a nemességhez szóló (naményi pátens, júl. 18.), a prédálók ellen kiadott (gyulai pátens, júl. 18.), kiáltványokat. A szabolcsi nemesség egy része hamarosan Rákóczihoz is állt, július 24-én pedig csatlakozott hozzá az első főnemes, Melith Pál.¹² Jelentős siker volt ez, éppúgy, mint Debrecen (júl. 28.) és Kálló meghódolása (júl. 29.).

„Szép hazámban lévő vég Kálló várában” ezekben a napokban keletkezett a kuruc költészetnek a Rákóczi-szabadságharcból származó első magyar nyelvű terméke, a *Rákóczi Ferenc buzgó éneke* címmel ismert, Rákóczi Ferencnek tulajdonított költemény.¹³ Jó példája annak az agitációnak, mely Rákóczi személyét és szabadságharcát népszerűsítette. Egyaránt jellemző a szerzőül feltételezett Rákóczira, személyének a kuruc versek hosszú sorában ettől kezdve nyomom követhető kultuszára. Az ének verses imádság formájában megszólaló publicisztikai alkotásnak is tekinthető, mely egyben a barokk költészet műfaji keveredését is jól szemlélteti. Keretbe foglalt imádság, melyet meg-megszakít az intés, buzdítás, önvallomás, hogy mindezzel hitet tegyen Rákóczi Istentől való küldetéséről. Mindjárt a szabadságharc elejéről olyan képet kapunk a fejedelemről, mely mélyen belevésődött a köztudatba, és általánossá vált az ennek formálásában szintén szerepet játszó költői ábrázolásokban.

Melyek ennek a Rákóczi-képnek a költészetben, a közgondolkodásban tükröződő jegyei, vonásai?

Előre kell bocsátanunk, hogy a XVIII. század elejének embere a vallás gondolatvilágában él, a kor társadalma még át van itatva istenhittel, vallásos eszmékkel. Otthonos a biblia világában, annak képeiben gondolkodik. Nem meglepő tehát, hogy a Rákóczi-kultuszban

⁶ Uo. 314–5.

⁷ KÖPECZI Béla: A Rákóczi hagyomány értelmezése. A Rákóczi-kori kutatások újabb eredményei. Pécs 1974. 11–12.

⁸ ESZE Tamás: II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata. Bp. 1951. 22.

⁹ Uo. 9.

¹⁰ Erről szól Esze Tamásnak a 8. sz. jegyzetben idézett könyve.

¹¹ Már a breznai kiáltvány is beszél arról, hogy Rákóczi elég „segítő haddal jön.” A hírvérés királyokkal, fejedelmekkel való szövetekezésről, nagyszabású idegen katonaságról, 40 ezer svédől, lengyelről szólt. Bercesényi Miklós 1703. júl. 8-án kelt levelében azt írja Kendé Mihálynak: „üres kizzel és nagy fundamentum nélkül felbolondítani az országot nem kívánjuk. ... Pénzünk, hadunk, királyokkal kötésink, minden készületünk megvannak.” (Vö. Esze Tamás 8. sz. jegyzetben id. munkájában 11, 13. lappal.) A hírvérés behatol a költészetbe is, pl. Dálnoki Veres Gerzson így ír krónikájában: „Újabb híred is érkezik // Mert Rákóczi beérkezik // Jön sokszámú lovas haddal // Gyaloggal annyi számúval // Lengyellel, svéccl.” (Ad. II. 332–71. a 66. strófa.)

¹² ESZE ibid. 26.

¹³ Az éneket már első kiadója, Badics Ferenc II. Rákóczi Ferencnek tulajdonította, mivel gondolatai és kifejezései rokonságot mutatnak Rákóczi imádságaival, Emlékirata első fejezetével. (ItK 1927. 87–90.) A Rákóczitól való származtatást újabb érvekkel erősítette meg ESZE Tamás: Újváry Tamás versei. ItK 1965. 355.

olyan jelentős részt kap az Istentől kiválasztott, tőle különös gonddal védelmezett vezér, aki az ő segítségében bízva és ezért könyörögve folytatja a harcot.¹⁴

Nyilván tudom, Uram, hogy engem választál,
Édes nemzetemnek, mint Mojzest állátál,
Súlyos fogságomból engem szabadítál,
Mint Mojzest és Áront engem oltalmaztál.

Nem volt életemnek semmi bizodalma,
Hogy még valamikor lennék szabadulva
Édes országomra, hogy szemem láthatja,
Sok szép várainnak hogy lennék lakója. (I. Rákóczi Ferenc buzgó éneke)¹⁵

De az Istennek volt reá nagy gondja,
Mint Józsefet az tömlőcben nem hagyta,
Csodálatosképpen szabadította;

megcsúfolván irigyeit:

Az sok szegény kérését meghallgatta,
Hazájában ismétlen visszahozta. (Emlékezem szegény Magyarországról...);

Tulajdon szemével megtekinté Isten,
Siralmas panaszként vevé eleiben,
Könyörgésünk látván, néze ránk kegyesen,
Elbocsáta Isten, minket szerencsésen. (Cantio de Francisco Rákóczi)

A kuruc vitézek halotti búcsúzójukban szintén úgy köszönnek el tőle, mint „Istentől adatott nagy fejedelmüktől.”¹⁶ „Az Úristen csodálatosképpen német kézről kihozta” énekli Újváry Tamás az 1705. január 1-én kapituláló Szatmár váráról szóló versében.¹⁷

Ez a szemlélet olvasható az idegen nyelvű költészetben is. Egy latin vers szerzője, aki Rákóczit Cyrushoz hasonlítja, mondja:

Mortem intendeat caesaris aula tibi,
Attamen, ut Cyro, mire pius adfuit Aether,
Sic te de mortis faucibus eripuit.¹⁸

Egy ez ideig kiadatlan szlovák énekben olvashatjuk:

Pan Boh všemohucy, nemohol trpeti
Ten narod nemecky v našej milej vlasti,
Ale račil zbudit' pana Rakoczyho,
Aby zase vihnál Nemca ukrutheno.¹⁹

Rákóczi elhivatott vezérségéről nemcsak a szabadságharc kezdetén szól így a költészet. Tolnay Ferenc 1706-ban, visszatekintve Zólyom elfoglalására, szintén Isten jóságának tudja be, hogy a halál torkából megmenekült, hazájába visszatért:

Tömlőcnek s őrzőnek szemét homály tölté,
Mint Asszíriusnak Dotánt hogy keresné...
Bújdósó más fővel majd juttatád szemben,
Azután téritéd vissza ő földében.²⁰

¹⁴ Rákóczi Istenen, Krisztuson kívül segítségül hívja Máriát mint Magyarországnak patrónáját, Szent Istvánt is. A kuruc szellemű Mária-tiszteletéről több költői emlékünknél is van. Vö. Esze Tamásnak az előző jegyzetben említett dolgozatával a 353–9. lapokon.

¹⁵ Az idézett énekek kiadására csak akkor hivatkozunk, ha azok nincsenek benne az ESZE Tamás – KISS József – KLANICZAY Tibor: Magyar költészet Bocskaytól Rákóczig. Bp. 1953. kiadványban.

¹⁶ Lásd Nagy György, Pataki Péter kiadatlan búcsúztatóját a *Lepsényi István: Poesis Ludens* kéziratos gyűjteményben (73b–75b, 77a levelek): „Kegyelmes urunknak, Rákóczi Ferencnek // Istentől mutatott nagy fejedelmnek // Oroszlány verméből kijött Dánielnek // Legyen erőssége, jobb karja Istennek.”

¹⁷ Kritikai kiadását és Újváryról szóló tanulmányt l. ESZE Tamás: Újváry Tamás versei. ItK 1965. 217–35, 348–63.

¹⁸ A császári udvar halálodra törekedett, de amint Cyrus mellett csodálatosan ott termelt a kegyes istenség, úgy téged is kiragadott a halál torkából. — 1704-ből való vers az OL Radvánszky-lt.-ban. IV. oszt. XV. cs. Kiadatlan.

¹⁹ A mindenható Isten nem szenvedhette kedves hazánkban a német nemzetet; felkeltette Rákóczi urat, hogy a kegyetlen németet kikergesse. — *Pisen o vyteztvuy uherskem*. Kiadatlan. OSzK Kt. Quart. hung. 175.

²⁰ THALY Kálmán: Irodalom- és műveltség-történeti tanulmányok s Rákóczi-korból. Bp. 1885. 381.

Az 1706 végén, Forgách Simon letartóztatása után keletkezett, az urakat kemény hangon bíráló vers szerzője Rákóczi így emlékezik:

Az Őristen most újonnan hogy állította,
E kegyelmes fejedelmet úgy megtartotta,
Ama sasnak körmeitől megoltalmazta,
Dolgait, hogy ennyire vihette, csuda.²¹

De Kecskemétnek 1707. április 3-án történt rács feldúlásáról énekelve Székudvari János hasonlóan idézi fel a múltat:

Nem régen egy dicső fejedelmi személyt,
Fogságos inségben hogy ne látna veszélyt,
Ne érne célt, rút halálos fortélyt,
Hozott Isten, adván menedékhelyt.

Az Őrnak nevében ki is ám felkele,
Jó hazai vérrel buzgó szívvel tele,
Reménytelen, fegyvert is emele,
Kihez méne úr, pórrend, sokféle.²²

A nemzet élére Istentől állított, Istentől védelmeszt vezérnek hivatása nem közönséges, hanem prófétához illő, mózesi feladat. Neki kell elfordítania a hazáról a sok nyomorúságot, megadni a nemzetnek a szabadságot, az idegenektől, a nyomorúságtól megszabadítani az országot. (*Rákóczi Ferenc buzgó éneke*). Azért kötötte fel kardját, mert látta a nemzet sok siralmát, hogy ellenségei meg akarják emészteni, el akarják törölni a földről; rajtuk kell erőt venni (*Cantio de Francisco Rákóczi*). Az özvegyek, árvák nyomorult baját vette fel, hogy a sok inség után nyugalomuk legyen, összetörvén a rajtuk uralkodó nehéz vasigát (Gubás György: *Győzhetetlen király*...).²³

Hogy hivatásának megfelelően az Isten rendelkezéséből választott fejedelem, aki az Őr dicsőségére és a magyar nemzetet megnyomorító idegenek kiűzésére, a magyar nemzet eltiport szabadságának helyreállítására fogott fegyvert, mint ahogyan Mózes tette, ismételtelen könyörög népéért, harcának sikeréért.

Jól tudod, Uram, szándékát szívemnek,
Ez buzgó énekem nyújtom fölségednek...

Fordíts el áltolam hazámnak ostorát,
Sok időktől fogvást sok nyomorúságát,
Fordítsd már örömmre nagy szomorúságát,
Választott népednek add meg szabadságát. (*Rákóczi Ferenc buzgó éneke*)

Az én szándékomat, hiszem, hogy jól tudod,
És kívánságomat énnékem megadod.

Kisdod seregünket vezérd szent lölköddel,
Kicsin táborinkat, kérünk, ne veszejtsd el.

De sőt inkább, Uram, őket erősítsd,
Ő ellenségeket tölök megrettentsd. (*Cantio de Francisco Rákóczi*)

Ahogy Rákóczi a breznai kiáltványban kifejezte, „egyedül hazánk és nemzetünk szabadságáért minden privátumra való vágyakozás nélkül” állt a szabadságharc élére. Imádságaiban sem magáért könyörög:

²¹E hazának ő anyjának veszélyt fia tett... kezdetű csonka ének. Kiad. KLANICZAY Tibor: Beszámoló román Népköztársaságban végzett kutatásairól. MTA I. OK V/1–4. 383–4.

²²Az 1707-ben nyomtatásban megjelent éneket (RMK I, 1737.) kiad. Hórnay János: Kecskemét város története. Kecskemét 1866. IV. 397–414. — Általában Rákóczi szerepel a versekben a magyar nemzet számára Istentől választott vezéréül. Néha azonban ilyenként említik mellette Bercsényi Miklóst is. Így pl. a *Magyar nemzetnek az Őristenhez való könyörgésében* olvashatjuk: „Kik ellen mivelhogy támasztál vezérel // Bátorszévé két nagy urat nemzetünkbul // Kiválasztván őket sok százezerekbül, // S rendelvén népednek erős kööslopul.”

²³Buzgó könyörgésekkel Es alazatos vallás titellel teljes Szomorú versek, Mellyek ez Magyar hazának súlyos és elviselhetetlen igája alól való felszabadulásáért, a annak vigben vitelre Istentől elő állított Kegyelmes és Méltóságos Fejedelmünkért, és utánna való fő fő rendekért s Vitézlőkért egy igyü formában szereztettek... [Lőcse] 1704. Két éneket tartalmaz, az első a végén, a második az elején csonka. Kiadatlan.

Özvegyek, árváknak halld meg kiáltását,
Véneknek s ifjaknak sűrű könyvhullását. (*Rákóczi Ferenc buzgó éneke*)

Hogy Rákóczi nem a privátumért küzdött, a kor költészetének tanúskodása szerint el volt terjedve a köztudatban. Ahogyan a versek mutatják, Isten a sok szegény kérésének meghallgatásaként hozta vissza az országba, s mikor nem maga a fejedelem imádkozik, hanem mások könyörögnek érte, akkor is a közjóért, a népért folyó harc tudata nyer kifejezést:

Boldogítsad az ő jó szándikát,
Ez elalélt népnek folytathassa dolgát,
Özvegynek, árvának, nyomorultnak baját,
Ez szegény hazának foghassa fel pártját. (Gubás György: *Győzhetetlen király...*)

Erőt s bátorságot adj, Uram, őnékik,
Hogy fölállalt munkát vihessék úgy végig;
Amint elkezdték, szerencsésen ériék
Közjóra célzó munkájoknak végét. (*Magyar nemzetnek az Uristenhez való könyörgése*)

Gubás György másik énekében sajátos módon azért imádkozik, hogy az Isten hallgassa meg a fejedelem kérését:

Az ő imádságát, Uram, hallgasd meg,
Esedezésire, kérünk, felelj meg... (*...Pörzsöl bennünket haragjának lángja kezdetű csonka éneke*).

Rákóczinak a haláltól való megmenekedése, a hazába való visszatérése eszerint már magában az imádság, a szegény nép könyörgésének meghallgatását bizonyítja, ha viszont Rákóczi kérését teljesíti az Isten, teljesedik a nép vágya.

Az imádság célja és tárgya, akár maga Rákóczi foháskodik, akár mások esdenek érte, nem a fejedelem személye, hanem a felvállalt ügy. Természetes, hogy áldást kérnek Rákóczira:

Tüled emeltetett fejedelmünket
Áldd meg, ó nagy Isten, mint te híveidet,
Adjad őnéki az te szent lelkedet,
Ki minden jóban erősítse őtet.
Ezekiás, Asa, Jozafát lelkít
Add néki, Uristen, Sámson erejit,
Bölcs Salamonnak minden bölcsességit,
Dávid királynak az ő kegyességit.
Mint Mózes, Józue járjon előtted,
Az ő ékessége legyen törvényed,
Ő árnyikában hogy te szegény nipped,
Vegyen pihenést elfáradt sereged. (Gubás György: *...Pörzsöl bennünket...*)

A segítségkérés végső célja a nemzet, a nép, ahogyan a Rákóczi szájába adott ének is kifejezi:

Az magyar nemzetnek sok siralmát látom,
Segilj meg, Urjézus, kiért foháskodom. (*Cantio de Francisco Rákóczi*)

A segítség a nemzeten elhatalmasodott idegenek minden szabadságunkból kiforgató bánásmódja, javaink prédálása, az országot sarcoltató executiók, birhatatlan adók, a porciónak országunkból való kivetése és még számos más baj orvoslásáért szükséges. Annaira kifogytunk javainkból, „Hogy csak koldulásra teljességgel juttunk”; „majdan sós kenyeret ti ennyi nem tudtok”, „Testeteken nincsen semmi ruházattok”. A nincstelenség, az idegen katonaság dúlása, az adók miatt legtöbbet a szegény nép szenvedett. A kuruc versekben felhozott sérelmek között azonban nagy számmal szerepelnek a nemesi nemzetet sújtók: „Oda van és megholt szép privilégiumod”, „Nemesi rendeket mind semmivé tettél”, „Sok szép gróf urak te megemészettél”, a nemzet „vitéz módra termett nagy híres voltát”, hatalmát eltapodták. A sérelmek felsorolása egyes versekben célszerűen összpontosult a nemesi rendre, hogy rávegye a nemességet a Rákóczi mellé állásra:

Ha ti javatokra Istentől küldettünk,
Fejetek meghajtván, várjatok jót tőlünk.

Megsegít bennünket, csak hogy egyet értsünk,
Rebellesek többül mi vissza ne légyünk. (*Cantio de Francisco Rákóczi*)

Magyar nemzet, kérlek téged az Istenért,
Hogy magyar magyarnak nem szomjúzza véré,
És senki ellenem ne fogja fegyverét... (*Rákóczi Ferenc buzgó éneke*)

Nem köll magyarnak magyarra támodni,
De egy szívvel-lélekkel összefogni...

Adjon Isten mindnyájunknak egy szívet,
Az uraknak is olyan egyességet,
Vethessünk ki rólunk az nagy inséget. (*Emlékezem szegény Magyarországrul...*)

A Rákóczival megegyezett, mellette levő igaz főrendeket emlegetik Gubás György énekei is. Látható, hogy a kuruc költészetben a jobbágy-ság, a szegény özvegyek és árvák nyomorúságán segíteni akaró, a nemesi privilégiumokat visszaállítani szándékozó Rákóczi éles vonalakkal bontakozik ki a róla alkotott sokszínű képből. Kétségtelen, hogy a sérelmek felsorolása a versekben éppen úgy az agitáció eszköze volt, mint a kiáltványokban, a publicisztikai írásokban. Propaganda az egység megteremtésére:

Verseim olvassad, mind halálig hív légy,
Pártos magyarokkal pedig soha ne légy.
Semmi rebelliót ezután te ne tégy... (*Cantio de Francisco Rákóczi*)

Az egy szívvel-lélekkel való összefogás a Rákóczi-szabadságharc egész folyamán, de különösen annak kezdeti szakaszában volt a kuruc agitáció fontos célja. Az egységre intő, a vele megegyezést sürgető Rákóczi azonban — a költészet tanúsága szerint — más téren is tanította kortársait. Ostorozta bűneikért, az „éktelen szitkokért”, melyek miatt

Vajki sok ideje, hogy Isten ostorát
Szenveditek méltán az ő nagy csapását.

Ő megesküdött, hogy soha nem lesz bántója Isten törvényének. De nemzetét is kérte:

Kérlek, engeszteljük az Isten haragját,
Hogy mireánk ontsa az ő bőv áldását. (*Rákóczi Ferenc buzgó éneke*)

Rákóczi ebben a tekintetben is példaképtül szolgálhatott a kor számos verselőjének. Sok versünk van a szabadságharc idejéről, mely az országot ért csapásokat, az idegen nemzet kegyetlenkedéseit, a vesztett csatákat Isten méltó büntetéseként bűneinkért ránk bocsátott megpróbáltatásának mondja, javulásra int. Nyilvánvaló, hogy ez a felfogás hosszú idők óta kialakult, élő hagyomány volt költészetünkben. Mindenképpen érdekes azonban, hogy Rákóczi, aki kiáltványaiban is hangoztatta, nem sajnálja vérént ontani a felvállalt ügyért, a költészetben is úgy lép elének, mint aki Isten büntető ostorának elhárítására is vállalkozik:

Fordítsd el áltolam hazámnak ostorát,
Sok időktől fogvást sok nyomorúságát... (*Rákóczi Ferenc buzgó éneke*)

Az Istentől kiválasztott, tőle csodálatosan megmentett, a közjóért magára vállalt hadakozás sikeréért könyörgő, nemzeti egyetértést, megjavulást hirdető Rákóczi mellett a korabeli versek bemutatják az ügyes, bátor hadvezért is. A hadakozást nemcsak megindítja, hanem okosan irányítja. Így történik, hogy néhány hónap alatt a kurucok eljutnak Felső-Magyarországba. Rákóczi

Bátor szívvel országáért harcol is,

megveri a Bihar megyei rácokat. Az ének²⁴ mely a szabadságharc elején keletkezett (1703. szept. 16—25-e között), nem azért íródott, hogy az eseményekről hiteles beszámolót nyújtson, hanem hogy a mozgalomhoz való csatlakozásra, a német iga lezárására serkentsen.

²⁴ Emlékezem szegény Magyarországról...

Tokaj ostromának idején Rákóczinak ottani táborából jön-megy a posta, mellyel a hadműveleteket igazgatja. A szabadtáshoz fogott vezér fegyvere „világ csudájára” rettegteni az ellenséget.²⁵ Vidám, kötdő hangon, mintha nem is életveszélyben lett volna Rákóczi, mondja el egy jobbágynak toborzó, falvakat járó kuruc agitátor, hogyan menekült ki lélekjelenlétének, bátorságának köszönhetőleg Munkácson Montecuccoli vértesezredének zárógyűrűjéből.²⁶ Újváry Tamás szerint az ország hú bajnokaként ő irányítja a vállalkozásokat.²⁷

A szabadságharc első idejében keletkezett kuruc költszet a magyar nemzet megmentésére hivatott, Istentől támogatott Rákóczit úgy ábrázolja, mint egyetértésre, a vele való „meg egyezésre” biztató, a közzéért életét feláldozni kész vezért, aki bátorságával, okosságával képes győzelemre vinni az idegen hatalom politikai, gazdasági, katonai elnyomása alól való felszabadítás ügyét. Az egykorú költszet különböző termékeinek kiválasztott elemeiből mozaikszerűen összeáll Rákóczikép lényegében megtalálható egyetlen szerzeményben is. Ez Tasnádi H. Istvánnak terjedelmes, a barokk poétika szabályai szerint készült címomás, nehézkes stílusban szóló műve: *Polydori Virgulta Myrtea* címmel, melyet a református prédikátor Borsován írt, és a Rákóczihoz 1703 júliusában csatlakozott borsovai nemesúr, Kajdi István költségén még 1703-ban Debrecenben kinyomtatott.²⁸ A Rákóczi-szabadságharc első irodalmi termékei közt foglal tehát helyett. A Rákóczi-kultusz egyik első költői dokumentuma. Egy helyen Rákóczi „félèves gondoskodásáról” tesz említést, tehát 1703 végén írta.

A szabadságharc első hónapjainak mozgalmas eseményeiről nem beszél Tasnádi, nem historikus jellegű munkát írt, hanem aggratulatóriát, dicsőítő költeményt, mely több ízben szól Rákóczi küldetéséről, kiválasztottságáról, és érzékelteti azt a lelkesedést, bizalmat, hódoló szeretetet, mely a kurucok lelkében élt amiatt az öröm miatt, hogy Rákóczi örökre véget vet a Habsburg-uralom szörnyűségeinek.

A költemény jó metrikával pergő alkotás, nyelvezete azonban messze van a klasszikus latintól, helyenként alig értelmezhető. Komplikáltta teszi nyelvét az a körülmény is, hogy sajátos módon, Tasnádi igen gyakran belső rímeléssel él, a sorok vége összecseng nála a második vagy harmadik szó végével. A rímelésre való törekvéstől indukált szóösszeválogatás, a tömör, szabálytalanul szerkesztett mondatok túlságosan bonyolultá teszik előadását. Teltve van Tasnádi műve mitológiai parádával is. Ezek bibliai elemekkel keverednek, és a kettőből előálló szimbólumok, allegorikus vonatkozások értelmezése, az adott történelmi helyzetre, személyekre, eseménymozzanatokra való alkalmazása nem mindig egyöntetűen megnyugtató.

A négy részből álló költeményhez logikusan hozzátartozik az összefoglaló jellegű *Clausula*. Ezt követi egy Rákóczi Ferenc nevéből csinált *Anagramm*ában a korra jellemző költői játszadozás a szavakkal s végül *Ad extremum* címmel a Rákóczihoz intézett apoteózis.

Az első részben Cyclops (a költő — talán mert a Rákóczi mellett agitáló művével ő is fegyvert kovácsol a harchoz) Argushoz, a száz szemű órhöz fordul azzal a kéréssel, tárja fel előtte, mért a természetnek ez a nagy öröme, az istenek zsiabongása; mért visszhangzanak az ország várai a tapsoktól, s készülődnek táborba. A nagy szomorúságok után mért táncolnak a hazában, mire való az ég anygalainak szokatlan éneke?

Saltus adest patriae de tristibus ad melos unde,
Sicque poli Seraphim non sueta melodia? Fate!

Argus kész megfelelni a költőnek, akit a „talányos Szfinx módjára vereselőnek” nevez („Eruditae Sphingis licet arte poemata fingis”). A németek által kifosztott országért fegyvert fogott a nép az alvilág ellen, mert van már, aki bosszút áll: dicső ősök sarja, a haza díszé, akit a kegyetlen király el akart veszteni. Az igaz bíró azonban nem engedte az ártatlan Ábel megölését: felnyitja az áthatolhatatlannak vélt zárat, a pokol kapuit. Az Isten tette azt a csodát, hogy mikor már az életre sem volt reménye, megmentette, szerencséjével boldogította, felfegyverezte. Az erőtlén nemzetet pedig erőssé tette, hogy diadalmaskodjék hajdani győzöin.

A harmadik részben a haza Rákóczit köszönti, az ország visszatért szülöttét, a várva-várt vezért, akinek arcán nyájasság, beszédében kedvesség; aki életünk hosszú során gyászba

²⁵ Tolvay Ferenc: Isten dolgalat amidőn szemlélnék...

²⁶ Magyarország, Erdély, hallj új hírt... Klad. R. Kiss István, Száz. 1904. 654—87.

²⁷ Rákóczi veszedelméről, Szatmár megvételéről.

²⁸ RMK II, 2152. Vö. ESZE Tamás: Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc könyv- és irodalomtörténetéből. A debreceni tipográfia termése, 1703—1705. KvKt 1964. 112—116. Itt olvashatunk Tasnádi életéről, művéről. A címlap fordítása Eszénél: „Polydorus mirtuszágacskája, avagy az elszáradt csontok megszólalása, megmozdulása és összegyülekezése, amelyeknek éltető levegőt felsővadász Rákóczi Ferenc, a szent római birodalom felséges hercege és Sáros vármegye örökös főispánja adott, aki a könyörülő istenség elrendeléséből elhivatott, az ég újmutatásából kijelöltetett és Isten sok csodája által megerősített védelmezőjévé a haldokló magyar haza ősi szabadságának helyreállítására, a jogtalanságok megszüntetésére, aki már régen a legnagyobb remény a bosszúállás akadályainak megszüntetésére, s akinek — amidőn a haza határához megérkezett — a meglelevenedett és a világ négy tájáról összegyülekezett csontok tiszteletet adnak, most pedig Apollo lantjával, de égi harmóniával versebe foglalta Tasnádi H. István, Krisztus akaratának mindenben méltatlan hírnöke az elhagyott beregi Borsován.”

borult állapotunkban boldog változást hoz.²⁹ Ezért veszi körül őt hatalmas sereg. Fényes és áldott legyen uralma! Rákóczi a hazához intézett szavaiban a háború megpróbáltatásairól, szenvedéseiről szól. Ausztria, a kegyetlen oroszán barlangjába hurcolta el az ország minden javát. A jogos fájdalom, a haza szenvedése nógatja a véres harcra. A nyomorult szerencsétlenekért áldozatot kell hozni. Isten, aki fegyvert adott, segítse, vezesse is azt / Arma Dei tua sunt, ope claudimur, anne quiescis? // Bella Deus rege Tu, qui vota refellere nescis/.

A negyedik részben a költő Rákóczit magasztalja, a széthúzás ellen emel szót / Patria quid discors? pro qua tibi mortis imago // (Semper vive volo) fit fera mixta ioco /. A szabadságharc gyökereinek keresésében visszanyúl az 1670-es évekbe, mikor Sporck császári tábornok vezetésével jött hazánkba az ellenség, s véres szívével az oroszán /Ausztria, a király/ a bocsánat látszata alatt bosszúját növelte /...hostis adest duce Sporck // Sic leo supplevit corde cruore sitim /. A régóta szenvedő haza méltatlanul bűnhődik. Rákóczit, a haza szabadítóját kéri, számolja fel a gyötrelmeket; és Istent, villámaival zúzza össze a pokol kapuit.

A négyrészes költemény zárószava még egyszer felemlíti a haza állapotát, a széthúzás ellen emel szót, Rákóczi érdemeit méltatja Isten segítségével könnyörögve.³⁰

A Tasnádi szerzeményéhez hasonlóan dicsőítő magasztalásokkal még többször találkozunk a szabadságharc folyamán. De legtöbbször azért ünneplik a fejedelmet, hogy jutalmat nyerjenek tőle. Tasnádi költeménye mindjárt a szabadságharc elején a nemzet örömét, közmegyőződését fejezte ki. Latin nyelven, költői ékítványekkel túlterhelve ugyanazt a képet adta a szabadságharc megindítójáról és vezéről, mint egyszerűbb eszközökkel, nemzeti nyelven tette a közköltészet. Tasnádi felsőbb szinten, tudós kellékkel felszerelt kompozícióban adott a közhangulatnak kifejezést.

Bár a nemzeti nyelvű kuruc költészetet az előbb közköltészetnek mondtuk, az elsősorban a nemesség számára íródott azzal a céllal, hogy rokonszenvét megnyerjék a szabadságharc, Rákóczi személye iránt, rábírják a nemeseket a mozgalomhoz való csatlakozásra, hogy így létre jöjjön a nemzeti egység, mely nélkül Rákóczi nem látta lehetségesnek hogy az ország függetlenségét kivívhasssa. A szegénység, a jobbágyság, a parasztsorba süllyedt, „aprólékos” nemese, a mezővárosiak, szegénylegények mindjárt szívükbe zárták Rákóczit, mihelyt hallották, hogy az idegen katonaságtól, a porciótól, a földesúri terhektől való megszabadításukat ígérte, ha az Isten neki előmenetelt ad, és az országot megbírhatja. Ezért fogtak mindjárt oly nagy számban fegyvert, s hogy maguknak a hajdúszabadságot biztosítsák, még erővel, a közösségi kényszer parancsával is az egyetemleges fegyverfogásra igyekeztek szorítani falutársaikat.³¹

Hogy a köznépben milyen kép élt Rákócziról, hogyan érezték vele szemben, mit jelentett neki a várva-várt szabadító érkezése, hogy milyen lelkesedéssel vállalták a harcot, mind-

²⁹ Pegasus ecce celer boreae ventis generatus
Qui cursu zephiro praeit ab axe poli;
In sessore decor, lepor oris, gratia fandi
Regalis species ludit amica genis.
Heus is! Cede viam! Salve optime, salve!
Expectatus ades, nos tua cura premit.
Pro te quam largo fletu persaeptus instans
In luctu lacrimis spargo madore genas.
Jubila sunt longe mercata dolore beata
Apparet Superum nunc mihi tecta gradi.
Patria mitescit, miserorum costa nitescit.

³⁰ Ergo discordes rogos patrum temnite ritus,
Et fidei dignae mjtua signa date.
Quosque Dei cultus movet et pia cura salutis,
Hos et amore beet principe digna fides.
Principis excelsi dulcem congoscite curam,
Utilem Patriae consuluisse suae.
Lucifer in patriam duce nostram principe venit,
Praecipuo digna Martis in arte duce...

Az Anagramma befejező sorai:

Tuque Deus, patriae fortuna, medela doloris!
Suscepisse ducem te constat ab ubere matris.
Ergo fove reprimens discrimina mille furorum
Huc ades, et rabidos dentes confringe leonum.
Laeta cohors tandem celebrat te lege regenda
Justitiamque tuam mediatur pace secunda.

³¹ VÁRKONYI Ágnes: Történeti népiesség és kuruc hagyomány. (A Rákóczi-kori kutatások újabb eredményel. Pécs 1974. L. főleg a „Viták és eredmények a fegyvert fogott jobbágyság nemzeti tudatáról” és „A Csínom Palkó és a népi hazafiság” c. fejezeteket a 39–50. lapokon.)

erről a szabadságharc első idejéből alig olvashatunk a kuruc költszet termékeiben. Csak a később (1706 őszén) keletkezett *Szegénylegény éneke*³² ad belőle ízelítőt:

Igen kedveltük a kurucságot,
Oly igen kaptuk, mint egy újságot,
Nyerünk, gondoltuk, oly szabadságot,
Oltalmazzuk
S szabadítjuk
Szegény hazánkot.

Ezeket az álmokat Rákóczi ígéretei keltették fel a jobbágyokban. Versben azonban csak akkor fogalmazták meg, amikor a hajdúszabadságot illető remények kezdtek szertefoszlni, illetőleg megszűntek.

Rákóczinak a jobbágysággal szemben való megváltozását már a *Szegénylegény éneke* keletkezése előtt tapasztalta a nép. Hiszen a fejedelem a hajdúszabadság elnyerésére irányuló kéréseiket többször elutasította, tábornokának (Károlyi Sándor) a szegénylegény-kérdés megoldására tett javaslatait nem hallgatta meg.³³ A fejedelem ígéréteiből való kiábrándulásuk költői visszhangjaként már a *Két szegénylegény egymással való beszélgetésében* (1705 őszén–1706 telén)³⁴ arról folyik a szó, hogy a szabadságharchoz kénytelenségből csatlakozó nemések elfordították a jobbágyoktól uruk szívét. Kezdetben becsülték a szegénylegényeket, de a régi vitézek sorsa a mellőzés, lenézés lett. A sok szép ajánlás ellenére elmaradt a megjutalmazás, sőt sokukat az inség nyomorgatja.

A szegénylegények panaszaikat tisztelettel, szemérmes hangon adják elő. Rákóczit „édes uruk”-nak szólítják. Szeretettel figyelmeztetik, vigyázzon a magakelletésükkal, szájukkal szolgálatot mutató urakra, mert ilyenek veszítették el Thököly Imrét is.³⁵ A bajokat részben a rossz tanácsadóknak tulajdonítják, de azért megjegyzik:

Tudni mindeneket a főnek kelletik.

Még bocsánatot is kérnek:

Vegye ezt nagyságtok jó névvel mitőlünk,
Ne tulajdonítsa ezt vétékül minékünk.

Az alázatból, tiszteletből a *Szegénylegény énekében* semmi sem maradt. Késérő kitörés ez a szabadságharcnak nemesi vezetése, a fondorkodó urak kezébe kerülése, az el nem nyert hajdúszabadság miatt. Az annyi hőstettet, próbát tett, a vérük hullatásával szerzett csodákat felidézve dacosan kérdik a fejedelemtől:

Vajjon vagyon-e hírével méltóságodnak,
Hogy sok vitézek,
Próbált legények
Rossz becsben vannak?

Ez már nem a szeretet, hanem a teljes elidegenedés hangja.

A szabadságharc megindulásakor, folyamának első éveiben a szegénylegények, a köznépi lelkébe Rákóczi képe más vonásokkal vésődött bele. A szegény nép kérésére Istentől küldött vezérére, aki megszabadítja őket az idegen és földesúri elnyomástól, megnyomorítástól, aki az özvegyekért, árvákért harcol, és a háborússal békkéséget szerez:

³² Teljes szövegét először kiadta R. KISS István, Száz 1904. 690–7. Thaly Kálmán az éneknek csak töredékeit ismerte, ld. Ad. II. XVIII–XIX, 6–7, 329–31. Vö. ESZE Tamás: A szegénylegény éneke. Magyar Századok. Bp. 1948. 131–141. Uő.: A Szegénylegények éneke. ItK 1953. 5–28.

³³ ESZE Tamás: I. m. Magyar Századok. 138.

³⁴ Vö. ESZE Tamás: Két szegénylegény egymással való beszélgetése. It 1951. 144–74.

³⁵ A nemességet, a fondorkodó urakat több esetben is bírálat éri a kuruc versekben. A *kolozsvári veszedelmről* való hírtában a nemesség részéről a kuruc jobbágykatonákat ért csúfságról énekelnek; a patai útközetben (1704. okt. 8.) a menekülésük útját egy nemesi dandár zárta el. — A *holdvilági és feketehalmi harcról* szóló ének a „kettősszívű” előljárót, Gutti Istvánt bírálja, az útközetéről szóló egy másik ének nyíltan árulással vádolja és megátkozza. (Kiad. DÁVID Gyula—TORDAI Zádor: A kurucok költészete. Bukarest 11. 53–57.) — A koronói vereséget (1704. jún. 14.) Forgáchot teszik felelőssé (*Síralmas ének a szőmrei harcról*), akit emlírt a *Szegénylegény éneke* is árulással vádol (Győr alatt sok szép hada marada // Akit Forgács pénzen elada); az ellenséggel való együttműködés miatt támadja őt az „E hazának ő anyjának veszélyt fia tett...” kezdetű versünk (1706. nov. 22-e utánról), melynek szerzője annak örül, hogy Rákóczi előre meglátta az országot emlírt fenyegető szerencsétlenséget és letartóztatta. Kiad. KLANICZAY Tibor, MTA I. OK V/1–4. 383–4.

Mindezeknek a kifejezésére azonban részükről nem a vers szolgált, hanem az a sok száz folyamodvány, kérvény, melyet a megrokkant, megöregedett kuruc vitézek, a csatákban elpusztult vagy fogságba került katonák özvegyei, a családtagok intéztek Rákóczihoz. A köznép Rákóczi-képét, Rákóczi-kultuszát a maga valóságában ezek mutatják.³⁶

Vizsgálatukból az tűnik ki, hogy ez egyezik a költészetben tükröződő ábrázolással. Rákóczit az Isten hozta be országunkba. Ő nyitotta meg „az ellenség hatalmaskodó keze által be zár-
latot édes hazánk szabadulásának ajtaját”, „s annak már utolsó veszedelemmel küzködő
hajójának kormányára állatta, holot (sokaknak csudájára) étellel, egészséggel, bölcsességgel,
előmenetellel s ellenségein való győzelemmel áldotta, s minden dolgaiban szerencsésen
boldogította”.³⁷ „Minek utánna Isten Nagyságotat (mint Mojsset az Izraelitáknak) a rajtunk
könyörülni nem tudott idegen sarczoltató nemzetnek igája alól való fel szabadítására hitta
s állította, azon minden keresztény lélek örvendhet.”³⁸

A köznép örvendett is; lépten-nyomon olvashatjuk szeretetének tanújeleit. „Nékem
szegény árvának Kegyelmes nagy jó Uramnak”, „Isten után édes nemzetünkben Fő Gyámol”-
nak, „ez szegény hazánknak Kegyelmes Ura, árvának s özvegyeknek kegyes attyá”-nak szólít-
gatják. „Isten minden szerencsés testi és lelki jókkal” való áldását kéri rá, „szegény Magyar
Hazánknak oltalmára s meg maradására” ajánlják, a „Mindenható Istentől kegyelmet,
salamoni bölcsességet és boldog országlást” kívánnak. Állandóan vissza-visszatérnek az
„édes hazánk oltalmára szerencsés hosszú életet”, „el indult dolgaiban minden nappi jó szeren-
cséket s kedves egészséget”, „hazánk javára”, az „idegen nemzettől el nyomottatott nemze-
tünknek elő menetelire”, „ellenségünkön vet győzedelmet és országunkban való boldog
országlást” illető jókívánságok.³⁹

Ezeket a szövegeket nem tekinthetjük egészen csak a folyamodást szerkesztő kancelláriai
íródeákok, falusi prédikátorok, iskolamesterek és más írástudó emberek találmányának,
hanem a kérészt tollbamondó vitézek, özvegyek, öregek szándékának. Mint ahogyan a költé-
szetnek, a folyamodványoknak is megvolt a maga „kötelező” műfaji frazeológiája, kifejezés-
készlete, de feltétlenül érvényesült a kérelmező akarata is, mikor érzelmeinek is kifejezést
kívánt adni. Ha meghűlt is „az első szeretet” melege,⁴⁰ hinnünk kell pl. annak a tarpai jobbágy-
nak, aki a fejedelem anyjától kapott telkének megvédését kérve Rákóczitól, „szívvel kívánja”,
„hogy Isten Felségedet éltesse, fegyverét boldogítsa”, még ha 1707. július 10-én járunk is.⁴¹

A „szegény igaviselő jobbágyok” „életük fottáig szolgálni” akarták a fejedelmet és az
országot, vele „fegyverkedtek”, mert „mikor Isten Nagyságotat mi közinkben Magyar
Országba ki hozta az szegény magyar nemzetnek igájja alól fel szabadítására, akkor azt
fogatta Nagyságot, hogy valaki Nagyságot mellett fegyvert kött, minden féle úr dolgától,
adózástól és szerjástól immuniáltatnak.”⁴² A parasztság a felkelés véráldozatát ezért
vállalta magára, azért azonosította magát az idegen uralom elleni harccal, mert a felkelő
jobbágyoknak Rákóczi megígérte a jobbágyi állapotukból való felszabadításukat.⁴³ Rákóczi
ígéretéről nem feledkezett meg. A szécsényi gyűlésen a rendekkel való végezések közt a 10.
pont alatt olvashatjuk: „A vitézkedő nemtelének szabadításának fel a jobbágyok alól,
s személyeik szabadnak tekintessenek”, de ez nem került bele a kinyomtatott szövegbe.
Végül Rákóczi a sárospataki gyűlésen (1708. dec. 18.) tett nyilatkozatával erősítette meg
a nagy nyilvánosság előtt, hogy a háború végéig fegyverben maradó jobbágykatonákat
a földesúri hatalom alól felszabadítja, nekik földet és hajdúvárosi szervezetet ad.⁴⁴ Ekkorra
azonban a szabadságharc kezdeti tüze a szegénylegényekben, a jobbágykatonákban már
lelohadt, Rákóczi alakját nem övezte már körükben a régi bizalom. Ez ugyan a folyamodvá-
nyokban nem nyert kifejezést, mint ahogyan az említett két szegénylegény éneken kívül a
költészetben sem. Annál inkább a csatamezőkön bekövetkező sorozatos vereségekben!

Azzal a ténnyel, hogy Rákóczi szabadságharcába a nemesség egyre nagyobb tömegben
kapcsolódott be, magához ragadta a vezetést, osztályérdekből és anyagi okokból akadályozta

³⁶ ESZE Tamás: Kuruc vitézek folyamodványai 1703–1710. Bp. 1953

³⁷ 1703. dec. 9. Uo. 83., 84.

³⁸ 1704. jan. 16. Uo. 101. Vö. még. 387, 401, 411, 423, 425, 428, 441 stb.

³⁹ 1704–1705-ből származó folyamodványokban uo. 89, 141, 148, 173, 217, 234 stb.

⁴⁰ Vö. ESZE bev. tanulmányából 55, 59.

⁴¹ Uo. 446.

⁴² 1704. febr. 17. 133. — Vö. R. KISS István: II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemmé választása. Bp. 1906. 155. — Esze Tamás: I. m. Magyar Századok. 136.

⁴³ Esze Tamásnak a 8. sz. jegyz.-ben id. könyve 83. et passim.

⁴⁴ Csécsi János naplója a szécsényi országgyűlésről. Rákóczi Tükör. Bp. 1973. II: 145. 168. — ESZE Tamás: 8. sz. alatt id. könyvében 87. l.

a jobbágyok katonáskodását, a rajtuk és családtagjaikon követelt szolgáltatásokkal megkeserítette életüket, és a jórészt birtokos nemesekből, főurakból álló felsőbb katonai vezetés a fejedelem szívét elidegenítette a szegénylegényektől, a hajdúszabadságra áhító parasztoktól; hogy a jobbágykatonák elkedvetlenedése 1705-ben, 1706-ban nyíltan a felszínre tört, a Rákóczi-kultusz nem tűnik el a kor költészetéből. A szabadságharc ebben a szakaszában a nemesek, a földesurak jogaiért, privilégiumaiért folyt. Minthogy a Rákóczit, a vállalkozását propagáló nemesek a szabadságharc kezdetén is jórészt a nemesség megnyeréséért íródtak, most hogy azt elfogadták, és a szegénylegények visszaszorítása következtében a vállalkozást immár a magukénak érezhették, annak vezérét nagyjából ugyanazon a szemüvegen át látták: ő a nemesi nemzet szabadságáért, a Bécsből való függetlenséért, a magát a nemesi házakba is beszállásoló, porcióztató idegen katonaságtól sárba taposott régi dicsőség visszaállításáért folyó küzdelem vezetője, de ezzel egyidejűleg a dicső ősök, a Rákócziak nagy nemzedékének sarja, Magyarország szövetszövetségének vezetője, Erdély fejedelme. Az erről szóló költészet azonban csaknem kivétel nélkül latin nyelvű. A szegénylegények énekével szinte elhallgat a magyar nyelven szóló kuruc verselés. Nemcsak a fejedelem személyével, de a szabadságharc eseményeivel sem foglalkoznak 1706 után az anyanyelven verselők.⁴⁵

A szabadságharc első éveinek cselekvésre serkentő tüzeiből, agitativ lendületéből jutott még egy kevés az 1706 nyarán félbeszakadt béketárgyalásokhoz, a harcok újra megindulásához fűződő rövid latin versbe.⁴⁶ Az Ausztria cselszövése folytán szertefoszlott békereményeket ismét a fegyverek csörgése váltja fel. Esztergom ostroma folyik, s Rákóczi viseli a Marshoz illő munka legnehezebbjét.

Princeps Rákóczi, supremus foederis hospes
Hungaricae gentis, fortia castra tenens,
Summum Martis opus pro patria suscipit et fert.⁴⁷

Erő van az ostrom tömör rajzában, Ausztria ellen mozgósító lendület a békességszegő császáriak elleni gyűlöletben.⁴⁸

A kuruc költészet eddigi tematikájától eltérőleg ugyan, de új lángra lobban mégis a Rákóczi-kultusz tüze az 1707. évi, erdélyi fejedelemségbe való beiktatás alkalmával. Többen is szereztek a marosvásárhelyi beiktatásra üdvözlő verseket, aggratulatóriákat.

Egyetlen magyar nyelvű, Ráday Pálnak mindössze három versszakos köszöntője, mely beleillik a kuruc költészet hagyományos Rákóczi-képébe: hálát ad Istennek, hogy Rákóczit keserves inségből kimentette, vezérlette,

Hogy ellenségedet így megszegyeníté,
Reménységed kívül lábad elé veté,

és könyörög, hogy minden ellenségét törölje el, marassza meg az árvák és Erdély oszlopának.⁴⁹

Az eddig előkerült másik három versszerző latin nyelvű alkotásai túlnyomólag a pompázatos barokk költészet körmönfont kifejező eszközeivel megírt, szerkezetileg is mesterkéltszerű szerzemények. A mitológiai díszítmények halmozása rontja a versek hatását. A dekoráció elfedi az őszinte érzést.

Almási Benjámin, a dési ref. kollégium iskolamestere két verset is szerzett, melyekkel 1707. márc. 26-án köszöntötte a fejedelemavató gyűlésre Marosvásárhelyre tartó, Désen áthaladó Rákóczit.⁵⁰ Az első a versírónak a műsákkal folytatott beszélgetése. A költő kérdé-

⁴⁵ Az 1708. dec. 18-án Sárospatakon lefejezett Bezerédi Imréről valószínűleg mindjárt a halála után szereztek egy az ő nevében szóló búcsúztatót. Címe: *Vitézlő Bezeredy éneke, mellyel búcsúzott.*

⁴⁶ In declarationem causae recenter rupti inter Hungaros et Austriacos... Kiad. THALY Kálmán, Figy 1879. VII. 215.

⁴⁷ Rákóczi fejedelem, a magyar nép szövetségének legfőbb ura, erős várak birtoklója a hazáért magára vállalja és viseli a Marshoz illő munka legnehezebbjét.

⁴⁸ Strigonium petitur quassantis moenibus arcis,
Ignivomo murus rumpitur atque sono.
Hungarus insultans animose moenia scandit,
Et fracta ingreditur viribus Herculeis...

Sanguineis campos Mars purpurat undique rivis
Austria dum violat pacis habere bonum.
Non ara atque fides in cordibus Austriacum sunt,
Quod spondent hodie, cras violare solent...

⁴⁹ Először kiad. ItK 1893. 254. — Tévesen Körössy György szerzeményeként.

⁵⁰ ESZE Tamás: Almási Benjámin. ItK 1964. 483–9.

sére, hogy mért van ilyen sürgés-forgás az istenek közt, mért visszhangozzák a hegyek a Rákóczi-nevet, a műzsák azt felelik, azért mert a nagy ősök sarja Erdélybe jön. A költő maga „phosphorus”-nak, hajnalsillagnak, az öröm nagy fejedelmének nevezi Rákóczit, aki el-felejteti a bánatot, legyőzi a fájdalom felhőit.⁵¹ Felhívására, hogy a műzsák hódoló énekekkel köszöntse a fejedelmet, sorban előállnak, és jókívánságaikat zengik: Clío hosszú életet, Calliope győzelmeiket, Melpomene józerencsét, Thalia kedvező sorsot, Erato hire-neve növekedését, Urania ellenségei megfutamosodását, Terpsichore hadi népének mellette való hű kitartását, Euterpe dicsőséget, Polyhymnia bőséget, gazdagságot, az istenektől bő jutalmat kíván.

Almás egy geometrikus költői játékkal is kedveskedett a fejedelemnek, melyben az egy-mást keresztező sorok betűi háromszor adják ki a költő örömköltését: Franciscus Racoci vivat. A vers egyébként csupa jókívánságokból áll: Isten angyala kormányozza szívét, legyen mellette vállalkozásában. Ragyogjon a Rákóczi-név, híre terjedjen kelettől napnyugatig, emelkedjék a csillagokig, s az utókor édes énekekben zengje nagy tetteit. Diadallal törje össze az ausztriai házat, katonáit, a dánokat és a vad rációkat.

A marosvásárhelyi beiktatásra Rákóczi tábori orvosa, Lischovini Ferenc András is ki-nyomtatott egy lapidáris stílusban írt köszöntőt *Laetitia Transilvaniae* címmel.⁵² Erdélynek a fejedelem fogadására való készülődését, örömét rajzolja meg benne, miközben Rákóczit dicsőíti és ünnepli. Erdély régóta várja már Magyarországot és az ő szabadtőjét, azért örül, hogy most végre köszöntheti bölcs, kegyes, igazságos fejedelmét, a haza atyját, Mars választott katonáját. Benne a természet minden tökéletességet megvalósított, s most a Szerencse is ajándékaival kezdi elhalmozni. Erdély népe otthagyja lakóhelyét, az ország határához tódul, hogy köszöntse azt a férfit, aki a nép javát tekinti a legtöbb törvénynek. Utakat készítenek, hidakat vernek, dombokat hordanak, sziklákat görgetnek el az útból, mert tudják, hogy Rákóczi nem tűri az 'utatlan helyeket',⁵³ a 'félfele való utakat' és más egyenlenségeket. A főemberek, a polgárok, az ország minden lakója kéri az Istentől, tegye tartóssá Erdély új örömét, adjon a fejedelemnek hosszú életet, mind hadvezéri, mind bírói ruházatában szerencsés uralkodást, győzelmes sereget és engedelmes népet.

A mitológiai vonatkozásokkal zsúfolt, sokszor alig érthető aggratulatoria költészet műve-lője volt Csuzi Cseh József is, 1696-ban a pápai ref. kollégium tanára, 1697-től ugyanott prédikátor.⁵⁴ A kudarccal végződött 1704-i nyári dunántúli hadjárat után menekülhetett el Pápáról, 1705 elején már Rákóczi segélyezi. Bercsényi Miklósnak 1705. dec. 6-ra, nevenapjára írt terjedelmes latin nyelvű verséből csak azokat a részeket ismerjük, melyeket az azóta el-kallódott kéziratból Thaly kijegyzett. A dicsőítő vers Bercsényit dicséri mint hadvezért, államférfit, szónokot, de közvetve Rákócziról is szól. „Ha Rákóczi a fő, Bercsényi a szem, mellyel amaz lát, s Bercsényi a jobbkez, mellyel a fő cselekszik.” Int mindenkit, hogy a két férfit „mint vezércsillagot kövessék, — kövessék a két újkori Herculest, akiket Isten szabadi-tásunkra adott az ő nagy kegyelméből”.⁵⁵

A jó fejedelem igaz és eleven leírás⁵⁶ is csak kéziratból ismert, nyomtatásban nem jelent meg. 33 szakaszból áll. Mindegyik fejezet egy-egy fejedelmi erényt világít meg képpel, versbe foglalt fejtegetéssel, melyet prózai szövegek magyaráznak az irodalomból, történelemből vett példákkal. A versebe foglalt decastichonok mindegyike öt-öt distichonból áll, melyeknek versfői mindig a FRANCISCUS nevet formálják ki. A kéziratot a delineatio verses össze-foglalása rekeszti be. Ennek versfői a FRANCISCUS RACOCI PRINCEPS OPTIMUS VIVAT értelmet adják.

Csuzi munkája a fejedelmi tükrök egy fajtája; „az a kép, melyet Csuzi az okos és jó fejedelemről rajzolt, ráillik Rákóczira. Ő az a bölcs uralkodó, akinek indulatait féken tartja a ratio, és akinek cselekedeteit prudentia irányítja és előrelátás jellemzi minden dolgát.”⁵⁷ Csuzi műve egyben a Rákóczi-szabadságharc aggratulatoria-irodalmának képviselője. Csuzi azt

⁵¹ Haec tamen nil sunt, redeunte nostro // Phosphoro, illati nebulas doloris // Gaudil Phoebus veniente Magno // Principe vicit.

⁵² RMK II, 2285. — Lischovini életéről l. ESZE Tamás: A kolozsvári nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálataiban. MKSz 1955. 293–4.

⁵³ Páriz Pápai Ferenc szótárában így található az 'avia' és a 'devia' magyar megfelelője. A passzus a latin szövegben: „scientes // principem suum nulla avia, devia, // et inaequalia toleraturum”.

⁵⁴ ESZE Tamás: Csuzi Cseh József, a Rákóczi-kor ismeretlen írója. ItK 1964. 265–87.

⁵⁵ A névtelenül szerzett *Xenolium purnassum*-ról Thaly Kálmán több helyen is beszél. Néhány latin vers a kurucvilágból. Figy 1879. VII. 213–4. — A költészet és érmészet. TT 1892 171–3. — A székesi gróf Bercsényi család 1470–1835. Bp. 1892. 111. 481–2. — Vö. Esze Tamásnak az előző jegyz.-ben idézett dolgozata 271. lapjával.

⁵⁶ „Vera ac viva boni principis delineatio, ex probatissimis autoribus petita, ternis et tricenis regulis succintissimis, figuris vel emblematis, nec non dictis ac exemplis appositissimis locupletata, ita concinnante Josepho Csuzi, nobilib Hungarus, eclesiaste Papensi jam triennium exulante.” 266 lapra terjedő 12-ed rétvű színes rajzokkal díszített kézírata a kistapolcsányi kastély könyvtárában volt.

⁵⁷ ESZE Tamás: l. m. ItK 1964. 280.

akarja mondani, elérkezett a (férfi), aki valóban méltó a fejedelmi tisztségre. Benne kivirágzott a ház, mely már három fejedelmet adott Erdélynek. Ő a 'lux Rakocziana', és Erdély számára a 'lux rediviva', mert országlásának célja a közös megvalósítása. Ahogyan a 15. emblema tétele mondja: „Ut regno religio, literatura, civium concordia, labor, mechanica, agricultura, mercatura, armatura floreat ac vigeant, studiosissime curato.” A 15. decastichon ugyanezt így magyarázza:

Floreat imperio regio sic subdita vestro:
Religio pure numina vera colat,
Aeterno sacrata Deo plebs templa frequentet,
Negligat haud doctas pulchra juventa scholas.
Conjugat peramica probos concordia cives.
Insulent operis artificesque suis.
Sedula diversas tractent commercia merces.
Cultus ab agricolis sit cerealis ager.
Vires perpetuis regni servantur in armis,
Sic tacito quamvis publica Marte quies.⁵⁸

Csuzi Cseh József művének az adott aktualitást, hogy néhány hónappal azután készült, hogy Marosvásárhelyt Rákóczi az erdélyi fejedelmi székbe ünnepélyesen beiktatták. Munkáját az új fejedelem tiszteletére szerezte 1707. aug. és szept. hónapjaiban Zólyomban. A címlapot Erdély fejedelmi címere díszíti. Az ajánlásban Rákóczi a haza atyjának, a szabadság helyreállítójának, a nemzet reményének nevezi: „Heros inclutissime, Patriae Pater benignissime, legum et libertatis vindex acerrime, spes magna gentis afflictissimae” — ahogyan az erdélyi rendek is a haza atyjának nyilvánították őt.⁵⁹

Mivel az volt csupán a célunk, hogy II. Rákóczi Ferenc képét a szabadságharc idején keletkezett költészetből rajzoljuk meg, és eleve lemondunk róla, hogy a szabadságharc utáni Rákóczi-hagyománnyal foglalkozzunk, egyetlen bizonyosságtételről kell még megemlékeznünk. Rákóczi festett képeről szóló, mindössze tíz soros latin vers ez *Ad pictam Francisci Rakóczi faciem* címmel, 1708-ból.⁶⁰ Ragyogó lélek, jeles elme, néltóság ül arcán, ellenségeit megreszketető bátorság, lélekjelenlét lobog szemében. Festő színéssel le nem rajzolhatja, ha Apelles kívánná e hős alakját megfesteni, Mars és Apollo formálja együtt az arcot:

Sed cupis integrum heroem hunc si pingere Apelles,
Bini tibi facies Mars et Apollo dabunt.

Varga Imre

A „szicíliai” Magyarországon 1584-ben

A magyar nyelvű reneszánsz irodalom legnagyobb költője, Balassi Bálint (1554–1594) egyik versének dallamjelzése „Egy siciliana nótájára”. Balassi vagy hét-nyolc nyelven olvasott, köztük olaszul is. Említett verse (*Kiben az szeretője háládatlansága és keménysége felől panasz-kodik*) is külföldi példákat követ. Már a múlt századi magyar filológia észrevette, hogy három neolatin költő, Marullus, Angerianus és Joannes Secundus egy közös gyűjteménye, az 1582-ben Párizsban megjelent *Poetae tres elegantissimi, emendati et aucti: Michael Marullus, Hieronymus Angerianus, Joannes Secundus* című könyv forgott kezében. Balassi életrajzi adatai alapján, valamint figyelembe véve azt, hogy egy Párizsban kiadott könyv csak egy idő múltán juthatott el Magyarországra, a versét 1583-ból, esetleg 1584-ből valónak tarthatjuk. A vers legrégebb

⁵⁸ A 15. emblema magyarul: Hogy az országban a vallás, az irodalom, a polgárok egyetértése, a munka, a kézművesség, a földművelés, a kereskedés, a had előremenjen és virágozzék. A decastichon: Virágozzék a fenséges uradalmadnak így alávetett vallás, s igaz módon tisztelje a nagy istenséget. Az örök Istennek szentelt templomokat hadd látogassa a nép; a jeles iskolákat el ne hanyagolja a kiváló fiatalság. A derék polgárokat fűzze egybe az egyetértés barátsága; a mesteremberek izzadjanak munkáikban. A serény kereskedelem szállítsa csak a különböző portékákat, a földművesek műveljék a gabonaföldeket. Állandó hadi készségben legyen az ország ereje, jóllehet köznyugalom legyen is, hallgatván Mars.

⁵⁹Vö. VIZKELETY András: Bartha Andrásnak II. Rákóczi Ferenc fejedelmi beiktatásán elhangzott beszédje. ItK 1960. 578–81.

⁶⁰Kiadatlan. Lehelhelye OSZK Kt Fol. hung. 1390. II. 40a.

kézirata 1640-ből való; gondos másolat, már ekkor is közli a dallamjelzést.¹ Maga a vers tartalmilag Marullus *De perfidia puellari* című versét követi, de Balassi a maga élményiből is adhatott ezekhez, nyelvi megformáltságában pedig a korabeli magyar szóhasználatból (esetleg költészetből) is merített.

A vers 9 négyesoros strófából áll, az egyes strófák rímképlete A—A—A—A, ami megszokott e korszak magyar költészetében. Annál feltűnőbb viszont a sorok szótagszáma, és belső tagolódása, amelyet olykor belső rímek is hangsúlyoznak. Jóllehet nem hibátlanul, mégis következetesen a következő séma érvényesül a versben: minden sor láthatólag négy-ütemű, a szótagok száma összesen 16 (a strófák harmadik sorában 15).² Balassi tanítványa, Rimay János (1570—1631) is alkalmazza ezt a versformát. *Oh kegyelmes Isten, nézz szépen reám nyavalyásra* kezdetű versét valószínűleg az 1620-as években írta. Ez a vers 1640-ben már nyomtatásban is megjelent, nótajelzését azonban csak egy későbbi, 1670-es kiadás tartalmazza először. Eszerint Rimay versének dallammintája a *Valaki azt hiszi, hogy nyer* kezdetű vers, vagyis Balassi előbb idézett költeménye. Rimay Balassinál következetesebben, metrikailag szinte hibátlanul adja az alapformát.³ A sajátos ritmusú versformát a régi magyar irodalom többi alkotása nem idézi.

Balassi versének szövegromlásait kijavítva, Rimay versének ritmusát is figyelembe véve a magyar filológusok többször foglalkoztak a „sziciliána” eredetével. Waldapfel József, Trencsényi Waldapfel Imre után legutóbb Szabolcsi Bence adott magyarázatot a versforma előfordulására.

Szabolcsi szerint a magyar sziciliána metrumba a következő:⁴

6—3—4—3	A (rim)
6—3—4—3	A
6—3—3—3	A
5—3—5—3	A

A belső rímek rendszerint a második ütemek és a sorvégek között csendülnek fel. Szabolcsi megállapításai szerint Balassi szövege a gondatlan másolás miatt tér el itt-ott ettől a formától, Rimay azonban hiven követi a sémát. Általában egyet érthetünk ezzel, meg kell azonban jegyeznünk, hogy néhány feltűnő különbség is szemünkbe ötlik Balassi és Rimay versének összehasonlításakor, amelyek a későbbiekben, a magyar sziciliána eredetét illetően is figyelembe veendők lehetnek.

Balassi verse pontosabban leírva a következő ritmust adja (kisebb számokkal az eltéréseket jelölve):

	az 1.	2.	3.	4. ütem	az egész sor szótagszáma
1. sor	6	3	3—4—5	2—3—4	16
2. sor	6	3—4	3—4—5	2—3—4—5	16 (háromszor 17)
3. sor	6	3	2—3—4	2—3—4	15
4. sor	3—4—5—6	3—4—5	3—4—5	3—4—5	16 (egyszer 17)

Ez a gyakorlatilag megvalósuló forma kiadja a Szabolcsi által feltüntetett alapképletet, de azon belül némi szabálytalanságot mutat, változtatásokat enged meg.

Érdemes megfigyelni a vers rímeinek elhelyezkedését. A versben feltűnő ugyanis belső rímek felbukkanása. Ezek megoszlása azonban nem egyenletes, néhány esetben pedig nem tudjuk azt sem teljes biztonsággal eldönteni, csakugyan szándékos rímekkel találkozunk-e, vagy csupán inkább azonos grammatikai szerkezetek összecsengéséről beszélhetünk. (A következő táblázatban a számok a sorvégi rímeket, illetve az ezekkel összecsengő belső rímeket, a betűk a belső rímeket jelölik. A táblázat a vers szövegét összesíti, az egyes rímeket egymásutánjukban tünteti fel.)

¹ ECKHARDT Sándor: Balassi Bálint összes művei. I. 1951. 191—193.

² ECKHARDT: i. m. 67—68.

³ ECKHARDT Sándor: Rimay János összes művei. Bp. 1955. 100—102., 168—169., 205.

⁴ SZABOLCSI Bence: Balassi Bálint sziciliánája. In: Szabolcsi Bence: Vers és dallam. Bp. 1959. 94—95.

	Az 1. ütem	a 2. ütem	a 3. ütem	a sorvég rímei
1. sorok	2 D F G 7 8, S(?)	1 2 D F G 7 8 S(?)	— — — — —	1 2 3 4 5 6 7 8 9
2. sorok	2a E(?) H 7 N T	2a A E(?) H 7 N T	A — — — —	1 2 3 4 5 6 7 8 9
3. sorok	1(?) B G J L P U	B G J L P U	— — — — —	1 2 3 4 5 6 7 8 9
4. sorok	K M(?) R	K M(?) R	— — — — —	1 2 3 4 5 6 7 8 9

Az így kapott táblázatok összefüggéseinek megvizsgálása előtt készítsük el a Rimay-vers hasonló feldolgozását is. Rimay versének metrikája a következő:

	az 1.	2.	3.	4. ütem	az egész sor szótagszáma
1. sor	⁵ 6	3	³ 3	3 ⁴	15 (egyszer 14)
2. sor	6	3	2-3 ⁴	³ 3-4	15
3. sor	6	3	2 ³	³ 4	15
4. sor	⁴ 5-6	3-4	² 3 ⁴	3-4 ⁵	15 (kétszer), 16 (kétszer)

A vers rimelése a következőképpen írható le:

	az 1.	2.	3. ütem	a sorvég rímei
1. sorok	A C F J M	A C F J M	— — — — —	1 2 3 4 5
2. sorok	B C G J N	B C G J N	— — — — —	1 2 3 4 5
3. sorok	B D 3 K P	B D 3 K P	— — — — —	1 2 3 4 5
4. sorok	E H L	B E H L	— — — — —	1 2 3 4 5

Az a két szövegromlott sor, amely Rimay versének néhány kiadásában előfordul, nem bontja meg a fenti képletet, ugyanekkor ezt nem is tartalmazza pontosan.⁵

Ha e képleteket összeolvassuk, a következőt állapíthatjuk meg. Balassi verse morfológiailag háromosztatú verssorokból áll, az egyes részek végén rímekkel. A Szabolcsi-tagolás harmadik és negyedik üteme voltaképpen egyetlen egység, amelynek időtartama hat-hét szótag, egyetlen (végső) rime van, ezen belül rendszerint két kisebb egységre tagolható, amelyek hosszúsága azonban változhat. Rimay verse hasonló sémát mutat. Itt is morfológiailag háromosztatúak a verssorok, az első egység hossza 6, a másodiké 3, a harmadiké (ez Szabolcsi tagolásában a harmadik és negyedik ütem) szintén 6 szótag. Az első egység (két verssor híjával) mindig két részre osztható, a harmadik egység kivétel nélkül; az osztás arányai azonban itt is változhatnak. Ha éppen ezért a következő tagolásban írjuk fel a két magyar sziciliána metrikáját, mind a rímek, mind a ritmus tekintetében következetes és mindvégig kitöltött rendszert nyerünk:

kétosztatú hat szótag végén belső rím	egyosztatú három szótag végén belső rím	kétosztatú hat-hét szótag végén sorvégi rím
--	--	--

A két vers közötti eltérés abban áll, hogy a harmadik egység Rimaynál mindig hatszótagos, Balassinál csak a strófák harmadik sorában. Arra a kérdésre, hogy Balassi vagy Rimay követ-e pontosabban valamely olasz dallammintát, csak a magyar sziciliána eredetére való kitérés után válaszolhatunk.

Szabolcsi — jóllehet négyütemű sorokat keresett — mégis pontosan mutatott rá a forma eredetére. Az olasz verstörténet és dallamtörténet tanulságaira hivatkozva megállapítja, hogy e forma eredeti forrása a *szeptenárius*, amelyből már a XIII. század közepén kialakul egy kettős-hetes sor / 3 — 2 — 2 // 2 — 3 — 2 / osztással. Ez a 14 szótagú sorképlet a XV. században megbővül (vagy megrövidül), 15 — 16 szótagú sorok bukkannak fel. E kettős-hetes vagy kettős-nyolcas formák lehettek ihletői Balassi majd Rimay sziciliánájának.

Még egy igen érdekes körülményre hívja fel Szabolcsi a figyelmet. A „siciliana” név az olasz zenetörténetben inkább csak a XVII. század óta ismert. Legközkedveltebb változatai — Alessandro Scarlatti, Vivaldi és Pergolesi siciliano-dallamai — pedig csak 1680 és 1740

⁵ Ez: 6 — 2 — 3 — 5 = 16, illetve 6 — 2 — 3 — 4 = 15 és R R x 2, illetve x x x 4.

között keletkeztek. Balassi verse ily módon teljes évszázaddal régibb adat, és értékes forrása lehet az olasz vers- és zentörténetnek is.⁶

Szabolcsi fenti véleményét kiegészíthetjük a magyar sziciliánák formájára vonatkozó megfigyelések némi áttérítésével is. Amikor ugyanis Szabolcsi idézi⁷ az Európában divattá váló sziciliánák példáit (1722 és 1770 körülről), ezek már csakugyan négyütemű, strófikus dallamot mutatnak. A fentiekből azonban láthattuk, hogy Balassi és Rimay verse még nem ezt a fokot képviseli, hanem egy ennél korábbi, egyszerűbb változatot őrzött meg számunkra.

Mindezek alapján a következőképpen foglalhatjuk össze a magyar sziciliánák jelentőségét. A XVI. század végén Magyarországon ismert volt egy olasz eredetű strófikus dallamforma, amelynek felépítése háromszaltú hosszú sorokból állt. Nem tudjuk biztosan, már az olasz eredetiben is állandó volt-e a belső rímelés, és az egyes sorok első és utolsó részeinek metrika-
ilag két félre tagolása, vagy ebből mennyi Balassi változtatása. Rimaynál tovább fejlődik, kristályosodik, szabályosodik a forma. Az olasz (sicíliai) tánczene és majd a hivatásos zene is továbbfejleszti a strófát, de más irányban, azt kétségtelenül négyüteművé teszi. Ilyen formában válik népszerűvé az olasz, majd az egész európai zenében, Bach, Händel és Haydn műveiben.

A sziciliána fejlődési sorozatát ma még hiányosan ismerjük.⁸ A szicíliai — vagy sziciliánista — kutatók feladata lenne az, hogy állást foglaljanak ebben a kérdésben. Ha sikerülne felhívni figyelmüket a két korai magyar sziciliána-adatra, e dolgozat elérné célját.⁹

Voigt Vilmos

A főrendi ellenzék műkedvelő színjátékai 1841-ben

A Regélő 1841. évi 25. számában, március 28-án az alábbi társasági hír jelent meg: „A pesti haute volée mart. 23-án saját mulatságul az angol királyné teremében magyar és francia színi előadással s tableaukkal fűszerzé az estét. A magyarra Fáy András »közös háza« választotta; francziára egy rövid vaudeville.”

Az eseményre két számmal utóbb, április 4-én az újság visszatért, újabb és részletesebb híradásából sokat megtudunk a műkedvelő előadásról: „... a színpad s díszítmények ugyan azok voltak, mellyeket hajdan n. m. Teleki grófné ő excijnál hasonló czélra használtak volt. Ez alkalomra azokat Neefe úr nemzeti színházunk festője kicsinosítá s elrendezé (...) A magyar előadás (»közös ház«) személyzetében részt vettek: gr. Károlyi Györgyné szül. Zichy grfné, Almásy Pálné szül. Batthyány grfné, gr. Teleki László, b. Bánffy Albert, Orczy István báró s Eckstein Rudolf urak. A francia előadásban (»une passion« vaudeville Varin és Duverger szerint) különösen kitűntek a nőszemélyzet közül gr. Chotek Hermine és b. Orczy Erzsébet kisasszonyok. — A 2-dik hasonnemű mulatságra (apr. 3-kán) egy nagyobb terjedelmű német színmű választottatott.”

A két tudósítás azonban együttesen sem ad teljes képet Teleki Lászlóék műkedveléséről. Holott tevékenységük, társaséletük kulturális vonatkozásai megérdemlik a figyelmet, a szereplők hiányos névsorából az 1839/40-es diétán először jelentkezett főrendi ellenzék baráti köre bontakozik elénk. Fellépésükről az országgyűlésen a szemtanú, Pulszky Ferenc ilyen képet fest visszaemlékezéseiben: „Az erős akaratú, szenvedélyes s e mellett elég tapintatos gróf Batthyány Lajos szervezett itt is egy tekintélyes ellenzékot, mely merészsége által feltűnt, köztük (...) Zichy Ödön és Jenő, Eszterházy József és Miklós, négy gróf Szapáry. Mindnyája rosszul beszélt magyarul, sem a logika, sem a grammatika szabályaival nem gondolt, de fellépésük mégis nagy föltűnést okozott az országban, mert a nemzet alig tudta fölfogni, hogy lehessen főúr, ki szembe merjen szállni az udvarral. Ezek közül fényesen vált ki Teleki László ügyes szónoklatai által...”¹ (A nevek kiemelése, a színjátszók megjelölésének szándékával, tölem — K. F.)

⁶ SZABOLCSI: l. m. 98—99.

⁷ SZABOLCSI Bence: Európai virradat. Bp. 1948. 36

⁸ A forma kialakulását végső soron a következő módon képzelhetjük el. Egy hosszabb (6—7 szótagos) egység megkettőződik, majd az így kialakult hosszú sor közepére egy rövidebb (3 szótagos egység) kerül: 6+3+6. Később a két szélső egység közül a sorvégző belső tagolódása állandósul, és létrejön a 6+3+3+3 forma, vagy az ezzel egyenlő jellegű 6+3+4+4, avagy 5+3+3+3 forma.

⁹ Sajnos e kérdésről a magyar tánc történet, az olasz zenetörténet és metrikatörténet nem ad érdemleges felvilágosítást. A legutóbb megjelent hazai Balassi metrika-kutatások e kérdésre nem terjedtek ki.

¹ PULSZKY Ferenc: Életem és korom. Bp. 1884. I. 123. Ugyanerre l. még HORVÁTH Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823—1848. Bp. 1886. II. 121—35.

A politikai csoportot rokoni és magánéleti kapcsolatok fűzik szorosabbra.² Vezéregyéniségük, Batthyány Lajos, Zichy Antóniát vette feleségül, így sógora Károlyi György lett, akinek felesége szintén a műkedvelők között található. A feleségekhez ír majd Petőfi verset 1844 novemberében: *Batthyány és Károlyi grófnék* (először: Pesti Divatlap, 1844. november 24.). Széchenyi naplójának 1841. május 2-i bejegyzése némi iróniával utal a baráti körön belüli érzelmi kapcsolatokra, a „párocskáink” között szerepel Orczy Istvánné és Teleki László is, akik ez idő tájt ismerkedhettek meg — mindketten szerepelnek a játékok között³. Teleki László szempontjából az előadás időpontjának fontosságát növeli az irodalomtörténeti vonatkozás is. A színházi törvényt is elfogadott országgyűlés ülései után vagyunk, a *Kegyencz* már elkészült, nyomdában van (megjelenését az Athenaeum április 15-én jelzi), de még a szeptember 6-i színpadi bemutató előtt. Teleki közéleti—morális problémáira a tragédia műfajában vél válaszadó, széles körű érdeklődésre számot tartó, nagy körben ható formát találni.

Műkedvelő előadásunk tehát irodalom- és politikatörténeti események metszéspontjában zajlott le; művelődéstörténeti vonatkozásaira csak most, a színlapok ismeretében derülhet fény. Kézrel írott másolatuk Székesfehérvárott található, Fejér megye Levéltárában, a Bajzáth-hagyatékban.⁴ A *Regélő* tudósításával egybevetve, azt kiegészíti és hitelesnek tekinthető. Szövegük a következő (a másoló néhány nyilvánvaló, nyelvtudás és ismeretanyag hiányából származó tollibáját jegyzetben javítjuk):

„I. Szakasz

elő adatik:

A Közös Ház.

vigjáték 1 felvonásban (:két szakaszra osztva:)

írta Fáy András.

Személyek:

Réti Gáspár, nyugalmazott hadnagy	Eckstein Rudolf
Erzsi, leánya	Almásy Pálné
Regina, vén hajadon, Gáspár húga	g. Károlyi Györgyné
Réti Károly, Gáspár testvér ölse	b. Orczy István
Toronyai Ferencz, megyei főügyvéd	g. Teleki László
Sándor, rokon ifjú	b. Bánffy Albert
Inas	g. Andrásy Emanuel

A dolog történik Réti Gáspár falusi házánál.

II. Szakasz

Une Passion.

Vaudeville en un acte par M. M. Varin, & Oevertgers.⁵

Personnage.

Duplessy maitre de dessin	C. Ladislas Teleki
Augustine sa femme	Mlle la Bnne Elisab. Orczy
Lili a jeune cousine d'Augustine	Mlle la Csse Herm. Chotek
Antenor jeune-france	B. Louis Kenczinger
Raphael domestique de Duplessy	C. Rudolph Chotek

Jeunes Personnes, élèves de Duplessy

La scene se passe a Paris dans la maison de Duplessy.

² A közéleti-magánéleti-kulturális kapcsolatok hasonló összeszövöttsége az ellenzék más csoportjait is jellemzi, vö. T. ERDELYI Ilona: Az Ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor, Bp. 1965. 53.

³ Vö. HORVÁTH Zoltán: Teleki László. Bp. 1964. I. 91.

⁴ A Bajzáth-család levéltára. XIII—1. 4. doboz. Az eredeti színlap lappang.

⁵ A *Regélő* idézett, 1841. április 4-i tudósítása szerint *Duvertger*; a név mindkét változatban ismeretlen a magyar színháztörténetben.

III. Szakasz.

Ábrázolatok

Aeneas Didónál (:Guerin képe után:)

- g. Szápári Ferencné
- g. Károlyi Györgyné
- g. Erdődy János
- g. Szápáry László

Mathilde, és Malek Adel⁶ (:Mme Cottin regénye után:)

- b. Orczy Théréz kisasz.
- b. Bánffy Albert

Judith (:Allori képe után:)

- Csekonics Jánosné
- Boé asszonyság
- g. Zichy Ödön

A bús palikárt vigasztaló hölgy (:Jelenet az utóbbi hellén szabadság-háborúból:)

- b. Orczy Istvánné
- g. Roggendorf Philippine kisasz.
- g. Batthiány Lajos

Lady Rowenna és Rebekca Scot Walter Ivanhoe című regényéből

- b. Podmaniczky Ersébet kisasszony
- b. Orczy Ersébet kisasz.

II Saltarello (:Haddecourt Lescot képe után:)

- g. Batthiány Maria kisasz.
- g. Roggendorf Kata kisasz.
- g. Szapáry Josefné
- g. Zichy Carolina kisasz.
- g. Andrásy Emanuel
- Heinrich kapitány
- b. Lipthay Béla
- b. Orczy Béla⁷

A színlapok megőrzője és valószínű másolója Bajzath György Fejér megyei földbirtokos nemes, a vármegye többszöri vezető tisztségviselője, aki egyike a reformkor tipikus, sokoldalúan tevékeny alakjainak. Latin nyelvű egyházi művek szerzője, az 1820-as években a Székesfehérvárott működő magyar színtársulat díszletfestője és hatékony pártolója, aki mohai birtokán szabadtéri előadásokat is rendezett.⁷ Szenvedélyes másoló is, feljegyzései iratkötegeket tesznek ki; színlapjaink politikai cikkek és országgyűlési beszédek kópiái közül kerültek elő.

A játszott műsor a Batthiány Lajos és Teleki László nevével fémjelezhető főrendi csoport irodalmi és képzőművészeti ízlésállapotát tükrözi. Fáy András egyfelvonásosa a Pesti Magyar Színházban csak egy előadást ért meg, a választás mégis szerencsésnek nevezhető. Az ottani problémák most, a műkedvelés számára előnyökre változtak. A figurák (nyugalmozott katonatiszt, vénlány húga, megyei főügyész és a fiatalok) reformkori eselvigjátékok tucatjából ismertek — minthogy egy-egy markánsabb vonással jellemezhetők, műkedvelőkkel is jól játszhatók. A komikum kettős ötlethe épül: a rangrejtve jelentkező udvarló személyére és az udvarház emeletére vezető lépcső apai aggodalomból történt eltávolítására. A Pesti Magyar Színház tündérbohózatokhoz szokott, látványosságot igénylő átlagközönsége ezt alighanem kevesellte — a mai Dorottya utcában állott vendégfogadó nagytermében viszont a darab terjedelme és dramaturgiája megfelelt az előadás céljának. A francia vaudeville már bonyolultabb műkedvelői feladat, bár arra a színlap sem ad választ, hogy az előadás énekekkel vagy prózában történt-e. Maga a darab ismeretlen a magyar színház történetben; Varinnek két, más szerzőtársakkal írt műve azonban 1843-ban és 1866-ban szerepelt a Nemzeti Színház műsorán. A vaudeville játzsása korszerű választás, az 1840-es évek új és diadalmas színjáték-típusa jelentkezik itt a műkedvelők műsorán.

⁶ Helyesen: Malek-Adel, a Cottin-regény mohamedán férfinőjének neve.

⁷ Színházi kapcsolataira l. CENNER Mihály: Magyar színészet Székesfehérvárott és Fejér megyében. Székesfehérvár, 1972. 24—9, 34—6.

Az ábrázolatok megválasztása a festőiség, a színpadi látvány szempontjával történt. Ez hozta színre a klasszicista Pierre-Narcisse Guerin (1774—1833) képét éppúgy, mint Cristofano Allori (1577—1621) biblikus témájú alkotását, amelynek keleties koloritja, Judit gesztusa valóban színpadias. Az ismeretlen Lescot-festmény, amely olasz népi táncot ábrázolt, ugyanerre a törekvésre utal.

Egzotikum a mohamedán férfi és az európai nő eleve reménytelen szerelmében a két alak kontrasztja — a hatáskeltés minden eszköze együtt van a Sophie Cottin *Mathilde* című regénye (1805) alapján készült tablóban.⁸ Az 1829 óta Thaisz András fordításában magyar nyelven is rendkívül sikeres *Ivanhoe* című Scott-regényből minden bizonnyal a zárójelenet került színpadra, Rebecca hálaadó, térdeplő mozdulata. (A két nőalak első találkozása több szereplőt igényelne kettőnél.) Ugyancsak a romantika eszköztárából meríthettek a görög szabadságharcra utaló allegorikus élőképpel — ennek irodalmi szövegtől független megalkotása és az ábrázolatok hatásos, artisztikus egymásutánja nagy műkedvelői gyakorlatról tanúskodik.

A színpadok jelentőségét egyrészt az általuk közölt tényekben látjuk. Batthyány Lajos személyéről ez az első színjátszó-adatunk — adalék az ellenzéki politikus megiratlan életrajzához. Teleki László esetében folytonosságot kapunk a *Regélő*ben is említett gyermekkori játszás és az 1846/47-es műkedvelés között⁹ — abban az időpontban, amikor szépiróként is a színpadon jelentkezik. Új adataink azonban távolabbi kutatási feladatokra is felhívják a figyelmet. Az 1841-ben Pest-Budán egyidőben működött, irodalmi szempontból is fontos ellenzéki csoportosulások mindegyike szoros kapcsolatban van a színházzal; közülük azonban csak a Bajza és Vörösmarty vezette Athenaeum-kör tevékenysége közismert. Telekiék egyéb játékaik és; későbbi, már a Nemzeti, majd az Ellenzéki Körrel vitt műkedvelésük részletei feltáratlanok, mint ahogy lappang a Kazinczy Gábor köré csoportosult fiatal radikálisok átfogó műsorterve is. Az ezekre irányuló forráskutatásoknak és közléseknek kell majd választ adniuk a reformkori színház és színjátszás sokat hangoztatottan fontos, de részleteiben és arányaiban még alig vizsgált jelentőségére, társadalmi kapcsolataira, hatásaira.

Kerényi Ferenc

Bethlen Kata-szövegrészlet Babits kései versében

Babits kései — s talán legutolsó¹ — verse a "Világon való bujdosásaimnak..." kezdetű költemény, mely először a *Magyar Csillagban* jelent meg, kötetében pedig a *Hátrahagyott versek* közé sorolták.²

Az archaikus verskezdés arra indít, hogy ihletőjét régi magyar szerző művében keressük. Meg is találjuk Bethlen Kata *Önéletírásában*. A Babits-vers kezdősoraiból az első három

Világon való bujdosásaimnak
esztendeit szaporítani tetszvé
az én bölcs istenemnek,
engedé bár, hogy élvén élni bírjak
s ne legyen fáradt törzsem ága fősvény,
sőt holtomig teremjek.

csaknem szó szerinti mása Bethlen Kata *Önéletírása* CLXXX. fejezete következő mondatának, mely a fejezet élén áll:

Az én e világon való bujdosásomnak esztendejét
szaporítani tetszvé az én jó Istenemnek, [által-
juttatott őfelsége az 1746-dik esztendőre.]³

⁸ A regényre l. Gabrielle CASTEL-CAGARRIGA: Le roman de Sophie Cottin. Revue des deux mondes 1960. máj 132—4.

⁹ Erre HORVÁTH Zoltán: l. m. I. 93.

¹ A kézirat az OSZK Babits-hagyatékában található (Analekta, Fond. III. 1610/22—23) gépírásban, keltezés nélkül. Belia György jegyzete szerint a verset Babits „1940 októberében írta”. (Babits Mihály válogatott művei. I.Bp. 1959. 319.)

² Magyar Csillag, 1941. nov. 1.

³ Bethlen Kata *Önéletírása* (Magyar Századok, szerk.: TOLNAI Gábor, Bp. 1963. 142.)

A meglepő párhuzam két kérdést vet föl: 1. hogyan emlékezett Babits ilyen pontosan Bethlen Kata szövegére; 2. s miért éppen a protestáns szerző kifejezése ragadta meg a katolikus Babitsot, aki idegenkedett a „kálvinizmus ridegségei”-től?⁴

Ez utóbbi ellentét azonban csak látszólagos⁵ és bátran tekinthetjük semmisnek, ha a halálos beteg költő egyre mélyülő szenvedés-élményébe hatolunk. Bethlen Katának korhoz és időhöz kötött katolikus-ellenességét beborítja életének páratlan gyötrelme, mely mély nyomot hagyhatott Babitsban.

Babits bizonyosan olvasta, ismerte az önéletrajzot (bár elég valószínűtlennek látszik, hogy csak életének utolsó éveiben), megmaradt benne e nyelvi fordulat, s továbbélt, addig, míg nem verse hajlította.

E kis részlet megjelenését tehát mással nem magyarázhatjuk — és ezzel felelünk az első kérdésre —, mint kivételes emlékezőképességével, melyről kortársai meglepő tanúságot tettek.⁶

Reisinger János

⁴ Babits Mihály: Ágoston (I. m. II. 284.).

⁵ Ágoston predesztinációs tana, a janzenisták kegyelembe vetett hite nem idegen a kálvinizmus fölfogásától. Babits többszöröse viszonyulását a kérdéshez lásd.: FODOR Ilona: Babits Mihály és a Jónás Könyve (Kortárs, 1967. 297—304.), MELCZER Tibor: Egy költői magatartás kettőssége Babits Jónás Könyvében (ItK 1972. 307—331.).

⁶ BÓKA László: Babits és Camoes; Babits távirata (Válogatott tanulmányok. Bp. 1966. 887—889); ILLÉS Endre: Előhegyi pillanatok (Krétarajzok. Bp. 1970. 221—228.).

Kathona Géza

PÓTLÁSOK AZ 1711-IG ANGLIÁBAN TANULT MAGYAR DIÁKOK NÉVSORÁHOZ

Szórványosan már a XVI. század második felében elkezdődött az angol egyetemek magyar diákok által való látogatása. Ennek rendszeressé válásáról azonban csak a XVII. század harmadik évtizedétől fogva lehet beszélni, miután a heidelbergi akadémiának a harmincéves háború során 1622-ben történt elpusztulásával a holland egyetemek lettek a magyar református studensek peregrinációjának színterei s ezáltal azok az angol tudományos élet és szellemi törekvések érezhető közelségébe kerültek. Ez időtől kezdve 1711-ig nem végleges összeállítás szerint 969, névről is ismert magyar hallgató bővítette ismereteit a frankei, groningeri, harderwijki, leydeni és utrecht-i egyetemeken, nemkülönben a deventeri athenaeumon s ismerkedett meg a kor haladó egyházi, valamint egyházon túlmutató szellemi mozgalmával, a puritanizmussal, presbiterianizmussal, independentizmussal, coccejanizmussal és kártéziánizmussal, úgyszintén az ezekkel párhuzamosan végbemenő társadalmi és gazdasági változásokkal. Közülök a puritanizmus, presbiterianizmus és independentizmus egyenesen angol szellemi talajból sarjadt ki, egyházi és társadalmi megnyilatkozásaik is itt voltak a legjellegzetesebbek. De a természettudományi gondolkodás emancipálódása és a társadalmi haladás polgári irányzata is sok tanulságot kínált ez országban a feudális keretektől érkezőknek. Így érthető, hogy magyar studenteink, ha már Hollandiáig eljutottak s itt megállapodtak, nem sajnálták a költséget és fáradságot, hogy a közeli szigetországba hosszabb-rövidebb időre átránduljanak s közvetlen benyomásokból ismerjék meg az itteni állapotokat, egyúttal bővítsék ismereteiket.

A XVI. század második felétől fogva 1711-ig Angliát megjárt magyar diákok közül eddig 164 személy neve ismeretes, e szám azonban korántsem végleges. Mivel az angol egyetemeken azidőben nem vezettek anyakönyveket, így e névsor folyamatos kialakulásához csak a hazai iskolai anyakönyvek utalásai, a külföldjáró peregrinusok albumaiba beírt emléksorok, az általuk Angliából hazahozott könyvekben eszközölt bejegyzések, az egykorú emlékiratokban és levelezésekben található utalások stb. szolgáltattak adatokat. Fenti hallgatószámból 154 esik a XVII. századra. Benne 127 olyan studens található, aki hollandiai tanulását használta fel arra, hogy Angliába átlátogasson, de bizvást hozzájuk számítható még az a 6 személy is, aki közvetlenül Angliában kezdte meg tanulását, majd ezután holland egyetemeken fejezte be azt. Így méltán megállapítható, hogy a XVII. században Angliában megfordult magyar tanulók nevei túlnyomórésben a holland egyetemi matrikulákból összeállított magyar névsorokban¹ vannak, illetőleg lappanganak.

¹ A holland egyetemek itt felhasznált magyar tanuló-névsoral: *Franeker*. HELLEBRANT Árpád: A frankei egyetemen tanult magyarok. Tört. Társ. 1886. 599–608, 792–800, 1887. 196–208. FORRÓ Imre: Holland archívumi dokumentumok a frankei akadémián járt magyar studentsdiákok történetéhez, 1623–1794. Kézirat. SZILÁDY Áron: Campegus Vitringa magyar tanítványai Franekerában. Magyar Prot. Egyházi és Iskolai Figyelmező V/1874. 43–50. — *Groninger*. BIRTHA József: Groningeri egyetem hallgatói. Debreceni Prot. Lap. 1902. 40–41. MIKLÓS Ödön: A groningeri egyetemen tanult magyarok névsora. Pápa 1917. — *Harderwijk*. ZOVÁNYI Jenő: A harderwijki egyetem magyarországi hallgatói. Irod. tört. Közlemények 1891. 433–436. — *Leyden*. Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV–MDCCCLXXV. Hagae Comitum 1875. TEUTSCH, Friedrich: Die Studierenden aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Leyden 1575–1585. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. N. F. 1881. 204–226. — *Utrecht*. SEGESVÁRY Lajos: Magyar ref. ifjak az utrecht-i egyetemen 1636–1836. Debrecen 1935. — *Deventer*. SEGESVÁRY Lajos: A deventeri alumnæumon tanult magyarok 1644–1649. Századok 1937. 506–508. — A német egyetemek magyar katalógusai közül: *Oderafankfurt*. ZOVÁNYI Jenő: magyarországi ifjak az Odera melletti frankfurti egyetemen. Prot. Szemle 1889. 178–202. — *Az Angliában járt magyar diákokat illetően* alábbi művek által rendelkezésre: PONGRÁCZ József: Magyar diákok Angliában. Pápa 1914. TRÓCSÁNYI Berta: Református teológusok Angliában a XVI. és XVII. században. Volland emlékkönyv. Bp. 1944. 115–146. HERPEL János: Adatok Angliában járt magyar diákokról és egyéb angol emlékekr. Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. köt. Bp. — Sz. eged 1971. 419–440. Kiegészítik ezt még a Herpel-féle Adattár I–II. kötetiben (Bp. — Szeged 1965, 1966), valamint a ZOVÁNYI Lexikonában (Bp. 1940) szerteszét található adalékok is.

Ha pedig így van, felvetődik a kérdés, lehetséges volna-e olyan módszert találni, melynek segítségével ezekből a katalógusokból újabb, eddig még ismeretlen, Angliát megjárt magyar diákokat tudjunk kimutatni? Látszólag kivihetetlen a feladat, mégis van reális lehetőség részleges eredmény elérésére minden olyan esetben, mikor némelyik studens valamelyik egyetemre egymásután kétszer iratkozott be, vagyis ottani tanulmányait megszakította s neve ez időközben sem más holland, sem más számbavehető európai egyetem, így az odera-frankfurti, marburgi és bázei anyakönyvében nem fordul elő. Ekkor bizvást következtethető, hogy az illető hallgató a kérdéses intervallum második felében Angliában tartózkodott. Hasznos szolgálatot tesz az ilyen irányú vizsgálatoknál a holland egyetemeken 1711-ig tanult magyar hallgatók katalógusaiból összeállított konkordancia, melyben mindenkinek a neve mellett megtalálható, hogy sorban melyik egyetemre mikor iratkozott be. Nem egy olyan diák bukkan fel ebben, aki három-négy, sőt több holland akadémián is megfordult, s egyik-másik esetben az ugyanazon helyen egymást követően ismétlődő beiratkozásokból kitűnik az is, hogy az illető ott megszakította tanulmányait. Most már csak a tanulmány megszakítás körülményeit kell tisztázni, hogy az Angliába való távozás megállapítható legyen. Természetesen e módszernek is van szűkre szabott határa. Ugyanis sokkal nagyobb lehetett azoknak a száma, akik Angliából nem arra a hollandiai bázisra tértek vissza, mint amelyikről elindultak, sőt esetleg Angliából már közvetlenül haza is távoztak. Ezek azután semmi nyomát sem hagyták hátra angliai tanulásuknak. Mégis e korlátozott lehetőséget nyújtó módszer révén sikerül a brit szigetországba zárandóként magyar diákok számát néhányal szaporítani.

Módszerünk hasznavehetőségét előbb számos régóta ismert példán mutatjuk be. Így *Bakai Benedek* sárospataki tanárról és *Nábrádi János* tarcali rektorról már Szilágyi Benjámint István feljegyezte, hogy valamikor Angliában is tanultak.² Mivel Bakai Benedek neve 1624. máj. 13-án és 1625. okt. 18-án, a Nábrádi Jánosé pedig 1628. aug. 31-én és 1631. máj. 24-én egymás után kétszer fordul elő a leydeni egyetem anyakönyvében, így nyilvánvaló, hogy itteni tanulásuk megszakításával mentek mindketten Angliába. Az is köztudomású, hogy *Medgyesi Pál* az angliai Cambridge-ben 1629. ápr. 13-án és 1631. máj. 24-én történt két leydeni beiratkozása között fordult meg, vagyis angliai útja végett leydeni studiumát ő is megszakította.³ Ha figyelembe vesszük hogy Nábrádi János és Medgyesi Pál második leydeni beiratkozása ugyanazon a napon, 1631. máj. 24-én történt, következtethetjük, hogy Angliából egyúttal utaztak vissza Hollandiába, sőt az is valószínűnek látszik, hogy egy ideig Cambridgeben is együtt tanultak. *Ruszkai András* későbbi sárospataki rektor Medgyesi Pállal együtt való cambridge-i tanulása⁴ is elhelyezhető annak az intervallumnak a végén, amit két egymást követő leydeni beiratkozásának időpontja, nevezetesen 1630. ápr. 2-a és 1631. máj. 21-e határol. Tudjuk, hogy *Keserői Dayka Pál* 1638. febr. 9-én Londonban csatlakozott Tolnai Dali János puritánus ligájához.⁵ Itteni tartózkodását megelőzően 1636. jún. 30-án és követően 1638. szept. 29-én, egymásután kétszer lépett a leydeni egyetem hallgatóinak sorába, tehát londoni útját ezen egyetemen folytatott tanulmányai megszakításával valószínűleg meg. *Tarczai Pál* saját fiának 1672. évi tudósítása szerint *Harsányi Nagy Jakab* együtt megfordult Angliában és Skóciában.⁶ Mivel Harsányi Nagy Jakab 1640. júl. 21-én és 1642. okt. 6-án, Tarczai Pál pedig 1641. júl. 27-én és 1643. jún. 6-án iratkozta be a leydeni egyetemre, így együttes angliai útjuk a két leydeni beiratkozásuk közé eső 1642. év folyamán történhetett. *Gidófalvi Csulak Jánosról* már Herepei János megállapította, hogy egymást követő leydeni beiratkozásai, nevezetesen 1641. márc. 22-e és 1642. okt. 6-a között Angliában kellett tanulnia, sőt nevezettnek Medgyesi Pállal való kapcsolatából még arra is következtetett, hogy cambridge-i diák lehetett.⁷ *Tiszabecsi Nagy Gáspár* 1653. évi oxfordi tanulását⁸ szintén két leydeni beiratkozásának dátuma, 1650. okt. 26-a és 1654. ápr. 30-a fogja közre. Már Zoványi Jenő felfigyelt arra, hogy *Nadányi János* neve közvetlenül két ízben, 1659. aug. 29-én és 1663. máj. 4-én fordul elő a leydeni egyetem anyakönyvében. Éppen ezért igen ésszerűen, de egyelőre még óvatosan feltételezte, hogy ez intervallum második felében ismeretlen helyen tanult.⁹ Herepei János azután már dokumentum alapján állapította meg, hogy Nadányi második leydeni beiratkozását megelőző ismeretlen tanulási helye London volt.¹⁰ *Köleséri Sámuel*

² Acta synodi nationalis... ad X. diem junii Sztatmár Németinun convocatae... Anno salutis 1646. Közzé tette FINKEI Pál. Sárospataki Füzetek I/1857. 167.

³ ZOVÁNYI-Lexikon 297. — HERPEI-Adattár I. 370—371.

⁴ Medgyesi Pál: Praxis Pietatis. Debrecen 1836. RMK I. 657. INCZE Gábor 1936. évi szövegkiadása (Bp. 1936) 12—13.

⁵ ZOVÁNYI Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar ref. egyházban. Bp. 1911. 26—27.

⁶ PONGRÁCZ József: i. m. 5. — TRÓCSÁNYI Berta: i. m. 126—127.

⁷ Herepei-Adattár II. 325—326.

⁸ PONGRÁCZ József: i. m. 4. — ZOVÁNYI-Lexikon 484.

⁹ ZOVÁNYI-Lexikon 313.

¹⁰ HERPEI-Adattár III. 397. 402, 429.

angliai útja¹¹ legcélszerűbben szintén a két franekeri beiratkozása, 1682. máj. 20-a és 1683. jún. 27-e közé helyezhető el. E szép számú példa felbátorít bennünket arra, hogy más hasonló jellegű tanulmánymegszákitások esetében is angliai studiumra következtessünk.

Ezek előrebocsátása után lássuk most már a hollandiai magyar egyetemi hallgatók névsorainak konkordanciájából kilépő Angliát megjárt újabb diákjainkat. Összesen 12 személyről lesz szó. Többségük kiemelkedő ember. Közülük kilencnek angliai tanulása eddig ismeretlen volt, míg háromról (Rázmán Ádám Péter, ifj. Tarczali Pál, Kolozsvári Dimjén Pál) itt derül ki, hogy eddig ismert útjokan felül másodízben is jártak Angliában.

Szepi Korocz Gáspár 1625-től 1637-ig alkalmasint haláláig Szatmárnémetiben működő lelkész és 1629-től hivataloskodó szatmári esperes újabban feltárt életrajzi adatai¹² kiegészíthetők azzal, hogy 1618-ban lépett a sárospataki iskola togátus diákjai közé, majd itteni tanulása után Szatmárra ment tanítónak.¹³ Még érdekesebb mozzanatot hoz elő külföldi tanulásának számbavétele. Eszerint 1622-ben Oderafrankfurtban, ezt követően pedig 1623 folyamán egymásután két ízben, éspedig ápr. 23-án és szept. 24-én a franekeri egyetemre iratkozott be. Mivel a két bejegyzés közti időben neve más egyetemek anyakönyvében nem szerepel, így feltétlenül arra kell következtetnünk, hogy rövidebb tartózkodásra Angliába látogatott át. Működésében a konfesszionális ortodoxia híve volt.

Debrecei Simonides Gáspár neve irodalmunkban jól ismert. Zoványi Jenő egy megbízható lexikális cikkben, Herepei János pedig egy részletesebb összefoglalásban rajzolta meg alakját.¹⁴ A Nagyváradon 1631-től rektorként, 1633-tól pedig 1637-ben bekövetkezett haláláig ugyanitt lelkészként működő férfiú 1618. júl. 4-én Debrecenben írta alá az iskola törvényeit, majd miután mint Bethlen Gábor alumna 1623 nyaratól Oderafrankfurtban, 1625. ápr. 10-től pedig Franekeren tanult, a leydeni egyetem hallgatója lett. Herepei Simonides János leydeni tanulását érintve csak 1626. jún. 21-i beiratkozásáról emlékezik, pedig már egy évvel korábban, 1625. máj. 21-én is szerepel neve az ottani egyetem anyakönyvében. Zoványi már felsorolja Simonides mindkét leydeni beiratkozását annak feltételezésével, hogy közben másutt tanult. A helyes nyomon utóbbi járt, melyhez csak azt tesszük hozzá, hogy ismeretlen tanulási helye csakis Anglia lehet. Erre mutat az általa 1633-ban Kolozsvárott kiadott naptár is (RMK I 629), melynek címlapján ez a jelmondat áll: „Az tudománnak nincsen egyéb ellensége, hanem csak az tudatlan ember”. A mottó alapgondolata Baconra emlékeztet, bár attól való származását gondos kutatás után sem sikerült igazolnunk.¹⁵ Lehet, hogy ezt esetleg bibliai ihletésre (Proverbia 1, 29) maga Simonides Gáspár szerezte, vagy már ő is mástól vette, de fogalmazásából haladó gondolat csendül ki, mely rokon az Angliában akkor elterjedt baconi eszmékkel. A kérdéses naptár „Prognosticon Astrologicum”-a természettudományi készségről is tanúskodik. Valóban találóan állapította meg Herepei János, hogy Simonides Gáspár érdeklődési köre „már átlépte a skolasztikus teológusok dogmákkal korlátozott tudásának határait”, minek folytán alakja az újkori gondolkodás hazai úttörői közé számítható. Már túl volt angliai útján, mikor Leydenben összetalálkozott az itt 1626. júl. 26-tól fogva tanuló Bethlen Péterrel, Bethlen Gábor fejedelem unokaöccsével, valamint az annak kíséretében levő Cseffe Lászlóval és Pálóczi Horváth Jánossal, akik Simonides János Leydenben 1628-ban kiadott „Compendium Biblicum” c. művéhez (RMK III 1425) üdvözlő verseket is szereztek. Bethlen Péterék még 1628 tavaszán Angliába is áthajóztak. Feltételezhető, hogy e vállalkozásukhoz Simonides Gáspártól nyerhették az ösztönzést, aki alig két évvel azelőtt már járt ott. Egyébként a fent említett mű szerzője számára nagy sikert hozott, mert még a század folyamán 1633-ban Koppenhágában második, 1684-ben Frankfurtban pedig harmadik kiadására került sor. A széles látókörű s a polgári forradalom előtti angol szellemi viszonyokat jól ismerő egyházi ember a Partiumban eredményesen szolgálhatta a Bethlen Gábortól kezdeményezett s I. Rákóczi György által is felkarolt művelődési törekvéseket.

Eszéki István életéről eddig mindössze annyit tudtunk, hogy 1602 táján született s 1632. júl. 29-én a leydeni egyetem hallgatója lett. Hazatérve 1634. jún. 18-tól a Szatmár megyei Óvárban, majd kevéssel utóbb Szatmáron lett lelkész.¹⁶ További sorsa ismeretlen. Ehhez csak azt tesszük hozzá, hogy neve már jó két évvel korábban, 1630. ápr. 4-én is be van jegyezve a leydeni egyetem anyakönyvébe. Vagyis 1630. ápr. 4-e és 1632. júl. 29-e közt leydeni tanulását megszakította, ami arra mutat, hogy egy időre annyi más magyar diák példájára ő is átlátogatott Angliába. Igen valószínű, hogy működésében még a merev hittani ortodoxia képviselője volt.

¹¹ HORÁNYI, Alexius: Memoria Hungarorum. Tom II. Viennae 1776. 398.

¹² HEREPEI János: XVI–XVII. századbeli papok, mesterek és diákok a szatmári ref. egyházmegyéből. Egyháztörténet 1/1943. 19–20.

¹³ MARTON János: A sárospataki ref. főiskola története. I. köt. Sárospatak 1931. 160.

¹⁴ ZOVÁNYI-Lexikon 97–98. — HEREPEI-Adattár II. 30–33.

¹⁵ Illesse hálás köszönet RITÓOK Zsigmondét e kérdés tisztázása körüli szíves segítségéért.

¹⁶ HEREPEI-Adattár III. 56.

Fővényesi István a sárospataki iskolának 1638-ban rektora volt. Élete főbb mozzanataiban régóta ismeretes,¹⁷ de kiegészítésre szorul, különösen a külföldi tanulásának állomásait illetően. Az újabb adatok szerint 1634. márc. 3-án és 1637. ápr. 27-én egymást követően a leydeni, végül pedig 1637. júl. 5-én a franekeri egyetemre iratkozott be. Leydeni tanulását tehát megszakította. Ez pedig nyilván angliai útja miatt történt. Eképpen a sárospataki iskola tanárainak sora egy Angliát megjárt újabb rektorral gyarapszik. A Hollandiában és Angliában megismert haladó társadalmi és szellemi törekvések azonban érintetlenül hagyták Fővényesit, mert sárospataki működése alatt tanártársaival, Verécsi Ferencsel s Valerius Dáviddal együtt erős ellenfele volt a puritánizmusnak s az azt képviselő Tolnai Dali Jánosnak, ki 1639. ápr. 18. óta Sárospatakon tanárként működött.

Pápai János életének töredékes adatait az utóbbi időben hozta elő Herepei János kutatása.¹⁸ I. Rákóczi György dunántúli származású és Gyulafehérvárott tanult alumnusának külföldi tanulása még így is hagyott hátra tisztázatlan problémát, mert Herepei 1639 júliusát jelölte meg Pápai János külföldre indulása idejét, viszont nevét csak 1643. ápr. 30-án találta a leydeni egyetem anyakönyvében, így nevezett külföldi tanulásának nagyrésze ismeretlen maradt. Pápai peregrinációjának körülményei azonban megoldódnak, ha figyelembe vesszük, hogy ő már 1639. okt. 7-én teológushallgatója lett a leydeni egyetemnek, tehát 1643. ápr. 30-i beiratkozása Leydenben immár a második volt. Ez pedig azt jelenti, hogy közben ő is ismeretlen helyen tanult. Méltán következtethető, mint más hasonló esetben is helyesnek bizonyult, hogy leydeni tanulását angliai látogatása miatt szakította meg.

Szentpéteri (Sajó-) János 1647. évi sárospataki rektor, majd 1649-től bodrogkeresztúri, vinnai, 1664-től zempléni, azután vámosújfalui lelkész, egyszersmind 1669 óta zempléni esperes eléggé részletes életrajzát László János szerkesztette meg,¹⁹ külföldi tanulásáról azonban eléggé szűkszavúan csak annyit mond, hogy barátjával, Huszti Sándorral a hollandiai egyetemeket látogatta. Ha e hiányt pótoljuk, akkor megállapíthatjuk, hogy valóban Huszti Sándorral, a későbbi sárospataki tanárral együtt ment külföldre s 1642. nov. 11-én Franekerben is, meg 1643. márc. 7-én Leydenben is együtt iratkoztak be az egyetemre. Szentpéteri János leydeni beiratkozása 1645. febr. 14-én meg van ismételve. Ebből következtetve közben meg kellett fordulnia Angliában, még pedig ez alkalommal is Huszti Sándorral együtt, kinek angliai tanulása már amúgy is régóta ismeretes. A két studens közös peregrinációja jól alátámasztja a Szentpéteri János angliai tanulására vonatkozó következtetésünk helytálló voltát. A továbbiakban a jóbarátok útja Angliában szétvált. Huszti onnan egyenesen hazájába távozott, míg Szentpéteri még egyelőre visszatért Leydenbe, s itt másodszor is az egyetem hallgatóinak kötelékébe lépett. Itt tanult még 1646-ban is. Ő immár a második sárospataki rektor, kiről e cikk során derült ki, hogy Angliában is tanult. A gyászévtizedben megindult üldözések során Vámosújfaluból 1672-ben Erdélybe menekült s életét 1680-ban Gyulafehérvárott fejezte be.

Gidófalvi Csulak István életrajzi adatait Herepei János szedegette össze.²⁰ Ez alkalommal egyedül külföldi tanulására s itt is csak az egyetemi immatrikulációra térünk ki, hol akad kiegészíteni való. Az még elfogadható, hogy nevezett 1648. júl. 22-én Apáczai Csere Jánossal együtt a franekeri egyetemre iratkozott be. De hogy Hidófalvi franekeri tanulása után csak 1653. aug. 27-én lett volna a leydeni egyetem hallgatója, már tévedés, mert neve kerek egy évvel korábban, 1652. aug. 22-én is beírva található az egyetem anyakönyvében. Tehát a Herepei által közölt időpont már a második leydeni beiratkozása volt. Ebből pedig világos, hogy a két bejegyzés, 1652. aug. 22-e és 1653. aug. 27-e közti intervallum végén, ha rövidebb ideig is, de ismeretlen helyen tanult. Ez az ismeretlen hely pedig csakis Anglia valamelyik egyeteme lehetett. Ha meggondoljuk, hogy nevezett nagybátyja, Hidófalvi Csulak János körülbelül tíz évvel előbb, 1641. márc. 22-e és 1642. okt. 6-a között az angliai Cambridge-ben tanult,²¹ úgy kéznél fekvő lesz az a következtetésünk, hogy az Angliában folytatandó studiumra már családi kapcsolatai révén is ösztönzést kaphatott s alkalmasint ő is Cambridge-t kereshette fel. A presbiteriánus felfogásban is oszthatta nagybátyja meggyőződését, s ebben kell keresnünk az okát annak, hogy külföldről visszatérve nem szülőföldjén, Erdélyben vállalt lelkészi állást, hanem Magyarországon, hol 1662–1666 közt róla mint abaujszántói lelkészről van híradás.

Rázmán Ádám Péter 1668-tól a kolozsvári unitárius iskola rektora, majd 1673-tól 1683-ban bekövetkezett haláláig az ottani szász unitárius egyház prédikátora volt. 1660. aug. 28-án

¹⁷ SZOMBATHI János: A sárospataki főiskola tanárainak életrajza. Sárospataki Füzetek IX/1865. 363–364. — LÁSZLÓ János: A sárospataki tanárok életrajza. Sárospataki Lapok VIII/1889. 635–636.

¹⁸ HEREPEI-Adattár I. 533–535.

¹⁹ LÁSZLÓ János: i. m. Sárospataki Lapok VIII/1889. 678.

²⁰ HEREPEI-Adattár II. 542–544.

²¹ HEREPEI-Adattár II. 325–326.

a leydeni egyetemre iratkozott be. Mindaddig elkerülte a figyelmet, hogy leydeni beiratkozását 1663. nov. 9-én megismételte. Ez pedig azt jelenti, hogy második leydeni beiratkozását megelőzően Angliában tanulhatott. Később másodszor is átlátogatott Angliába, mert ifj. Frank Ádám 1667. febr. 15-én Amsterdamból küldött tudósítása egyidejű angliai tartózkodását említi.²² Eddig csak ez a második angliai útja volt ismeretes.²³ Végül 1667. okt. 10-én még az oderafrankfurti egyetemet is felkereste.

Hunyadi Pál 1671-től fogva Nagyenyeden lelkészkedett, s mint ilyen, Dési Márton és Csenátoni Pál tanárokkal együtt az itteni coccejánus triász tagja volt s nézeteik terjesztéséért közösen marasztalta el őket az 1673. jún. 16-án tartott radnóti zsinat. Lexikális életrajza²⁴ külföldi tanulását illetően kiegészítésre szorul. Igaz ugyan, hogy 1667. júl. 22-én a groningeri, majd 1668. ápr. 14-én a leydeni egyetemre iratkozott be. Más eredményre jutunk azonban, ha azt is figyelembe vesszük, hogy említett leydeni beiratkozását 1670. máj. 7-én közvetlenül egy másik leydeni beiratkozás is követte, ami viszont időközbeni angliai tanulmányútjának árulkodó jele. Nem meglepő esemény ez egy haladó teológiai irányzatok iránt fogékony studens tanulmányainak rendjében. Életét mint vizaknai lelkész 1685-ben fejezte be. Coccejánus nézetei mellett valószerűen mindvégig kitartott.

Tarcali Pál, a hasonlónevű sárospataki tanár, majd gönci és lizikai pap orvos-fiának külföldi tanulási rendje nagy vonalaiban ismeretes.²⁵ Eszerint külföldi tartózkodásának első felében, mikor kizárólag csak teológiát hallgatott, 1670. okt. 16-án induló groningeri és 1672. dec. 22-én kezdődő franekeri tanulmányai közt 1671—1672 folyamán járt Angliában is, Oxfordban időzve huzamosabban. Franekerből távozva végül is 1673 őszén Oderafrankfurtban fejezte be teológiai tanulmányait. Az azonban eddig nem volt ismeretes róla, hogy két évvel később, külföldi tartózkodásának második felében, mikor orvostanhallgató lett, tanulmányainak 1675. febr. 14-én Leydenben való elkezdése után másodszor is áthajózott Angliába, mert neve közvetlenül az első beiratkozás után, 1677. szept. 6-án újra be van vezetve a leydeni egyetem anyakönyvébe, mely után már rövidesen orvostudományi oklevelet kapott. Tehát mint orvostanhallgató módját ejtette annak, hogy a szépen fejlődő angol orvostudomány eredményeit is megismerje. Egyébként a gyászévtized szomorú eseményei hathattak közre abban, hogy a lelkeszi hivatást, melyre előbb készült, felcserélte az orvosival.

Kolozsvári Dimjén Pál, a későbbi kolozsvári unitárius rektor, majd lelkész az eddigi kutatás szerint orvostudományi oklevelének Leydenben történt megszerzése után 1689-ben járt Londonban.²⁶ Volt azonban itt már ezt megelőzően is. Nevezetesen egymást követően két ízben való leydeni beiratkozásának időpontjai, 1682. jún. 30-a és 1686. febr. 22-e között idegen helyen tartózkodott, ez pedig alkalmasint csak London lehetett.

Vizaknai Bereczk György Kolozsvárott született. Wespzprémi István szerint 1693. augusztusában indult külföldre, s előbb Oderafrankfurtban, majd Leydenben, Utrechtben és Franekerből tanult mint orvostanhallgató.²⁷ Oderafrankfurtban 1693. okt. 2-án tényleg be is iratkozott. De neve a leydeni egyetem anyakönyvében nem található, s maga Wespzprémi sem közli azt az általa közzétett leydeni katalógusban.²⁸ Nem szerepel az Utrechtben tanultak névsorában, még a Wespzprémi által kiadott utrechti sorozatban sem.²⁹ Ellenben olvasható neve a franekeri egyetem hallgatóinak anyakönyvében, még pedig két ízben, 1694. aug. 4-én és 1695. szept. 3-án. Vagyis e két dátum közti idő második felében ő is máshova távozott. E közbetűs tanulási hely pedig az ő esetében sem lehetett más, mint Anglia. Orvostudományi oklevéllel érkezett haza Kolozsvárra, melynek életében azután 1720-ban bekövetkezett haláláig mint orvos, főbíró és káptalani levéltáros kiemelkedő szerephez jutott.³⁰

Feltűnő, hogy az itt ismertetett 12 magyar studens túlnyomó többsége, összesen 10 személy a leydeni egyetemről indult Angliába, míg a franekeri egyetemi bázist e célra mindössze csak 2 tanuló használta. Az is elgondolkasztó, hogy a többi holland akadémia viszont egyáltalában nem szolgáltatott a tanulmányok megszakítására példát s ezáltal angliai studium feltételezésére alkalmas támpontot. Vajon mi lehet az oka annak, hogy a leydeni egyetemnek nagyobb szerepe volt a magyar hallgatók angliai peregrinációjában, mint a franekerinek, jóllehet utóbbi látogatottabb volt az előbbinél?

²² Ifj. Frank Ádám levele Amsterdamból 1667. febr. 15. Közl. BENCZÉDI Gergely. Keresztény Magvető XXIII/1888. 33.

²³ GÁL Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. II. köt. Kolozsvár 1935. 528. — HERPEI-Adattár III. 430—431.

²⁴ ZOVÁNYI-Lexikon 198.

²⁵ ZOVÁNYI-Lexikon 470.

²⁶ GÁL Kelemen: I. m. II. köt. 404—405.

²⁷ WESPZPRÉMI, Stephanus: Succincta Medicorum Hung. et Transilv. Biographia. Tom. II/1. Viennae 1778. 27.

²⁸ WESPZPRÉMI, Stephanus: I. m. Tom. IV. Viennae 1787. 135.

²⁹ I. m. 139.

³⁰ HORÁNYI, Alexius: Nova Memoria Hungarorum. Pest 1792. 424—428. — WESPZPRÉMI, Stephanus: I. m. Tom. II/1. 26—33. — HERPEI-Adattár III. 217—219.

Úgy gondoljuk, hogy ez az eltérés csak látszólagos — s okát az anyakönyvezési gyakorlatban kell keresnünk. Általában véve a XVII. század folyamán Hollandia, de Európa más egyetemén is ismeretlen volt az anyakönyveknek a mai értelemben való pontos vezetése. Gyakran esetese, hogy beiratkozási formaság nélkül is tanultak egyesek. Különösen áll ez arra az esetre, mikor valaki a beiratkozás alkalmával fizetni szokott taxa fizetése alól felmentést kapott, vagy az egyszer már szabályosan beírt hallgató tanulása megszakítása után visszatért korábbi egyetemére. Aránylag elég gondosan vezették az egyetemi anyakönyvet *Leydenben*, de még itt is lépten-nyomon jönnek elő olyan magyar studensek, akiknek itteni tanulása kétségtelen, mégis nevüket az egyetemi matrikula nem tartalmazza. Már eddig is több mint 20 ilyen latens leydeni magyar diák neve jött elő a XVII. századból, de e szám a továbbiakban még gyarapodni fog. Mégis Leydenben többé-kevésbé igyekeztek érvényt szerezni azon elvnek, hogy a tanulásukat megszakított hallgatók visszatérésük esetén újra anyakönyveztesse. *Franeckerben* már lazább volt a beírási adminisztráció. Mutatja ezt, hogy az itteni egyetem magyar hallgatóiról hiányosan összeállított Hellebrant Árpád-féle névsort 1711-ig terjedően 19 újabb hallgatóval bővít s az eredeti anyakönyvet gondosan követő Forró Imre-féle katalógus sem teljes, amennyiben korszakunkban már eddig is legalább 25 olyan franeckeri magyar tanulóval találkoztunk, akinek a neve ebben sem szerepel, nyilván azért, mert ezek az egyetemi matrikulába sem lettek bevezetve. De ezek száma sem végeles, mert itt is tanulhatott beiratkozás nélkül nem egy studens, s különösen a tanulmányi megszakítás után visszatérők esetében lehetett laza az adminisztráció. Ami a *groningeni* egyetemet illeti, magyar tanulóink itt a beiratkozásnál elég gyakran kaptak felmentést az ilyenkor esedékes díj megfizetése alól, ami nevük mellett a „gratis inscriptus” megjegyzés feltüntetésével van jelezve. További kedvezményképpen az ilyen hallgatók átmeneti tanulmány megszakítás esetén aligha voltak újabb beiratkozásra kötelezve. Viszont a *harderwijki* egyetemnek s a *deventeri* athenaeumnak oly kisszámú magyar hallgatója volt, hogy tárgyunk szempontjából alig jöhetnek tekintetbe. Legliberálisabb volt azonban az *utrecht*i egyetem anyakönyvezése. Itt a magyar hallgatók azt a kiváltságot élvezték, hogy tandíj lefizetése, tehát hivatalos beiratkozás nélkül is fakultást kaptak választott professzor alatt az előadások hallgatására. Ezért igen tekintélyes itt azoknak a magyar diákoknak a száma, akiknek neve a hivatalos anyakönyvben nem szerepel — s csak egykorú nyomtatott disszertációkból, emléklbumok bejegyzéseiből s más levéltári dokumentumokból lehet megállapítani, hogy Utrechtben tanultak. De voltak olyan be nem írt tanulók is, akik vitatkozásra sem jelentkeztek. Ezek nevét azután semmiféle adat sem tartotta fenn. Az *utrecht*i magyar studensek kritikai névsorának rekonstruálójá, Segesváry Lajos 1711-ig terjedően a 158 hivatalosan beírt magyar tanuló mellett más forrásokból még 70 be nem írt diák nevét sorakoztatja fel, mely utóbbi számhoz még minimálisan 50-et adhatunk az általa 1830-ig feltételezett 200 olyan anyakönyvezetlen hallgatóból, akinek tanulásáról semmi nyom sem tanúskodik.³¹ Ily liberális anyakönyvezés mellett Angliába menetele kedvéért valójában bárki úgy megszakíthatta az egyetemen megkezdett tanulmányait, hogy annak írásos emléke nem maradt, mert ha már Utrechtbe érkezésekor nem volt feltétlenül kötelező a beiratkozás, úgy Angliából való visszatérése után meginkább nem. Fentiek figyelembevételével érthető tehát, hogy a viszonylag gondosabban vezetett leydeni anyakönyv több tanulmány megszakítás emlékét tartotta fenn, s ezért több Angliába peregrinált magyar hallgató nevének megállapítására ad lehetőséget, mint a kevésbé pontosan vezetett franeckeri vagy a tárgyunk szempontjából teljesen negatív értékű *utrecht*i matrikula.

De felvetődhet az a kérdés, hogy a leydeni és franeckeri tanulmány megszakítások alanyai esetleg nem Anliában, hanem Utrechtben tartózkodtak a magyar hallgatók kedvezménye alapján beiratkozatlanul. A latens módon való *utrecht*i tanulás lehetősége csakugyan fennáll, tegyük azonban mindjárt hozzá, hogy csak csekély mértékben. Már utaltunk rá, hogy a XVII. század folyamán nyom nélkül Utrechtben tanult magyar hallgatók száma úgy 50 körül járhatott. Ezek túlnyomórésze is feltétlenül a törzshallgatókból került ki, s csak elenyészően kis hányaduk lehetett olyan, aki másutt folytatott tanulása megszakításával rövidebb időre érkezett ide. Így a fentebbi magyar tanulók leydeni és franeckeri tanulmány megszakításaiból levont következtetéseinknél csak elenyészően csekély hibaszázalék eshetősége foroghat fenn. Ezzel szemben a felsorolt, régóta ismert és kétségbe nem vonható példák meggyőzően igazolták, hogy Leydenből és Franeckerből tanulása megszakításával tényleg mily jelentős számú magyar diák hajózott át Angliába. Az itt bemutatott 12 hallgatónál pedig nem egy esetben egyéb hitelt érdemlő adatok is megmutatták azt, hogy angliai tanulásuk feltételezése indokolt volt. Csak példának hozzuk fel a Nábrádi János esetét, kinek angliai tartózkodását előbb következtetés útján állapítottuk meg, s ez eljárásunk helyességét később a Szi-lági Benjámín Istvánnál talált adat igazolta.

³¹ SEGESVÁRY Lajos: l. m. 10—13.

EÖTVÖS JÓZSEF MAGYAR IRODALMI OLASMÁNYAI

Némi igazság kétségkívül van Szerb Antalnak abban a megállapításában, hogy Eötvös József idegen kultúrán nevelkedett arisztokrata.¹ Egész élete, pályája a francia, angol és német szellem meghatározó befolyásának jegyeit viseli magán, műveltsége is ezeken nyugszik.² Magyar irodalmi olvasmányainak szerepe viszont legalább ilyen jelentős. Hatásukra lett a magyar polgárosodás harcosa, később irodalmunk és történelmünk kiemelkedő alakja. Tehetségét, a nyugati forrásokból szerzett nagyszerű műveltségét arra használta, hogy a magyar irodalom, tudomány megközelítse, utolérje a legfejlettebb népek irodalmának, tudományának szintjét. A magyar költőtől, íróktól tanulta a haza, a szülőföld szeretetét, ők biztatták, támogatták irodalmi pályája kezdetén.

A következőkben arra teszünk kísérletet, hogy az olvasmányok tükrében vázlatosan bemutassuk a magyar szépirodalom és Eötvös József viszonyát, megrajzoljuk azt az utat, amely a megismerkedéstől a tevékeny részvételen át a vezető egyéniséggé való emelkedésig vezetett.

Eötvös elég későn, 8–10 éves kora körül kezdett magyarul tanulni, a budai gimnázium diákjaként.³ Ennek hátrányairól ő maga írta Kazinczy Ferencnek 1831-ben: „ha magyarságomban akármiféle hibákat találsz, kérlek, jobbits, és ne tunyaságomnak, csak körülményeimnek talajdonítsd. Idegen hangok érdeklék az alig született füleim, idegen hangokat rebegének először megnyílt ajkaim, anya nyelvem német, az örökséget, amelyet minden anya legszegegyebb gyermekének is hágy, önnön fáradságomnak kelle megszereznem, a köteleket, mely legerősebben köt mindenkit hazájához, a nyelvet önnön karokkal fogom, ha csekély is, amit bírok, mondhatom, ez az én művem...”⁴

A gimnáziumban az oktatás latinul folyt, így tanították a magyar nyelvet is, Verseghy Ferenc *Epitome Institutionum Grammaticarum Linguae Hungaricae* című nehézkes, nyelvtanulásra nemigen alkalmas tankönyvéből.⁵ A gyermek Eötvös sokat bajlódhatott az ehhez kapcsolódó terjengős, aprólékoskodó gyakorlókönyv — *Exercitationes Idiomatis Hungarici in usum Gymnasium Regni Hungariae* — leckéivel is.⁶ Az első magyar nyelvű könyveket nevelője, Pruzsinszky József adhatta a kezébe, ő hívhatta fel a kamaszodó fiú figyelmét a magyar irodalom értékeire.

Lényegesen fejlődött Eötvös magyar nyelvi tudása az egyetemi évek alatt. A pesti egyetem bölcsészkarára 1826-ban iratta be az apja. Az első tanévben 10., illetve 31. eminens volt a magyar nyelv és a magyar stílus c. tárgyakban, a következő esztendőben viszont már előrelépett 6. eminenssé.⁷ Tanára Czinke Ferenc volt, tankönyvként pedig Benyák Bernát József *Grammatica hungarica-ját és Pápay Sámuel A magyar literatura esmérete c. munkáját* írták elő a tanrendben.⁸ Czinke a kortársak egybehangzó véleménye szerint méltatlanul ült a katedrán. „...ez ember mindenre inkább alkalmas lehetett, mint a magyar nyelv tanítására; semmi tekintélye nem volt, tanítványai gúnytárgyául szolgált, mintha csak kiválasztva éppen azért neveztetett volna ki e nagyfontosságú tanszékre, hogy tőle a magyar nyelvet senki meg ne tanulhassa...” — írta róla Táncsics Mihály.⁹ Eötvös nem sokat tanulhatott a gyatra előadásokból és Benyák latinul írt nyelvtankönyvéből, ezért inkább magánszorgalma és Pruzsinszky oktatása révén haladt előre.

Pápay Sámuel 1808-ban megjelent könyvének már több hasznát vehette. Nagyobbik része ennek is nyelvtan. a magyar nyelvtudomány addigi eredményeinek összegezése, a nyelvújítás kompromisszus szárnyának elvei alapján. Második része (A magyar literaturának régi és mostani állapotjáról) jóval értékesebb: magyar nyelven ez volt az első rendszeres

¹ SZERB Antal: Magyar irodalomtörténet. Bp. 1959. 214.

² Vö. SÖTÉR István: Eötvös József. Bp. 1967. (a továbbiakban: SÖTÉR); BÉNYEI Miklós: Eötvös József olvasmányai. Bp. 1972.

³ TOLDY Ferenc: Magyar költők élete. 2. k. Pest, 1871. 302.

⁴ Az 1831. márc. 26-án kelt levél szövegét közli SÖTÉR: 22.

⁵ KORNIS Gyula: A magyar művelődés eseményei 1777–1848. Bp. 1927. I. k. 469. Verseghy tankönyve 1820-ban jelent meg, 4 kötetben.

⁶ Uo. 469. Ez a könyv 1816-ban látott napvilágot.

⁷ FERENCZI Zoltán: Báró Eötvös József. Bp. 1903. 297. A többi tárgyból kivétel nélkül első eminens volt, vagyis az évfolyam legjobbjá.

⁸ *Ordo praelectionum in regia scientiarum universitate pesthensi pro anno scholastico 1827–28.* Buda, 1827. Czinke Ferenc (1761–1835) nyelvész, 1803–30 között pesti egyetemi tanár, jelentéktelen, reakciós figura. Benyák Bernát József (1745–1829) kegyesrendi pap és tanár, a felvilágosodás híve, magyar nyelv-tanát 1816-ban és 1824-ben is kiadták. Pápay Sámuel (1770–1827) az egri líceum tanára, majd uradalmi ügyész; nyelvészettel is foglalkozott, egri előadásából állította össze könyvét.

⁹ TÁNCICS Mihály: Életpályám. Bp. 1949. 89. Hasonlóan nyilatkozott Szeder Fábán: 1830. máj. 9-i levele Guzmics Izidórhoz; közli KÖRÖSY László: Figyelő, 1878. V. k. 143.

összefoglalás a magyar irodalom fejlődéséről. Leíró jellegű irodalomtörténet, részletes felsorolást ad irodalmunk kiemelkedő alkotóiról, némelyiket jellemzi is, ítéletei azonban erősen megkérdőjelezhetők. Áttekintése a jelen felé közeledve egyre hézagossabbá válik, nem említi például Csokonai és Kisfaludy Sándor nevét.¹⁰

A hiányos, alacsony színvonalú irodalomtörténeti oktatás lehetett az elsődleges oka, hogy Eötvös a régi magyar irodalomban viszonylag járatlan, alig foglalkozik a korai és XV–XVIII. századi magyar prózával, költéssel. Sőt, kétségbevonja annak eredetiségét: „Irodalmunk kezdete kevés kivétellel a német irodalom utánzásául tekinthető; kevés kivétellel, mondom, mert hogy a francia és klasszikus művek szintén nem maradtak hatás nélkül...”¹¹ Írásában csupán Zrínyi Miklóstól idézte a Szigeti veszedelem két sorát,¹² és Gyöngyösi István Murányi Vénusát, valamint Gvadányi József Rontó Pálját említette.¹³ Gvadányi főműve, az Egy falusi nótáriusnak budai utazása... első, 1790-es kiadásában megvolt neki.¹⁴ Teljesen hiányzik műveiből, könyvtárából Balassi, Pázmány, Kármán, Fazekas stb. Csokonainak a neve sem fordul elő nála, de A reményhez megzenésített változatára egyik elbeszélésében utal.¹⁵ Nagyra becsülte, sőt néha túlbecsülte a népköltészetet — ami a romantika hatásának tulajdonítható. Első Hugo-esszéjében mondja: „nem vehetjük rossz néven senkinek, aki a költészetnek első nemét, mely a népdalban, eposzban nyilatkozik, a költészet későbbi művészeiből formáinál többre becsüli”.¹⁶ Az Uralkodó eszmékben már túlzó hangot üt meg: „egy népdal olykor nagyobb befolyással volt egyes állam sorsára, mint a legfényesebb államtani elméletek”.¹⁷ Műveiben itt-ott fellelhetők a népköltészeti motívumok: egy-egy népdalt, közmondást idéz, egy-egy népmondát sző bele az elbeszélésbe stb. Ezeknek azonban csak egy része ered a magyar folklórból.¹⁸

Eötvös magyar szépirodalmi olvasmányainak megválasztásánál döntő szerep jutott a személyes kapcsolatoknak, a magyar irodalomhoz való viszonya jórészt a kortárs írók ismeretére korlátozódott. Egyetemi éveit került közvetlen kapcsolatba az élő magyar irodalommal, ekkor tette meg az első lépéseket az irodalom országútján. Ekkor barátkozott össze Szalay Lászlóval is. A két lelkes fiatal együtt írogatta verseit, együtt olvasták a számukra addig idegen magyar írókat. 1828-ban előfizettek az első magyar verstanra, Papp Ignác veszprémi tanító Magyar poézis, alapul a verselni kívánók kedvéért c. könyvére.¹⁹ Bizonyára ebből akarták elsajátítani a poétikai tudnivalókat, a verselés technikai fogásait. Ma már nehezen lehetne megállapítani, hogy az eredeteskodó, eklektikus, joggal elfelejtett munka szabályait, példáit hasznosították-e költői próbálkozásaik kezdetén.²⁰

Történelemtanáruk, Horvát István és Pruzsinszky, esetleg Eötvös apjának közvetítésével a két fiú személyesen is megismerkedhetett a kortárs-írók egyikével-másikával: Virág Benedekkel, Vitkovics Mihállyal, Szemere Pállal stb.²¹ Tisztelegtek az 1828-ban Pestre látogató Kazinczy Ferencnél is, akihez Eötvös később egész közel került. 1830-ból és 1831-ből fennmaradt levelei, aztán az a tény, hogy Kazinczy utolsó művét, a Pannonhalmi utazást neki ajánlja, továbbá fellépése az őz mester mellett — első napvilágot látott művét, A kritikus apotheosisát az ő védelmében írta — mind ezt bizonyítja.²² Kazinczy halálának híre külföldön

¹⁰ Pápay irodalomtörténetéről l. BADICS Ferenc: Az első magyar irodalomtörténetről. Pápay Sámuel élete és irodalmi működése. = ItK 1897. 257–274. LÖKÖS István: Pápay Sámuel irodalomtudományi előadásai. = Irodalom és felvilágosodás. Bp. 1974. 873–900.

¹¹ Petőfi költeményeiről. = Tanulmányok. Bp. 1902. 248. (a továbbiakban: Tan.). A XVII. század irodalmának szegényes voltáról 1859. okt. 27-én, Kazinczy felett mondott emlékbeszédében szólt: Beszédék. l. k. Bp. 1902. 86.

¹² A nemzetiségi kérdés. Bp. 1903. 39. Ugyanez az idézet: Felelet báró Kemény Gábor néhány szavára. = uo. 156.

¹³ Magyar-élet. = Elbeszélések. Bp. 1092. 225–226.

¹⁴ Őrzött egy példányt a Döbrentei Gábor által szerkesztett Régi Magyar Nyelvmélekek 1838–1842 között megjelent 3 kötetéből is.

¹⁵ A molnár leány. = Elbeszélések. Bp. 1902. 60.

¹⁶ Hugo Victor mint drámai költő. = Tan. 228.

¹⁷ A tizenkilencedik század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra. Bp. 1902. l. k. 182. A népköltészet hatásáról szól még: 3. k. 184.

¹⁸ HELLER Bernát: Eötvös József báró, a népköltés és a néprajz. = Ethn. 1913. 326–332; MISZTI László: Eötvös esztétikai és kritikai szempontjai. = Kristóf-emlékkönyv. Kolozsvár, 1939. 181–182.

¹⁹ L. az 1828-as kiadás függelékében az előfizetők névsorát. Ir róla CSÁNYI László: Egy régi veszprémi könyv tanulása. = A Könyvtáros, 1960. 784. Papp Ignác (1808–?) orvosdoktor, egy ideig a veszprémi elemi iskola tanítója; verseket, orvosi műveket és poétikai könyveket írt.

²⁰ Papp Ignác verstanáról l. TOLDY Ferenc: Összegyűjtött munkái. 8. k. Bp. 263–266. Arra nézve, hogy a könyv mennyire klesett a tudományos köztudatból, jellemző tény: nem szerepel A magyar stilisztikai útja (Bp. 1961) c. kiadvány terjedelmében bibliográfiájában sem.

²¹ SÖTÉR 17: VOINOVICH Géza: Báró Eötvös József. = E. J.: Levelek. Életrajz. Bp. 1903. 204–205 a továbbiakban: Voinovich).

²² TOLDY Ferenc: Magyar írók élete. 2. k. Pest, 1871. 304; VOINOVICH 205; SÖTÉR 18. Kazinczyval való első találkozásáról írtak. Eötvös 1830. dec. 30-i levelét l. Levelek. Bp. 1903. 3. 1831. márc. 26-i levelét és márc. 27-i verses epistoláját idézi SÖTÉR 21–23. Az ajánlást: „Kazinczy útja Pannonhalmára, Esztergomba, Vácra. Pest, 1831. 3–5. A kritikus apotheosisának születéséről, Kazinczy megtámadásának okairól l. FERENCZI: l. m. 23–24.

érte. A mester által megkezdett út folytatásának szükségességéről mint rájuk háruló feladatokról írt Szalaynak: „Nemzetiség volt hoszú élte nagy feladása a menyire lehetett, s ezt betöltte. Egyes borostány ágakat szedett és haldokló kézzel nekünk adta kezünkbe, hogy mi fűzzük koszorúvá; szent kötelességünk ez most...”²³ S az utóirat: „Irok parentatitot Kazinczire, kérdezd meg Szemerét felveszi e ha jó Muzarionjába?”²⁴ A nekrológ azonban nem jelent meg; vagy nem volt jó, vagy el sem készült. Eötvös még 28 év múlva is csodálattal tekintett egykori bálványára. 1859. október 27-én került sor az Akadémián a nemzeti eseménynek számító Kazinczy-ünnepség megtartására. Az emlékbeszédet Eötvös mondta. Beszélt az íróról is — „összes irodalmunkban kevesen vannak, kiket melléje állíthatnánk” —, de főleg irodalomszervező, nyelvújító munkásságát méltatta, műfordításairól, a régibb írók kiadásáról szólt; s mély fejhajtással állapította meg: „ő nem egyes műveket, hanem egy egész irodalmat, egy új életre ébredett nemzetet hagyott maga után, hoszú munkássága által megszerezvén azt, mi az irodalom, mi a nemzet kifejlődésének első feltétele: nyelvet, mely a művészet s tudomány körében előre törekvő nemzetnek alkalmas eszközü szolgálhasson”.²⁵ Kazinczy hatásának nyomait feltaláljuk a fiatal Eötvös költészetében, stílusában²⁶ de fontosabb ennél az a példa, amit ő jelentett a fiatal költő számára. „Kazinczy gyújtá fel bennünk az első lángokat” — írja 1834-ben.²⁷ A költői tehetséget érző fiúnak az öreg író biztatása adhatta a végső lökést, hogy a magyar irodalom ügye mellé szegődjön.

Kazinczyt védelmezve Eötvös Bajza József ellen foglalt állást. Különben sem rokon-szenvezett vele, de ez kölcsönös volt. 1829-ben az akkor már jurista Szalay, Eötvös és barátai egy kis irodalmi társaságot alakítottak, Anacharsis néven.²⁸ Bajza rosszallón tekintett a csoportra, s ezt nem is rejtette véka alá.²⁹ A fiatalok érzékenyen reagáltak erre. Eötvös 1831-ben még Széchenyivel is heves vitába keveredett, s egyértelműen elítélte Bajza kritikai munkásságát.³⁰ Bajza sem kímélte a tollát, amikor Eötvös jelentkezett az irodalom színpadán; A házasságok című vigjátékát szinte kegyetlenül támadta a Kritikai Lapok, a recenzió főleg mág-nási mivoltán élcélődött.³¹ Később kibékültek, és a Bajza által szerkesztett Athenaeumban Eötvösnek több verse is megjelent.

A békeség egyik jele, hogy 1839-ben, amikor Eötvös Józsefet a Magyar Tudós Társaság tiszteleti tagjául ajánlották, az aláírók között szerepelt Bajza is, Vörösmarty és mások társaságában.³² Vörösmarty Mihály már régen szemmel tartotta a fiatal bárót, támogatta az Anacharsis-kör munkáját is.³³ Kapcsolatuk ezután is közvetlen maradt: 1848-ban Eötvös a pesti egyetem magyar irodalmi tanszékét ajánlotta fel Vörösmartyinak,³⁴ az 50-es évek elején pedig gyakran meglátogatta vidéki birtokán, ő hozta Pestre A vén cigány kéziratát is.³⁵ Vörösmarty sírjánál búcsúztatót kívánt mondani, de a rendőrség nem engedélyezte a rögtönzést.³⁶ Az akadémiai emlékbeszédet már nem vehették el tőle. 1858. december 20-án végre kijelenthette: „a nemzetnek előtte nagyobb költője nem volt”. Beszélt a „Szépliteratúrai Ajándékban s Aurorában megjelent költeményei”-ről, a Zalán futásáról, „mely... egy nemzetet lelkesített”, a Cserhalomról és az Egerről — ezeket jókora túlzással minden eposzi költészet csúcának tartva —, továbbá az epigrammákról és a Szózatról, idézte a Gondolatok a könyvtárban néhány sorát. Pozitívan értékelte színműveit is és nem győzte eléggé hangsúlyozni Vörösmarty irodalomteremtő szerepét. „Nem ő egymaga az, ki iránt hálával tartozunk” — fűzte hozzá.

²³ 1831. szept. 10-i levele Szalayhoz. = Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz. Bp. 1967. 50. (a továbbiakban: Levelei SzL-hoz).

²⁴ Uo. Épp egy héttel ezelőtt Kazinczy címét kérte Szalaytól, és azt, hogy levelét — amelyben a Boszú c. dráma terveit részletezte — küldje el Idős barátjuknak; uo. 48.

²⁵ A beszédet l. Beszédok. I. k. 74–94. A két idézet a 84. oldalon olvasható. Közben csak a Teendőink egyik cikkében (Pesti Hírlap, 1847. júl. 1.) említette Kazinczy nevét.

²⁶ SÖTÉR 21.

²⁷ 1834. máj. 24-i levele Szalayhoz. = Levelei SzL-hoz 67.

²⁸ WALDAPFEL József: Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből. 1780–1830. Bp. 1935. 341.; SÖTÉR 18. A társaság tagjai voltak még: Gaál József, Újvári-Chlamny Mihály stb. Egy kötetet is ki akartak adni, de a cenzor nem engedélyezte.

²⁹ Bajza 1829. aug. 11-i levele Toldy Ferenchez. = B. J.: Összegyűjtött munkái. 6. k. Bp. 1900. 286.

³⁰ VISZOTA Gyula: B. Eötvös József levelei Széchenyi közlekedési javaslatáról. = Bp. Sz. 1919. (179. k.) 82–83. Viszonyukról l. még SÖTÉR 18.

³¹ BERECZ Károly: A régi „Fiatal Magyarország”. Bp. 1898. 64. A vitáról l. SÖTÉR 18, NIZSALOVSZKY Endre jegyzetei a Levelei SzL-hoz 67–68. Levelei SzL-hoz 56. (egy 1833-ban kelt levél).

³² VISZOTA Gyula: Tagajánlások az Akadémiában. = Akadémiai Értesítő, 1906. 609.

³³ L. Bajza 29. sz. jegyzet alatt említett levelét.

³⁴ A magyar irodalom története. 3. 1772–1849. Bp. 1965. 473, 494. Vörösmarty nem fogadta el az ajánlatot.

³⁵ GYULAI Pál: Vörösmarty életrajza. Bp. 1905. 236.; BORY István: „A vén cigány” egy sorához. = 1960. 166.; Gyulai Pál 1854. szept. 6-i levele Arany Jánoshoz. = Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig. Bp. 1961. 195. (a továbbiakban: Gyulai P. levelezése).

³⁶ LÁSZLÓ József: Iratok a Vörösmarty halálával kapcsolatos események történetéhez. = ItK 1955. 467.

Kazinczy, Kölcsy, Berzsenyi, a Kisfaludyak, s kivülök még hány, ki rég sirjában fekszik; Szemere Pál... s mellette többen... nagy érdemeket szereztek maguknak.”³⁷

Utolsó szavaival összecseng Kisfaludy Sándor balatonfüredi szobrának leleplezésekor 1860-ban mondott beszéde. Benne látta a hazafias líra megteremtőjét, s szerinte azóta is ezt az irányt követi a magyar költészet.³⁸ Egyébként már 1843-ban, a Kisfaludy Sándor tiszteletére rendezett pesti dalünnepélyen is a költő hazafiságát emelte ki: „nem írt egy sort, melynek minden szava ne volna magyar; mert művei között vannak dicsők s gyengébbek, fenségesek s kevésbé sikerültek talán, de olyan, mely ne e hazának földjéből termett volna, mely minden gondolatban és érzelmben ne volna honi, — nem található közöttük”.³⁹ A másik Kisfaludy, Károly vígjátékainak szerkezeti megoldásait a házassulók írásakor hasznosíthatta, Szülőföldem szép határa című versét pedig a Novella c. elbeszélésében idézte.⁴⁰ Szemere Pál egyike volt azoknak, akik Eötvös útját egyengették;⁴¹ öregkori költészetét viszont nem sokra tartotta egykori pártfogoltja. 1841-ben az akkor megjelent Dythiramb felett élceldött, és hat év múlva is semmitmondóan válaszolt Szemerének, aki az ő segítségével szerette volna kiadni Ő és Új Főti dalát.⁴²

A Vörösmarty-emlékbeszédben említettek közül Kölcsy Ferenc állt hozzá legközelebb. 1832 őszén, a pozsonyi országgyűlésen ismerkedtek meg, s Kölcsy barátjává fogadta „a szeretetre méltó, lángvérű gyermek”-et, aki meg mesterének választja a neves költőt.⁴³ Hogy mit jelentett Eötvös számára ez a barátság, azt akadémiai emlékbeszédében fejtette ki. „... e körben senki nem lehet, ki őt melegebben szerette volna; senki, ki neki több hálával tartoznék” — vallotta, s a szeretet, a hála végig kíséri a tárgyilagosra erőszkölt mondatok mögül. Kölcsyről elsősorban mint emberről beszélt, hazaszeretét és erkölcsi tisztaságát emelte ki. Meltatta irodalmi pályáját is: sokat vitatott kritikai tevékenységét előremutatónak nevezte, szölt Homérosz-fordításáról, filozófiai munkáiról, és nem feledkezett meg a költőről sem.⁴⁴ Kölcsy hatása korai költészetén érezhető leginkább: verseinek hangja, érzelmessége erősen emlékeztetnek Kölcsy korábbi költeményeire.⁴⁵ Az irodalmi hatással egyenrangú, sőt annál fontosabb az a példa, amelyet Kölcsy emberileg jelentett a fiatal Eötvös számára. Hazaszeretete, műveltsége, haladó eszméi és mindenekelőtt kristálytisza jelleme a fogékony ifjú érzésvilágára, értelmi fejlődésére nagy befolyást gyakorolt, s a követendő eszményként lebegett szeme előtt.⁴⁶

A vele egykorúak, saját nemzedékének tagjai közül Szalay Lászlóhoz és Palocsay Tivadarhoz fűzte szoros, meleg barátság. Palocsay korán, alig 26 évesen meghalt, és hátrahagyott egy csomó német nyelvű költeményt. A gyenge, szentimentalista verseket Eötvös sem tartotta jelentősnek, de köteletségének érezte, hogy barátja végakarátát teljesítve megóvja azokat a teljes feledéstől. Először fordítással próbálkozott, de csak egy német nyelvű kötetet tudott kiadni, 1837-ben, amihez ő írt előszót.⁴⁷

Szalayval való kapcsolata összehasonlíthatatlanul jelentékenyebb. A pesti egyetemen már együtt verselgettek, Szalay kötete 1831-ben Bimbók címmel meg is jelent. 1832-es második kiadását Eötvösnek ajánlotta, aki elragadtatva válaszolt: „lyrához honunkban hozzád

³⁷ A teljes szöveget I. Beszédék I. k. 60–73. Ugyanilyen értelemben méltatta a Magyar Írók Segélyegylete alakuló ülésén 1861. nov. 24-én tartott beszédében is. = Uo. 247. A Szózatra utalt még: A falu jegyzője. Bp. 1901. I. k. 249; Beszédék I. k. 302. Kétszer idézett a Főti dalból is: 1860. ápr. 6-i levele Mikó Imréhez. = Erdélyi Múzeum 1932. 105; Politikai Hetilap, 1866. jan. 1. = A nemzetiségi kérdés. Bp. 1903. 224.

³⁸ Beszédék I. k. 244–245. Balatonfüredről Eötvösök Niklára utaztak, ahol Berzsenyi Dánielnek állítottak szobrot. Eötvös itt csak a banketten mondott pohárköszöntőt: Beszédék I. k. 310–311. (jegyzeteken).

³⁹ Beszédék I. k. 235–238. A Dobozi Mihály és hitvese kezdősorait idézte a Per quam regulam... c. cikkében, Pesti Hírlap, 1845. márc. 27. A molnár leány c. novellájában (Elbeszélések I.) a Balatont és környékét megénekli „koszorús költők”-re utalt. A Himfy 1832-es kiadásának formáját, betűjét kívánta utánnoztatni A házassulók c. vígjátékának megjelentetésekor, 1833-ban; I. Levelei SzL-hoz 57.

⁴⁰ A határol SÖTÉR 40. Az idézetet I. Elbeszélések 203.

⁴¹ SÖTÉR 19., 30.

⁴² 1851. dec. 31-i levele Szalayhoz. = Levelei SzL-hoz 177; 1857. jún. 22-i levele Szemere Pálhoz. = Itk 1937. 193. (WALDAPFEL József közlése).

⁴³ FERENCZI: I. m. 30. Kölcsy Ferenc Naplója 1832–33. Bp. 1848. 4. 49.

⁴⁴ Az 1839. nov. 24-én elmondott beszédet I. Beszédék I. k. 1–19 (az idézetek: 7, 15.). Eötvös részvevője volt a Kölcsy Emlék-Társaságnak, amelynek munkájáról I. FERENCZI: I. m. 41. és SZÜCSI József: Bajza József. Bp. 1914. 324.

⁴⁵ A Kölcsy-hatásról ír: SÖTÉR 23–24, 99; KASTNER Jenő: A karthausi helyi a szentimentális regényirodalomban. Bp. 1913. 18–19; VOINOVICH 210; SZINNYEI Ferenc: Novella és regényirodalmunk a szabadságharcig. I. k. Bp. 1925. 277–281. és 2. k. 109–110; BEÖTHY Zsolt: Eötvös, a szónok. = BpSz. 1913. (156. k.) 167.

⁴⁶ Hasonlóan vélekedik SÖTÉR 23.

⁴⁷ A kötet Gedichte címmel jelent meg Pesten. Az előkészületekről I. WALDAPFEL József: Eötvös és Palocsay. Adalék a Karthausi keletkezéséhez. = Itk 1937. 22–25, 27; NIZSALOVSZKY Endre jegyzetel a Levelei SzL-hoz 78, 84–85; Levelei SzL-hoz 76, 79, 84, 86, 87–88. SÖTÉR általában ír (31–32. és 72–75.). Eötvös és Palocsay viszonyáról. Eötvös már korábban is lefordította Palocsay három versét — A panasz, A tündő, Öröm és fájdalom —, ezek az Aurora 1832-es kötetében megjelentek; vö. FENYŐ István: Az Aurora. Egy irodalmi zsebkönyv életrajza. Bp. 1955. 93.

hasonló talentum nincsen".⁴⁸ Ekkor még igencsak elfogult, barátját olyan tehetséggel ruházta fel, amit nélkülözött. Akadémiai emlékbeszédében már mérlegelő hang váltotta fel az ifjúkori lelkendezést: „Nézetem most is az, hogy a Bimbók, Alfonz levelei, a Fridrich és Katt kevesebb méltánylást találtak, mint mire, főképp irodalmunk akkori állásában, méltók valának.” Szólt a Muzáron 1830-as kötetébe írt kritikái értekezéséről, a Themis és a Budapesti Szemle c. folyóiratokról, kodifikációs tanulmányairól, szónoki képességéről is, és igen magasra értékelte publicisztikai tevékenységét.⁴⁹ Feltételezhető, hogy Szalay csaknem valamennyi írását elolvasta; éppen ezért meglepő, hogy könyvtárában csak a Státusferfiak és szónokok könyve 1847–48-ban megjelent három füzetét van meg.⁵⁰ Szalay értekező stílusának — körmondatos, bonyolult, itt-ott nehézkes — nyomait nála is feltaláljuk.⁵¹

Az 1830-as években egyre inkább közvetlen szereplője lett a magyar irodalmi életnek. Rendszeresen írt a korabeli folyóiratokba és almanachokba.⁵² Garay Jánossal még egy kis afférja is volt, mert hozzájárulása nélkül hirdette a Hajnal c. almanach 2. kötetének munkatársai között.⁵³ Ekkoriban ismerkedett meg Fáy Andrással, akivel ha nem is szoros, de harmonikus kapcsolatban állt; s igen melegen emlékezett meg róla a Kisfaludy Társaság 1865. évi közgyűlésének elnöki megnyitójában.⁵⁴ Eötvös szerkesztette az 1839–41 között megjelent Budapesti Árvizkönyv öt kötetét. A kiadvány célja az volt, hogy a pesti árvíz idején tetemes károkat szenvedett Heckenast Gusztáv kiadót megmentsék a bukástól.⁵⁵ A vállalkozás mozgósította az irodalmi élet szinte valamennyi képviselőjét; ez az első kísérlet az élő írók teljességre törekvő összefogására. A címlapokon 51 nevet soroltak fel, s bár ezek nem mind írtak az emlékkönyvbe, annak irodalompolitikai jelentősége és művészi színvonala elvitathatatlan.⁵⁶ Sárosy Gyulának — akit 1839-ben elsőrendű költőként emlegettek — nem kevesebb, mint öt versét közölte Eötvös,⁵⁷ s valószínűleg ő is támogatta másik eperjesi ismerőse, Vachott Sándor akadémiai és Kisfaludy Társaság-i tagságát. Vachott A külföld rabja c. versét például byroni műnek nevezte.⁵⁸

Több ízben tagja volt az Akadémia drámapályázatait és a Kisfaludy Társaság költői pályázatait elbíráló bizottságoknak. Így a kiadásra nem kerülő, gyenge vagy gyengének minősített színműveket is olvasta, képet alkothatt magának a magyar drámairodalom fejlődéséről, hisz a kezdő írók mellett rendszerint egy-egy sikeres szerző is beküldte darabját. Először 1837-ben bízták meg, hogy mondjon véleményt Galvácsy László fordításáról, aki Frederici Hazugság c. vígjátékát ültette át magyarra. Helyeselte a fordító választását, a fordítást gondosnak és könnyen folyónak, hűnek és izlésesnek találta. Javasolta a kiadásra, ami 1840-ben megtörtént.⁵⁹ 1839-ben Dobokay József három vígjátékát bírálta. Ítélete: a darabok „nyelv és művészeti gyengeségeiknél fogva szerzőjükhöz visszautasítottak”.⁶⁰ Az 1841-es szomorújáték-pályázat bíráló bizottságában Fáy, Bajza, Czuczor Gergely, Vörösmarty és Eötvös foglaltak helyet. Négyen úgy vélték, a beérkezett művek között egy sincs, amelyik nyomtatásra érdemes lenne, bár a Korona és kard címűt mint a legjobbat kiemelték.

⁴⁸ 1832. jún. 24-i levele. = Levelei SzL-hoz 53–54; idézi a Viszontláng és a Válasz c. versek néhány sorát. 833-ban Szalaynak ajánlotta A házasságok c. vígjátékát, de csak ennyit íratott a címlapra: „Barátomnak...”; vö. NIZSALOVSZKY Endre jegyzetei uo. 56.

⁴⁹ Az 1865. dec. 12-i beszédét l. Beszédék I. k. 174–210 (az idézet: 179–180). Megemlékezett Szalayról a Kisfaludy Társaság 1865. febr. 6-i közgyűlésén is = uo. 278.

⁵⁰ Említi: uo. 183, 198.

⁵¹ SÖTÉR 19; a 44. oldalon negatív hatást is vél: ennek tulajdonítható, hogy Eötvös 1860 után az írói alkotó tevékenységet elhagyta a politika javára. Érvélese azonban nem meggyszó. Ezt Fenyő István szóvá is tette: A marxista Eötvös-kutatás új eredményei. = Kritika, 1968. 2. sz. 50.

⁵² GYULAI Pál: Báró Eötvös József munkái. Bp. 1899. 4; LUKÁCSY Sándor: Egy fejezet az Athenaeum történetéből. = ItK 1964. 593; TOLDY Ferenc: Eötvös József. = Reform, 1871. febr. 4; VOINOVICH Géza jegyzetei a Költemények, színművek (Bp. 1903), a Gondolatok (Bp. 1903) és a Tan c. kötetekben. Leveleiben Eötvös többször említette ezeket a folyóiratokat: Levelei SzL-hoz 31, 67, 70, 88, 95, 99, 111, 114.

⁵³ Uo. 99; NIZSALOVSZKY Endre jegyzetei uo. 102. Harag nem volt közöttük, 1848-ban Eötvös meghívta Garayt a pesti egyetem magyar irodalom tanszékére tanárnak; vö. SZENTPÉTERY Imre: A bölcsészettudományi kar története. Bp. 1935. 374.

⁵⁴ Beszédék I. k. 278. Viszonyokról ír KISS Gyula: Br. Eötvös József és a Nővérek. Bp. 1912. 34–35.

⁵⁵ FERENCZI: I. m. 38–40; VOINOVICH 213. A szerkesztés munkájáról l. uo. ; Levelei SzL-hoz 118, 120; NIZSALOVSZKY Endre jegyzetei uo. 118–119; VAHOT Imre: Emlékiratai. Bp. 1880. I. k. 146; PULSZKY Ferenc: Életem és korom. Bp. 1958. I. k. 131; CSORBA Zoltán: Erdélyi János levelei Kazinczy Gáborhoz. = ItK 1967. 661–662.

⁵⁶ Hasonlóan értékelt TOLNAI Gábor is: Pest-budai ember a Szent-Szövetség korában. (Az 1838-as nagy árvíz és az irodalom.) 1938. = T. G. : Tanulmányok. Bp. 1970. 171–172.

⁵⁷ BISZTRAY Gyula bevezetése Sárosy Gyula: Kisebb költeményei, prózai munkái és levelezése. Bp. 1964. 17.

⁵⁸ VACHOTT Sándorné: Rajzok a múltból. I. k. Bp. 1887. 194, 198.

⁵⁹ HEINRICH Gusztáv: Eötvös és az Akadémia. = Akadémiai Értesítő, 1913. 557. Bíráló társa Dessewffy Aurél volt. Galvácsy László (1804–1838) fordítása a Külföldi Játékszin c. sorozatban jelent meg. Camillo Federici (1749–1802) olasz vígjátékíró.

⁶⁰ Uo. A három darab: A feltűdés, A furcsa kívánság, Mi az? vagy a falusi költő. DOBOKAY másik bírálója Tóth Lőrinc volt. Ítéletüket a közgyűlés elfogadta. Dobokay József életéről közelebbit nem tudunk, két panegyricusa jelent meg nyomtatásban.

Eötvös különvéleményt nyújtott be, az említett drámának juttatni kívánta. A nagygyűlés leszavazta, s Szigligeti Ede — mert ő volt a kérdéses tragédia szerzője — nem kapta meg a díjat, és darabja sem jelent meg akkor.⁶¹ Egy év múlva újra másként látta a jutalmazás kérdését, mint társai. Azzal egyetértett, hogy a főjutalmat a Tisztújítás c. vígjáték nyerte. Nagy Ignác ezt meg is kapta, a darabot kiadták.⁶² A második díjra viszont nem a Kinizsi, hanem a Kelet népe alkotmányos ünnepén c. drámát javasolta, de ismét alulmaradt.⁶³ A Kinizsit Szigligeti írta, akit az előző esztendőben megdicsért. Szigligeti jóval később, Eötvös utolsó akadémiai bíráló bizottsági tagságakor, 1856-ban szintén a legjobbnak bizonyult a pályázaton Beldi Pál c. szomorújátékával, de a kívánt színvonalat ez sem érte el Eötvösök szerint.⁶⁴

A Kislaludytársaság költői feladatokat tűzött ki pályázatain. Eötvös 1842-ben, 1847-ben és 1848-ban vett részt a beérkezett művek elbírálásában. 1842-ben a szatíra volt a téma. Vajda Péternek ítéltek a díjat, Vegyes házasság c. írásáért, sőt másik munkáját — Censura — is megdicsérték, Szentmiklóssy Sámuel Állatok restaurációja és Tarkányi Béla költeményével együtt.⁶⁵ 1847-ben egy legendát kellett írni a pályázóknak. A jutalmat Garay János nyerte.⁶⁶ Egy év múlva mindössze hárman próbálkoztak Széchy Mária történetének költői megfogalmazásával, s kettő így is olyan gyengének bizonyult, hogy Szász Károly vitathatatlanul győzött.⁶⁷

Bár az 1840-es években inkább a politikai harcok foglalták le, a magyar irodalom új jelenségei iránt változatlanul élénken érdeklődött. Hamar felfigyelt Petőfi Sándorra is. Eleinte viszolygott a plebejus költőtől, vagy inkább a körülte vihartól.⁶⁸ 1846 márciusában viszont már kieszközölte Hartlebennél, hogy Petőfi kisregényét, A hóhér kötelét kiadja.⁶⁹ 1847. március 20-án az Életképek beharangozta, hogy Eötvös kritikát ír a lapba Petőfi akkor megjelent összes költeményeiről,⁷⁰ erre azonban csak Pulszky Ferencnek a Szépirodalmi Szemlében közölt élelhangú, elmarasztaló írása után került sor. S akkor is a Pesti Hírlapnak adta át először a cikkét.⁷¹ Pulszky hangneme befolyásolta Eötvöst. Esszéje inkább felszólalás, mint bírálat; törekvés arra, hogy a túlzó, rosszdívatú vádaskodásokkal, fanyalgással szemben Petőfit az őt megillető helyre állítsa. Hatásának okát keresi, s azt elsősorban hazafiságában, magyarságában látja: „Kétségkívül sok van e gyűjteményben, mi művészi belbecse által teljes mértékben igazolja a dicséretet, melylyel a költemények nagy része fogadtatott, nézetem szerint nem csupán e költői érdemek azok, melyeknek Petőfi népszerűségét leginkább köszöni, — a varázs, melyet közönségére gyakorolt, másban is keresendő. Petőfi kizárólag magyar, legkisebb műve is a nemzetiség bélyegét hordja magán, s ez az ok, miért nemcsak, mint sok költőnké, szavait, de az érzést is, melyet dalaiban kifejez, minden magyar megérti... bátran merem állítani, ez egész vastag kötetben nincs egy dal, mely nem lenne kezdettől végig magyar, gondolatban, érzéseiben, minden szavában...”⁷² A személyes élmények hatása miatt nem mentegeti magát — „kevés költői mű lévén, melynek több kedves benyomást, több valódi élvezetet köszönnék, mint éppen Petőfi dalainak” —, de egy másik mondata azt bizonyítja, hogy nem elfogult iránta. Rövid tanulmánya jóformán minden vádat visszaver, amivel Petőfit illették; azoknak, akik a hagyományos formákat kérték számon tőle, így felel:

⁶¹ Uo. 558. Eötvös még mellékjutalomra is ajánlott egy színdarabot, az Álmos és Béla címűt.

⁶² Uo. A bizottság tagjai ugyanazok voltak, mint 1841-ben.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Magyar Academiál Értesítő, 1857. 1–2. sz. 119–120. A bizottság tagjai: Csengery Antal, Czuczor Gergely, Egressy Gábor, Tóth József, elnöke: Eötvös. (Uo. 50.) Erre a pályázatra küldte be Jókai Mór a Dózsa György c. drámáját, amelyet megdicsérték, sőt Egressy az első helyre javasolta. Egyesek feltételezik, hogy Szigligeti betyárromantikája hatással volt a falu jegyzőjére: RAKODCZAY PÁL: Szigligeti forrásaihoz. = ItK 1914. 306; SZINNYEI Ferenc: I. m. 2. k. 109–110. SÓTER István rámutat (58), hogy a hasonlóság valóban megvan, az azonban abból fakad, hogy mindketten Hugo romantikájából merítettek.

⁶⁵ KÉKY Lajos: A Kislaludytársaság története (1836–1936). = A százéves Kislaludytársaság. Bp. 1936. 56. A bírálók: Eötvös, Bajza, Vörösmarty, Székács József, Tót Lőrinc. Indítványozták még Gaál József Zenekőrség és Szilágyi István Emlékbeszéd c. szatirájának megdicséretét, kiadását.

⁶⁶ Uo. 92. A téma: Bosnyák Zsófia, Wesselényi Ferenc első felesége. A témaválasztás indoka: 1644-ben halt meg, holttestét még 1847-ben is épségben volt a teplicskai egyházban. A bizottság tagjai — Bajza, Czuczor, Székács, Toldy Ferenc és Eötvös — 3:2 arányban döntöttek Garay mellett. A titkosság miatt nem tudni, Eötvös részvételét-e?

⁶⁷ Uo. 97. A bírálók: Garay, Szemere Pál, Vörösmarty és Eötvös.

⁶⁸ BEREZ Károly: I. m. 63–64.

⁶⁹ Pesti Divatlap, 1846. I. 13. sz. 241. Ennek nyomán: [TETTEY Nándor] Aliquis: Hartleben Konrad Adolf letelepedése és működése Magyarországon 1801–1863. III. = Corvina, 1882. szept. 30.; HATVANY Lajos: Így élt Petőfi. Bp. 1956. 3. k. 135–136.

⁷⁰ Életképek, 1847. márc. 20. 392.

⁷¹ Minderről I. ENDRŐDI Sándor: Petőfi napjai a magyar irodalomban. Bp. 1911. 275, 286, 293–298, 306. Pulszky kritikája 1847. máj. 2-án és 9-én jelent meg, névtelenül. Eötvös esszéjét először a Pesti Hírlap 1847. máj. 14-i száma közölte, majd máj. 28-án az Életképek. Szövegét I. Tan. 246–250. Eötvös írásáról I. SÓTER 206.

⁷² Tan. 247.

„Egyike vagyok azoknak, kik a csalogánynak énekétől elbájolva, nem igen kérdik, mennyire szabályos rythmus szerint zengé el énekét.”⁷³

1847-ben látott napvilágot a Magyarország 1514-ben. Eötvös számára megkönnyítették a történelmi regény technikai fogásainak elsajátítását Jósika Miklós könyvei,⁷⁴ amelyeket szívesen olvasott, a 60-as években falusi birtokára is magával vitte az Egy család a forradalom alatt címűt. S nemcsak elvitte, forgatta is; az egyik kötetet gyertyaláng perzselte meg.⁷⁵

A történelmi regény másik mestere, Kemény Zsigmond mint publicista — az Erdélyi Híradó cikkírója — tűnt fel neki.⁷⁶ Hamarosan levelezni kezdtek. Eötvös megpróbálta elintézni Kemény Élet és ábránd c. művének kiadását is, de nem sikerült.⁷⁷ Valószínűleg az ő tanácsára Kemény a Gyulai Pál-regénnyel lépett a közönség elé.⁷⁸ Ennek kéziratát fűzeteként küldöztette fel, majd 1846 augusztusában személyesen is találkozottak. Kemény naplója szerint bensőséges viszonyba kerültek: „úgy szerettem őt, mintha testvérem lenne”.⁷⁹ Legtöbbet táblabírókról, megyei rendszerről s aztán regényemről beszélünk. Ő engem igen dicsér, de talán nem mindig helyes szempontból. Mert munkámban tisztán csak a politikus és historiai részt emeli ki, s míg Gyulainak Báthori Istvánnál követtségét rendkívül szépnek tartja —

holott ez nézetem szerint középszerű beccsel alig bír —, azon jelenetet, melyben Sofronia Cecili értesíti a Báthori Boldizsárhoz küldött levél iránt, a francia regényírók divatos módorában s hibáival szerkeztetnek állítja.”⁸⁰ A közös politikai platform a szabadságharc után is összetartotta a két barátot. Eötvös az 1850-es években különösen sokat foglalkozott Kemény műveivel. A Még egy szó a forradalom után c. röpiratát, regényeit — köztük az Özvegy és leányát, ami A nővérekkel párhuzamosan készült — még nyomtatás előtt olvashatta.⁸¹ Semmi képp sem tudott kibékülni Keménynek azzal az elhatározásával, miszerint „Kiszámolta hogy holnaponként 200 ftra van szüksége s hogy e szerint sorját per lxr számítva enyi... sort kell írnia, ír tehát regényt és politicát, historiát és recensiot, s mit tudom és mennyi más félét mind egyszerre.” Még jobban sajnálta, hogy követőkre se talált — példaként Jókai Mórt említette —, s most „kik az ortographián és syntaxison kívül semmivel nem bírnak mire ironak szüksége lenne”, irodalmi vízőzónn felvegyetik az olvasókat.⁸²

Lehet, hogy gondolatban Jókait is az utóbbiakhoz sorolta. Mélyen hallgatott róla, írásaiban csak az Üstököst említette.⁸³ Jókaitól értesülünk, hogy a Hétköznapiokról állítólag „igen kedvezően nyilatkozott.”⁸⁴ Emberileg jó viszonyban voltak,⁸⁵ de Jókai regényei aligha tetszetek neki, ha egyáltalán olvasta őket.⁸⁶

A magyar irodalom szabadságharc utáni fejlődésével elégedetlen. Az 1851. évi könyvtermésről például így vélekedett: „Költeményeken kívül jobb magyar munkák az utolsó hónapokban nem jelentek meg.” Öröndött ugyan a fiatal tehetségeknek, de hiányolta az irodalmi vezért, aki „ezen erőket bizonyos célok felé vezesse”.⁸⁷ Erősen fájalta a színvonalas tudományos

⁷³ Uo. 246. SÖTÉR szerint (207) Eötvös Végrendelet c. versét — 1847-ben írta — Petőfi patriotizmusából magába szívott hazafiság hatja át.

⁷⁴ SÖTÉR 202. Jósika hatásától (A falu jegyzőjére) ír SZINNYEI Ferenc: i. m. 2. k. 109–110. és CSÁSZÁR Elemér: A magyar regény története. Bp. 1922. 124.

⁷⁵ GYÖRY Vilmos: Bárá Eötvös József egyik alföldi magánya. = Reform, 1871. márc. 19. Olvasta Jósika Akarat és hajlam c. regényét is, amely a Budapesti Híradóban jelent meg 1845. jan. 1-től kezdődően (ez volt az első tárcaregény hazánkban); a szerző és a cím említése nélkül utalt rá: Pesti Hírlap, 1845. jan. 19. = Kiseb politikai cikkek. Bp. 1903. 9. Egyébként Eötvös és Jósika szoros, baráti kapcsolatban álltak egymással. Kortársaik visszaemlékezései, levelei, Jósika „Emlékirat”-a (4. k. Pest, 1865. 134–135), Eötvös Jósikához írt levelei (Régi Okiratok és Levelek Tára, 1906. 3. füz. 48–49; DÉZSI Lajos: Bárá Jósika Miklós. Bp. 1916. 407–408) ezt mutatják.

⁷⁶ BEKSICS Gusztáv: A magyar doctrinairek. Bp. 1882. 49.

⁷⁷ PAPP Ferenc: Bárá Kemény Zsigmond. I. k. Bp. 1922. 244–247.

⁷⁸ LÓOSZ István: Adatok Kemény Zsigmond „Gyulai Pál”-jának forrásához. = ItK 1906. 15; PAPP F.: i. m. 347–348; SÖTÉR 203. A regény 1847-ben jelent meg, csaknem egyidőben a Magyarország 1514-bennel.

⁷⁹ Minderről L. SZÁDECZKY Béla: Magyar írók levelei B. Jósika Miklóshoz. = ItK 1909. 443; Kemény Zsigmond Naplója. Bukarest, 1966. 141–142, 173, 187.

⁸⁰ Kemény Zsigmond Naplója. Bukarest, 1966. 173.

⁸¹ 1855. nov. 23-i levele Gyulaihoz. = Gyulai P. levelezése 226–227; 1854. jún. 24-i levele Szalayhoz. = Levelei SzL-hoz 216. A röpiratot, amely 1851-ben jelent meg, megvásárolta, jelenleg az MTA Irodalomtudományi Intézetének Könyvtárában van; a könyvben néhány bejegyzés is látható.

⁸² Levelei SzL-hoz 187.

⁸³ Egy gazdasszony levelei. = Elbeszélések. 258.

⁸⁴ Jókai Mór levele anyjához, 1846. nov. 9. = Közl. J. M.: Hétköznapiak. Bp. 325 (jegyzetekben).

⁸⁵ Jókai Mór: Megtörténtek regék. Bp. 1879. 259–260; Eötvös 1865-ös levele Jókaihoz, közli GESZTESI Gyula: Bárá Eötvös József. = Magyar Figyelő, 1913. 3. k. 469.

⁸⁶ SZINNYEI Ferenc ugyan erősen állítja (Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban. 2. k. Bp. 1941. 365–367), hogy A nővérek kapcsán a Szomorú napokat feltétlenül olvasta, sőt fel is használta. Ezt állítja SZEKERES László is a Szomorú napok 1963-as kiadásának jegyzetében (268). Jókai regénye 1856-ban jelent meg a Pesti Naplóban, ez adta a fenti szerzőknek az ötletet. Az 1831-es kolerázadáshoz leírásához azonban Eötvösnek nem volt szüksége közvetítő forrásra, hisz apjától — aki királyi biztosként részt vett a felkelés elfojtásában — sokat hallhatott róla.

⁸⁷ 1852. jan. 24-i levele Szalayhoz. = Levelei SzL-hoz 185–187.

munkák hiányát,⁸⁸ Toldy Ferenc magyar irodalomtörténetéről sem volt elragadtatva.⁸⁹ A szépirodalmat még 1858-ban is elmaradottnak mondja.⁹⁰ A nővérekben a népieskedő írók ellen háborog, és maró gúnnyal ostromozza azokat, akik az olvasónak minden áron kalandot, izgalmat akarnak nyújtani: „... kriminális bíróink... kiképzése, úgy látszik, az újabb regény-irodalom fő feladataihoz tartozik...”⁹¹

Az 1850-es években ismerkedett meg Arany Jánossal, akinek nagy tisztelője, majd jó barátja lett. Műveit olvasta már előbb is, a Toldit mindjárt azután, hogy elnyerte a Kisfaludy Társaság jutalmát. Erdélyi János szerint „nagy lelkesedéssel mondta, hogy Toldiért mindent odaadna, mit addig írt és írni fog”.⁹² Arany igazi nagyságára viszonylag később döbben rá. Gyulai Pál írja Aranynak 1853 novemberében: „Eötvös minden esetre akar veled találkozni. Most fedezett fel a magyar irodalomban, mint az egyszeri angol Pestet.”⁹³ S mivel hallotta, hogy Arany a hun eposzon dolgozik, felajánlotta a hunok történetével foglalkozó könyveit.⁹⁴ A magyar nép könyve szerkesztése közben olvasta Arany Mátás anyja c. balladáját és a Fülemilét, amelyek nagyon tetszettek neki.⁹⁵ Csodálattal írt a Toldi estéjéről is: „Ha valaha művet láttam, mely minden követeléseimnek megfelelt: Toldi estéje az.”⁹⁶ Közben kölcsönös meghívások, ígérgetések készítették elő a személyes találkozást, amire 1855-ben került sor, Tomori Anasztáz irodalmi estélyén.⁹⁷ Meleg barátság szövődött a két csendeslelkű férfi között. Eötvös szeretettel várta Tomori minden estélyére a Nagykőrösön tanároskodó költőt, szívesen látta villájában, aggódva küldte Balassa orvosprofesszorhoz, mikor beteg lett.⁹⁸ Szalay László halála után javaslatára Aranyt választották az MTA új titkárává. „Bokrétá lesz az Akadémia süvegén” — mondotta.⁹⁹ Mint közvetlen munkatársat szerette, becsülte, tudta, hogy látszólag rideg modora mögött szívét takar.¹⁰⁰ Az ő keze lehetett abban is, hogy Arany Jánost — „a nemzet most élő legnagyobb költőjét” — felterjesztették a Szent István-rend lovagkeresztjére. Arany eleinte ellenkezett, de Eötvös forró szavakkal győzte meg a tiltakozó költőt, aki végül is elfogadta a magas kitüntetést.¹⁰¹

Gyulai Pállal 1852 végén ismerkedett meg. Olvasta a Pókáné c. versét, s ez annyira megtetszett neki, hogy szerzőjével is találkozni óhajtott.¹⁰² Az akkor még fiatal, kezdő költő pártfogójára talált benne.¹⁰³ A közvetlen érintkezés elmélyítette kapcsolatukat, s ezen az átmeneti összekoccanások sem változtattak.¹⁰⁴ Gyulai írja egy helyen, hogy Eötvös kitűnő költőnek tartotta Tóth Kálmánt, egy másik forrásból pedig azt tudjuk meg, hogy különösen a Halál c. versét kedvelte.¹⁰⁵ Vas Gerebent viszont nem szívelte: „e nemzet csakugyan megérdemli, hogy érte Vas Gerebeneknél különb emberek fáradjanak” — írta Gyulainak 1855.

⁸⁸ 1853. áprilisi levele. = uo. 214.

⁸⁹ 1852. jan. 24-i levele = uo. 186. A könyv 1851-ben jelent meg, 2 kötetben, A magyar nemzeti irodalom címmel. Egy hónappal később Pap Endre haláláról számolt be, s arról, hogy „munkáinak kiadásáról gondoskodva van”. = uo. 202.

⁹⁰ Beszédok I. k. 64.

⁹¹ A nővérek. Bp. 1905. 101, 305.

⁹² ERDÉLYI János: Pályák és lombok. Bp. 1886. 360.

⁹³ Gyulai P. levelezése. 175.

⁹⁴ Tisza Domokos levele Arany Jánoshoz, 1853. máj. 18. = VOINOVICH Géza: Arany János életrajza. 1849–1860. Bp. 1931. 172. El is küldhette a könyveket, mert könyvhagyatékából hiányoznak. Ezt állítja VOINOVICH is: 172–173.

⁹⁵ Gyulai Pál levele Aranyhoz, 1854. jún. 28. és szept. 6. = Gyulai Pál levelezése 175, 606; Arany János levelezése íróbarátaival. 2. k. Bp. 1889. 43.

⁹⁶ 1854. okt. 16-i levele Aranyhoz. = Levelek 32.

⁹⁷ ERCSEY Sándor: Arany János életéből. Bp. 1889. 89; GERGELY Pál: Arany János és az Akadémia. Bp. 1957. 10.

⁹⁸ Az egyes mozzanatokról I. Tomori Anasztáz 1856. febr. 6-i és 8-i levele Aranyhoz. = Arany János levelezése íróbarátaival. 2. k. Bp. 1889. 122–123; Arany 1859. nov. 10-i és 1862. júl. 28-i levele Tompa Mihályhoz. = uo. I. k. Bp. 1888. 474. és 2. k. Bp. 1889. 220; SÁFRÁN Györgyi: Arany János és Rozvány Erzsébet. Bp. 1960. 89, 95.

⁹⁹ VOINOVICH Géza: Arany János életrajza 1860–1882. Bp. 1938. 178.

¹⁰⁰ RÓNAY Jácint: Napló-törések. 4. k. H. n. 1884. 186.

¹⁰¹ Arany János levelezése íróbarátaival. 2. k. Bp. 1889. 434–436. A kitüntetés 1867 júniusában történt. Eötvös egyébként már 1859-ben is azt írta Aranyhoz ápr. 16-i levele. = MTA Könyvtárának Kézirattára K 513/2/99), hogy „jelenleg 's méltán, hazánk első élő költőjének ismertetik”.

¹⁰² Bérczy Károly levele Gyulaihoz, 1852. okt. 1. = Gyulai P. levelezése 145, 595; PAPP Ferenc: Gyulai Pál. I. k. Bp. 1935. 246–247. A verset a Budapesti Visszhang 1852. szept. 19-i száma közölte.

¹⁰³ PAPP F.: I. m. 425. Eötvös 1855 őszén Gyulait ajánlotta kísérelől a külföldre utazó Nádasdy Lipót gróf fia mellé, s őt is választották; vö. uo. 385. Gyulai hálás volt; ennek tudható be, hogy nem vállalta a nővérek bírálatát, mert nem akarta megbántani Eötvöst (uo. 425). Később ő maga írja, hogy Eötvös stílusát „nem igen tudtam méltányolni”: I. 1862. márc. 7-i levele Csengery Antalhoz. = Gyulai P. levelezése 466. 1862-ben pl. Gyulai megpályázta a kaszinói könyvtárnokságot, de elsősorban azért, mert Eötvösnek más jelöltje volt, elesett az állásból. Gyulai megértődött, ám alaptalanul, mert Eötvös még ez év májusában megválasztatta az írói segélyegylet titkárává. Vö. Gyulai 1862. márc. 7-i levele Csengeryhez. = Gyulai P. levelezése 466, 683; PAPP F.: I. m. 488. 1865-ben színházi kritikáival már egyik oszlopa volt Eötvös Politikai Hetilapjának (PAPP F.: I. m. 256).

¹⁰⁴ Gyulai 1862. márc. 7-i levele Csengeryhez. = Gyulai P. levelezése 466; ENDRÖDI Sándor: Tóth Kálmán. = T. K.: Válogatott költeményei. Bp. 1902. XVIII. és XXV.

november 23-án.¹⁰⁶ Ekkoriban sokat levelezett, sokan küldözgették hozzá verseiket, novellákat, köztük Lévy József és Tompa Mihály.¹⁰⁷ Akin tudott, szívesen segített. Támogatta Vachott Sándorné regényeinek a kiadását is, tanácsokat adott neki, sokat írt lapjaiba, a Remény c. zsebkönyvébe stb.¹⁰⁸ Szíven viselte a megélhetési gondokkal küzdő írók sorsát, ezért a segélypénztár gondolatát örömmel üdvözölte, s megteremtéséért hosszú küzdelmet vívott az osztrák hatóságokkal.¹⁰⁹ Bármennyire segítőkész volt is, csak nehezen sikerült rávenni, hogy a börtönben sínylődő Táncsics Mihálynak is utaltasson ki segélyt. Az ellenállást ezzel indokolta: „Táncsics oly elveket vall, melyek őt úgy tüntetik ki, mintha nem is volna keresztény.”¹¹⁰

A fiatal tehetségeknek azután is örvendett, törődött velük, s ha tehette, egyengette útjukat. Tolnai Lajost — akinek A lútris mester c. beszélyétől „el volt ragadtatva” — ő ajánlotta a Kisfaludy Társaságba.¹¹¹ Thaly Kálmánt a kuruc népköltés műformájának továbbművelésére buzdította.¹¹² Szomorúan vette tudomásul a 24 évesen, párbajban elesett Reviczky Szevér halálát.¹¹³ Pártfogásának köszönhető, hogy Noszlopy Constantia egyetlen alkotása napvilágot látott.¹¹⁴ A fiatalok iránti érdeklődését, támogatását találóan jellemzi Gyulai Pál: „Hogyan örvendett egy-egy új tehetség föltűnésének, s mily részvétellel fordult hozzá. Petőfin kezdve, kit támadói ellen az irodalom terén is védett, hány ifjú költő és tudós nyert tőle buzdítást és gyámolt.”¹¹⁵

Az 1860-as évek elején szövődött Eötvös és Madách Imre rövid ideig tartó barátsága. Madách már 1844–45-ben tudósításokat küldött a nógrádi megyegyűlésekről a Pesti Hírlapnak.¹¹⁶ de akkor még csak hírből ismerték egymást. A szegedvári remete 1861-ben jelentkezett ismét a politikai fórumon. Eötvös már-már elfelejtette, s most örömmel köszöntötte a nemzeti-ségi ügyről készített beszédvázlatát, melyet az országgyűlésen szándékozott elmondani.¹¹⁷ Azonnal felfedezte a talentumot Az ember tragédiájában is. Arany így számolt be Madáchnak a Tragedia első diadaláról: „felolvastam a tragedia négy jelenetét a Kisfaludy-társaságban. Ha láttad volna, egy Eötvös, Csengery stb. hogyan kiáltott fel — csupán a localis szépségeknél is, — ez gyönyörű! igen szép! stb.”¹¹⁸ Kérdéses, hogy Eötvös ismerte-e Madách többi művét, mert 1865-ben, a Kisfaludy Társaság elnöki megnyitójában csak a Tragediára emlékezett: „Madách, ki a rövid, de fényes irodalmi pályán a reményeket, melyekkel az egész nemzet fellépését, s a bánatot, melylyel halálának hírére fogadta, egy művével igazolá.”¹¹⁹

A Kisfaludy Társaság elnökeként elmondott beszédei tanúsítják, hogy továbbra is figyelemmel kísérte irodalmunk fejlődését. Annak irányával elégedetlen. Nem tudott kibékülni a regény nagyarányú térhódításával, s a magyar irodalmat így marasztalta el 1862 februárjában: „valamint a tárgyakra nézve, melyekkel foglalkozik, úgy főképp forma tekintetében

¹⁰⁶ Gyulai P. levelezése 226–227.

¹⁰⁷ Uo. 369. Lévy 1859. febr. 19-i levele Gyulaihoz; Tompa Mihály levelezése. 2. k. Bp. 1964. 536.

¹⁰⁸ Kapcsolatukról l. VACHOTT Sándorné: Rajzok a múltból. 1. k. Bp. 1887. 196–199, 2. k. Bp. 1889. 283–284, 309–310, 326–332; Eötvös József és Vachott Sándorné. = Budapesti Hírlap, 1913. szept. 11. 2–4; Remény. Pest, 1858. 2; Remény. Pest, 1861. — ebbe a Novella c. elbeszélését adta; VOINOVICH Géza jegyzete a Kisebb politikai czikkek (364) és az Elbeszélések (458–459) c. kötetekben. Forráserkékel bír az 1854–68-as évekből származó levelezésük, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őriz; a mintegy 220 levélnek kb. kétharmada rövid, pársoros üzenet.

¹⁰⁹ Minderről részletesen ír VADNAY Károly: Magyar írók segélyegylete. = A Pallas nagy lexikona. 12. k. Bp. 1896. 51–53. A Magyar Írók Segélyegylete 1861. november 24-én tartotta alakuló közgyűlését.

¹¹⁰ Táncsics Mihály: Életpályám. Bp. 1949. 330.

¹¹¹ Tolnai Lajos: A sötét világ. Bp. 1942. 96–97. A novella a Szépirodalmi Figyelő 1862. máj. 1-i számában jelent meg.

¹¹² HELLER Bernát: Eötvös József báró, a népköltés és a néprajz. = Ethn. 1913. 327. Thaly Kálmán kuruc műdalainak első kiadása 1864-ben jelent meg, Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok... címmel.

¹¹³ Naplójegyzetek — gondolatok. Bp. 1941. 64–65. Reviczky Szevér (1840–1864) tehetséges író és publicista volt. Eötvös figyelmét nemcsak írásaival hívta fel. 1863-ban az 1861-es országgyűlés képviselőinek küldöttsége diszalbmat adott át a 60 éves Deák Ferencnek; a beszédek nem lehetett kinyomatni, s ekkor Reviczky kőnyomatos sajtóval több ezer példányban lehúzta azokat. Vö. JOKAI Mór: A sajtó és a cenzúra Magyarországon. = J. M.: Emlékeimből. Bp. 1912. 85–86.

¹¹⁴ Naplójegyzetek — gondolatok. Bp. 1941. 88. Noszlopy Constantia (1845–1865) Eszemetőredékek című könyvecskéje 1865-ben jelent meg.

¹¹⁵ GYULAI Pál: Báró Eötvös József munkái. Bp. 1899. 21.

¹¹⁶ VOINOVICH Géza: Madách Imre és Az ember tragédiája. Bp. 1914. 81–82.

¹¹⁷ Madách Imre 1861. nov. 2-i levele Nagy Ivánhoz. = M. I.: Összes művei. 2. k. Bp. 1842. 930. A beszéd megtartására nem került sor, az országgyűlés berekesztése miatt.

¹¹⁸ Arany János 1861. nov. 5-i levele Madáchhoz. = Arany J. levelezése íróbarátaival. 2. k. Bp. 1889. 393.

¹¹⁹ Beszéd 1. k. 278. KARDEVÁN Károly szerint (Madách és Eötvös. = It 1942. 188–189) Az ember tragédiája befolyásolta Eötvös gondolatvilágát, s bizonyítékul a Naplót hozza fel. A párhuzamosság okát SÖTER István azzal magyarázza (275), hogy az Uralkodó eszmék — amelynek több gondolatát Eötvös később is dédelgette — és a Tragedia közös alapeszméből fakadt, mindkettő a liberalizmus válságának kifejezése. Madách és Eötvös kapcsolatáról l. még VOINOVICH Géza: Madách Imre és Az ember tragédiája. Bp. 1914. 184–185; Eötvös 1862. szept. 1-i levele Madáchhoz. = M. I.: Összes művei. 2. k. Bp. 1942. 1027–1028.

alább szállt".¹²⁰ Két év múlva ismét összegezte véleményét szépirodalmunk állapotáról. Ekkor már világirodalmi méreteket vizsgálta a problémát, és talált egy derűs színtelt a sötét képen: „Regényirodalmunk, ha azt az angol-, német- vagy franciával hasonlítjuk össze, aránylag szegény, s még inkább dráma-irodalmunk; sőt ha az eposz- és lírában sok kitűnőt mutathatunk fel, más népek a költészet ezen nemeiben is többet, s talán tökéletesebbet alkottak; de van egy ága irodalmunknak, melyre nézve ezt nem ismerem el, s melyben meggyőződésem szerint más nemzetekkel nemcsak versenyezhetünk, de azokat felülmúltuk. Költészetünk azok része ez, mely hazafiúi érzelmek kifejezését választá tárgyául. Tekintsük át Európa irodalmát, s nem találunk olyat, mely e téren a mienknél jeles művekben gazdagabb volna.”¹²¹

Szilágyi Ferenc

ARANY JÁNOS ISMERETLEN VERSE

A *dévaványai juhbehajtás* című korai Arany-vers szerzőségét tisztázó dolgozatomban¹ rámutattam arra a szoros kapcsolatra, amely a pályakezdő Aranyt Csokonai verses epikájához fűzte. E szoros kapcsolatnak kézzelfogható bizonyítéka Csokonai Bürgerből fordított *A tolvaj istenének* (*Európa elragadtatása*) s *Az istenek osztozásának* Arany eredeti kézírásában fennmaradt másolata.² A másolat Szinnyi Ferenc hagyatékából került az MTA Könyvtárának Kézirattárába. A két említett Csokonai-vers után a kézíraton még két másik vers is szerepel a szerző megjelölése nélkül (a Csokonai-verseknél sincs a szerző neve föltüntetve!): az egyik Aranynak Szilágyi Sándor disznóölésre készített tréfás verse (*Alkalmatosságra írott versek*), pontosabban annak második része (*A malac búcsúzása*), *Malacbúcsúztató* címmel. E hosszabb vers után minden külön megjelölés nélkül még egy kis vers következik, szintén Arany kézírásában:

Tyúk András gölöncsér sirverse

Úgy bánt az úr Isten szegény Tyúk Andrással,
Miként ő éltében bánt a' sárgyúrással:
Felfogá a' sarat 's edénnyé égette,
De eltörvén, ismét a' sárba vetette.

A vers fennmaradásának körülményei, témája, stílusa egyaránt azt a gyanút keltik, hogy Arany ismeretlen versével, kis alkalmi rögtönzésével van dolgunk.

Mint láttuk: Arany autográf lejegyzésében maradt fenn, közvetlenül hiteles „Malacbúcsúztató”-ja után.

Sírverseket a költő szinte egész pályáján írt. Már egyik legkorábbi verse, a Hóvár Csotó Gyurit sirató *Cigány-búcsúztató* is ebbe a műfajba tartozik.³ Ő maga a *Bolond Istókban* némi öniróniával így emlékezik meg e tevékenységéről:

Ábrándos múltja mint törölt lap áll
Mögötte, nem érdekli semmi olyas;
Búcsúztató verset ha írogat:
Embernek gyászost, disznónak vigat.

(Második ének. 115. vsz.)

A hozzátartozók fölkérésére írt komoly hangú szalontai, nagykőrösi sirversek mellett írt tréfás hangú sirverseket is, amikhez mintát a népi sírfeliratok körében találhatott. Egyik tréfás rajzos rejtvényében maga örökített meg egy ilyen népi sirverset:

¹²⁰ Beszédék I. k. 255.

¹²¹ Uo. 274.

¹ Az epikus Arany indulása és Csokonai (*A dévaványai juhbehajtás és a Csokonai-hagyomány*) ItK 1965. 99–109.

² A másolatok a Magyar Tudományos Kézirattárában találhatók 16 folio lapon K 257/C jelzet alatt.

³ Arany János összes művei VI. Bp. 1952. 199, (a következőkben: ÖM.) illetve: Arany János összes költeményei. Bp. 1962. I. 736. Arany sirverseire vonatkozóan I. : SZILÁGYI Ferenc: Adatok egy Arany-vers hitelességéhez s egy Arany-törédékhez. ItK 1966. 448 kk.

Vége Vig Andrásnak
Mert néki sirt ásnak
Ma ásnak Andrásnak,
Holnap ásnak másnak.⁴

A *Tompa sírkövére* írt két komoly hangú sirversnek megszületett a *Szegény Miska sírkövére* című tréfás változata is. A félig tréfás népies sirversek sorába tartozik ez a most ismertett kis vers is. Mivel konkrét nevet említ, föl kell tételeznünk, hogy esetleg valóban egy Tyúk András nevű fazekesmester fejfájára készült.

A vers keletkezési idejének meghatározásához mindössze annyi támpontunk van, amennyi a kéziratból kiderül. Mivel az 1856-ban Nagykőrösön írt „Malacbúcsúztató” után olvasható, feltételezhető, hogy 1856 táján, illetőleg után keletkezett, mégpedig szintén Nagykőrösön, ahol Aranynek több sirverse is fennmaradt. Jó volna tudni (az anyakönyvekből esetleg kideríthető), hogy 1856–60 között temettek-e ilyen nevű gölöncsért Arany akkori lakóhelyén.

Az idegenben, Karlsbadban elhunyt Rockenstein Mihály elfeledett sirverse után⁵ úgy látszik, hogy most egy újabb Arany-verssel sikerült gazdagítanunk a költő életművét.

Scheiber Sándor

VAJDA JÁNOS KÉT LEVELE

1. A levél magántulajdonból került az Állami Könyvtjesztő Vállalat Antikvár Osztályának aukciójára 1975. május 23–25-én. Eddig csupán két mondat volt belőle ismeretes, amelyet Szemző Piroska idézett (Műveltség. 1946. 96). A fel nem derített címzettnek 1885. február 4-én kiönti a költő keszvét és haragját az akkor már külön élő felesége ellen.

2. Névjegy, rajta kurzív betűkkel nyomva: Vajda János. Alatta kézzel: Aranykéz utca 2. sz. Vajda János e házban először 1886. november 1-től lakott talán 1887. május 1-ig (Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő: Vajda János levelei Milkó Izidorhoz. Bp. 1958. 45). Az írás alapján ebből az időből keletkezettnek kell tartanunk a névjegyet. A címzettet itt sem lehetett azonosítanunk.

I.

Mélyen tisztelt Uram!

Én múlt évi december 21^{én} vámházkörűti lakásomból kiköltöztem, s tapasztaltam, hogy azóta több rendbeli oda címzett levelem elveszett. Tudnillik: Midőn múlt évi szeptemberben Lónáról haza utaztam, harmadnapra nőm Bécsből hivatlan váratlan — éjjeli 11^{or} — nyakamra lóntott, és nem voltam képes őt kidobni, míg végre — most már harmad' ízben — megszöktem előle, de most már a válópórt is megindítva, a miben rövid egy hó alatt annyira haladtam, hogy a főszentszék az ideiglenes különlakást már engedélyezte is, és most lakásom: Kerepesi út, 11. sz. Ezt azért kívánom tudatni, hogy ha netalan levelével vagy személyesen is fölkeresni akarna, e szerencsétől meg ne fosszon azon förtelmes lény, a ki még most is előbbi lakásomon van és mint rájöttem, az oda címzett leveleket lefoglalja. Azt hiszem, ennél gazabb, elvetemültebb és gonoszabb lélek női alakban még nem járt a földön. Tévedésem, melyért írtózatosan lakolok, az, hogy nem hittem ekkora aljasságot lélektani lehetőségnek... Engem meglopott,

⁴ L.: Arany ÖM. VI.: a 206. oldal után következő számozatlan illusztráció.

⁵ A karlsbadi sirvershez (ItK 1966. 448–450) kiegészítésül itt említék meg egy kis adalékot, amely annak idején elkerülte figyelmemet: szemtanúként Móra Ferenc is látta a karlsbadi sírkövet 1930-ban, s be is számolt róla a Délmagyarországban Látogatás Arany méltóságos úrnál című (1930. márc. 9.); cikke megjelent az Elkallódott riportok — Napok, holdak, elmúlt csillagok című kötetében is (Bp. 1958. 364. kk.). Cikkéből kiderül, hogy a helybeliek emlékezete akkor még számon tartotta a sírfeliratot: „az Arany-padot... csak kérdezősködés után tudtam megtalálni. Ellenben váratlanul figyelmzettetek egy olyan Arany-émlékre, amiről sohase hallottam. A karlsbadi zsidó temetőben van ez, az új részében, ahol 1869 nyarán ásták meg az első sírt, fiatal pesti magyarnak, bizonyos Rockenstein Mihálynak. Arany akkor járt először a Tepi mellett, s tőle való a sírkőnek ez az aranybetűs epitáfiuma...” Móra idézi az általa lejegyzett szöveget, majd Arany tiszta humanizmusának szellemében a maga metsző ironiájával ezt a néhány sort fűzi még hozzá, tiltakozva a szegénytelen származási megkülönböztetések ellen: „Jó magyar... mármint a Rockenstein Mihály. A Rockenstein Lipót fia. Már csak azért is hadd legyen följegyezve itthon is a sírfelirat, hogy Hapax legomonon gyanánt szolgáljon az Arany-kutatóknak. Gondolom, így hívják tudósuul az egyetlen adat-ot. Hát ez az egyetlen adat rá, hogy még Arany János is követett el meggondolatlanságokat.” (I. m. 366)

megrabolt, kifosztott, kimondhatlan szenvedéseket okozott és okoz még egyre... Valósággal, kikerülhetlenül kényszerít, hogy megverjem, s aztán fölád a járásbírósnak és megidéztet. Levelező lapokon különféle ismerős helyekre, szerkesztőségekbe címelve meggyaláz engem, a fiunczoknál fölád magyar dohány miatt, szóval minden képzelhető gazzságot elkövet ellenem.

Nem untatom tovább, de jónak láttam mindezeket kegyednek tudtára adni, azon aggodalomból, hogy hátha e szemtelen szörny valaha bárminemű merényletre vetemednék is, kegyetek informálva legyenek s hitelt neki soha semmiben ne adjanak.

Remélem, hogy egy év alatt, vagy tán hamarabb is törvényesen végkép el leszek választva. Magamat óhajtott jó indulatába ajánlva, vagyok szeretettel, mely tisztelettel

Febr. 4^{én} 1885.

alázatos szolgálója
Vajda János

II.

Alig fékezhető örömmel várom a delet, ígért látogatása percztét, a reám nézve képzelhető legnagyobb szerencsét.

[1886/87]

KATOLIKUS EGYHÁZI ÉNEKEK (1608—1651)

Sajtó alá rendezte Holl Béla. Bp. 1974. Akadémiai K. 726 1. — 18 mell. (RMKT XVII. század, 7. k.)

A XVII. századi sorozat 7. kötete a század első felének magyar lírájából egy viszonylag jól körülhatárolható területet, egységes csoportot mutat be: a korszak katolikus egyházi énekeit és vallásos verseit. A kötetben szereplő 231 verses szöveg mindegyike a katolikus vallási gyakorlat során keletkezett, nagyobbik részük eredetileg is éneklésre íródott, kisebb részük pedig az egyéni áhítatot szolgáló elmélkedés vagy magánimádság. Ez utóbbiaknak az énekekkel egy kötetben történő szerepeltetését mindenképp indokoltnak látjuk, hisz mind a közösségi jellegű énekek, mind az individuális elmélyülést szolgáló imák azonos töről fakadnak, egyaránt a magyar korai barokk líra termékei.

A Holl Béla által sajtó alá rendezett kötetet több szempontból is a sorozat egyik kiemelkedő jelentőségű darabjának érezhetjük. A kötet anyaga ugyanis nemcsak a korszak reprezentatív énekgyűjteményének, a Cantus Catholicinek kritikai kiadását jelenti, hanem szinte végigvezeti az olvasót a Cantushoz vezető úton, felkutatja és együttesen mutatja be a kéziratok gyűjteményekben megőrződött vagy különböző nyomtatott művekben elszórtan megjelent énekeket, s ezáltal végre megteremti az összevetés és együttes vizsgálat régóta hiányzó lehetőségét. Ugyancsak ezt a lehetőséget erősíti az a szerencsés véletlen is, hogy a kötettel egyidőben látott napvilágot az Erdélyi Zsuzsa gyűjtötte archaikus népi imádságok gyűjteménye (Hegyet hágék, lőtőt lépék. Kaposvár 1974. Somogyi Almanach 19—21. sz.), így a katolikus kollektív vallásosság két különböző, de egymással elválaszthatatlan kapcsolatban levő szférája színkronban tanulmányozható. Az egyház által jóváhagyott és propagált népének minden bizonnyal számos ponton álltak kölcsönös kapcsolatban az ősi, apokrif népi imádságokkal, s ez utóbbinak törzsaánya szintén a barokk korszakban fogalmazódott meg. Erdélyi Zsuzsa felfedezésének fényében mindenestre még fokozottabb érdeklődéssel fordulhatunk a Cantus Catholicit megelőző év-

tizedek énekanyaga felé, mely nemcsak a magyar líra egésze, de a folklór, nyelvtörténet és a néplélektan számára is gazdag kutatási anyagot szolgáltat.

A középkori Magyarországon az egyházi éneklés nyelve nagyjából a latin, de a magyar énekek is mindinkább teret hódítanak. A XV. századtól mind több kódexünk közül — még hangjegyek nélkül — liturgikus magyar szövegeket (Peer, Winkler, Gyöngyösi, Erdy-kódex). Széles körben azonban csak a XVI. század elejétől honosodik meg a nemzeti nyelvű éneklés a magyar egyházi gyakorlatban, a XVII. század elejétől kezdve pedig egyre több ének szövege írásban is rögződik.

A kötet élén Pápai János kéziratának verses darabjai állanak. A mintaszerű pontossággal összeállított, minden filológiai problémára kiterjedő jegyzetapparátus már itt, a legelső versekhez kapcsolódva is hasznos irodalomtörténeti feladatot old meg Pápai életrajzi adatainak összeállításával. A verses szövegekhez kapcsolódó dallamokra a jegyzetben csak utalás történik, hisz a Régi Magyar Dallamok Tárában azok megtalálhatók, így itteni közlésük fölösleges ismétlés lenne. Ezzel teljes mértékben egyetérthetünk, Papp Géza is a RMKT XVII. századi sorozatához készült kiegészítésnek fogja fel a RMDT-t. További feladat lenne viszont a későbbi dallamváltozások felkutatása, valamint a XVII. században még ismeretlen dallamú szövegek későbbi dallamhoz-kapcsolódása (pl. a Pange lingua c. ének esetében, 404. l.).

Tovább folytatva a kötet értékeinek és újdonságainak számbavételét, a Vásárhelyi Gergely életére és munkásságára vonatkozó adatok összeállítása, a jezsuita énekszerző portréjának színes, de ugyanakkor példamutatóan tömör megrajzolása érdemel figyelmet. Sok tanulsággal szolgál himnuszfordításainak (pl. Ave maria stella) a Nyékiével történő összevetése, melyből kiderül, hogy a jezsuita Vásárhelyitől távol állnak a Nyéki-féle manierista fordulatok (pl. 5. vsz.), az ő stílusával sokkal nyugodtabb, kiegyensúlyozottabb, így fordításai a ma-

gyar korai barokk líráról kialakított képünket nemcsak gazdagítják, de árnyalják is.

Nem kevésbé tanulságos a ferences Kopcsányi Márton verses műveinek közreadása sem. Életrajzában Holl Béla a korábbi szakirodalom több téves adatát helyesbíteni tudja, a modern kutatás szempontjai szerint csoportosítja, így megteremt a továbblépés lehetőségét. Feltehetően a kézirat lezárása után jelent meg Alexa Károly tanulmánya Kopcsányi prózájáról (ItK 1971. 601–606.), így sajnos ennek eredményeire Holl Béla már nem utalhatott. A verses művek kritikai kiadása és a prózájáról szóló szép tanulmány után lehetővé és szükségessé is vált költői stílusának vizsgálata, annál is inkább, mert a Vásárhelyiénél, sőt helyenként a Nyékienél is fejlettebb verstechnikával és csiszolt formaérzékkel rendelkező Kopcsányi költészete feltűnően magas esztétikai színvonalú darabokat is felvonultat (pl. 19. és 31 sz. versek).

Holl Béla már korábban is figyelemre méltó tanulmánnyal járult hozzá Hajnal Mátyás költészetének kutatásához (H. M. elmélkedő könyvének versei, ItK 1970. 519–526.). Jelen kötetben nemcsak az eddigi legalaposabb Hajnal-életrajzot adja új levéltári kutatások alapján, hanem nyolc levelét is közli, közülük öt eddig kiadatlant. A névtelenül megjelent Hajnal-művek stíluskritikai alapon történő attribúciója jogos, de ezen a ponton a kutatást még nem tekinthetjük lezártnak, különösen vonatkozik ez *Az igaz isteni tiszteletnek Tiszta Tüköre* (Pozsony 1638) című könyvecskére. Szerencsésen egészíti ki a nagyszombati jezsuita emlékmaverseinek közreadását a mű második kiadásából (Pozsony 1642) származó próza anyag, így valóban követni tudjuk „Hajnal prózastílusának teljes fejlődését és kiérését”. (478.) A versek előtti képek bemutatása komplex szemléletet tesz lehetővé: vers, próza és kép együttese áll előttünk, amit azért is fontosnak érezhetünk, mert a barokk korszakban az irodalmi és képzőművészeti alkotások szinkron vizsgálata különösen eredményes lehet. Közismert a barokk egyházi irodalom és művészet didaktikus jellege, vizualitásra törekvése, nem véletlen, hogy épp ebben a korban gyakran az egyes művészeti ágak közti határvonal is elmosódik. A Hajnal-féle elmélkedő könyv illusztrációs anyagának vizsgálata azért is tanulságos, mert rajta megfigyelhető a későreneszánsz és korai barokk formai elemeinek összefonódása, a manierisztikus motívumoknak a barokk koncepcióba történő beépülése, melyről nemrég szólt Galavics Géza tanulmánya (*Későreneszánsz és korabarokk. Művészettörténet – tudománytörténet c. kötet*. Bp. 1973. 52.).

Hasonlóképpen sikeres és számos új ered-

ményt hoz a soron következő énekcsoportnak, a Gyöngyösi-toldalék énekeinek vizsgálata is. Dusi Kis Jakab életének és könyveinek ismertetése bepillantást enged a korabeli ferences missziós gyakorlatba és eszméibe. A kéziratban található 24 ének áttekintését egy táblázat könnyíti meg, melyben különösen azok eredetéről és szerzőjéről vonatkozó megjegyzések érdemelnék figyelmet. Sajnos, több ének forrására vonatkozóan teljességgel hiányoznak az adatok, jelentős eredmény viszont, hogy Holl Béla több ponton is helyesbíteni tudja az eddigi szakirodalom téves adatait. Bebizonyosodik, hogy a 84. sz. vers latin eredetűnek (O gloriosa, o speciosa...) szerzője valóban nem lehetett Pázmány Péter, ő csak felhasználta azt Rorátéjához; ugyan-csak teljesen meggyőző a 90. sz. ének katolikus eredetével kapcsolatos fejtegetés, mely a Csikcsobottfalvi kézirat (1670-es évek) ismeretében bizonyítja: csakis erdélyi unitárius másoló alakíthatta át az eredetileg katolikus szöveget.

A XVII. századi ferences gyakorlatból való a Gyöngyösi-toldalékkal sok ponton rokonságot mutató Petri András-énekeskönyv is. Sajnos, hogy Petri Andrásról semmi bizonyosat nem tudunk, épp ezért csak helyeslehet, hogy a kódex néhány életrajzi vonatkozású bejegyzését Holl Béla külön összeállításban csoportosítja. Az énekeskönyv igen gazdag anyagából (179 magyar és 28 latin ének) itt az a 86 kerül közlésre, amely a korábbi forrásokban még nem szerepelt. A szövegek egyik része középkori katolikus eredetű, más része XVI. századi protestáns forrásra megy vissza. Erősen problematikus és további kutatást igényel az énekeskönyv 57a–88a lapjain található énekek eredete. Az 59 ének közül egyesek katolikus, mások protestáns fogantatásának látszanak, többükön pedig a felekezeti kérdés eldönthetetlen. Könnyen lehet, hogy a kötet végén található 9 énekről a további kutatás során kiderül protestáns voltuk; itteni közlésük mégis indokoltnak és célszerűnek mondható, hisz így a Petri-énekeskönyv anyaga együtt található. Ez a jelenség arra is int: nem föltétlenül kell a kutatásnak minden esetben arra törekednie, hogy az énekeket felekezetek szerint csoportosítsa, hisz igen gyakoriak az átvételek és átalakítások, több éneket joggal tarthatnak katolikusok és protestánsok egyaránt magukénak. Egy azonban bizonyos: bármilyen forrásra és eredetre vezethetők is vissza XVII. század eleji liturgikus énekeink, egyaránt a késő reneszánszból kibomló s a barokkban felvirágzó egyházi líra gyöngyszemei találhatók meg közöttük.

Különböző kisebb kéziratok források (Révai Katalin zsoltároskönyve, Kuun-kódex,

Czerey János-énekeskönyv stb.) anyagának feldolgozása után következik az első, egységes szerkesztési elvek szerint összeállított katolikus gyűjtemény, a Cantus Catholici bemutatása. A teljes énekanyagról a jegyzetek közötti táblázatban kapunk áttekintést, közlésre azonban itt is csak azok a darabok kerülnek, melyek az eddigi forrásokban még nem szerepeltek (32 szöveg).

Az énekek eredetét tekintve meglepő a sokszínűség. A magyar katolikus énekeknek ez a reprezentatív korpusza a legkülönbözőbb népek és korok vers- és dallamkincsét olvasztotta magába, a legkülönbözőbb időbeli és térbeli hatásokat ötvözte egységgé. A latin (pl. 198. sz.), német (192. sz.) és cseh (196. sz.) eredetű darabok mellett olykor még az olasz laudák motívumaival is kapcsolatba hozhatók egyes énekek (200. sz.). Különösen jelentős a további kutatás számára a cseh, szlovák és magyar motívumkincs kölcsönös kicserélődésének és nyelvi határok közti áramlásának vizsgálata. A gyűjtemény összeállítójának, Szőlősy Benedeknek személye különösen alkalmas volt arra, hogy a cseh, magyar és szlovák énekkincset közvetítse egymás felé, hisz mind a magyar, mind a „szláv” (azaz szlovák) nyelvet egyaránt beszélte, s ő a szlovák nyelvű énekeskönyvnek (Pysne Katholicke, Lőcse 1654) is az összeállítója. Úgy hisszük, a forrásanyag soknyelvűségének vizsgálatában nemcsak Szőlősy Benedek tevékenységének földrajzi adottságai (kétnyelvű környezet), hanem jezsuita műveltsége (a rendházak soknyelvűsége, gyakori tartózkodása Ausztriában stb.) feltétlen számbaveendő tényező.

Ugyanilyen tanulságos a források időbeli határainak vizsgálata. Egyes darabok a katolikus egyház legrégebbi latin himnuszaira vezethetők vissza, mint pl. a 210. számú ének, mely egy X. századi latin himnusz fordítása. Jelentős számban akadnak köztük késő középkori eredetűek, s itt hozzá kell tennünk: egyes középkori himnuszok XVI–XVII. századi magyar átültetései igen

magas esztétikai színvonalúak, s révükön a magyar lírába sajátos színek áramlottak be. Nyéki Vörös Mátyás Mária-énekei a középkori istenanya-kultuszt elevenítik fel, de számos új formai eszközzel és új stilisztikai megoldásokkal (manierista képek, naturalisztikus elemek, ellentétek, a misztika barokk változata stb.). Így tehát mintegy hat évszázad költői hagyományából választódik ki és áll össze a Cantus Catholici együttese, magába sűrítve az egyházi népének minden eredményét és szépségét. Ez is egyik oka lehet évszázadokra terjedő hatásának, rendkívüli népszerűségének.

Holl Béla sajtó alá rendezői munkájáról csak az elismerés hangján szólhatunk. Mind a verses szövegek és a lap alján feltüntetett szövegváltozatok, mind a gondos munkával készült jegyzetek szilárd támpontot jelentenek a további kutatásban. A szomagyarázatok szinte minden felmerülő kérdésre választ adnak, a vaskos kötetben alig egy-két olyan hely tűnik fel, ahol bővebb magyarázatot sem éreztünk volna feleslegesnek. Ezekből néhány: "uisza ueuó modnak egienetlen uetele" (1. ének 53. sor); eszuzt = ezüst (92. ének 31. sor); Sittja = Scythia (83/1. 30. sor). Az első esetben a kifejezés értelmezése, a másik kettőben a szokatlan szóalak kívánt volna magának egy-egy sornyi jegyzetet.

Nem véletlen, hogy az utóbbi évtizedben — az RMKT XVII. századi kötetének megjelenése nyomán — nagy lendületet vett a kor költői termésének kutatása, s több tanulmány is elemezte Thordai János, Miskolczi Csulagy István, Nyéki Vörös Mátyás, Szenci Molnár Albert, a szombatosok és az unitáriusok költészetét. A most megjelent 7. kötet a benne közölt anyag gazdagsága és magas esztétikai színvonala okán is, meg a kitűnő filológiai apparátus miatt is új távlatokat nyit a katolikus énekköltészet kutatásában, s ugyanakkor jelentős mértékben gazdagítja is régi irodalmunk kincsesházát.

Bitskey István

SZILÁGYI FERENC: CSOKONAI DUNÁNTÚLI TÁJSZÓGYŰJTÉSE

Egy fejezet irodalmi nyelvi szókincsünk történetéből. Bp. 1974. Akadémiai K. 238 l. (Nyelvtudományi Értekezések 82.)

1. Ha valaki kézbe veszi Szilágyi Ferencnek Csokonai dunántúli tájszógyűjtésével foglalkozó könyvét, első látásra (a szerző korábbi munkásságának ismerete nélkül!) valószínűleg arra gondol, hogy ebben a műben nyelvi adatokra bőségesen támaszkodó, de egymástól elszigetelt szótörténeteket kap, amelyek csak kevéssé függenek össze a Csokonai-életművel, illetőleg az a kétely

merül fel benne, vajon lehet-e érdemlegeset mondani ilyen terjedelemben Csokonainak a Dunántúl összegyűjtött és műveibe jobbra beépített, de alig több, mint ötven tájszaváról.

Nos, ha viszont elolvassuk, sőt áttanulmányozzuk ezt a — most már hadd mondjam ki: szép és (a szónak teljes értelmében) mintaszerű — munkát, akkor tárgyilagosan

meg kell állapítanunk, hogy ez a könyv — igenis a megfelelő tényekre, adatokra építve, továbbá a ma szemével és valóban interdisziplináris módon tárva fel Csokonai tájszóhasználatának egy lényeges részlegét — a *modern filológiai módszerre* nyújt tanulmányos példát.

Hangsúlyozom azt is, hogy „filológiai” és azt is, hogy „modern”! *Filológiai* abban az értelemben, hogy a szerző egyrészt a nyelvtörténeti és a tájszótárakból, valamint az Akadémiai Nagyszótárból stb. vett adatokat felhasználva (ezek egyébként a más is magukba foglalják egészen Németh Lászlóig és Simon Istvánig) feltárja a tárgyalat szavak teljes történetét és mai életét. Másrészt roppant széles körű nyelvi- és irodalomtudományi, valamint művelődéstörténeti ismereteire támaszkodva utánajár a legkisebb, de fontos adatnak is, akár valamely kéziratáról, akár egy eldugott megjegyzésről van szó, és nem mond le a filológiában oly szükséges úgynevezett apró munkáról, ha általa többet megtudunk Csokonai egyéniségéről vagy valamelyik versének létrejöttéről, továbbá tartalmi és stilisztikai mondanivalójáról. És mindez már önmagában sem kevés, ha arra gondolunk, hogy az utóbbi években — okkal, ok nélkül — lejjebb szállt a nyelvi adatok becsülete; egyes irányzatok például lemondtak a szépirodalmi művek gezezésének, sőt különböző mondanivalójának a feltárásáról, és nemegyszer előfordul, hogy egyesek néhány adattal vagy éppen adat nélkül lényegesnek feltüntetett következtetéseket vonnak le, illetve bizonyos elméleteket fabrikálnak...

Szilágyi Ferenc e munkája *modern* több értelemben. Mindenekelőtt: az egyes szótörténetek sohasem öncélúak, és egymással nagyon is összefüggnek a tekintetben, hogy mindig Csokonai költészetének és a magyar szépirodalom nyelvének a jobb megvizsgálása a feladatuk. Továbbá: a — mondhatjuk úgy — szócikkekben a mindenkorai nyelvhasználat áll a középpontban, az a — modern műszóval: szociolingvisztikai — szempont, hogy a társadalomnak mely rétege, csoportja és milyen beszédhelyzetekben élt a szóval, illetőleg az milyen módon, milyen stílusértékkel került be az irodalmi nyelvbe, vagy maradt meg regionális köznyelvi, esetleg nyelvjárási szinten. Végül mai, modern a feldolgozásmód a tekintetben is, hogy a szerző európai távlatból szemléli mind a felvilágosodást, mind a tájszavaknak a szépirodalom nyelvébe illetőleg az egyes költői nyelvekbe való beáramlását, továbbá hogy mai, interdisziplináris módon a következő tudományágak legmodernebb eredményeit felhasználva és egyben több ponton továbbépítve mutatja be Csokonai dunán-

túli tájszavait: szótörténet (etimológia), nyelvjárástörténet, a nyelvi rétegződés története, szótártörténet, általános nyelvészet, valamint irodalomtudomány (különösen a Csokonai-filológia), verstan, stilisztika, továbbá néprajz és szélesebb értelemben vett művelődéstörténet.

A szerző egyébként így — igen találóan — jellemzi a Bevezetésben a saját módszerét: „...nem immanens módon, nem Csokonai egyéni szóhasználatának szűkebb gravitációs terében, hanem egész irodalmi nyelvi szókincsünk tejút-rendszerébe helyezve figyelem a jelenségeket. Nem elégszem meg tehát azzal, hogy megállapítom pl. a *fránya* szóról, hogy dunántúli tájszóként került a költő szókincsébe, hanem megvizsgálom a tájszó életét nyelvjárásaink, irodalmi nyelvünk hossz- és keresztmetszetében, hogy ezáltal irodalmi nyelvünk tájszói gazdagodásáról, erről a fontos és jelentős folyamatról is képet adjak. Vizsgálódásom hossztengetyét is — amennyire lehet — egészen a jelenig növelem, s a levonható tanulságokat is igyekszem a jelen számára hasznosítani.” (7.) Továbbá: „...Minden egyes tájszó olyan mutató, amely a kikristályosodó irodalmi nyelv szilárdsági, jegecsedési fokát jelzi. Eppen ezért az adatok egyedi értékelését az aprólékosság (ön)vádja s a helyszűke ellenére is ajánlatos elvégezni, ha minden tekintetben hiteles képet akarunk rajzolni irodalmi nyelvünk tájelemeinek gazdag rendszeréről.” (Uo.)

2. Most pedig lássuk, *hogyan tagolódik* Szilágyi Ferenc könyve, és mi a *fő mondanivalója* az egyes részeknek.

Az elvi alapvetést tartalmazó *Bevezetésnek* (1–20) ez az alcíme: Irodalmi nyelvünk és a nyelvjárások. Szó esik itt e munka tárgyáról és módszeréről; a nyugat- és kelet-európai népek irodalmi nyelvének a fejlődésében mutatkozó különbségekről; Csokonainak a néphagyományra vonatkozó nézeteiről és ugyancsak Csokonainak a szótáriró Márton Józsefhez fűződő kapcsolatairól.

A szerző munkáját „in memoriam Desiderii Pais” szentelte. Már ebből is egyenesen következik, hogy a Pais Dezső által az ötvenes évek elején megkezdett és megalapozott irodalmi nyelv-történeti kutatásokat folytatja, mégpedig a Paiséhoz hasonló — a tárgyhoz alkalmazkodó és a modern eredményeket értékesítő — filológiai módszerrel.

Kiindulásként helyesen állapítja meg Szilágyi Ferenc, hogy Csokonai fontos szerepet töltött be irodalmi nyelvünk kialakulásában és a nyelvújításban, és hogy vándorpályájának legjelentősebb szakasza éppen a témául választott dunántúli útja. Az e vidékről való tájszavai ugyanis viszony-

lag éles körvonallal válnak ki művei nyelvi anyagából, továbbá — debreceni anyanyelvjárásának ösztönösen használt tájelemeivel szemben — ezek érdekesebbek s az irodalmi nyelv szempontjából is jelentősebbek, mivel tudatosan használta fel őket műveiben a költő. (5–7.)

A korszak társadalmi, politikai, művelődési törekvéseire utalva, találóan emeli ki a szerző, hogy az irodalmi nyelvi fejlődés a felvilágosodás korában nem volt azonos nálunk és Nyugat-Európában. „Ott — mutat rá a legfőbb különbségre — legtöbb esetben nagy hagyományú, fejlett regény- vagy drámai irodalommal rendelkező irodalmak stílárís divatja csak a népnyelv, a folklór iránti érdeklődés (ami mögött természetesen ott húzódnak a kor demokratikus mozgalmak is), nálunk viszont a még megteremtésre váró irodalom égető nyelvi szüksége táplálja a népnyelv kultuszát, a magyar államnyelvért folyó küzdelmet s a nyelvi programba erősen belejátszó demokratikus és nemzeti célkitűzéseket nem is említve.” (10.)

Ezután arról olvashatunk, hogy mi ösztönözte Csokonait — Herdert és Bürgert követve, továbbá Révai Miklós és Ráth Mátyás hatására — a népdalok, a népnyelv s benne a tájszavak és általában a néphagyomány gyűjtésére. Majd a szerző Márton Józsefet, Csokonai kollégiumi diáktársát mutatja be, akinek fő érdeme, hogy — Decsy Sámuel és Makó Pál felhívása után — vállalkozott az új, korszerű szótár megírására, és ezzel, valamint egyéb, széles körökben használt szótaraival — a normatív akadémiai szótárt évtizedekkel megelőzve — segítette a magyar irodalmi nyelv kristályosodását. Csokonai Mártonnak a felkérésére gyűjtötte 1798–1799-ben Somogyban a tájszavakat, és minden bizonnyal része volt abban, hogy Csokonai is fontos szerepet szánt a tájszavaknak a nyelvbővítésben és a szépirodalomban s ezenbelül a költészetben egyaránt.

A könyv *nagyobb, derekas részét kitevő fejezel* címe: Csokonai és a dunántúli nyelvjárások (21–217). Ez három alfejezetre oszlik: Csokonai és a Dunántúl (21–28), Csokonai somogyi tájszójegyzéke (28–71) és Dunántúli tájszók Csokonai műveiben (74–215).

Ebben a részben a szerző a következőből indul ki: Csokonai alig másfél évtizedes írói pályájának mintegy ötödét a Dunántúlon töltötte, de arra, hogy ezek az évek — az irodalomtörténeti vonatkozásokon túl (új tájélmények, a költői tárgykör bővülése és néprajzi gazdagodása stb.) — nyelvi tekintetben is jelentősen gazdagították a költő életművét, csak kevesen figyeltek föl. Ezután felsorolja, kik és hogyan emlékeztek

meg korábban Csokonai dunántúli tájszavairól, — továbbá — a kollégium „nagy nyelvőtvőző és kiegyenlítő szerepére” utalva (22) — mintegy igazolja, hogy nem tekinthető pusztán a véletlen művének a költő dunántúli útja. Az ezzel kapcsolatos életrajzi és egyéb vonatkozások (hol, kiknél, meddig, milyen körülmények között stb. tartózkodott), valamint a Kaposvár—Nagybajom—Csurgo háromszög által határolt belső somogyi terület nyelvjárási viszonyainak az ismertetése után sorra veszi Csokonai dunántúli tájszavait. Először ismerteti a somogyi tájszójegyzéket, majd a színműveiben, verseiben, műfordításaiban és egyéb munkáiban föllelhető dunántúli eredetű szavakat, mindegyiket a hagyományos felosztásnak megfelelően (alak szerinti, jelentésbeli és valódi tájszavak), azon belül pedig betűrendbe csoportosítva.

Mint már utaltam rá, a nyelvtörténeti és a tájszótárakból, valamint a Nagyszótárból vett adatokra, továbbá az etimológiai szótárak és egyéb hasonló munkák tanulságaira épülő szótörténeti cikkek legtöbbször nemcsak feltárják a tárgyalt szó teljes, máig való életútját, hanem igen gyakran valóságos szömonográfiák (ilyenek pl. *ludvérc* 87–92; *ked, ketek* [kënd] 98–104; *pök* [köp] 109–116; *vánkos* 143–46; *hullám* 162–6; *kaján* 166–70; *kanász* ~ *kondás* 173–8; *tikmony* [tojás] 189–92; *zsajtár* 197–201). — E szócikkekből azt is megtudjuk, hogy Csokonai somogyi szójegyzéke, illetőleg az általa (műveiben) felhasznált nyelvi forma hány évvel korábbi és vagy helyhez köthető adatot jelent az eddig ismertekhez képest (pl. *csurka* 'hurka': Csokonai adata egy évtizeddel korábbi a Sándor Istvánénál [Toldalék 405], s biztosan helyhez köthető 30; *kács* 'kovács': Csokonai az első feljegyzője 31; *szunk* 'szűnyög': első és egyetlen lejegyzése ennek az alakváltozatnak 35; *csók* 'kézfogó': első hiteles adat 38; *kákompilli* 'élhetetlen': Csokonai az első hiteles lejegyzője és irodalmi felhasználója 173).

A szócikkek sorozatát rövid összefoglalás (216–7), igen gazdag szakirodalomról tanúszkodó *bibliográfia és rövidítésjegyzék* (218–34), valamint jól hasznosítható *szómutató* (235–7) és néhány közbeiktatott kép (Csokonai tájszójegyzéke és tájszómagyarázatai; Herder és Márton József egy-egy művének címlapja; korabeli színpadi ábrázolás stb.: 209–14) zárja.

Megjegyzem még, hogy Szilágyi Ferenc könyvének föltétlen értéke a mindig szabatos, ugyanakkor élvezetes stílus is.

3. A következőkben e fontos munkának — az egyes diszciplínákat érintő — néhány *eredményét, tanulságát* emelem ki.

A szerző — csak helyeseltetően — igen

nagy gondot fordít az irodalmi nyelv kialakulásának, alakulásának a vizsgálatára, és — noha szavakkal foglalkozik — valójában egész szélességében szemléli az irodalmi nyelvet, sőt a tárgyalt szavakkal kapcsolatban szinte teljes képet ad e nyelvi elemek nyelvrétegbeli mozgásáról, amelyből általánosabb következtetéseket is le lehet vonni. Kitérő példákat látunk itt mindjárt arra, hogy milyen utat kell megtennie egy-egy tájszónak, táji szólásnak az irodalmi- és köznyelvbe való bekerülését (pl. a hullám Balaton környéki tájszóból a XVIII. század fordulóján — Csokonai hatására is — igen rövid idő alatt lesz a szépirodalom szava, l. 162–6; a dugába dől dunántúli szólás a múlt század negyvenes éveire terjed el a köz- és irodalmi nyelvben, l. 80–3). Máskor nyelvjárási szinonimák, szinonimapárok kemény harcának vagyunk tanúi (pl. százötven évvel ezelőtt még a sódar volt a köznyelvi, s a sonka csak tájszói szinten élt, l. 93–6; a kanász és kondás közötti küzdelmet l. 713–80). Előfordul az is, hogy a felekezeti nyelvhasználat szól bele egy-egy nyelvi elem elterjedésébe (pl. „... a kaján esetében — írja a szerző — a keleti országrészben a protestáns igehirdetés és bibliaolvasás állandóan fenntartotta a tulajdonnév eredeti Káin alakját, míg a katolikus országrészben a név elváltozása — a magánhangzó-hasonulás és j-s hiátustöltés, majd ezzel együtt az új jelentés kialakulása — könnyebben végbemehetett” l. 166–70; l. még *pök* ~ *köp* 109–16). Érdekes az idegen nyelvből átvett szavak alakulása is: egyszer megmaradnak tájszói szinten (pl. *tislér* 'asztalos' 192–3), máskor eljutnak a regionális köznyelvbe is (pl. *kráflí* 'fánk' 180–1). (Vö. még az összefoglalást: 216–7.)

Mivel XVIII. század végi tájszavakról és azok további életéről van szó, érthető, hogy a *nyelvjárástörténet* is bőven meríthet Szilágyi Ferenc dolgozatából. Az eddig említettekén kívül csak két jellegzetes példát. Az *ihász* ~ *juhász* cikkben a szerző arra utal, hogy a korábban föltehetőleg jóval elterjedtebb *ihász* változat az irodalmi nyelv megszilárdulása idején kívülrekedt a normatív szokáncsén, de a Dunántúl nyugati felén a nyelvjárásokban tovább él napjainkig. Csokonai mint nyelvjárási stíluslelet használta fel egy Csurgón irt színjátékában, de versben — dunántúli költőitársaival ellentétben — nem alkalmazta, minden bizonnyal túlságosan tájnyelveinek érezte. Ilyenformán adatának elsősorban nyelvjárástörténeti értéke van (l. 84–6). — A *Jövendőlés az első iskoláról a Somogyban* című versben szereplő *haraszt* szóról pedig („Hát csak sertést nevelt-e Itt a makk s *haraszt*?”) — a korábbi helytelen véleke-

désekkel szemben — bebizonyítja a szerző, hogy nem holmi rimkényszerből került a versbe, hanem „couleur local”-ként. Egyébként nem a 'száraz avar', hanem a 'tölgy' jelentésű tájszóval van itt dolgunk. Ez utóbbi jelentésben nem is tudjuk későbbről idézni e szót, de már Csokonai korában is ritka lehetett, éppen ezért nyelvjárástörténeti értékű a költő adata (l. 121–4; ugyancsak ebben a versben a *polgár* — mint somogyi tájszó — azt jelenti, hogy 'paraszt', l. 127–8).

Szilágyi Ferenc az összefoglalásban (217) felveti egy *történeti nyelvatlasz* elkészítésének a szükségességét és a lehetőségeit. Ha — véleményem szerint — kevés is az anyagunk ehhez, ha a kidolgozás számtalan buktatót rejt is magában, egy tagadhatatlan: ez a munka mindenképpen jó indításnak, alapvetésnek könyvelhető el.

Természetes, hogy Szilágyi műve nem jelentéktelen hozzájárulás a *szóeredet-kutató* táshoz. Eddig nem vizsgált szó eredetét fejt meg (pl. *ablegény* 48), korábbi eredetfeltevést új oldalról erősít meg (pl. *keszőce* 60–1, *porosza* 65–6, *kolompár* 137–40), a TESz.-nél korábbi adatot közöl (pl. *kobak* 136–7), vagy éppen kiegészíti az ott található magyarázatot (pl. *dévaj* 153–6), esetleg helyesbít egy-egy adatot (pl. *fránya* 159–61.)

Meríthet tanulságokat e könyvből a *stilisztika*. Ide iktatom azt a részt, amely Csokonai tájszóhasználatának stilisztikai funkcióját foglalja össze. Két csurgói alkalmi színművében „részben somogysági népi figuráinak jellemzésére, részben némi hangulatkeltő céllal a helyi hallgatóság kedvéért” használta fel Csokonai a somogyi tájszavakat, „... de országos népszerűségű versekben — mint pl. a *Dorottya* vagy a *Jövendőlés az első iskoláról a Somogyban* — az eredetileg dunántúli tájszó kilép szűkebb hazája vonzásköréből, s az egyetemes magyar irodalmi nyelv rendszerében futja tovább pályáját” (148). — Sok példát találunk a hasznosítható stíluselemzésre, különösen ami az „explication de texte” módszernek a szövegértéskészítésre, a szöveg elemeinek a teljes megértésre (és megértetésre) vonatkozó elvét illeti. — Még a versnyelvhez, *versetani* kérdésekhez is van megjegyzése a szerzőnek (pl. a *piarc* és *iget* táji alakváltozattal a rim kedvéért élt a költő, mint majd sok társa a későbbiek során, l. 108–9, 116–7).

Természetszerűleg gazdagítja továbbá a *Csokonai-filológiát* és a költő *egyénségéről* kialakított képet. Több új vonást megtudunk a *Dorottya* és más tárgyalt művek keletkezéséről, lényegéről (passim). Hozzájárul a szerző egyes „Csokonai-gyanús” versek alkotójának a tisztázásához (pl. a *tom* 'lakoma' szó nyomozása eredményeként szűri le a szerző a következtetést, hogy az

eddig Csokonai műveként szereplő „Currens de lepore” című alkalmi diákverset nem ő, hanem a Fejér megyei zámolyi születésű Nagy István írta, l. 71–3). — Csokonairól megtudjuk, hogy tudatos nyelvjárásgyűjtő volt; hallás, élőszóbeli közlés alapján jegyezte le a szavakat, kifejezéseket: így egyik úttörője a hazai nyelvjárásgyűjtésnek (28 és passim). A *vérgánya* szó is, mint a *Dorottya* dunántúli gombanevei (*banyaposz*, *gilva*, *pöfeteg*) — írja Szilágyi (148) — a botanizáló és tájszógyűjtő költőt idézik élénk, aki eleven kíváncsisággal figyelt szét minden új táj természeti és nyelvi flórájában.” A költő a nyelvújítás, benne a tudományos műszókincs megteremtését illetően ma is helyeselhető nézeteket vallott: a szerző azt igazolja, hogy „Csokonai — akárcsak mestere, Földi — hajlandó volt bátran használni a nyelvjárások szavait, sőt az alakváltozatokat is a magyar tudományos műszókincs megteremtése érdekében” (207).

Végül: kijelöl bizonyos közvetlen *feladatok* is a tárgyalt témával kapcsolatban. Így például meg kellene vizsgálni, ének-e még Belső-Somogyban bizonyos, Csokonai által feljegyzett, de se más nyelvjárási, se irodalmi adattal nem igazolható szavak (pl. *murzsika* 'muzsika' 33, *doneszi* 'együgyű' 52). Módszeresen fel kellene dolgozni Széchenyi szókincsét, mert ő igen jól ismeri a dunántúli népnyelvet (188). Stb.

4. Szilágyi Ferenc munkájával kapcsolatban tulajdonképpen semmi ellenvetésem sincs. Csupán néhány apróbb *hiányérzetem* sorolom fel, illetőleg a szerintem *vitatható* megállapításait említem meg.

Igaz, hogy Csokonai — a népnyelv és a tájszavak értékét, irodalmi nyelvi felhasználhatóságát illetően — a Harder felfogását tette magévá, az Adelungéval és a Kazinczyéval ellentétben. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy Adelung és Kazinczy az egységes irodalmi nyelv érdekében foglalt

el tartózkodó(bb) álláspontot a tájszavakkal szemben. (l. 15). És hogy Kazinczy elmarasztalta Márton József és Csokonai „nyelvi demokratizmusát”, ennek értelmében ez is elfogadható (l. 20).

Helyes lett volna megadni a *Somogyi kázu*s című vers tájszavainak a jelentését (24–5).

Vitatható, hogy a *csávás* (36), *csuma* (38–9), illetőleg a *cula* (118–20) a jelentés szerinti tájszavak közé tartozik-e.

Tudtommal nem állja meg a helyét az a megállapítás, hogy a *héj*, *házhéj* 'padlás' szó él a Tiszától a Székelyföldig. Az én pátriámban (Kisújszállás és környéke) például nem ismeretes (39).

A *csmete* szót 'fiatal gyermek' jelentésben viszont ismerem a pátriámból, ezért fölmerül a kérdés, hogy esetleg mégsem a Dunántúlról vette Csokonai, bár ez alaposabb (történeti) vizsgálatot igényelne.

Helyes lett volna megjelölni, hogy a *tyuk* szóban az *ty* milyen hangot jelöl (106–8).

Kár, hogy végső soron nem tudjuk meg, mi volt a *tökehúzás* stb. (193–5).

A 206. lapon ezt olvashatjuk: „A dunántúli tájszónak (*horhos*) van irodalmi nyelvi története is, sőt... napjaink költői nyelvében is előfordul”. Ez félreérthető: az „irodalmi nyelv” nem azonos a költői, illetőleg a szépirodalmi nyelvvel.

A 217. lapon jelzett integrációs folyamatot illetően kétségtelenül igazat adhatunk a szerzőnek, de megnevezhette volna „a három fő nyelvjárás”-t, továbbá utalhatott volna azok részesedési arányára.

5. Végezetül *összefoglalásként* ismét csak arra mutathatunk rá, hogy Szilágyi Ferenc ebben a munkájában jó és követendő példát adott a modern magyar filológiának.

Szatmári István

PÁNDI PÁL : PETŐFI ÉS A NACIONALIZMUS

Bp. 1974. Akadémiai K. 307 l.

Öt kérdéskör, hat előadás. Kidolgozójuk — saját vallomása szerint — Petőfi nemzet-tudatának és nemzeti öntudatának nem rendszeres kifejtését akarta adni. Csak problémajelző és megoldáskísérleteket terjesztő jegyzeteket kívánt fűzni a témához, mégpedig a költői életmű egészének nemzeti gondolkodást és nemzeti érzelmeket tartalmazó csomópontjain. Célja az igény felkeltése arra, hogy a nacionalizmust a múlt általános és irodalomtörténeti vizsgálata *történeti* kategóriaként alkalmazza. Mi-

vel a múlt produktumai — amint a szerző hangsúlyozza — mindig egy *adott* kor *adott* viszonyai közt fejezték ki „az igazságot”, különböző történeti helyzetekben a nacionalizmus ösztársadalmi értéke — helyesebben: minősítése — is különböző. De egy költő nacionalizmusának elemzésekor még két másik tényező is figyelembe veendő: egyfelől az objektív képződményeket jelentő haza, nemzet stb. fogalmának szubjektív eleme a költészetben mindig felerősödik; másfelől a költészet művészileg hitelesen

örizhet meg ideológiai értelemben túlhaladt eszméket is. Éppen ezért az irodalom múltjának feldolgozásában — ez Pándi végső következtetése — a történetiség érvényesítésének és a művészi közeg értelmezésének elválaszthatatlan egységet kell alkotniuk. A szerző Petőfi nacionalizmusának nyomozásakor ezt a feltétlenül helyeslendő elvet igyekszik követni.

Hogy milyen eredményességgel, annak pontos felmérését két körülmény nehezíti. Pándi nem vállalja a kérdés szisztematikus feldolgozását, így méltánytalanság lenne hiányolni olyan mozzanatokat, amelyek rendszeres kifejtés keretébe utalhatók. Abból következően viszont, hogy a munka önálló előadások sora, a tárgyalás folyamán időnként ugyanazon elemeknek különböző oldalai és úgy kerülnek előtérbe, hogy súlyuk az összkép kialakításában nem egyértelműen meghatározott.

Le kell azonban szögezni, hogy a kötet mégis messze több problémajelző és megoldásokat kínáló jegyzetek csokrából: Petőfi nemzettudata és nacionalizmusa fejlődésének egészét adja, annak lényeges szövegeket rajzolja meg. Mindezt egy sor mesteri elemzés útján. A költő műveinek és megnyilatkozásainak vallatásakor rendszerint tetten éri a lényegét, a kifejezés akár csak árnyalatnyi módosulása mögött is felfedezi a tartalmi változást. Nem egy eredményhez olyan vizsgálati módszerrel jut, amely szinte tankönyvbe kívánczik.

Pándi végigjárja olvasóival azt az utat, amelyen Petőfi művészi megfogalmazott, nacionalista és nem nacionalista eszméket hordozó hazafisága másjellegű, népeket-nemzeteket egymáshoz közelítő, azok közös érdekeit tükröző eszmékkel került érzelmi-gondolati kapcsolathoz. Az út elején, Petőfi pályakezdő költeményeiben a haza-élmény áll, amely a szülőföldnek, mint tájtipusnak kiemelésében jelentkezik. E motívumnak felerősítését a szabadságfogalom hozzákapcsolásával szélesebb jelképpé emelése, majd olyan kiteljesedése követi, ahol a szülőföld — a nemzettévalás folyamatával párhuzamosan — már egy egész, hagyományoktól és bilincsoldó várakozásoktól meghatározott közösség hazájává szélesedik.

Petőfi a maga haza-élményét a kortól készen kapott nemzetfogalomba viszi bele. Ez nemcsak haza-fogalmának tágulását eredményezi, hanem a hagyományos nemzet-felfogással együttjáró, vagy ahhoz kapcsolódó nacionalista érzelmi és tudati elemek átvételét is. Sőt e nacionalista elemek egyike-másika, így a nosztalgikus múltidézés, vagy a nemzeti széthúzás kárhóztatása, kivételes tehetsége folytán, éppen az ő verseiben nyerne legmagasabb rendű lírai kifejezést. Nemzettudatának 1844-ig jó

részt ismert, mások által megfogalmazott eszmék az alkotásai, amelyek közül azonban a más nemzetek ellen irányuló indulat-ideológia még hiányzik.

De már e kezdő szakasz alkotásaiban megfigyelhetők olyan motívumok, amelyek közvetve vagy közvetlenül sejtetik, hogy nemzettudatának fejlődése társadalmilag polarizáló irányú: költészeti népiessége még 1845 előtt kiteljesedik; a hagyományos nemzeteszmet is úgy tudja líráilag átforgósítani, hogy kifejezésének új tónusa magának az eszmének kezd radikalizálódó értelmet kölcsönözni; felfogása fokozatosan politizálódik azáltal, hogy benne a közösségi érdekek és remények nyomulnak előtérbe; végül, a nemzetegység hirdetésével együtt megjelenik nála a nemzetben belül létező ellentétek tudata és vele a plebejus kötöttségű szenvedély, amely a plebejus tudatosságnak már beérte előtt differenciál a nemzetben belül. Mindezek, még ha csak moccanások formájában, ha csupán a konvención belül is, közvetve már Petőfi nemzettudatának oly fejlődési irányát jelzik, amelyben az eszmerendszer némely nacionalista vonásait ugyan megőrző, másokat azonban megszüntető vagy átminősítő plebejus patriotizmus, illetőleg forradalmi demokratizmus teremődik meg.

A módosulás jelei 1844 végétől sűrűsödnek, mintegy reakcióként a lezajlott diéta eredménytelenségére. Ekkor jelenik meg Petőfi költészetében a magyarság elmarasztalása az elkorcsosulás és önzés miatt, válik gyakoribbá és nyomatékosabbá a nemzet-fogalom, Nemzetben Petőfi immár a népet is érti, aggodalma a valóságos közösség egészének szól, a jövőért is ezt az egész teszi — természetességgel lépve túl a nemzet nemesi értelmezésén — történetileg felelőssé. Lírájában ugyanakkor mind jelentősebb helyet foglal el a világ-fogalom, a világról való gondolkodás. Sőt a „világ” a hagyományos haza-fogalmat kezdi egyfelől elhalványítani, másfelől viszont megújítani. Szabadság-fogalma pedig a függetlenségi mellé fokozatosan társadalmi értelmet kap. A következő években azután — miközben az emberben-bizás motívuma erősödik — sorra születnek a világmérte megváltást sürgető versek, amelynek legjobbjai egy tudatosan új, plebejus-demokrata haza-, illetőleg nemzetszemléletet reprezentálnak.

A világszerűség kiterjedése, a plebejus hazaszemlélet izmosodása mellett és ellenére azonban e periódus nem egy jelentős költeményében a hagyományos nacionalista elemek élénkülnek fel, vagyis a plebejus tudatosság beérése, a szellemi párhuzamoság az európai forradalmi-demokrata, sőt korai szocialisztikus eszmékkel nem szűn-

tették meg Petőfi pályáján automatikusan a nacionalista vonásokat. A polgári nemzetné válásért folyó küzdelem előrehaladtával általában is erősödtek a nacionalista indulatok. A plebejus Petőfi kortársainál jóval messzebbre jutott a radikális Bécs-ellenes függetlenségi gondolat vállalásában, ez pedig szükségszerűen fokozta fel verseiben a korban élő nemzeti szenvedélyeket és az olyan ideákat, mint például a hajdani dicsőség. Csakhogy nála a nagyhatalmi múlt idézésének funkciója a magyarság egykori életképességét és tettképességét hivatott hangsúlyozni, éppen az inaktív jelennel szemben, amelyet Petőfi egyidejűleg más, haladotabb népek példájával is cselekvésre akar serkenteni. Jellegzetesen nacionalista gesztust úgy tud tehát Petőfi a haza nem-nacionalista szeretetével és a demokratikus európai perspektívával összekapcsolni, hogy ez az adott helyzetben — a függetlenségi törekvés érzelmi hőfokának emelésével — összességében a magyar progressziónak tükrözi. Költőileg az ő verseiben nyilvánulnak meg legjelentősebben a nacionalista motívumok, de legátfogóbb érvénnyel, leg-radikálisabb funkcióban az európai távlat is az ő költészetében bontakozik ki.

A másik minőségi változás e pályaszakazon a nemzetegység felfogásában megy Petőfinél végbe. Korábban a nemzeten belüli ellentéteket a nemesi eszmélkedés szellemében ítélte el, a nemzeti egységet pedig közvetlen célnak minősítette. Fokozatosan tudatosult azonban benne, hogy az egységnek társadalmilag objektíve létező ellentétek állják útját. A nemzetnéválás folyamata nálunk, mivel a függetlenség kivívása történelmi feladat volt, továbbra is különös erővel állította előtérbe a nemzeti összefogás szükségességét. A nemzeti egység követelményének és a nemzetet megosztó ellentéteknek egyidejű létezése feszültséget teremtettek Petőfiben. E dilemma egyrészt bénította ugyan a költőt, másrészt viszont azt eredményezte, hogy a tényleges ellentéteket annál zaklatottabban és felfokozottabban fejezte ki verseiben, minél magasabb szintre emelkedett plebejus forradalmár ön-tudata.

A közérdek, tehát a nemzeti egység hangsúlyozása ezekben az években is aktuális volt: polgári — és függetlenségi — program maradt a feudális és a nekik kedvező erőkkel szemben, így nem vált időszerűtlen a múlt és jelen feudalizmusának kritikája sem. Petőfi, miközben a középnemesi nacionalizmus érzelmi és tudati világától eljutott a plebejus forradalmiságig, ugyancsak megőrizte lírájában a feudalizmus bírálatát. Csakhogy e kritikában funkcióváltozás ment végbe: Petőfi a feudális anarchiával már nem a polgárosultság állapotát szegezte

szembe, hanem a haladásnak azt a vonalát, amely tartalmazta ugyan a polgári státuszt, de előbbre is mutatót annál.

Mindez a nemzetegység felfogásának fokozatos módosulásával járt együtt. A hagyományos, a középnemesi polgárosuláshoz idomuló változat Petőfinél előbb átszíneződött, majd baloldali aspektusú differenciálódással, plebejus konfrontációval párosult, de magán a nemzeten belül. Nem a középnemesi polgárosulás nemzetegység ideálja helyére lépett a plebejus forradalmiság új tartalmú, szabadságharcos igényeket is felölelő egységkivánalma, hanem a nemzeten belül — legkülönböfte változatokban — differenciáló szemlélet és szenvedély a feudális anarchia elítélésének gyakran hagyományos hangszerelesű fenntartásával erősödött meg fokról fokra. E differenciálódás értelme és lényege az volt, hogy a kirekesztettek oldaláról és részére igényelt nemcsak jogi, hanem annál többet jelentő felszabadulást. Mégpedig azért, illetőleg azért is, hogy bennük, tehát baloldaltól teremtődjék bázis a nemzet egésze számára, mert a helytálló képes nemzeti egységnek az ő helyzetük változtatása a feltétele.

A haza és nemzet fogalmának radikálizálódása ez; olyan plebejus szabadság-eszmény, amely a feudális pártoskodással a baloldaltól szervezendő nemzeti összefogást állítja szembe. Nem osztatlan népuralom, hanem csak hatalommegosztás követelésével, de a nép nevében és olyan diktáló, majd később ultimátumszerű, plebejus hangon, hogy az kimondatlanul is a forradalmi néphatalom társadalmának igényését sejteti. Ugyanez az igény nyilvánul meg — más formában — azokban a költeményekben, amelyekben Petőfi a népek — köztük természetesen a magyar nép — világszabadságát az elnyomottak győzelmével teremtetni meg.

Petőfi tehát, túllépve a nacionalizmus liberális változatán is, plebejus-forradalmi nép-, nemzet- és emberiség szemléletet alakított ki. A nemzet fogalmába beemelte a népet, az így kiegészített nemzet társadalmi és politikai ellentéteit differenciáltságukban, demokrata tudatossággal és szenvedéllyel, egyszersmind új típusú nemzetegység vágyával fejezte ki, amely baloldali feltételeket, távlatiain pedig polgári progressziót és nemzeti kereteket meghaladó célokat is tartalmazott. Hagományos és új elemek kombinációjával teremtett Petőfi oly lírai közeget, amelyben a nemzetfelfogás radikális-plebejus tendenciája annak ellenére érvényesült, hogy a középnemesi és a plebejus nemzetértelmezés közt a fogalmi szétválás nem minden vonatkozásban ment végbe. De érvényesült a hagyományos elemeket ugyancsak őrző forradalmiságé is, noha a

demokratikus átalakulás bázisának: a függetlenségi egységnek történelem-parancsolta feltétele miatt sem 1848 előtt, sem utána nem mondhatta ki lírájában gondolatainak teljességét.

Nem mondhatta ki, de egy világméretű, a rosszak vereségével járó elrendezés látomását kifejező költeményei jelzik, hogy a minden nyomort és elnyomást megszüntető társadalmi rendet tekintette a világbéke feltételének. Ezzel pedig közvetve a magyar forradalmi és függetlenségi törekvéseknek is teljes értékű költői programot adott. Nemzeti kötődését a világszabadság perspektívája nem lazította, világszabadság-vágyát viszont nemzeti öntudata nem gyengítette. A világszabadsághoz fűződő remény megfogalmazása nála nem jelentett túllépést a nemzeti lét jelenén és jövőjén, a nacionalista motívumokat se tűntette el lírájából. Sőt e motívumok 1848-ban egyenesen felerősödtek, hogy nyomatékot adjanak a nemzeti függetlenség progresszív igényének. De vele együtt erősödtek fel a világszabadság igénylésére valló gondolatok és érzelmek is. Ekkor sem fordul el Petőfi az igazságos társadalom világperspektívájától, amelyben a nemzetek kapcsolata más lesz, mint korábban volt. A szabadságtörekvések konvergenciájának kiemelésében, a népek felszabadító harcának költői integrálásában, bár a nacionalizmus bizonyos vonásainak megőrzése mellett, a tendenciát tekintve benne volt a nacionalizmus alapjainak perspektivikus felszámolása is.

Végeredményben Petőfi a plebejus radikalizmust, a patrióta szenvedélyt, a nemzeti eszmét, egynemű nacionalista elvet és a világszabadság ügyét egybefogva, összefüggő ügyként képviselte. A hazafiaskodó szájhősök és antimagyar agitátorok se taszították a féktelen nacionalizmus vagy a doktrinér világszabadság oldalára; az ő uszításukra saját nép-, haza- és világképevel válaszolt. Életműve történeti rokonságba került a társadalmi haladásért és nemzeti létért küzdő progresszív irányzatokkal, de főleg a rajtuk túlmutató forradalmi-demokrata, utópista-szocialista, kommunisztikus tendenciákkal, még akkor is, ha eszmévilága a nemzeti nyomaték mellett megőrzött — a kor jellegéből következően — egyes nacionalista mozzanatokot is. E megőrzés azonban nem volt azonos a nacionalizmus konzerválásával, hanem csak azt jelentette, hogy e mozzanatok is helyet kaptak egy olyan lírai koncepció kialakításában, amely előkészítette a nacionalizmus meghaladását, sőt több vonatkozásban túl is lépett rajta. Petőfi magyarságának éppen az a jellegzetessége, hogy le nem küzdött nacionalista jegyekkel, azok ellenére volt képes felemelkedni a nacionalizmus le-

gyűrésének eszmei magaslatára, költészetének pedig országokon átnyúló jelentősége, hogy esztétikailag szuverén magyar részese, egyszersmind gazdagítója lett a hazát és haladást összekapcsoló demokratikus európai áramlatnak.

Pándi mindezen következtetéseket már Petőfi és a nemzetiségek viszonyának vizsgálata előtt levonja, noha munkájának nem kis részét e kérdésnek szenteli. Elemzését annak megállapításával kezdi, hogy 1848 júniusa előtt a hazai nemzetiségeket és a szomszédnépeket nacionalista fölényvel kirekesztő, lekicsinyló vagy éppen támadó és egyúttal meg is nevező költemény nem került ki Petőfi tollából. Csak aggodalmának, neheztelésének adta velük szemben jelét egyik-másik korábbi versében, annak a támogatásnak és segítségnek elmaradása miatt, amelyet szerinte a magyarság joggal várhatott volna tőlük, sőt e motívum nemzetiségeket korholó költeményeinek jellemző vonása lesz. A márciusi fordulat után a baloldal — és benne Petőfi — megnyilvánulásait először a magyarság és a nemzetiségek szabadságügyének közösséget hangsúlyozó érvelés jellemezte. Sőt Petőfi a következő hónapokban is, amikor pedig négy költeményében is nevén nevezve támadta a nemzetiségeket, egyidejűleg egy sor olyan akció mellett tett hitet, amelynek célja demokratikus tartalmú hídverés volt magyarok és nemzetiségek, illetőleg a szomszédnépek között.

Kifejezetten nacionalista fűtöttségű, egyidejűleg szupremácia-ideológiát idéző hangot Petőfi 1848 júniusában használt elször. A nyári hónapokban tovább erősödik megnyilatkozásainak nemzetiségeket támadó éle, majd az őket meg is nevező négy verse közül az utolsóban, a szeptember végén keletkezett „Élet vagy halál!”-ban éri el csúcspontját nacionalista töltésű indulata.

Mind a négy költemény, még ha eltérő intenzitással is, a nemzetiségeket nacionalista módon becsmérlő vagy éppenséggel fenyegető. Pándi azonban ezekben is, e periódusban is észlel Petőfinél bizonyos tartózkodást a nemzetiségek és szomszédnépek megnevezésében. Az e versekben jelentkező megvetés — mutat rá — nem ösök, hanem következmény: a költő haragját a szabadságvívmányokat fenyegető nemzetiségi mozgalmak és a szabadságellenes irányzatok mozgatója, a Habsburg-hatalom váltotta ki. Az indulat forrása a magárahagyottság érzetéből fakadt keserűség a forradalom nemzetiségi támogatásának elmaradása, vagy éppenséggel a magyar mozgalom hátbatámadása miatt. Petőfi indoka a forradalom feltétele, célja pedig az, hogy a nemzetiségi oldalról tornyosuló veszély koncentrált felmutatásával egyrészt fokozza a baloldali nyomást a vezetésre, másrészt

a tömegeket agitálja a forradalom védelmére.

A magyar szupremácia önértetének egyidejű elhalkulását Petőfi költői világában Pándi ugyancsak bizonyítéknak tekinti arra, hogy nacionalista kitéréseinek szülője a veszélyérzet volt. Még a nemzetiségekre különös durvasággal, exaltáltan támadó „Élet vagy halál”-ban is oly logikát lát, hogy Petőfi a nemzetiségekhez és szomszédnépekhez fűződő kapcsolatot a magyarság európai hatósugarú főfeladatának: a forradalom és a függetlenségi harc érdekeinek alárendelten fogja fel. Így jut arra a következtetésre, hogy Petőfi, noha különféle előítélet-foszlányok a nemzetiségek iránt az ő költői világán is átvonultak, tudatában pedig nem rajzolódott ki a nemzetiségi kérdés rendezésének megoldást hozó programja, még a legelkeseredettebb pillanataiban is a történelmi kénsyszerűség logikája szerint fogalmazott.

Szeptember után viszont többé nem születik Petőfinak olyan verse, amelyben a nemzetiségekre azokat néven nevezve rontana, vagy közvetlenül szítaná az érzelmeiket ellenük. E változás nem pusztán terminológiai jelenség: értelme az, hogy Petőfi, aki a forradalom védelmében a forradalmi demokrata oppozíciójából előzőleg a nemzetiségi megmozdulások lírai visszhangjának felerősítését is fegyverül alkalmazta a kormány és a közvélemény felrázására, érvkészetéből most mellőzi e motívumot. Szeptember előtt is anyanyelvétől függetlenül tekintett ellenségnek mindenkiket, aki szembefordult a haza közérdekével, de most továbblep: az ellenségben csakis az ellenséget látja és támadja, annak nemzetiségi hovatartozását azonban már nem.

Történt mindez annak hatására, hogy a szeptemberi fordulat után főfeladatá a megváltozott vezetés támogatása lett, a problémakör pedig a katonai helyzet alakulása folytán elsősorban már nem elvi-elméleti, hanem nagyonis gyakorlati ügyként jelentkezett. Az új helyzet a bizalom potenciális megújulását is jelenthette a nemzetiségek vonatkozásában, az ellenfelek nemzetiségekre differenciált támadása viszont növelhette volna az ellenség táborát. Végül: Bem hadvezetői és politikai gyakorlata, amely a nemzetiségekkel demokratikus alapon történő megegyezés felé mutatott, a bepillantás az erdélyi osztályviszonyokba és az erdélyi sereg nemzetiségi összetétele ugyancsak közrejátszottak abban, hogy Petőfi ne csak világperspektívába ágyazottan lássa a nemzeti-nemzetiségi kérdést igazságos elrendezését, hanem a hozzá vezető utat is legalább érzékelle.

Petőfit tehát — bár később is felbukkant nála a nemzetiségeket fenyegető mo-

tívum — a gyakorlati tapasztalatok éppen a nemzetiségek és a szomszéd népek megítélésében vezették el olyan lírai terminológiai korrekcióhoz, amely ideológiailag már a nacionalizmus korlátainak lebontását készítette elő. Petőfi oly korban tudta magát függetleníteni a hisztérikus túlkompenzálástól, amely kedvezett a rossz végletek felé taszító erőknél. A hazai folyamatokon kívülrekedés kockázata nélkül nem kerülhette — nem is kerülte — ki a nacionalista érzelmi-gondolati zónákat, és ő sem volt képes a nemzetiségi problémát igazságosan és végleg megoldó koncepció kialakítására. De e koncepció elvi kiindulópontját költői világképe és jövő-igénye már tartalmazta: felfogását a *nemzeti függetlenségi és a társadalmi radikalizmus* együtt formálták, és a teljes szabadság hirdetésével a nemzetiségi kérdés majdani megoldásához is hozzájárult. Nagysága nem a nacionalizmus kikerülésében, hanem annak megfékezésében, átlenyegítésében áll; e képessége pedig emberiségre tekintő aktív nemzeti tudatból és kiteljesedő plebejus forradalmiságból született.

Pedig elvrndszerét 1848–49-ben próbára tette a körülmények változása. Költészete azonban mindegyre dinamikus alkalimazkodva válaszolt. A plebejus osztályosztón szerint a népi erőknél az urak detronizálásával kellett volna kezdeniük, majd a külellenséggel már birtokon belül szembenézniük. E menetrendet azonban szükségképpen megfordította az, hogy a császári had és szövetségesei támadása a magyar függetlenség ellen e függetlenség védelmét közvetlen népi érdekké is emelte, ezzel pedig érdekközösséget teremtett az egyébként ellentétes vagy eltérő érdeku osztályok között. Létérdekké vált az össznemzeti mozgósítás. És Petőfi eleget tett a történelem parancsának: 1848–49-es lírája a hadra kelt nemzet harci lelkiismerete, költészetében a nemzet feladatkörének elsősorban szabadságharcos vonatkozásait hangsúlyozza.

Tudja viszont, hogy a tömegmozgósítás a plebejus igények sejtetése esetén lehet eredményesebb. A nép részvételét a nemzeti harcban és e harc győzelmét — plebejus társaival egyezően — különben is lépcsőnek tekintette a teljes népfelszabadulás felé. Ezért szabadságharcos költészetének jakobinus színezete van: a nemzeti ügy történelmi atmoszférája és a trikolór lobogása mellett a nemzetiségek emelkedő, emelkedni akaró nép plebejus méltósága és a parasztkaszák villogása se hiányzik belőle; lírai agitációjában felmagasztosul a plebejus hazaszeretet és a nincstelenség honvédó etikája, de verseinek legalábbis egyrésze egyszerűs mind a társadalmi helyzetváltoztatás plebejus igényét sugallja.

E plebejus igény van benne az e periódusban végletes radikalizmussal telítődő királyellenes versekben is, amelyeknek célja az uralkodóhoz kapcsolt illúziók szétszaggatása és a tömeghangulat felszításával a politikai vezetés balra ösztökélése. Petőfi e vonatkozásban is plebejus pozícióból szemlélte és vállalta a nemzeti összefogás értelmét. Republikánus agitációja, illetőleg republikánizmusa, mint politikai célkitűzés fent ugyan szűkíthette a függetlenségi törekvések hazai bázisát, a nemzeti összefogás politikai súlyának, a nemzeti és társadalmi törekvések következetes értelmezésének fokozására azonban, tehát arra, hogy egyrészt növelje a magyar ügy európai kapcsolat körét, másrészt a fent esetleg elveszített bázist a tömegeknél sokszorozva nyerve vissza, alkalmas volt. Petőfi 48–49-es költői műveletének mozgó lényege a magamegőrzés és a szociális kiterjesztés, vagy másképpen fogalmazva: a magyar népi-nemzeti világ és a királyellenes forradalmi radikalizmus egyesítése olyan plebejus nemzeti köztudattá, amely elvileg következetes. Petőfi érzelmi és gondolati világában a forradalmat megelőzően is egyszerre vannak jelen nacionalista és nacionalizmust meghaladó vonások. Vállalja és követeli a nemzeti egységet, de kritikai pozícióból, és az egységen belül rendezőlvül a saját plebejus-radikális álláspontját óhajtja elfogadtatni. E kettősség kifejeződése, hogy az elsatnyult jelent a hagyományokhoz igazodva, az ősök nagyságával példálózva bírálja és sarkallja cselekvésre, a fennhéjázó, öngazoló nemesi múltidézéstől viszont elhatárolja magát.

1848 valósága azonban a múlt értelmezésében is a függetlenségi kritériumot állította szükségképpen előtérbe. Szabadság és rabság közt vízválasztó elvnek Petőfi ugyancsak a — szociális feszültséggel egyre telítettebb — függetlenségi törekvést tekintette. Költségében átmenetileg lehalkult a belső társadalmi ellentéteket boncolgató-hánytorgató hang, múltszemlélete viszont Rákóczinak és Martinovicsnak a nemzeti hagyománytudatba emelésével differenciálódott. A viszszafelelés hozzájuk, a szabadság és elnyomás erőinek hangsúlyosabb elválasztása alkalmas volt arra, hogy a múltat és a 48-as jelent a nemzeti függetlenség fogalomkörében radikális, plebejus nyomatékú felfogásban kapcsolja össze.

Ez egyúttal azt is jelenti, hogy Petőfi óvakodott a maga forradalmi demokrata törekvését, s plebejus nemzeti felelősségtudatot a nemesi hagyományidézéshez kötni. Egyes megfogalmazásai továbbra is őrizték a reformkori nacionalizmus elemeit, értelmezésének egésze azonban túllépett rajtuk. Nemzeti egységsméje plebejus aspektusú:

a nemzeti harcot a szabadság, a harcökvetelte áldozatot az egység feltételének minősíti az áldozat vállalására pedig a jövőendő szabadság igényével és — bár ezt csak sejteti — feltétele mellett agítál.

Szeptember után a minél szélesebb nemzeti összefogás érdekében tovább erősíti a függetlenségi motívumokat, egyúttal hangsúlyosabbakká teszi azokat az elemeket, amelyeket a nemzeti ügy radikális értelmezése diktált: a plebejus hazaszeretet pátosát, a királyellenességet, a múlt differenciálását és a rabságkorszak kritikáját. Ezzel a nemzetfogalom plebejus átértékelését kezdi meg a líra közegében. Az átalakítás lényege: a nemzeti tartalom felfokozása, egyidejűleg azonban a szociális igény és perspektíva beleprezélése is a nemzeti öntudatba.

Kockázatos művelet volt ez, mert egyrészt a mindennapok népi tudata még nem érte el a plebejus tudatosság színvonalát, másrészt távolítólág hathatott a progresszió nem-plebejus osztagaira. Más szempontból nézve viszont mégis valóságos, 1848–49-en azonban már túlmutató, de a történelmi fősodrást jelző tendencia megragadását jelentette.

A nemzetfogalom kezdődő átértékelésének plebejus jellegét Petőfi nem fogalmi közvetlenséggel, hanem a hangulati közeg természetével érzékelteti: költszetében jórészt nacionalista hangvétellő sorok is a 48-as plebejus nemzeti etosz elemeiv minősülnek át. Alkotásai redukálva őrzik ugyan a hagyományos nacionalizmus nem egy vonását, de mivel a nemzeti egységsmét már plebejus nézőpont alakítja ki, elkezdődött e nacionalizmus lényegének megszüntetése is. Ennek nem mond ellene a felszikkázó nemzeti büszkeség, mert az már nem pusztán hagyományos nemzeti önértékelés, hanem elsősorban a vállalt ügyért harcoló közösség azon jogos tudatából táplálkkozik, amely a radikális plebejus nehezitelését is tartalmazza az e közösséget cserbenhagyó világgal szemben.

Petőfi 1848–49-ben a forradalmi demokrata öntudatával, az egészért érzett felelősséggel azonosította magát a harcoló nemzetel, mégpedig annak a történelmi, világméretű tendenciának alapján, amely a valóságos hatalmi helyzet radikális megváltoztatásával biztatott. Nála a „szabadság” jelentésköre a nemzeti függetlenség ígértén túl a boldog élet teljességének reményét is átfogja. A líra közegének bonyolult értelmi-érzelmi szövvényében, közvetve vagy közvetlenül, érvényesíteni tudja a szociálisan átfarmált nemzeteszmét, amely a nemzeti követelések plebejus átminősítését, a nemzeti teendők plebejus meglátását és a nemzet emberiségsszintű jövőjének óhaját egyaránt magában foglalja.

Végeredményben Petőfi lírában reali-

zálódó szemlélete a nemzeti történelem nacionalista hagyományokat is felölelő ábrázolásától a múlt kritikusabb megítéléséhez a nemzeti egység középnevesi értelmezésétől a baloldali egységbontáson, majd egységtéremtésen át a világszabadság távlatába illeszkedő plebejus nemzeti felelősség teljeségéhez jutott el. A szabadságharc alatt nacionalista elemeket is mozgósító ingerültséggel ítéli el a nemzetiségeket, de azután forradalmi fegyvellemmel és magasabb rendező elvek alkalmazásával megszabadul a nemzetiségek megközelítésének nacionalista terminológiájától.

Fejlődése a nacionalizmus érvényesülésén, visszaszorításán, bizonyos pontokon kiküszöbölésén keresztül hatásának csökkentésig vezet. E csökkentés nem annyira a hatás szűkebb tére korlátozásának, mint azon megítélési szempontok mozgósításának eredménye, amelyek perspektivikusan a nacionalizmus felszámolását készítik elő. Petőfi magatartása az uralkodó eszmékkel szembe fordulást, kisebbségi helyzet-vállalást jelentett, de része volt az az emberi erőfeszítés is, amely a költői képesség segítségével művésziileg realizálta a nemzeti tudat átszerkesztését.

A nacionalizmus részleges, fokozatos, vagy tendenciában mutatkozó leküzdése Petőfinél nem vezetett a nemzeti tudat és öntudat nullifikációjára, hanem egyfelől egyenesen ezek erősödésével, másfelől a plebejus-forradalmi demokrata öntudat kiválásával ment végbe. 1848–49-i lírájában hangot kaptak nacionalista motívumok is, egyidejűleg azonban a plebejus oldaláról már átforgalmazott nemzeti tudat fejeződött ki benne. Petőfi nagysága e vonatkozásban a nacionalizmusnak nem kiküszöbölésében, hanem korlátozásában és abban állt, hogy a korlátok közé fogott nacionalizmust a társadalmi haladás és nemzeti függetlenség érdekeivel hangolta egybe.

Ha jól értelmezem, ez Pándi gondolatmenete, a kérdésekhez több oldalról közelítő fejtegetéseinek summája. Egyes részeit illetően felmerülhet a finomítás kívánalma. Néhol vitatható, hogy minden bizonyíték teljes értékű-e, amelyet felvonultat következtetéseihez, vagy hogy megállapításai időben attól a ponttól érvényesek-e a Petőfi-pályára, amelyet ő megjelöl. (Így például Petőfi néhány versét — *Batthyány és Károlyi grófnék, Álmaim, Világgyűlölet, Nagykárolyban, Hazaértem* stb. — én nem sorolnám a balról történő lírai differenciálás akciói közé.) De sem az összkép helyessége, sem a fejlődésmenet ábrázolásának hitelessége nem kérdőjelezhető meg. E téren Pándi oly eredményekhez jutott, amelyekre a Petőfi-eszmevilág egészének megrajzolásakor nemcsak kell, hanem több

mint vétek lenne nem építeni. Az adott kérdéskörben korántsem vizsgálati szempontokat adott, mint ahogy ő értékeli saját teljesítményét, hanem alapvető munkát végzett.

Mi zavarja mégis időnként az olvasót, ha az elemzéseket a történész szemével követi? Két mozzanat, amelynek kimondására a tanulmány igényessége jogosít fel. Az egyik az, hogy éppen a történetiség elve nem minden vonatkozásban, vagy nem kellően érvényesül bennük. A másik Petőfi 48-as nacionalizmusának kissé tartózkodó megítélése.

Pándi — kimondott szándékához következetesen — Petőfi elvrendszerét mindig mesterien viszonyítja a költő tegnapi eszmévilágához, és bravúrral mutatja fel benne a sokszor még csak csirázó új elemeket. A történetiség azonban szembesítést követel a kor, a kortársak nacionalizmusával, egyáltalán ideológiájával is. És e téren hagy a munka kívánnivalókat maga után. Pándi egyik-másik Petőfi-motívum kapcsán leszögezi ugyan, hogy az nem jöhetett volna létre a reformkori előzmények nélkül. Rámutat, hogy a negyvenes években többfajta nacionalizmus élt egymás mellett, sőt Petőfi gondolatvilágának számos összetevőjét egybe is veti egy-egy kortárs (Kölcsy, Vörösmarty, Széchenyi, Tancsics, Kossuth stb.) ugyanazon kérdéskörre vagy részletre vonatkozó nézeteivel. A hasonlítás azonban korántsem minden ponton végzi el, nem minden motívum eredetét-előzményét deríti fel. Más esetekben Petőfi konkrét gondolatait csupán valamely, de nem mindig ugyanazon irányzat, hanem hol a „rendi”, hol a „liberális” nacionalizmus, hol a „középnevesi progresszió” általánosított eszmekörével méri össze. Így azután Petőfi fejlődő-változó ideológiája egyes mozzanatainak bemutatása nem párosul azoknak a személyeknek vagy irányzatoknak konkrét megjelölésével, amelyek e mozzanatokkal azonos, vagy a hozzájuk legközelebb álló eszmemotívumok képviselői.

Mindez kettős következménnyel jár. Egyrészt Petőfi számos gondolata úgy tűnik fel, mintha nála jelentkeznék először, vagy egyedül az ő elvrendszerének lenne sajátja. Másrészt elhalványul Petőfi kapcsolata a magyar valóság teljességével, és vele együtt az is, hogy e társadalmi létet, politikát és politikai gondolkodást egykép jelentő valóság milyen mértékben és csatornákon keresztül formálta az ő tudatvilágát.

Egy ismertetés keretei nem adnak módot az e vonatkozásban kíváncsok kiegészítések hiánytalan elvégzésére. Néhányat mégis legyen szabad jelezni közülük, mégpedig nem kronológikus rendben, miután jellegénél fogva a munka tárgyalásmenete se szigorúan az.

A „Nekem nincs semmim, semmim e

hazában, s mégis egészen az övé vagyok” formula egy érintett vallomása ugyan, de valójában utolagos hozzászólás ahhoz a vitához, amely évekkel előbb zajlott le a liberálisok táborában arról, hogy a jogtalan és birtoktalan nép szeretheti-e a hazát, és amelyre a reformerek köréből is eltérő válaszok érkeztek. A „Haza csak ott van, hol jog is van” állítás a polgárvá alakuló liberalizmus balszárnyának számtalan változatban és jóval korábban hangzottatott jelszava volt, mint amikor Petőfi művészként megfogalmazta. A liberalizmusnak nem egyes képviselői, hanem egész csoportjai Petőfinél előbb jutottak arra a felismerésre, hogy a küzdelem a jogtalan-ság-egyenlőtlenség ellen összefügg a hazához kapcsolódó tartalmi-érzelmi viszonytal. A múlt kritikájához is a liberalizmus balszárnya kezdett hozzá: a *Pesti Hírlap* már 1842-ben megróttá Nagy Lajost és Mátyást, előbbi mert dinasztikus érdekekből az ország belügyeit, utóbbit mert személyes becsvágyból a törökellenes országvédelmet hanyagolta el; Martinovicsékat a polgári szabadság első vértanúinak minősítette, de marasztaló ítéletet mondott a nemesi ösökről is, akik semmit se tettek a mozdulatlanság ellen.

Nemcsak Petőfi ostromozta a sablontól elütő hangon az abszontistákat: a megyegyűléseken is emelkedtek ellenük az övével azonos keményhangú kifakadások. Nem ő volt az első, aki a népet beemelte a nemzet fogalmába, hiszen Kossuth 1842-ben kimondta, hogy a nemzet nagyobb része maga a nép. Petőfi a nem egységes, a nemzeten belül létező ellentétek tudatát is a liberalizmustól kapta készen, amelynek politikája többek közt éppen az ellentétek lehetséges tompítására irányult. E liberalizmus szabadság-fogalma is hordozott társadalmi tartalmat a függetlenségi mellett. Annak a „döbbenetes igazság”-nak első kimondása, hogy a hazának a nép nélkül nem lesz védelmezője, ugyancsak nem Petőfi nevéhez fűződik. A gondolat, hogy a nép helyzetének változtatása a helyállni képes nemzeti egység feltétele, a liberalizmus érvkészletéhez is hozzátartozott. Az elmaradás ostromozása, a haladottabb európai nemzetekre hivatkozás, tehát az európai látókörű hazafiság kimunkálása se teljesen Petőfi újonsága: e motívum a liberalizmus főképviseleinek már a 40-es évek elejétől kedvenc agitációs eszköze volt. A munka dicsőítése, a bilincs-fogalom kettős értelmezése stb. ugyancsak megtalálhatók a liberalizmus eszmévilágában. Hogy a paraszt nemcsak búzát tud kaszálni, azt — Kossuth 1845 után írt cikkei rá a tanúk — a liberálisok legjobbjai is tudták és érzékelték. A *Nép barátja* megindításának gondolata, amelyhez Petőfi is csatlakozott, liberális fogantatású ötlet volt stb.

Petőfi mozdulatai közvetlenebbül függtek össze a magyar valóság egyes jelenségeivel, mint ahogy ezt Pándi elemzése láttatni enged. 1844–45-től észlelhető kiábrándulásával Petőfi nem állt egyedül; a csalódottság — bár nem teljesen azonos okokból — a liberálisok egész sorát: Deákot, Eötvöst, Kossuthot (aki csalódását egyenesen *Kiábrándulás* címen írta meg!) is elfogta. (Egyébként most még Petőfi se a közép-nemesi progresszió programjából, hanem harcmódorának célszerűségéből ábrándult ki, noha ezt a későbbiekben a stratégiai célok kitágulásához vezetett el nála.) Aligha véletlen, hogy a világszerűség épp akkortájt jelenik meg Petőfi eszmerendszerében, amikor a haladás ügyéről a liberalizmus legjobbjai is legalább birodalmi méretekben kezdtek gondolkodni. A zsarnokság és a népszabadság, a jók és a rosszak Petőfinél leegyszerűsítve alkalmazott kategorizálásának is megvan az előzménye a cári zsarnokságot a polgári szabadsággal ugyancsak vulgarizáltan szembezegező liberális felfogásban. Az még vizsgálendő, hogy az 1844-es törvényekkel formailag birtokon belülré került magyar nacionalizmus agresszivitásának lehalkulása játszott-e szerepet Petőfi nem-nacionalista magatartásában a nemzetiségek iránt. De az például kétségtelen, hogy a Kazinczy Gáborhoz írt vers „Kicsiny, kicsiny még a mi seregünk” fogalmazása — a gondolat eredetere is utalva — Kossuth pártalakítást sürgető „Legyünk bár kicsiny sereg” felhívására rimel. A hasonló motívumegyezések száma folytatható.

Mindez nem jelenti azt, hogy Petőfi tudatvilága — főleg kifejlődött formájában — egybemosható a liberalizmus eszmekörével: a lényeket tekintve minőségi köztük a különbség. De azt igenis jelenti, hogy Petőfi egyfelől pályája első szakaszán eszméileg még mögötte maradt a liberális nacionalizmus leghaladóbb irányzatainak, másfelől a maga minőségileg más világnézetét a valóság szinte minden rezdülésére jobban reagálva, abba a liberalizmus gondolati motívumaiból többet beleszerkesztve, indítást közülük számosabból kapva alakította ki, mint ahogy ezt a köztudat tartja számon. Nagysága egyebek mellett éppen abban áll, hogy — bár új mozzanatokat is bevonva — hagyományos építőelemek egész sorának szelektált felhasználásával tudott olyan eszmévilágot építeni, amely valóban túllépés volt minden egykorú hazai ideológián.

Ennek titka — és erről már Pándi is beszél — az, hogy a pálya egy adott, eszmélet jelentő pontjától önálló, társadalmi lététől meghatározott, még a legpolgárosultabb nemesi liberalizmusétól is eltérő módon: kívülről, a nemzetbe ténylegesen még nem tartozó, de nemzetté lenni akaró kirekesz-

tettek helyzetéből közelített a nemzet és nemzetegység kérdéshez. A nemzettévalás érdekében vállalta az érdekegyesítés eszméjét és kitartott mellette, de nála az érdekegyesítés gondolatának uralkodóosztály és nép érdekei egyeztetését előtérbe állító liberális felfogása helyett a haza és a nép érdekességét jelentő oldala kapott hangsúlyt. A liberalizmus képviselői — bár időnként csalódva, reményvesztetten — ragaszkodtak az átalakulás osztályféltesből egyedül helyesnek ítélt békés formájához, és csak legjobbjait jutottak el addig, hogy a változtatások gyorsítása érdekében fontolóra vegyék: nyomatékul ne vonjanak-e be a politikai harcba a nemességen kívülálló társadalmi erők is. Petőfi viszont 1845-től egyaránt számolt a reformút sikerével is, sikertelenségével is, de mivel annak eredményessége felől időközben inkább a kételkedés erősödött benne, egyre tudatosabban készült az erőszakos megoldásra: a forradalomra. Sőt e lehetőséget látomásai kitágították: zsarnokok és elnyomottak összecsapása, amelyben 6 plebejus öntudattal az utóbbiak élén áll, egyetlen harccá olvadt bennük össze. Petőfi elve: a nép érdeke, mégpedig ha megy, reformokkal is; ha pedig nem megy, akkor ugyancsak a nép érdekében habozás nélkül rálepní a forradalom útjára. A liberalizmusé viszont: a reformokkal egyszersmind eloszlatni a forradalom veszélyét is. Ebben állt a forradalmi demokratizmus és a polgári liberalizmus egyik eszmei különbsége. A másik: az igenelt polgári átalakulás a liberálisok szemében a történelmi folyamatnak hosszú időre stabilizálódó szakasza, a forradalmi demokraták felfogásában pedig a népuralomhoz vezető szakadatlan fejlődés soron következő lépcsőfoka.

Petőfi 48-as, nemzetiségekre sújtó nacionalizmusához csak néhány megjegyzést. Pándi leszögezi, hogy az e szempontból vizsgált versekből heves nacionalista indulat árad, munkája más helyén mégis úgy véli, hogy Petőfi próbáló helyzetekben sem csúszott a féktelen nacionalizmus álláspontjára. Azonban ne szépítsünk: e verseket, főleg az

„Élet vagy halál”-t, még az adott korhoz viszonyítva is kirívóan nacionalista hév fűti, és alkalmas arra, hogy mind az érintettek, mind az ellenük agitáltak tudatában súlyos eszmei torzulásokat segítsen elő.

A nemzeti ébredés korában mind a magyar, mind a nemzetiségi tömegeket aligha érdekelték a vezetőik közt folyó elméleti, például a politikai nemzet fogalmát illető viták. Annál fogékonyabbak voltak „A kása nem étel, a tót nem ember” kiszólásokhoz hasonló frappáns fogalmazások iránt. A tétő-minősítés, amely ráadásul nagyszerű művészi közegeben jelent meg, hogyne égette volna hosszú időre szótlan a megsebzetteket, és tarthatta ébren mindkét oldalon a felkorbácsolt nacionalista szenvedélyeket, főleg a tömegek körében, amelyek a vers egészének mondanivalóját korántsem a kései tudós antennáján át fogták fel.

Ez a hozzáállás, ez a hangvétel igenis megbicsaklász Petőfi pályáján, egyfajta — bár rövidesen beforradó — repedés eszmerendszerén. Magyarázhatja a helyzet szorító volta, a veszélyérzet, a magáramaradottság keserősége, a forradalom féltése, sőt még a származás ellensúlyozásának ösztönös vágya is. Felmentést azonban e tényezők nem adhatnak reá.

De ilyen formában nincs is szükség a felmentésre: Petőfi életművének egésze adja azt. Ennek fényénél válik egyértelművé, hogy világnézetének az e típusú nacionalizmus korántsem szerves része, hanem másodlagos elem abban. Útját keresztező vakösvény csupán, amelyre a forradalmár demokrata átmenetileg rátévedt ugyan, de mihamar visszatért az egyenes irányhoz.

Pándi munkája kiváló példája annak, hogyan lehet és kell egy író eszmerendszerének, vagy világnézete meghatározott kérdéskörének alakulását lépésről lépésre felderíteni. De tanulság arra is, hogy az eszmerendszer helyének valódi, az összefüggések teljességét tükröző meghatározása az adott kor nemcsak irodalomtörténeti, hanem általános történeti kivallatását is feltételezi.

Varga János

Elbeszélések III. (1851). Sajtó alá rendezte, H. Törő Györgyi. Bp. 1973. Akadémiai K. 435 l. Kisregények I. A kétszárvú ember (1852). Sajtó alá rendezte Turák János. 1972. Akadémiai K. 248 l.; Kisregények III. Asszonyt kísér — Istent kísért (1880—1881), Páter Péter (1881). Sajtó alá rendezte Téglás Tivadar. Bp. 1973. Akadémiai K. 442 l.; Kisregények V. A Kráó. Tégy jót (1895). Sajtó alá rendezte Gergely Gergely. Bp. 1974. Akadémiai K. 365 l.; Kisregények VII. Börtön virága (1904). Sajtó alá rendezte Oltványi Ambrus. 1974. Bp. Akadémiai K. 245 l.

Jókai összes műveinek 1962-ben megindult kritikai kiadása most kezd a maga imponáló teljességében kibontakozni. Eddig a publikáció súlypontja a regényekre esett, szinte magától értetődően, hiszen ezek álltak és állnak napjainkban is az olvasók érdeklődésének és a tudományos kutatásnak középpontjában. Most, hogy a regénysorozat kiadása — egy-két kötet kivételével — lezárult, egyre fokozódó mértékben kerül sor Jókai egyéb műveire: a drámák, versek, cikkek és beszédek, valamint a levelezés mellett elbeszélő műveinek második vonulatára, a kisepikai alkotásokra, vagyis az elbeszélésekre és kisregényekre. Ezzel lehetővé válik a méreteiben szinte csüggesztően hatalmas életmű hiánytalan áttekintése, a múltban sajnálatosan nélkülözött elyszerű elrendezésben, a megértést és általában a további kutatást előmozdító jegyzetek kíséretében.

Az elbeszélésekből eddig két kötet jelent meg: 1971-ben az első — lásd erről Fenyő István recenzióját folyóiratunk 1973/5. számában —, és most a harmadik kötet, ez utóbbi H. Törő Györgyi sajtó alá rendezésében. A könyv Jókai 1851-ben először megjelent elbeszéléseit tartalmazza, és a teljességtől csak annyiban tér el, hogy nem közli az ugyancsak 1851-ben megjelent *Egy lakoma a hunn királynál* című írást és a *Béldi Pál* című hosszabb novellát; az előbbi a *Magyar Nemzet Történetének Attila-fejezetébe* épült be változatlanul, az utóbbi pedig 1853-ban a *Török világ Magyarországon* című regény négy fejezeteként került újra, változatlan formában az olvasók elé.

Tardonai bujdosásából visszatérve Jókai csakhamar beilleszkedett — bár kezdetben rejtőzködve és álnéven — az irodalmi életbe. 1850. január 15-én már beadta a *Földönfutó* című népszínművét a Nemzeti Színházhoz, utána pedig gyors egymásutánban jelentek meg novellái — összesen 48 — a *Magyar Emléklapokba*, illetve ennek folytatásaiba, a *Magyar Írók Füzeteibe*; és *Pesti Röpvekbe*. Ezek tárgyukat a lefolyt két év eseményeiből merítették és szerzőjüknek jelentős olvasótáborot biztosítottak. A következő év tavaszán ugyan a szigorúbbá váló cenzúra megtiltotta íróinknak, hogy a forradalomról vagy az emigrációról írjanak,

ez a rendelkezés azonban már nem tudott ártani Jókai népszerűségének: bezárult ugyan előtte egy témakör, de nyitva maradt tiz más, amelyből tetszése szerint választhatott. Élt is ezzel a lehetőséggel — 1851-ben új fejezet kezdődött novelláiról pályáján, az, amelyet a tárgyválasztás és ettől függően az előadásmód változtatossága jellemzett. Írt hiteles források nyomán magyar történelmi novellákat (*Sajó, Másik haza, Rozgonyi Cecília, Koronát szerelemért*), mesenovellákat — vagyis olyanokat, amelyekben a realitást tisztán képzeletbeli elemekkel keverte — egyrészt a magyar elődökből (*Tsong-Nu, Nahizeth*), másrészt a török világból (*Szoliman álma*), egy humoros anekdotanovellát (*A két száz*) és egy mondaszerű, ossziános hangulatú történetet IV. Jakab skót királyról; öt elbeszélése pedig modern környezetben játszódik: *A népdalok hőse* Angyal Bandinak, a zsvánnnyá züllött úri fiúnak élettörténetét adja elő, *A láthatatlan csillag* a kelet-indiai brit hadsereg tisztjének csodás kalandját meséli el, *Egy haláltünet* Franciaországban játszódó bűnügyi történet, és még két, adomaszerű kis írás ugyancsak a nép életéből.

Terjedelem és érték tekintetében is kiemelkednek közülük a történelmi tárgyúak. Minthogy Jókai írói módszeréhez tartozott, hogy valós eseményekkel kapcsolatos elbeszéléseit rendszerint egy hallott vagy olvasott tényanyagból fejlesztette ki, a témák változtatossága együttjár a forrásanyag növekedésével is, és H. Törő Györgyi érdeme, hogy minden egyes művel kapcsolatban lelkiismeretesen utónajárt: honnan merítette Jókai elbeszéléseinek nyersanyagát. A nyomok e tekintetben közismert, Jókai egész írói pályáján nagy szerepet játszó művekhez vezetnek: Cserei Mihály *Históriájához*, Fessler és Gibbon monográfiáihoz, a szerelmi históriák négykötetes francia nyelvű gyűjteményéhez.

Jókai ebben az időben magasabb célokat is tűzött maga elé. Népszerűségének egyik titka éppen az volt, hogy nem pusztán szórakoztatni akarta olvasóit, hanem ha lehetett, vigaszt is kívánt nyújtani a legyőzött és megalázott nemzetnek a Világos utáni nehéz időkben — ha nem másképp, hát burkolt módon. H. Törő Györgyi az

elbeszéléseknek erre a rejtett céljára is rámutatott. „Sokszor meghalt már e nemzet. Sohasem maradt a sirban. Isten, mindég föltámasztá, megnövelte, megdicsőíté” — így kezdődik mindjárt az első elbeszélés, a *Sajó*, s ezzel a bevezetéssel egyik legnagyobb nemzeti tragédiánknak, a tatárdúlásnak is pozitív töltést tudott adni. Ugyanúgy szolgálta a *Másik haza* a magyarság múltbeli dicsőségének hirdetésével a nemzeti önértzet ébrentartását; a *Mahizeth* azt mutatta meg, hogy milyen szégyenletes sors vár azokra, akik kényelemszeretetből vagy gyávaságból meghátrálnak az ellenség elől; a *Tsong-Nu* meg arra tanított, hogy legyen bármilyen erős és hatalmas a zsarnok birodalma, sohasem győzedelmeskedhetik ellenfelén, ha ez önként nem adja meg magát. Az egyéni érdeknek magasabb célokért való feláldozása jellemzi a *Rozgonyi Ceciliát* is, és elfogadhatjuk azt a nézetet is, hogy Jókai — többek között — azért fordult a török történelem régmúlt eseményeihez, mert Kossuth és társai 1849-ben védelemre találtak a török portánál.

Persze nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy Jókai nem mindegyik elbeszélésével törekedett ilyen hatásra. A magyar népiéletből merített történetek, a *láthatatlan csillag* misztikus és a IV. Jakab balladási meséje, a *két százsz kacsagató* nagyotmondása nélkülöz minden allegorikus szándékot, az *Egy halálítélet* esetében pedig maga Török Györgyi sem adott határozott választ a novella keletkezésére vonatkozólag. Egy helyen ugyanis azt mondja hogy ezt a történetet sem szabad a „korhangulattól megfeledkezve olvasni”, s „hogy Jókai miért fordult ehhez a témához s miért éppen most, arra azok a korabeli újságok adnak félreérthetetlen választ, melyek az elbeszélés keletkezése idején dermesztették meg napról napra haditörvényszéki ítéletek közlésével a korábbi nevezetes kivégzések híretől már úgyszólván végsőkig elgyötört olvasókat” — nyomban utána azonban egyetértőleg idézi Rajka Lászlónak *Jókai és Pitaval* c. dolgozatában (ITK 1936) kifejtett ama feltevését, hogy az elbeszélés ihlető forrását a korabeli, Európa-szerre ismeretes bűnügyi krónika-gyűjteményekben kell keresnünk.

A kérdés megoldásának valóban ez az egyedüli helyes módja, csak hogy Török Györgyi nem ismerte az elbeszéléssel kapcsolatos teljes irodalmat, Jókainak ez idő tájtban írt minden alkotását. 1851. november 15-én mutatta be ugyanis a Nemzeti Színház Jókainak *A hulla férje* című drámáját, amelynek meséjét Rajka László Pitaval-szerű történetnek nevezte, anélkül azonban, hogy konkrét forrására rá tudott volna mutatni. Ez csak Ráth-Végh Istvánnak sikerült, aki *Tarka históriák* című munkájá-

ban (1964) kimutatta, hogy a történet a Gazette des Tribunaux-ban, a párizsi büntető törvényszék felhivatalos lapjának 1843. január 1—2. számában jelent meg, s innen jutott — közvetve vagy közvetlenül — Jókaihoz (L. JKK Drámák. I. k. Bp. 1971. 800). Mármost az *Egy halálítélet* Duforet Angelikáról szól, akit férjének meggyilkolásával vádolnak, s csak véletlenül múlik, hogy sikerül ártatlanságát bebizonyítania. Az elbeszélésnek témája ugyan nem azonos a drámáéval, viszont környezetrajzát, felépítését, stílusát tekintve megegyezik vele — még az olyan ritka, másuttal seholsem található fogalmak, mint „huissier” („ajtónálló, törvényszéki szolga”) és „resurrection-man” („sirrabló, halottrabló”) is mindkét munka szókincsében előfordulnak. Indokolt tehát az a feltevés, hogy az *Egy halálítélet* is egyike volt a Gazette-ben ismertett régi bűnpereknek; Jókai ezzel és *A hulla férjének* történetével egyidőben, feltehetően 1850 második felében, ismerkedett meg, s az egyiket elbeszélésnek, a másikat pedig színműnek dolgozta fel. Ebből következik azonban az is, hogy az *Egy halálítélet*nek izgalmas, meglepetésekben bővelkedő bonyodalmi nyerte meg Jókai tetszését, nem pedig a belőle esetleg kihámozható tanulság, az, hogy mint „az író segélykérő, a gyilkos kezét lefogni akaró tehetetlen kiáltását” fogják fel az egykorú olvasók. Jókai nagyon kedvelte az efféle témákat, *A hulla férjét* később novellaformában is közrebocsátotta, *Mi van a föld alatt* címen.

Ettől a jelentéktelen, a kötet egészéhez mért apró tévedéstől eltekintve, H. Török Györgyi elismerésre méltó munkát végzett. A jegyzetapparátusnak magas színvonalon kidolgozott anyagából különösen két részlet emelnék ki. Az egyik *A novellairó Jókai 1851-ben* címet viselő bevezetés. Ebben felsorolja azokat a kedvező objektív körülményeket, amelyek között ezek az elbeszélések keletkeztek: Jókai magánélete immár veszélytelenné vált, az irodalmi viszonyok rendeződtek; a szigorú sajtótörvények ellenére Jókai kialakíthatta magabiztos, haladó írói programját, munkássága megsokszorozódott, népszerűsége megszilárdult. A másik pedig a tizenhárom elbeszéléshez fűződő tárgyi és nyelvi magyarázatok. A javarészt történeti anyag szereplőinek és eseményeinek bőséges és kimerítő magyarázatokkal, forráskimutatásokkal, konkordanciákkal való ellátása — amelyek néha Jókainak kisebb elírásait, tévedéseit is helyreigazítják —, az idegen, népi és archaikus szavak, kifejezések értelmének pontos megvilágítása nemcsak tanulságos, hanem kellemes olvasmány-nyá is avatják a kötetet.

Jókai kisregényeivel — az egy *Sárga*

Rózsát kivéve — irodalomtörténetírásunk nemigen foglalkozott behatóan, legfeljebb regényírónk művészetének bemutatása során esett róluk szó, hosszabb-rövidebb utalások formájában. (Hétkötetes irodalomtörténeti kézikönyvünkben még cím szerint sem szerepelnek!) Ez bizonyos fokig érthető is: értékben nem mérközhetnek a nagy, közismert és közkedvelt regényalkotásokkal, nem mélyebb ihlet vagy jelentősebb élmény nyomán keletkeztek, olykor inkább csak sebtében készült, anyagi érdek diktálta írások. De minden fogyatékoságuk ellenére is nagy hiba lenne jelentéktelen alkotásoknak minősíteni őket — érezni, hogy nagy művész tollából kerültek ki, s a Jókai-kutatás számára több vonatkozásban is lényeges tanulással szolgálnak.

A *kráo* egyike azon műveknek, amelyek azt bizonyítják, milyen érdeklődéssel kísérte regényírónk korának tudományos mozgalmait — ebben az esetben a Darwin nyomán fellendülő antropológiai kutatást —, s hogyan tudott így szerzett értesüléseinek segítségével egy meglehetősen sablonos történetet, ti. egy örökség megkaparintására irányuló celszövést az újszerűség mázával bevonni.

Az *Asszonyt kísér* — *Istent kísért* szinte iskolapéldája annak, hányféle forrásból táplálkozott Jókai meseteremtő képzelete. A kisregényben egy képviselő meséli el veszedelmes kalandját: megakadályozza egy fiatal leány öngyilkosságát, szoros barátságot köt vele, s ily módon kapcsolatba kerül egy anarchista társasággal, amely a Sándor utcai képviselőház felrobbantására készül. A leány, ez az „alvilági mocsárban nőtt lilium” azonban levegőbe röpti a titkos dinamitgyárat — ő maga elpusztul, de megmenti az iránta végzetes szerelemre gyulladt és az anarchisták hálójába került „atyai barátját” az erkölcsi bukástól.

A regény alapötletét az oroszországi anarchisták tevékenységéről érkező és a közvéleményt erősen nyugtalanító hírekben, valamint egy történeti tényben, az angol Guy Fawkes ún. „lőpor összeesküvése”-ben kereshetjük. A külvárosi nyomortanyák világának naturalista színezetű ábrázolásában Sue *Párisi titkok* című regényének hatása érződik, míg a honatyák életének enyhén szatirikus jellemzésére Jókai közvetlen személyes tapasztalatai szolgáltattak anyagot; ami pedig a fiatal leány és a nő képviselő tragikusan végződő kölcsönös vonzalmát illeti, a cselekménynek ez a szála regényírónk Lukanics Ottilia iránt érzett nagy szerelmének emlékéből táplálkozott. Vagyis a regény cselekménye aktuális híryanagy és történeti esemény, irodalmi minta és közvetlen megfigyelés, valamint egy jelentős szubjektív élmény szálaiból szövődött egybe.

Másfajta tanulságokat vonhatunk le a többi kisregényből. A *Pater Páter* a maga vérgőzös cselekményével, hátborzongató fordulataival — egy szereleméhes asszony, aki elvakult bosszújában a hasztalanul megvagyott férfit ellenségének kezére játszsza; egy minden emberségből kivetkőzött apa, aki leányát a halálba kergeti, ennek titkos kedvesét elevenen befalaztatja, tetének tanúját megmérgezi s végül kastélyát és kincseit a gátak átvágásával a Vág folyó hullámsírhába süllyeszti; vérmedvek őrizte kápolna, amelynek belsejébe a kastélyból földalatti folyosón és egy óramű segítségével működő rejtékajtón keresztül lehet eljutni stb. — arra figyelmeztet, hogy 1850 után regényírónk a franciás rémromantika példái-
nak ígezetéből csak átmenetileg tudott szabadulni, s későbbi műveiben — komoly eszmeiség híján — ismét visszatért pályakezdő korszakának stílusához. Azt is érdemes lenne alaposan megvizsgálni, hogy a köz-tudomásulág szelíd lelki, békés természetű Jókait miféle lelki adottságok, szubjektív — de nem olvasmányi! — élmények ösztönözték-kényszerítették a szadizmus határait súroló, ponyvaizű történetek kiagyalására.

Az öregedő író kedélyének fokozatos elborulását igazolja — megkérdőjelezve az „optimista Jókai”-ról szóló, közhellyé merevedett tanítás abszolút helyességét — a *Tégy jót* ironikus-kesernyés hangulata és regényírónk nál szokatlan tragikus befejezése, amelynek során egy család három jószándékú, becsületes tagja lesz öngyilkos. A *Börtön virága* — Jókai posztumusz műve — első pillantásra azt bizonyítja, hogy életének legmaradandóbb élménye, költészetének legmélyebből buzgó forrása 1848/49 eseményei voltak, de ezenkívül lelki életének még egy rejtett zugába is bevilágít. A cím szimbólikus: a börtön virága a gyermek, aki annak köszönheti életét, hogy anyja egy alkalommal meglátogatta Josephstadtban raboskodó férjét, s az emberséges börtönparancsnok engedelmével két boldog napot tölthetett vele együtt. Ne tévesszen meg, hogy a gyermeket Deodátnak hívják — ez nem egyszerű megismétlés Az *aranyember* közismert motívumának. Azok a szép sorok, amelyekben Jókai a nyiladozó értelmű kisgyermeket s vele kapcsolatban a szülő örömet rajzolta, arra mutat hogy milyen mélyen élt benne a körülmenyei következtében elfojtott, soha ki nem elégtül vágy a teljes családi boldogság után.

A kritikai kiadás elsődleges célja a szerző szándékait leghitelesebben tükröző főszövegnek, valamint az ettől eltérő szövegváltozatoknak közlése, a Jókai-sorozatban pedig ezenfelül a sorozat minden kötetére érvényes helyesírási alapelvek figyelembe-

vétele. Szinte felesleges említenünk, hogy a kötetek sajtó alá rendezői e tekintetben kifogástalan munkát végeztek. Fő érdemük azonban nem ez. A jegyzetanyag összeállítása: a források felkutatása s vele kapcsolatban a konkordanciák megállapítása, a mű keletkezésének rekonstrukciója, fogadtatásának és utóéletének felvázolása, a legfontosabb nyelvi és tárgyi magyarázatok közlése már nemcsak szorgalom és precizitás kérdése. Mindehhez alapos tudományos erudícióra, széles körű tájékozottságra, pszichológiai beleérzésre, egyfajta kombinatív készségre, sőt bizonyos esetekben — pl. az egykori újságok, folyóiratok rengetegében megbúvó adatok felkutatásában — nyomozói ösztönre is szükség van. Gergely Gergely, Oltványi Ambrus és Téglás Tivadar már eddig is több Jókai-művet rendezett teljes sikerrel sajtó alá, s az ilyen munkához való felkészültségükről és képességükről most újabb tanúbizonyságot tettek. Anélkül, hogy túllépték volna a filológus illetékességének határait, pusztán az adatoknak a lehetőségekhez képest teljes felsorakoztatásával és helytálló értelmezésükkel Jókai írói portréjának finomításához, öregkori pályaszakaszának részletes kidolgozásához jelentős, a további kutatáshoz nélkülözhetetlen segítséget nyújtottak. Külön is megemlíteném a szabadságharc eseményeinek és a Bach-korszak viszonyainak gazdag kommentálását (Oltványi), Jókai egyházpolitikai kérdé-

sekben való állásfoglalásának, valamint kora tudományos problémái iránt tanúsított érdeklődésének ismertetését (Gergely), az *Aszszonyt kísér — istent kísért* önéletrajzi motívumainak megvilágítását (Téglás). Ezek a részletek meggyőzően bizonyítják, hogy a jó filológus munkája éppen olyan értékes — és nélkülözhetetlen! —, mint az irodalomtudomány bármely más ágában eredményesen tevékenykedő kutatóé.

Turák János első ízben kapcsolódott be a Jókai kritikai kiadás munkálataiba, s hasznos tevékenységet is végzett, főleg azzal, hogy korrigálta *A kétszárvú emberrel* kapcsolatos elterjedt hibás nézeteket és tisztázta a kisregénynek a folklórhoz és a történelemhez való viszonyát. Viszont a keletkezéssel kapcsolatos, túlbonyolult stílusban fogalmazott fejtegetéseiből nem derül ki világosan, hogy ez a mű — legalábbis annak első része — eredetileg a *Török világ Magyarországon* egyik epizódját alkotta, s Jókai onnét emelte ki és fejlesztette önálló elbeszéléssé, feltehetően kiadóival támaszt nézeteltérések miatt. Erre következtethetünk; a jegyzetanyagban is szereplő, Jókainak feleségéhez Miskolcra küldött közléséből, még határozottabban pedig anyjához 1852. augusztus 26-án írt leveléből, amely azonban sajnálatos módon elkerülte Turák János figyelmét.

Solt Andor

LENGYEL BALÁZS: HAGYOMÁNY ÉS KÍSÉRLET

Bp. 1972. Magvető K. 406 l.

Lengyel Balázs egykor sokat vitatott (és részben félre is magyarázott) programcikkében, amely 1946-ban, az általa szerkesztett *Újhold* című folyóirat élén jelent meg *Babits után* címen, a választható lehetőségek közül elsősorban a Nyugat költőinek a példáját állította a lap munkatársai elé. A Nyugathoz való kötődés a második világháború idején induló, a fasiszta barbárságtól és irracionálismustól elszigetelődő fiatal írók egy részének tudatában egyet jelentett a hűséggel, amely őket a humanizmushoz, a művészethez, a nemzeti múlt-hoz, az európai kultúrához kötötte. Lengyel Balázs ekkori cikkeiben annak a meggyőződésének is központi szerepe van, hogy Babits és Kosztolányi, Tóth Árpád és Juhász Gyula teremtette meg (Ady nyelvi forradalmát is fölhasználva) a ma is „folytatható modern verskultúrát”.

A *Hagyomány és kísérlet* című kötete viszont, amely az utolsó két évtizedben megjelent tanulmányait, esszéit, kritikáit tartalmazza, érdeklődésének, értéktételei-

nek, ízlésének bizonyos eltolódásáról tanúskodik, De nem a Nyugathoz lett hűtlen! A Nyugat irodalomtörténeti helyét, szerepét a magyar költészet fejlődésében nyilván ma sem ítéli kevésbé fontosnak, mint húsz-harminc évvel ezelőtt. Morális hatásának, ma is érvényes normáinak jelentőségét sem kérdőjelezte meg sem a múltban, sem ma, amikor egyre tisztábban látható, hogy a korszak kulcskérdésében, a barbárság elutasításában a Nyugat végig szilárdnak, egységesnek bizonyult, 1938 után is, amikor a marxista és egyéb baloldali folyóiratokat sorra betiltották, a Válasz is megszűnt, és új orgánusok próbálták népi-faji programjukkal és frazeológiájukkal magukhoz vonzani a fiatalabb generációkat, elsősorban a vidéki értelmiséget, elavultnak, korhadtnak, haldoklónak kiáltva ki a Nyugatot.

Mégis, mindazok a kérdések, amelyekben Lengyel Balázs újabb tanulmányai eltérést jeleznek korábbi felfogásával szemben, nem periferikus problémák. A Nyugat első nemzedéke által megteremtett vers-

típusokat, lírai alaphelyzeteket, képalkotást, rímtechnikát, zeneiséget, dekorativitást, szerkesztésmódot, vagyis nem kevesebbet, mint a Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád, Juhász Gyula lírája nyomán kialakult verskultúrát és esztétikai ízlést végképp nem tekinti ma már folytatható és folytatandó hagyománynak. Illetve — és ez a fontosabb — a műltra vonatkoztatva is bizonyos időhatáron túl inkább megkötőnek és korlátozóknak itéli az első nemzedék stílusformai örökségét.

Nem lehet véletlen, hogy éppen Lengyel Balázs, aki a negyvenes évek közepén még a Nyugat „negyedik nemzedékét”, a folyóirat megszűnte után is annak szellemi örökségét átvevő fiatal írókat akarta az *Újhold* köré szervezni, ma, amikor már ismét semmi akadályja annak, hogy egy kritikus vagy irodalomtörténész a maga ízlése szerint valljon Babitsról, Kosztolányiról, Tóth Árpádról, Juhász Gyuláról vagy bármely más nyugatosról, nem elsősorban róluk ír, hanem azoknak a kísérleteiről, akik a Nyugaton belül vagy a Nyugaton kívül elszakadtak a ragyogó első nemzedék verse-ideáljától és versépítő gyakorlatától. Finom esztétikai érzéklről tanúskodik a kötet Babits-elemzése, a költő *Ősz és tavasz között* című verséről, de a legérdekesebb tanulmányok nem azokról szólnak, akik a francia szimbolista és impresszionista nyomán megteremtették azt a verstípust, amelyet az irodalmi köztudat a nagy nemzedékhez köt, hanem az általuk kialakított verskultúra és általuk meghonosított esztétikai ideál eretnekeiről, pártütőiről és lázadóiról. Füst Milánról, aki a klasszicizáló-dolatinizáló hagyományok feladásával teremt személytelen-objektív lírát a felfokozott én-kultusz és az impresszionizmus divatja idején; Szabó Lőrincről, aki a nyugatos vers kifinomult muzikalitásával szakítva a prózához közelíti a költészetet és bizzar rímtechnikával harmóniátlan életérzéséhez új, nyugtalan, kakofonikus versszénét komponál; Weöres Sándorról, aki a költészet személytelenné objektívalásában Füst Milánál is messzebbre, az egyéniség filozofikus-költői tagadásáig jut el, és Kassák Lajosról, „a modernség kardos apostoláról”, aki már az 1910-es években frontot szervez a Nyugat ellenében és szenvedélyes irodalmi vitákat folytat Babitscal. Talán meglepő, hogy Szép Ernő költészetéből is azokat a tendenciákat emeli ki, amelyek a szimbolista iskola hagyományait maga mögött hagyó, összetettebb ihletű, merészebb képzetársításokkal élő, apollinaire-es sanzon-költészet felé mutatnak.

Kötetében három nagyterjedelmű és fontos tanulmány is foglalkozik Kassákkal, a magyar avantgarde költészet irodalom-

történeti helyével és szerepével. Mindent összevéve elmondható, hogy Lengyel Balázs érdeklődése a szabadvers és az avantgarde felé fordult, ezzel a témakörrel kapcsolatban van a legtöbb és legfontosabb mondani-valója.

A változás okainak a felderítése, annak megvilágítása, hogy a nyugatos verskultúra és stílusművelet elkötelezett hívéből miként lett egyre inkább a szabadvers, az avantgarde és éppen a Nyugattól elvezető utak és lehetőségek értő magyarázója, már azért is figyelmet érdemel, mert olyan kritikusról van szó, aki nem könnyen változtatja elveit, aki, ha a maga igazát nem mondhatta, inkább a hallgatást választotta, aki a külső behatásokra mindig a maga természete szerint válaszolt, elhárítva vagy lassan magához hasonlítva az idegen impulzusokat — akinél tehát az érdeklődés bármiféle eltolódása szerves belső folyamat következménye.

Újabb orientációjának indítékait akkor értjük meg igazán, ha kritikusai szemléletének és gyakorlatának egyik legértékesebb vonására utalunk, arra a képességre, hogy a művet mindig materiális valóságában fogja fel, hogy számára a műalkotás nem forma és nem tartalom, hanem megformált anyag. Az avantgarde újdonságát nem abban látja, hogy az a szabadvers törvényesítésével, a rím és a ritmus kötöttségétől „felszabadította” a költészetet, hanem abban, hogy a kötött formák elvetésével új lehetőségeket nyitott új emberi tartalmak kifejezésére. Az avantgarde líra lényege szerinte „a versépítkezésben valósul meg, a tartalmi elemek keverésében, a kapcsolatok szorosságának, lazaságának, képtelenségének változtatásában: ugrások, ellentétek, egymással látszatra össze nem függő dolgok halmozása útján, az érzékelt világ elemeinek nem valóságú, de egy belső valóság felidézését célzó, teremtő újrendezésében”.

Irodalmi köztudatunk ma már alighanem túljutott azon, hogy az avantgarde egykori törekvéseiben pusztán múlt divatot lásson, vagy éppen divathóbortot, amely bolondos dolgokra csábította a költőket, de a múlt (és a közelmúlt) terheként még mindig némi gyanakvás tapad az egész mozgalomhoz, mintha az avantgarde valamiféle törést, kitérőt, megtakarítható kerületet jelentett volna a század magyar költészetének folyamataiban. Sokan még ma is úgy emlegetik, mint az ifjúkor inkább elfeledni, mint felidézni való kicsapongását.

Lengyel Balásznak nem szándéka az avantgarde mentegetése. Arra keres feleletet, hogy milyen előfeltételek váltották ki nálunk a formabontó irányzatok létrejöttét, másrészt azt a problémát vizsgálja, amellyel irodalomtörténetírásunk nemigen foglalkozott, hogy a század magyar költészete

kihasználta-e azokat a lehetőségeket, amelyeket az avantgarde hozott.

Nemcsak a húszas-harmincas évek fordulóján az Erdélyi József által kezdeményezett és Illyés költészetével „általánosabb szintre emelt” új-népies irányzattal szemben áll az avantgarde pártjára, de (korábbi felfogásának revíziójaként) azt is megvilágítja, hogy bizonyos emberi-társadalmi emóciók kifejezésére a Kassák által megteremtett (és az idők folyamán klasszicizálódott) formanyelv alkalmasabbá vált, mint a túleredt, szecessziós díszítményekkel átszőtt nyugatos stílus. Rugalmasságának, ön-maga korábbi nézeteivel szemben is megmutatkozó kritikai következetességének bizonyítéka, hogy ezt a tételt éppen a Nyugat első nemzedéke egyik legnagyobb formaművésze, Tóth Árpádnak a példájával illusztrálja. A költő versépítő módszerét elemezve arra mutat rá, hogy Tóth Árpád az édesen csengő rím, a rendkívüli tisztaságú kép és a szabályos strófaszerkezet kedvéért többnyire szakaszonként teremti meg a verset, lezárt, önálló vers-egységeket hozva létre strófaként. Előadásmódja ennek következtében lelassul, töredezetté válik, figyelmét az egész helyett a részletek kötik le, formaigénye, szépségeszménye visszahat választott témáira, a szabályosan szakaszoló, pontosan rimelő verselés végül is a kifejezés gátjává válik.

Jó történeti érzékkel tartózkodik attól, hogy a múltat utólag „korrigálja” és olyan következtetéseket vonjon le, mintha az 1910-es évektől nem a Nyugat, hanem az avantgarde képviselte volna a magyar irodalom „főirányát” (mint ahogy ez a tétel a jugoszláviai magyar irodalomtörténeti tanulmányokban, elsősorban Bori Imre írásaiban olvasható), de világosan meghúzza azt a határvonalat, ahol már Kassáknak és körének a kezdeményezései nagyobb távlatot ígértek, több lehetőséget nyitottak, mint a nyugatos formakultúrához való további kötődés. „Amilyen óriási esztétikai forradalom volt a Nyugat-vers szépségeszményének megformálása, kiteljesedése századunk első két vagy három évtizedében, csaknem olyan korszakos előrelépő tett volt az ellene való lázadás — méghozzá vele már-már egyidőben. Kassák olyan élményvilág, indulatmenet kifejezésére tette alkalmassá a magyar verset, amelyet a nyugatos vers díszített, költőibb felfogásában ki sem lehetett volna hűen, természetesen fejezni” — írja Kassák *Lajos és a magyar verselés* c. tanulmányában.

Bár sehol sem válik a formabontó törekvések elfogult apologetájává, vagyis nem az egykori mozgalom aspektusából, hanem a magyar irodalom egésze felől akarja a dolgokat megítélni, a fentiekből is bizonyára nyilvánvaló, hogy az avantgarde hatásával, felhasználásával, addó lehetőségeinek aszimilálásával távolról sem elégedett. Szerinte ugyan Kassák hatása erősebb volt, mint ahogy ezt általában feltételezik (nemcsak az indúló Illyést, Szabó Lőrincet, Radnótit ihlette meg, nemcsak József Attilát mozgította ki a Juhász Gyula költészetéhez kapcsolódó epigonizmusból, hanem a pályája delelőjén túljutott Kosztolányit, sőt Babitsot is megérintette), tanulmányainak végső konklúziója mégis az, hogy a magyar költészet, a magyar irodalom, sőt egész közízlésünk másként alakult volna, korszerűbb eleve-nebb, európaibb lehetett volna, „ha már Kassákot, majd József Attilát és általában az avantgarde törekvések továbbfejlesztőit több megértés fogadja, s hatásuk jobban felszívódik”.

Ha már a szerző történeti érzékét dicsértük, illő, hogy kitérjünk szövege záradékaként mi is erről tegyünk tanúságot. Lengyel Balázs számos megállapítása ma már általánosan elismert igazság, tankönyvbe illő evidencia. De nem mindig volt az! Amikor a *Hagyomány és kísérlet* tanulmányai egyenként, folyóiratok hasábjain megjelentek, gyakran ütköztek meg ellenállásba: köz-helyek, beidegzettségek, előítéletek, félig-gondolt gondolatsorok dogmaiba. A *Kassák-parabola* című esszéje például, amelyben először foglalta össze a magyar avantgarde-ről kialakult nézeteit, oly módon jelent meg 1958-ban egyik folyóiratunkban, hogy a szerkesztőség eleve opponensről is gondoskodott.

Egyes műveket, írókat bemutató kritikái első megjelenésük idején szintén gyakran csak egy makacs kritikus *különmélményeként* hatottak. Ottlik Géza *Iskola a határon* című művét, az utolsó évtizedek egyik legjelentősebb magyar regényét az elsők között méltatta; Szabó Magda első és máig legjobb regényéről, a *Freskóról* is ő készített alapos elemzést; Mándy Iván novelláiról pedig már 1949-ben írt, az író első elbeszélés-kötetének megjelenése előtt, pontosan kijelölve Mándy helyét a magyar próza vonulatában, Gellérivel, Pap Károllyal rokonítva atmosféra-teremtő erejét, líraiságát, groteszk iránti vonzódását.

Vargha Kálmán

Kodály Zoltán: Visszatekintés I–II. (Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok.) Sajtó alá rendezte és bibliográfiai jegyzetekkel ellátta Bónis Ferenc. Bp. 1974. Zeneműkiadó (Második kiadás.) 352 l., 10 l. melléklet; 592 l., 14 l. melléklet.

Riedl Frigyesnél doktorált, az Arany János elgondolta nemzeti klasszicizmus tökéletesített párját akarta megvalósítani a zenében, Ady költészetében kultúránk „rég-múlt virágainak” bódító illatára ismert rá: Kodály Zoltán élete és munkássága nem a muzsikások belügye, s bár érthető, hogy zeneszerzői és -pedagógusi jelentősége elhomályosítja oeuvere-jé más oldalait, helyét és rangját csak a nemzeti művelődéstörténet tágabb összefüggérendszerében lehet érvényesen meghatározni. Zseniális nemzedéktársaihoz, Adyhoz, Bartókhhoz, Lukács-hoz, Fülephez hasonlóan az ő műve is túlnőtt a szakmai vagy ágazati határokon (noha azokon belül is a legnemesebb, az érték és mérték dolgában eligazító teljesítmények közé tartozik), neve jelkép lett, pályája és hatása történelmünk szerves része.

„Magyarság”, „nemzet”: Kodály programja épp oly szorosan kapcsolódik a fogalmakhoz, mint Bartóké a népek testvérségéhez, Babitsé az európai humanizmushoz. Fejtegetéseinek axiomatikus pillérei mind a kis nép létezésének és lehető prosperitásának esélyeit, feltételeit rögzítik: „külön létezhet annál több a jogunk, minél több eredetit, csak mienket tudunk felmutatni” (I/56); „Az általános emberit minden nép csak nemzeti sajátágain át közelítheti meg” (I/164); „Nálunk hiányzik az összeműködés, szolidaritás szelleme (...). Közszellem kell, mely óhajtja, szomjúhozza azt a kultúrát. Intézmények, amelyek érelik, ápolják.” (II/258–259). A nemzeti eszme – mint az utolsó idézet jelzi – Kodálynál józanító, romantika-ellenes, illúziókat fosztató eréllyel párosult. „Félbenmaradt népek, teljesületlen nagy ígéretek hordozójának” látta a magyart (I/5), s páratlan pedagógiai következetességgel dolgozott a kibontakozásért, a lelki és közösségi kultúra terjedéséért, a „nemzet csinosodásáért”. Egy máshoz közelíteni akarta a „magas” művészetet és a népi kultúrát, a művészt és a közönséget. A zenei alfabetizmus főltszámolására irányuló nagyszabású koncepció kidolgozásával és meggyökereztetésével egyidőben szívósan harcolt a művészeti élet fonákágai ellen is. Hamis alternatívákat el nem ismerő észjárására jellemző, hogy majdnem egyszerűen állította pellengérré „a fixizációs elem túltengését”, a „hivatalnok-gondolkodást, a középszer kultuszát”, „a tehetségtől való félelmet” (II/311–312), vala-

mint „a gőgös, aszociális művésztípust”, s a romantika káros örökségéből magyarázta azt a helyzetet, hogy „a művész az őt meg nem értő, lenéző filisztertársadalom ellen göggel védekezik” (I/93). Az ókori görögség példájára hivatkozva oly kor eljövetelet sürgette, „melyben a test és lélek kultúrája újra szoros, harmonikus egységre olvad” (II/471). Különösen magasra állította a mércét a lélek munkái, a művészek előtt. Tömör maximáiban – „nem lehet nagy művész, aki hitvány ember” (I/192), „A műveletlen, buta zenész kora lejárt” (I/251) stb. – jellem, intellektus és szakmai tehetség összhangjának olyan követelményeit fogalmazza meg, amelyeket a hivatásos művészeket túl minden, szellemi rangjára adó értelmiséginek szem előtt kellene tartania.

Szenvedélyes alapossággal és régi polihisztorokra emlékeztető tudással szolt hozzá a magyar nyelv és irodalom kérdéseire. Írásai gyűjteményében – s nemcsak az e tárgynak szentelt önálló fejezetben – se szeri, se száma a nyelvészeti megfigyeléseknek, frappáns idézeteknek, irodalmi analógiáknak. A zenén kívül a nyelvet tekintette a nemzet régi mivolta, külön lelkisége „legmegfoghatóbb nyilvánulásának” (I/69); itt gyökerezik a purizmussal érintkező nyelvvédő tevékenysége, harca a germanizmusok és a kiejtés romlása ellen, a magyar nyelv sajátos „hangszíne, tempója, ritmusa, dallama, egyszóval zenéje” érvényesítéséért (II/300). Az irodalomtudomány részéről tüzetes tanulmányozást érdemelnének folklórisztikai és verstani fejtegetései, s feldolgozásra vár annak a hatásnak a története is, amelyet Kodály munkássága a magyar irodalom általános fejlődésére évtizedeken át gyakorolt. Nyilvánvaló szerepe volt a finnugor népek ősi kultúrája iránt az utóbbi évtizedekben föltámadt érdeklődés inspirálásában: „Nagy hiánya irodalmunknak, hogy a rokon népek költészetét alig ismerteti” – figyelmeztet pl. 1942-ben (I/70). A jambus szerinte túlságba vitt kultusza elleni küzdelme hozzájárulhatott újabb líránk ritmikai gazdagodásához; nemcsak a magyaros verselés hagyományának föllevenítését szorgalmazza hanem új, zenei ihletésű versformák kikísérletezését is: „Elérkezett az idő, hogy a népdal, de nem a szövege, hanem szöveg és dallam oszthatatlan egysége újra akkora, vagy még nagyobb hatással lehet műköltésztünkre, mint száz esztendeje” – jósolja 1952-ben (II/286). A magyar opera gondjain töprengve irodalmunk egyik sarkalatos kérdésére tapint rá, arra, hogy „a magyar irodalom drámai formáját még nem találta meg. Legnagyobb és legmagyarabb írónk drámai kísérletei mind alatta maradtak más műveiknek” (I/181).

Kodály némely nézetei kétségtelenül eltérnek az ún. modern zene és művészet esztétikájától, annál is inkább, mivel sok fontos kérdésben a vele való nyílt vagy rejtett vita során szilárdultak meg. Egyhelyütt maga is „világkultúrán nőtt magyar konzervativizmusnak” nevezi fölfogását (II/393). Gondolati rendszerének beható történeti és kritikai interpretációjára azért is nagy szükség van, nehogy a maradiság, a bezárkózás hívei sajátítsák ki és használják föl érvelést a zenészt, aki Bartókról szóló kongenialis tanulmányaiban és másutt határozott különbséget tesz „pusztán tematikus magyarság” és „magasabbrendű magyarság” között („nem témaként 'dolgozza fel' a népi dallamokat, hanem szellemükbe hatol, s nyersanyagként formálja őket a maga egyéni muzsikájává” — írja *A kékszakállú...* szerzőjéről, II/430), aki „az európainak a saját hagyománnyal való egygyeolvasztásában” (I/25) jelöli meg a követendő irányt, s a népdalt elsősorban tömörség, tisztaság, egyszerűség, „hókristályszerű tökéletesség” (I/35) tekintetében állítja példaként a műköltészet elé. Magyarsága más népek megbecsülését, eredményeik propagálását, népiessége egyfelől „az elérhető legnagyobb műveltség” (II/468) követelményét, másfelől az országos méretű városiasodás programját is magában foglalja. Örökségének földolgozásához — beleértve a bírálatot is — nemzedékek elmélyült, türelmes munkájára lesz szükség, hiszen megismerő szenvedélye és nevelői ethosza egyaránt a magyarság létezésének, öntudatának és fejlődési perspektívájának meghatározó alapjaira, végső kérdéseire irányult.

Az először 1965-ben megjelent *Visszatekintés* ennek a munkának nélkülözhetetlen segédeszköze. Mint a két vaskos kötetet gondozó Bónis Ferenc szerkesztői utószavában olvasható, előkészületben van már e mű folytatása, amely Kodály 1962. augusztus 20-a után írott tanulmányait, valamint a *Visszatekintés*ből kimaradt műveket és variánsokat tartalmazza majd. Remélhetőleg az esszéiről életmű e tudományos igényű teljes kiadása után levelezését is közzéteszik, s ami talán még fontosabb, tanulmányai minél több népszerű válogatásban a szélesebb olvasóközönséghez is eljutnak. Mert, ahogy kedvenc Homérosz-fordításáról írta, „a nép könyve (...) csak egy új, olcsó kiadás által lehetne” (II/314).

Csűrös Miklós

Nemeskürty István: A magyar népnek, ki ezt olvassa. Az anyanyelvű magyar reneszánsz és barokk irodalom története 1533—1712 Bp. 1975. Gondolat K. 525 l.

Aki arra vállalkozik, hogy a régi magyar irodalom értékeit, sajátos szépségeit tudományosan megbízható és szakmai tehermentelektől mentes, népszerűsítő formában a legszélesebb olvasóközönséggel megismertesse és megszerettesse, már szándékáért is elismerést érdemel. Régi irodalmunk ugyanis az iskolai oktatásból hovatovább kiszorul, és a felnőtt olvasók tudatában is valahol a peremvidéken húzódik meg, többnyire homályosan, bizonytalan körvonalakkal.

Nemeskürty István, sok elismerést, vitát és ellenvéleményt kiváltó könyveivel, tanulmányaival, már eddig is értékes munkát végzett annak érdekében, hogy felvilágosodás előtti irodalmunk, történelmünk ne csupán tananyag és néhány szakember kutatási területe legyen, hanem egyre többünk eleven olvasmányélménye, műveltségünk szerves része.

Legújabb könyvében, melynek Sylvester János szavaival ezt a címet adta: „A magyar népnek, ki ezt olvassa”, az anyanyelvű magyar reneszánsz és barokk irodalom történetét dolgozta fel 1533-tól 1712-ig, Komjáthi Benedektől Bethlen Miklósig. Az előszóban a szerző munkáját vakmerő vállalkozásnak nevezi, s anélkül, hogy a „mentésére” felhozott érveket megismételni, megduplázzuk: Nemeskürty könyve kétszeresen is vakmerő vállalkozás! Először vakmerő azért, mert egyedül meg merte írni egy hatalmas korszak irodalmának történetét. Másodszor azért, mert volt bátorsága ahhoz, hogy az eseményeket, irodalomtörténeti folyamatokat és jelenségeket a művek keletkezési rendjében mutassa be. Könyvét áttanulmányozva, már előjáróban ki kell mondanunk, hogy a szerző kétszeresen vakmerősége igen rokon-szenves. Elképzelhetetlen, hogy egy irodalomtörténeti korszak népszerűsítő monográfiáját — a siker reményében — több szerző alkossa meg; mert elvész az ily típusú művek legfőbb vonzereje: a stílus és személyiség egysége. A kronologikus tárgyalás ebben a formában már kissé szokatlanabb jelenség a népszerűsítő irodalomban. Aki ezt alkalmazza, tudatosan vállal egy előnyöket és könnyebbiséget is jelentő, de a könyv karakterét eleve meghatározó szerkezeti elvet, annak minden hátrányával.

Az olvasóhoz szóló rövid bevezető után „A magyar reneszánsz irodalma” című fejezet az első magyar nyelven nyomtatott könyv, Komjáti Benedek: Szent Pál levelei magyar nyelven című művének keletkezésétől Balassi Bálint haláláig, „A magyar manierizmus és barokk irodalma” című fejezet pedig Rimay Jánostól Bethlen Miklós haláláig mutatja be irodalmunk történetét. Rövid kitérőt, bibliográfiai eligazítás és névmutató zárja a kötetet.

Nemeskürty — igen helyesen — a „szép-irodalom” történetének megírását tekintette feladatának, oly módon, hogy az olvasó, a szerző tollának rezdülését követve átélje, élvezzé, önmaga számára mintegy felfedezze a régi irodalmat. Megvesztegető kedvességgel és egészében hitelesen tudja felidézni olvasói képzeletében a régi dolgokat: környezetet, történelmi légkört, egyéniségeket és emberi viszonylatokat, műveket, művészi törvényszerűségeket, folyamatokat. Megkülönböztetett figyelmet érdemelnek ebből a szempontból az indító fejezet Nyaláb várát, a Perényi családot, Komjáti Benedeket és Frangepán Katalint szinte filmszerűen elénk pergető sorai, a Heltai fabuláit, Bornemisza Péter egyéniségét és irodalmi szerepét, Balassi költői világát felvillantó részek és a börtönből kilépő Bethlen Miklós alakját megidéző, záró bekezdések.

Saját korábbi, e tárgykörben mozgó kutatásaira, az irodalomtörténeti kézikönyv tanulságaira és az elmúlt néhány esztendő újabb eredményeire támaszkodva Nemeskürty István közel kétszáz év irodalmi fejlődését rajzolja meg. A XVI. és XVII. század specialistái — bizonyára joggal — több ponton hiányosnak, esetleg elnagyoltanak is érezhetik az egyes fejezeteket; hiszen Balassiról, Pázmányról, Zrínyiről és a tárgyalta periódus már kiemelkedő alakjairól kisebb könyvtárak kitévő szakirodalom áll rendelkezésünkre. Azonban a műfaj természetéből következő, hogy a szerző csak módjával használta (használhatta!) fel ezt a hatalmas filológiai hagyatékot. Ha belemerül, szárnya elnehezedik, lehetetlen végrehajtania azt a könnyed bűvészmutatványt, hogy egy lélegzetre, az olvasóit barátaivá és utítársaivá avató hangnemből, szakmai zsargontól mentesen, a szellemes, művelt társalgás tónusában kalauzolja át bennünket a még ma is temérdek problémát, buktatót, megoldatlan kérdések tömegét rejtő anyagon. Az olvasót — miként azt Nemeskürty is érzi és vallja — nem a szakmai problémák, buktatók és megoldatlan kérdések érdeklik, hanem az, „hogyan érzékelhető legyen, amint tégláról téglára, fokozatosan, szemünk láttára nő a ház, a magyar irodalom épülete”.

Ezt a folyamatot a szerző lényegi vonásaiban ragadta meg, nem a részleteket, hanem a fősodrást ábrázolta, finom esztétikai érzékkel választotta ki idézeteit: jó könyvet írt. A kritikának azonban, az eredmények mellett fel kell tárnia a véleménye szerinti hiányosságokat is. Az elemzés és értékelés, helytálló csak így lehet. Ez annál fontosabb, mert a népszerűsítő összegzés tárgyát mintegy madártávlatból mutatja be, s ezért a kutatás erőnei és hiányosságai olykor határozottabb vonásokkal mutat-

koznak meg benne, mint a nagy filológiai apparátussal dolgozó tudományos rendszerezésben.

Az esetleges újabb kiadásban kívánatos lenne egységesíteni a bibliográfiai eligazítás központozását és idézőjel-használatát. Helyesbítenünk kell a 366. lap első bekezdését, ahol a Szigeti veszedelem két sorát:

Jaj! Hova ez a nagy felhő fog omlani?
Mely világszegetre fog ez leszakadni?

Arany Jánosnak tulajdonítja.

Van egy-két olyan rövid részlet, mely nem eléggé elmélyült, melynek megfogalmazásában bizonyos fáradtság vagy a kíváncsnál gyorsabb munka hatása érződik. Ilyen pl. a Szei Molnár Albertől szóló és a Rákóczi kurucainak költészete című fejezet.

Problematisusabb a művek kronológikus rendjéhez alkalmazkodó tárgyalásmód kérdése. Ennek következtében ugyanis életművek, irodalmi szakaszok, műfajok tárgyalása szükségképpen szétföredezik. Egy-egy íróval, költővel több ízben is találkozunk a könyv lapjain, mikor melyik munkája hagyta el éppen a könyvsajtót. Mégsem bántó, sőt azt kell mondanunk: a szerzőnek ezt a nehézséget is sikerült leküzdenie azáltal, hogy előre- és visszautalálási, személyes hangú összekapcsoló megjegyzései hálóként fogják össze és fonják át az egyes fejezeteket, biztosítva ezzel a mű szerkezeti egységét.

Az egész régi magyar kutatás hiányossága, hogy a történeti szempont mellett, azzal szerves összefüggésben, eddig nem foglalkozott kielégítően irodalomelméleti, műfaj-történeti, verstani, poetikai, retorikai, tágabb értelemben vett esztétikai kérdésekkel. Pedig az utóbbi évek néhány próbálkozása bizonyítja: mennyi új szempontot, módszertani finomságot kaphatna a kutatás ezek felkarolása révén, régi irodalmi műveltségünk teljesebb megértéséhez. E sok el nem végzett munkának negatív hatása — természetszerűleg — Nemeskürty könyvében is megmutatkozik. Méltánytalan lenne azonban e műve kapcsán éppen tőle számon kérni azt, amit a kutatás hosszú időn át elmulasztott, mostohán kezelte.

Nem nehéz megjósolni, hogy ez a kötet nagy érdeklődést fog kelteni a régi irodalom iránt fogékony olvasók körében. Bizonyára sokan lesznek olyanok is akiknek Nemeskürty könyve jelenti az első találkozást a régi irodalommal. Ha figyelmesen olvassák, nem fognak csalódni.

Tarnóc Márton

Barbara Otwinowska: Modele i style prozy w dyskusjach na przełomie XVI i XVII wieku. Wokół torunskiej rozprawy Fabriciusa z 1619). Wrocław—Warszawa—Kraków. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. 1967. 225 l.

A későreneszánsz problémái iránti meg-növekedett érdeklődés közepette különös figyelemre számíthat Otwinowska monográfiája, amelyet a toruői gimnázium egyik magyarországi diákja, Valentinus Fabricius 1619-ben közzétett *Disquisitio de formis styli varis* című disszertációjának szentelt.

A *Disquisitio* létezéséről nemcsak Estreicher bibliográfiája tudott, hanem J. Seivert (Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schifften. Pressburg 1785. 82) monográfiáján, illetőleg Trausch lexikonán (Schriftsteller-Lexicon oder biografisch-literarische Dank-Blätter der Siebenbürgen Deutschen. T. I. Kronstadt 1868. 290) keresztül Szabó Károly (RMK III. 1263) és Szinyei (T. 3. 57) is. A mű, amely Otwinowska szerint Lengyelország területén a legjelentősebb hozzászólás a századforduló prózastílus-vitájához, ma már csak egyetlen példányban van meg, amelyet Gdańskban őriznek. Mindez különösen érdekessé teszi Fabricius alakját, akiről azonban sajnos csak néhány elszórt adattal rendelkezünk. A gimnázium anyakönyve szerint Valentinus Fabricius és Martinus Basner Schesburgenses Transsylvani 1616 őszén érkezett meg Toruába, de egyéb adatokat monográfiája sem talált itteni tevékenységéről. A *Disquisitio* ajánlásának ma már ismeretlen — a gdański példányból hiányzó — első két lapján művét nagyszabedű mecénásainak ajánlotta. Ezt Seivertől tudjuk, s tőle származik az az információ is, hogy 1623-tól Segesvárott volt diakónus, majd 1645-ben bekövetkezett haláláig lelkész.

A magyarországi diák a human tudományok műveléséhez különösen kedvező légkörben írhatta meg nagy tájékozottságot igénylő munkáját. Otwinowska hangsúlyozza, hogy az északi művelődési centrumok (Gdańsk, Toruń, Elbląg) nyilván Sturm hatásától sem függetlenül nagy érdeklődést tanúsítottak a retorika és a prózastílus kérdései iránt. Jóllehet, a toruői gimnázium nem dicsekedhetett ebben az időszakban olyan jelentős személyiséggel, mint a mérsékelt ciceroniánus gdański Bartholomeus Keckermann, a prózastílus iránti érdeklődés kétségtelenül jelen van Toruóban is. Az iskola rektora, az ifjabb Konrad Graser és prorektora, Bazyli Czöllner is megjelentetett az iskolai retorika kérdéseivel foglalkozó munkákat. S bár Fabricius nem utal arra a sturmiánus iskolákban elterjedt „sub

praesidio” formulával, hogy kinek az inven-ciója alapján írta meg művét, Otwinowska szerint elsősorban Czöllnerre kell gondol-nunk. Az is bizonyos ugyanakkor, hogy Toruában, ahol a ciceronianizmusnak erős tradíciói voltak, korábban senki sem állí-totta ennyire a középpontba a lipsiusi stíluseszményt. Csak későbből, 1624-ből van adat arról, hogy Andrzej Leszczyński székfoglaló beszédében Lipsiust dicsőítette.

A 12 beszédből álló *Disquisitio* szónokai egymással vitázva fejtik ki felfogásukat a retorikáról és a prózastílusról. Miután az első szónok jellemezte a század végére kialakult kétféle stílus sajátosságait — utalva egyben túlzásaikra is —, segítséget kér annak eldöntésében, hogy melyik stíluseszményt kell követni. A gondolatmenet mégsem ilyen irányban folytatódik, mert a Poliziano és Erasmus argumentumaival érve-lő második és negyedik, valamint a Cortesira emlékeztető harmadik és ötödik felszólaló általában az imitációról vitázik. Míg az előbbieket az eredetiségért, a személyes stílus kiépítéséért kardoskodnak, az utóbbiak erő-teljesen támadják a „sine cortice natore” elvét és egyetlen minta szükségessége mel-lett érvelnek. Az ötödik szónok erőteljesen bírálja az archaizmusok kedvelőit, s a következő öt folytatva már nyíltan meg-mondja, hogy elsősorban Justus Lisiusról s az általa művelt enigmatikus stílusról van szó, amellyel szembeállítja az érthető-séget, tisztaságot és egyszerűséget. A lipsiusi iskola híve a latin nyelvet az új helyzethez alkalmazni akaró s Zeuksis példájára hivat-kozó nyolcadik felszólaló, míg a következő a Bembo képviselte dogmatikus ciceronia-zmus követője. A kilencedik szónok teljes mértékben Erasmus ciceronianusának érve-ivel támadja ezt a felfogást. A munka be-fejező részében Lipsius kerül a középpontba. A disputa tizedik szereplője az Institutionis epistolicae-ban kifejtett lipsiusi didaktikai programot ismerteti, amely a tanulás első fázisában fontosnak tartja Cicero olvasását, s fokozatosan egészíti ki más szerzőkkel. A tizenegyedik szónok ellentmondást lát a lipsiusi didaktika és művészi gyakorlat között, s hangsúlyozván, hogy Lipsius mindig óvakodott Cicero imitációjától, in-kább az utóbbit veszi figyelembe. Ki-jelenti, hogy a lipsiusi stíluseszmény a második szónok által megfogalmazott elvek (spontaneitás, individualizmus) valóra váltá-sát jelenti. E kérdéskörön belül maradvá az utolsó felszólaló inkább a lipsiusi didaktika elfogadására hajlik, s bár olvasását hasznos-nak tartja, nem javasolja Lipsius utánzását, mivel csak a hozzá hasonló nagy egyéniségek emelkedhetnek a szabályokon felül.

A sturmiánus iskolákban elterjedt gyakor-lat szerint készült disszertáció feltűnően nagy

tájékozottsággal foglalja össze az előző évszázad vitáit, az egyes felszólalók többé-kevésbé azonosíthatók is legfontosabb figuráival. Részben ebből s talán a lipsiusi stílus követéséből is adódik a mű mozaikszerűsége. A problémát nyitottnak hagyva nem ad ugyanakkor egyértelmű választ az első beszédben megfogalmazott dilemmára. Otwinowska szerint a szerzőnek nem is volt más célja, mint az ismert disputa megjelentése.

A XVII. század eleji literátor nyomában járva Otwinowska felrajzolja a Disquisitio európai és Lengyelországi hátterét, s Croil klasszikussá vált tanulmányai alapján elemzi a manierista prózastílus legfontosabb sajátosságait is. Más kérdés, hogy a manierizmusról kialakított felfogása — korstílus a XVI. század második s XVII. század első felében, s stílusáramlat a XVI. század elején s a következő évszázad végén — több szempontból is bírálható. Különösen nehéz lenne ezt a felfogást érvényesítenie a lengyel irodalom esetében, ahol elsősorban a leuveni (!) Lipsius hatott, s ahol az anticiceroi prózamodell az anyanyelvű irodalomban csak igen csekély nyomokat hagyott. A lipsiusi prózamodell a lengyel irodalomban „határozottabban rajzolódik ki az elmélet oldaláról” (J. Ślaski), s ebben jelentős szerep jutott a toruńi gimnázium magyarországi alumnusának, Valentinus Fabriciusnak is.

Balázs Mihály

Váradi-Sternberg János: Utak, találkozások, emberek. Bp. 1974. Kárpáti Könyvkiadó — Gondolat K. 318 l.

Irodalmunk és a közép-kelet-európai irodalmak rendszeres kutatása mindössze néhány évtizedre tekinthet vissza. Ennek ellenére jelentős eredmények születtek, s az elmúlt esztendőkhöz képest különösképp megélevenedett ez a tudományág. Újabban például egy eléggé elhanyagolt területet pásztázott végig anyagfeltáró cikkek sorával egy tanulmánykötet: Váradi-Sternberg Jánosnak, az ungvári Állami Egyetem történelemszprofesszorának műve, mely a magyar-orsz és a magyar-ukrán irodalmi, kulturális, nem utolsósorban pedig politikai kapcsolatokat elemzi. Írásainak egy része könyv alakban már napvilágot látott az ungvári Kárpáti Könyvkiadó gondozásában, 1971-ben kiadott *Utak és találkozások* című kötetben. Ez azonban, kis példányszáma miatt, alig jutott el a magyarországi olvasókhoz. Ezért jelent meg a könyv újabb, bővített kiadásban, szovjet és magyar kiadók együttműködésének eredményeként.

Az orosz és a magyar, illetve az ukrán és a magyar irodalom összefüggéseinek tényeit, adalékait sokéves munkával kutatta fel, s tárja elénk ez a vállalkozás — támaszkodva természetesen a hazai kutatók, így Radó György, Tardy Lajos, Zöldhelyi Zsuzsa és mások megelőző tevékenységére. Széles körű anyagot búvárolt elő a múlt századok orosz és ukrán folyóirat-anyagából, illetve levéltári dokumentumaiból. Témája szempontjából áttanulmányozta — többek között — a *Biblioteka dlja cstyenyija*, a *Gyelo*, a *Moszkovszkije Vjedomosztji*, az *Obrazovanyije*, a *Poljarnaja Zvezda*, a *Russzkij Vesznyik*, a *Russzkoje Bogatszo*, a *Szbornyik Russzkovo Imperatorszkovo Obsestva*, a *Szovremennyyk* stb. teljes anyagát, s ennek nyomán nemegyszer meglepően érdekes eredményekkel gazdagítja ismereteinket.

Váradi-Sternberg János könyve négy főbb tárgykörben végzett kutatásait összegzi. Az első a régi orosz és ukrán utazók magyarországi megfigyeléseit, tapasztalatait ismerteti; a második az írók összeköttetéseiről műveik fogsatásáról szol; a harmadik a tudósok együttműködésének megnyilvánulásait gyűjti egybe; a befejező negyedik részt pedig a forradalmi kapcsolatok megvilágításának szenteli a szerző.

Egész sor igen figyelemre méltó adattal és összefüggéssel tagítja tudásunkat ez a könyv nemzeti múltunk külföldi visszhangjára vonatkozólag, újabb hasznos támpontokat szolgáltatva a nemzeti önismeretnek. Kevesen gondolnak például, hogy a Rákóczi-szabadságharc eseményeiről tudósítások, hírek jelentek meg az egykorú orosz hírlapnak, a Moszkvában közreadott *Vjedomosztjin*nak hasábjain. Ez az első nyomtatott orosz hírlap 1703-tól kezdve gyakran és részletesen közölt híreket a magyarországi eseményekről is, tükrözve a cári kormányzatnak Rákóczi harcával kapcsolatos változó állásfoglalását, tájékoztatva az olvasókat a kurucok sikereiről, majd a szabadságharc bukásáról.

Váradi-Sternberg János kutatásai nyomán megbizonyosodhatunk arról, hogy a magyar irodalom Petőfi révén meggyökeresedett az orosz irodalmi köztudatban — a cári cenzúra tiltó rendelkezései ellenére is. Petőfi költészete, annak a cári rendszerre való „veszélyessége” ugyanis szinte visszatérő témája volt a múlt század második felében a moszkvai és pétérvári cenzori jelentéseknek. S meggondolkodtató, hogy — miként e könyv adalékaiból kiderül — ennek ellenére a hetvenes-nyolcvanas években mintegy száz Petőfi-vers fordítása jelent meg csupán egyetlen orosz folyóiratban, a *Gyelóban*. Nem kevésbé az, hogy mi nem felelt meg a cári cenzoroknak? Politikai

érzékenyséjük a maguk szempontjából nem működött rosszul: a *Magyar vagyok* című versből például kihagyták a következő sorokat: „Itt minálunk nem is hajnallik még, Holott máshol már a nap úgy ragyog”; A *vén zászlótartóból* törölték azt a versszakot, melyben a költő elmondja, hogy „Annyi földet sem mondhat övének, Melyben egykor koporsója fér meg”. Pontosan érzekelte a cenzor Az *apostol* jelentőségét is. Idézünk szövegéből: „Az egész költemény tulajdonképpen eszeveszett kihívás a világ urainak hatalma ellen. A könyv rossz benyomást kelt, és ezért kötelességemnek tartom, hogy jelentést tegyek róla a Bizottságnak a szükséges határozat meghozatala végett. A magam részéről a könyv betiltását javaslom.” E betiltások is közrejátszottak viszont abban, hogy — erről ugyancsak Várad-Sternberg János könyvében olvashatunk — Oroszországban apokrif Petőfi-versek terjedtek: negyvennyolcas forradalmunk klasszikus költője oly népszerűvé vált a cári önkény birodalmában, hogy a XIX–XX. század fordulóján egész sorozat olyan költemény jelent meg orosz folyóiratokban, amelyet Petőfinek tulajdonítottak.

E tanulmányokból kiderül tehát a másik, a progresszív Oroszország viszonya a magyar fejlődéshez: ilyen szempontból a nagy orosz forradalmi gondolkodónak, A. I. Herzennek a negyvennyolcas magyar forradalom vezetőivel való barátságáról írott dolgozatok szintúgy igen hasznosak, mint ahogy az Eötvös, Jókai és Madách kinti fogadtatásáról írott cikkek is. De nem kevésbé az a kapcsolat másik oldalának feltérképezése: a budapesti Orosz Kör történetének vázlata például, amelyet Budenz József, a kiváló nyelvész alapított a múlt század nyolcvanas éveiben, az 1864-ben megjelent első magyar nyelvű ukrán népdalgyűjtemény elemzése, Frankel Leonak és az orosz forradalmárok kapcsolatainak bemutatása, s az eredményeket még tovább sorolhatnánk.

Ugyanakkor ezeket némiképp felhigítja, hogy a szerző jelentéktelenségekkel is nagy ügybuzgalommal foglalkozik. Az például, hogy Puskinnek volt egy magyar származású ismerőse is, az utókor számára éppúgy érdektelen, mint az, hogy a magyar szőlőművelés Oroszországban is meghonosodott a XVIII. század folyamán. S amennyire erős oldala Várad-Sternberg János könyvének az ismeretlen tények, dokumentumok feltárása, annyira halványabb nála az elvi kérdéseknek, az elméleti összefüggéseknek megvilágítása. Írásából — ez persze a kutatások sokrétűségéből is adódik — csak töredezetten és eléggé szervetlenül áll össze bizonyos összkép, s az olvasó szintézis iránti igényét éppen nem elégítik ki azok a sematikus,

vulgárisan ható összegzések sem, amelyeket az egyes tanulmányok befejező summázataként gyakorta olvashatunk.

Ezzel együtt is: kötele gazdag tárházát nyújtja azoknak a szálaknak, amelyek a magyar, az orosz és az ukrán nép kultúráját az évszázadok során összefűzték. Gondolat-keltő tanulságokat nyújt azoknak, akiket érdekel irodalmunk és egyáltalán: műveltségünk külföldi visszhangja, akiknek nem közömbös, mit gondolnak és gondoltak rólunk a nagyvilágban.

Fenyő István

Dénes Zsófia: *Úgy, ahogy volt.* Bp. 1974. Gondolat K. 239 l. *Tegnapl újművészek.* Bp. 1974. Móra K. 169 l.

Ritka adomány az, amikor valaki egy évszázad végéről úgy tekinthet vissza a század születésére, mint már tudatosan átélte ifjúkori élményre. Ez adatott meg Dénes Zsófiának, aki ezt az adományt adósságnak érezve, híven felsorakoztatja emlékeit lassan sorozattá növe kötetiben.

Két legutóbbi könyve annyiban különbözik előző emlékezéseitől, hogy itt időrendbe igazítva, az *Úgy, ahogy voltban* főként hazai író-, és művész-portrékat ad; a *Tegnapl újművészek* címen pedig főként a századeleji Párizs élményeit, elsősorban a képzőművészeti forradalom alakjainak, kiállításainak, légkörének benyomásait eleveníti fel.

Magyar irodalomtörténeti vonatkozásban közvetlen dokumentum-jellegű feljegyzést is találunk: a *Margita élni akar* háttéréről, Bródy Sándor éregkori szerelméről. Megőrzi és közli Bródy szanatóriumban írt szabadversét. Szubjektív közelkép Tersánszkyról 1924-ből, megismerkedés Karinthy Frigyesével, Móricz és Ady társaságában töltött este élménye, társasági találkozás Szomory Dezsővel, Kaffka Margittal. Kassáról mint fordítói munkára vállalkozó munkatárs ír. Kosztolányit, József Attilát a Világ szerkesztőségi szobájában, a megismerkedés első benyomásainak felidézésével rajzolja meg. A felsorolás is elárulja — s ez mindkét kötetről elmondható —, hogy a dokumentumoknál jóval több az, ami nem kezelhető közvetlen adalékként. Sokszor kisebb epizódok, egy-egy találkozás, kézfogás, az idő múlásával jelentékenyül növe megfigyelések azok, amiket feljegyez. Emlékszeletek, amelyeknek egyetlen tárgyi lenyomata az emlékező idegeiben rögződő benyomás. Ezeket az emlékmorzskákat körülösvői a korabeli legendák, az egyidejűleg zajló életmozzana-

tok, értesülések, utánolvasások ismereteivel. Kiegészíti az egyes, kinagyított, benyomások alapján fölvázolt pillanatképeket a műgépük vetített életutak képeivel. Mint már előző kötetében is — az irodalmi emlékek mellé képzőművészeti portrék, a század első felének színházi világából való felvételek társulnak. A huszonnégy éves Bortnyik Sándorra emlékezik vissza 1917–18-ból, az 1935-ös Csontváry-kiállításon lenyűgöződő Vaszary Jánost idézi meg. A századelő ünnepelt „szőke csodáját”: Márkus Emiliát követi a Nizsinszkij-feleség lánya sorsa alakulásáig; Jászai Marit mint gyermekkorában véletlenül megismert penzió-szomszédot eleveníti fel. Különös figyelmet szentel a helyszínek, az emberteremtette, közvetlen környezet aprólékos tényeinek. A Budapesti Napló főszerkesztőjének szecessziós ízlést tükröző lakása; Lukács György szüleinek délutáni zsúrja; Erdős Renée milleniumi kiállításon vásárolt s Rákoshelyen felállított vadász-kastélya; Fémess Beck Vilmos műtermi összefüggései, a kor egy-egy jellegzetes hangulatának hordozóiként jelenítődnek meg.

A *Tegnap művészek* szintere főként az 1910-es évek Párizsa. Az egykori, élményekre szomjas fiatal nő szemével, a korabeli fogadtatás, légkör felidézésével emlékezik meg a Független Művészek Szalonjának huszonhetedik kiállításáról, majd fokról fokra, a megismerés menetét és első benyomásait követve a Cézanne nyomában felburjánzó formabontó irányokról a Fauves-októl a kubistákig. Ezt, a korabeli szenzáció-élmény megőrzését montparnasse-i séták, művész-kávéházak emlékei, a Café de Fore-ban megpillantott Apollinaire leírása, Kahn-weilernél: Picasso egyik gyűjtőjénél tett látogatás beszámolója egészíti ki. A kortárs irodalmi légkört a festő-íróvilág találkozásai nyomán festi. Az őket körülölelő, mozgalmas, hányatott életforma legendái bűvkörét eleveníti föl, ahogy az akkor megérinti, az ottéló magyar művészek kalauzolásának köszönhetően. Ráth Alfréd, Farkas István s a Galimberti házaspár jelenti közvetlen környezetét. Emléket állít az ő művészi, emberi magatartásuknak, de sort kerít az itthon megismert, új úton járó festők: Tihanyi Lajos, Berény Róbert, Uitz Béla alakjainak felidézésére is. A párizsi tapasztalatok birtokában tudósíthat már a bécsi Kokoschka-csoport pesti kiállításáról. És ez, a kötet alaphangját megütő, párizsi élményréteg az, amely nemcsak a franciaországi, nem-képzőművészeti beszámolókat fonja egységre — a Gyagilev-ballett, Sztravinszkij merész párizsi kísérleteiről, az 1913-ban megbukott Tavasz megszenteltetésé bemutatótól a külváros mulató kubista hatású fényprizmáig —, hanem az itthon felpeldülő irodalmi, festői, népzeneügyjői

mozgalmaknak is az együttes, közös légkört hangsúlyozza. Ebbe az áramlatba helyezve örökíti meg az 1915-ös Tett csoportját, a huszonnyolc-harmincéves Kassák személyes vonzerejét, szervezői bölcsességét, majd a bécsi emigráció, a Bécsi Magyar Újság körének atmoszféráját.

Dénes Zsófia maga is hangsúlyozza, hogy — talán eddigi írásainál is erőteljesebben — a személyes színezet megőrzésére törekszik. Ismétlődő fordulata: nem a művekről, hanem az egykori élő emberekről; eleven benyomásairól szándékozik képet adni, arról, ami a kor légkörében fogant. Gonddal őriz és közread minden kezébekerült írásos emléket: levelet, dedikációt Móricz Zsigmondtól Erdei Ferencig, s Moholy-Nagy László ifjúkori verséig. De a két kötet túlnyomó része a szubjektív reflexió, az „én így láttam”, „én így emlékszem” vállalása.

Széles Klára

„Nem engedélyezem!” A cenzúra bizottság dossziéjából. Összeállította és sajtó alá rendezte Márkus László, Szinai Miklós, Vársárhelyi Miklós. Bp. 1975. Kossuth K. 447 l.

Egymás után kerülnek napvilágra elefedett, elsüllyedt, *elsüllyesztett* dokumentumok. Olyan dokumentumok, melyek az emberiség, a nép, az ország történetének rejtett oldaláról tanúskodnak; a történelem mélyén mozgó erőket hitelesen, szépítés nélkül tárják fel. A rejtett oldal feltárása közelebb visz a valósághoz, saját múltunk hívebb megismeréséhez, s egyben segíti a jelen problémáinak eszmélet tisztázását is.

Márkus László, Szinai Miklós és Vársárhelyi Miklós dokumentumkötetében fel-lebben a függöny a fasiszta háborúba lépő magyar kormányok nyilvános színjátékának kulisszái mögött. S bár a mai olvasó ismeri (vagy inkább: ismerheti) a második világháborús magyar sajtót, arról azonban kevés fogalma lehetett három évtizeden át, hogy mit *kell*ett annakidején közölni a sajtóban és mi, miért volt *tílos*.

Marx Megjegyzések a porosz cenzúratasításról (1842) című cikkében kifejtette, hogy ahol cenzúra van, ott a cenzor számára a *tendencia* a fő kritérium. „Az író tehát a *legsúlyosabb terrorizmusnak*, a *gyanús bíráskodásnak* van kiszolgáltatva... Az olyan törvények, amelyek nem a *cselekményt*, hanem a *cselekvő* érzületét teszik fő kritériumaikká, nem egyebek, mint a *törvénytelen* pozitív szentesítései...” Egy másik korabeli írásában — Viták a sajtószabadságról — megállapítja, hogy „a cenzúratörvény rossz rendőri rendszabály, mert nem éri el

azt, amit akar, és nem akarja azt, amit *elér*”.¹

E megállapítások igazát támasztja alá a Nem engedélyezem. A szabad sajtó és a cenzúra közötti feloldhatatlan ellentét, a szabadság és az elnyomás közötti harc különösen éles módon nyilvánult meg Magyarországon a huszonöt esztendő ellenforradalmi korszakban. „Némely közjogászunk megkülönböztet előleges és utólagos cenzúrát... E megkülönböztetésnek nincs különösebb jelentősége, minthogy a sajtószabadságot mindkettő megsemmisíti” — írta 1942-ben Egyed Zoltán.² S bár ez igaz, hiszen sajtószabadság Magyarországon nem volt — s ez nem csak az előzetes cenzúra két szélsőséges periódusára (a fehérterror, majd a második világháború) érvényes —, ez nem azt jelenti, mintha a huszonöt év során a cenzúra mindvégig azonos tartalommal, egyforma módszerekkel élt volna. Vásárhelyi Miklós bevezető tanulmányában felvázolja az egész korszak sajtóviszonyait, s bemutatja, hogy a cenzúra mily „hajlékonyan” igazodott a különböző szakaszok politikájának követelményeihez. Idézi Horthynak 1919 októberében elhangzott szavait: „Mint minden felvilágosodottan gondolkodó ember, én is a legnagyobb híve vagyok az emberi jogoknak, s közöttük a sajtószabadságnak is. Nem hallgathatom azonban el, hogy Magyarország mai boldogtalanságának, sötét és terhes helyzetének létrehozásában nem csekély szerepe volt a magyar sajtónak”. A tanulmány s az utána következő titkos utasítások egyértelműen tanúsítják, hogy a kormány félt a sajtótól (nem kell itt hangsúlyozni, hogy elsősorban a kommunista sajtótól — de minden progresszív gondolatától, minden becsületes „polgári” publicista írásaitól is), s hogy a sajtóirányítás alapvető célja a horthysta rendszer átmentése volt a háború utánra.

Itt sorakoznak a sajtóra, illetve a cenzúrára vonatkozó alapvető rendeletek és intézkedések: az előzetes cenzúra újra-bevezetése, a rendeleti úton történő kormányzás, a Külföldi Sajtótermékeket Ellenőrző Hivatal megszervezése, a Miniszterelnökségi Sajtóellenőrző Bizottság s a Sajtókamara német mintára történt megalapítása.

Megjelennek a színen a fő- és a mellékszereplők. Eleven portrék rajzolódnak ki a szélsőjobb oldalt reprezentáló karrierista hivatalnoktól a liberális, tisztességes s a kellő időben leváltott cenzorokig. Végig követheti az olvasó Ulllein-Reviczky Antal útját, aki 1943 szeptemberéig, stockholmi nagykövetté történt kinevezéséig töltötte

be a sajtófőnöki tiszte. Találkozunk Eckhardt Tiborral — akinek sajtófőnöki múltja 1919 őszére nyúlik vissza —, Antal Istvánnal, Szálasi későbbi propaganda-miniszterével. S a hírhedt lett (nevüket sem érdemes itt említeni) fasiszta cenzorok mellett olyan kitűnő emberek nevével találkozunk az olvasó, mint Dutka Ákos, Komjáthy Aladár, vagy az ország megszállása után azonnal leváltott és illegálisba kényszerült Torma Domokos.

Mindez a belső ellentmondásokat érzékelteti. A sajtóirányítás hol jobbra, hol balra billent: időnként képmutatóan „csendesítette” a szélsőjobbot, néha pedig — érdekeinek megfelelően — „engedékenységet” mutatott az ellenzék iránt, így például a Magyar Nemzet „hazafias” (értsd: náciellenes) cikkeivel kapcsolatosan. Egészen az ország megszállásáig éltek ellenzéki lapok, írtak — bár virágnyelven, minden módszert kihasználva a cenzúra elleni harcban — a bátor baloldali publicisták. Utolsó legális góccuk, a Népszava az utolsó percig felemelte szavát a gyalázat ellen. 1944. március 19. után — cenzúra nélkül — egyre-másra születtek új lapok a föld alatt. Az 1942-ben megfogyott Szabad Nép 1944 őszén újraindult — egyik terjesztő e kötet munkatársa, Szinai Miklós volt.

A bevezető tanulmány szerzője így foglalja össze a dokumentumokból levont alapvető tanulságot: „A cenzúrautasítások tanulmányozása során szembeötlő kettősségre figyelhetünk fel. Németharát frázisok, ömlengés, szolgálai hódolás, fellengzős fogadkozások váltakoznak az útbaigazítás szövegeiben kértélműden megfogalmazott németellenes manipulációkkal, illetve az angolokkal és az amerikaiakkal rokonszenvező cinkos összekacsintásokkal. Következménye ez nemcsak a dokumentumok jellegének, hanem a kormány politikájának is. Kétségtelen, hogy egy-egy utasítás megfogalmazásakor az illetékesnek mindig szem előtt kellett tartania azt, hogy az adott körülmények között a németek — ügynökeik és besúgóik révén — tudomást szereznek minden írásban rögzített betűről. Ez a bizonyosság ihlette a retorikát. De a szemfényvesztés kétirányú volt. Az utasításokat szerzőik békeelőkészítő anyagnak is szánták. Ez a perspektíva ösztönözte a fortélyos észjárást. Kettős volt tehát a cenzúrautasítások rejtett rendeltetése: megnyugtani a németeket a szövetségi hűség felől, ugyanakkor pedig kiérdemelni a jövőbeni ítélkező jóindulatát. Egyik manipuláció sem sikerült... Így a Sajtóellenőrző Bizottság dokumentumainak pozitív árnyalatai is csak a kihagyott nagy lehetőségek mementói.”

A Nem engedélyezem első ízben teszi közzé a második világháborús magyar sajtócenzúra iratait. Hogyan találták meg

¹ MARX—ENGELS Művei. I. köt. Bp. 1957.

² EGYED Zoltán: A sajtószabadság és a sajtócenzúra. Magyar Sajtó 1942. 9. sz.

ezt az évtizedeken ét rejtőző anyagot a kötet összeállító? — a Szerkesztői Tájékoztató ad választ a kérdésre. A Sajtóellenőrző Bizottság iratai sem a Miniszterelnökség, sem az országgyűlés irattárában nem maradtak fenn, az úgynevezett Parancsnóvny is eltűnt néhány évvel a felszabadulás után. Az Országos Levéltárban, a berni követség anyagában őrzött iratmások között (OL Küm. Berni követség k. 84 — XI. — res. 1944/379) lappangtak az utasítások, melyek filmjeiről a követség egyik munkatársa készített részletes jegyzéket; a többi irat az Igazságügyminisztérium aktái és a cenzurát közvetlenül irányító Külügyminisztérium sajtó- és kulturális osztályának anyagában bűjt meg. Ezek alapján a kötet három részre tagolódik: 1. Cenzúrautasítások 1939. szeptember 1941. május; 2. Cenzúrautasítások 1941. augusztus — 1944. április; 3. A Külügyminisztérium sajtó- és kulturális osztályának anyagából.

Az utasítások végigolvasása során fellelvevén a korszak, megjelenik a magyar uralkodó osztály és a világpolitika fő reprezentánsai. Am az utasításokban és mögöttük: ott a „másik” Magyarország. Rajniss Ferenc panasolja Ullein-Reviczkynek, hogy „Amerikában Károlyi Mihályt mint új magyar államfőt portálják...” (809—1941. szept. 11., 368. p.) S bár a dokumentumok zöme a szégyen, a tragédia érzését sugallja, nem egy közülük a humort sem nélkülözi. Ilyen például a Szemelvények a cenzúra által törölt lapközleményekből: „Híd című irodalmi lap Szerkesztői üzenetek rovatában (nov. 17-én) ezt az üzenetet akarta megjelentetni: „Isten malmai. Irigyeljük, hogy ennyire el tud menekülni a jelentől. Egyéb-ként az önmagát s valamennyiünket áltató történettudomány az ön által felsoroltakon kívül még a következő okokban jelöli meg a birodalom bukását: 1. A birodalom túlságos kiterjedése; 2. A leigázott népek ellenséges magatartása a fegyveres hódítókkal szemben; 3. A pénz és az áru normális viszonyának felbomlása; 4. A hagyományok nélküli kormányzó réteg alkalmatlansága az uralomra. (Ugyebár érthető, hogy nem a jelenre, hanem a római világbirodalomra gondol ilyesmikkel a lap...)” (396.)

Kitűnően támasztják alá ezt a másik oldalt a kötet végén közölt facsimilek. Itt találja az olvasó Benjámín László Nyújtózik már című költeményét, melynek második szakaszát keresztben áthúzták a cenzor; látjuk a Magyar Nemzet cenzúrázott kéziratait, a Népszavából törölt hirdetéseket; Rákóczi Imre utasítását az 1942. március 15-i tüntetéssel kapcsolatban. Fennmaradt a Mussolini bukásakor kiadott telefonutasítás — mellette az utasítást tudomásul vevő szerkesztők — a gestapósok által az

utcán meggyilkolt Kórodi Béla (Kis Újság) s a mártírhaltalt halt Gosztanyi János (Népszava) aláírása.

A kötet izgalmas olvasmány és alapvető forrásmunka. Talán első darabja egy sajátos interdiszciplináris stúdiumnak, a hiányzó magyar cenzúratörténetnek. A cenzúrákutatás szoros összefüggésben áll a korszak történetével általában, de különösen a munkásmozgalom és az illegális kommunista párt történetével, továbbá a sajtó és az irodalom történetével. Köztudott, hogy a magyar történelmet végigkíséri a szélesebb értelemben vett, a jogi formulákat meghaladó cenzúra, mely a különböző periódusokban más-más módon nyilvánult meg, adekvát módon az osztályharc mindenkori alakulásához.

A gondolatszabadság elnyomása, a „gyanú bíráskodása”, e rossz rendőri rendszabály végigkísérte a magyar nép történetét, a haladó mozgalmakat a XVI. századtól a második világháború végéig. A gondolatszabadságnak e többévszázados üldözése összefoglaló műbe kíváncznék — a téma messze túlnó sajtótörténeti jelentőségén. Ehhez a kutatáshoz nyújt alapvető forrást a Nem engedélyezem! című kötet.

Markovits Györgyi

Illés Lajos: Kezdet és kibontakozás Bp. 1974.
Szépirodalmi K. 438 l.

Illés Lajos tanulmányainak kötete szinte egész élő irodalmunkat felöleli. Akár a mai magyar irodalom kritikai panorámájának is tekinthetjük a *Kezdet és kibontakozás* t. Mindez a könyvben testet öltő munka folyamatosságára és szervességre utal. Alig tíz esztendő alatt Illés végigpásztázta egész irodalmunkat, bemutatta a legjelentősebb alkotó egyéniségeket és műveket. Igaz viszont, hogy a részletesebb és elmélyültebb műelemzésre így kevesebb ideje maradt. Pedig igénye és hajlama lett volna erre is, mutatják Szabó Magda regényeiről vagy Garai Gábor verseiről szóló írásai, illetve Illyés Gyula *Új versek* című kötetéről írott tanulmányszerű kritikája, amely annak idején egész vitát kavart.

Kötetét három ciklusba rendezte, a tanulmányok és kritikák irodalomtörténeti összefüggései szerint. Az első ciklus, az *Irók és művek* íróportrékat és bírálatokat közöl. Fodor József, Illés Endre, Illyés Gyula, Hidas Antal, Szabó Pál, Sándor Kálmán, Sarkadi Imre, Szabó Magda és Garai Gábor ennek a fejezetnek a hősei. A tanulmányok és bírálatok és új magyar irodalom néhány kiemelkedő művének a természetét és prob-

lémavilágát ismertetik. A második ciklus címe: *Nemzedékek útján*. Ez a fejezet a magyar szocialista irodalom nagy egyéniségeivel foglalkozik. Felvonulnak itt az idősebb szocialista generáció tagjai, Lengyel József, Lányi Sarolta, Várnai Zseni, Illés Béla, Gergely Sándor, Tamás Aladár és Barabás Tibor. A tanulmányok szerzője közöttük helyezte el Veres Péter, Darvas József és Berda József portréját is. Mindenképpen jogosan, hiszen világnézetük és esztétikai nézeteik, művészi realizmusuk jogán őket is bátran tekinthetjük a magyar szocialista irodalom képviselőinek. (Darvas József esetében e „besorolást” ma már az irodalomtörténetírás is hitelesíti, amely a népi irodalomtól a szocialista irodalomig jelölte ki a nemrég elhunyt jelentős prózaíró helyét.) A szocialista irodalom arcképcsarnokát gazdagítja a fiatalabb nemzedéket, a felszabadulás utáni „derékhadat” képviselő Urbán Ernő és Mesterházi Lajos portréja is. Látnivaló, hogy Illés Lajos egységes és folyamatos szocialista irodalomban gondolkodik; arcképvázlataiból kibontakozik magának az irányzatnak a természetete is.

Végül a harmadik ciklus, a *Kezdet és kibontakozás*, a felszabadulás után születő új irodalmunk markáns költő és elbeszélő egyéniségeit: Nagy Lászlót, Juhász Ferencet, Simon Istvánt, Csóri Sándort, Szécsi Margitot, Galgóczi Erzsébetet, Takács Imrét, Szabó Istvánt, Santa Ferencet, Moldova Györgyöt, Csurka Istvánt, Váci Mihályt, Galambos Lajost és társaikat mutatja be. Illés Lajos irodalomszervező munkája, amelyet az Új Írás első főszerkesztőjeként végzett, valamint előző tanulmánykötete, a *Tizenkét portré* (1966) egyaránt azt igazolta, hogy e nemzedék kritikusának a szerepére vállalkozott. Ezúttal is az új magyar irodalomnak ezzel a legnagyobb hatású generációjával vet számot, elsősorban a generáció indulásának a körülményeivel. Azt vizsgálja,

hogy miként haladt a generáció útja az írói indulástól a későbbi összetettebb és bonyolultabb szemléleti, illetve alkotási formák felé, a „kezdettől” a „kibontakozásig”, a felszabadulást követő első művektől az új magyar irodalom immár klasszikusnak számító eredményeihez.

Már említettük, hogy a lehető teljesség igénye, amely irodalmunk mind több alkotó egyéniségének bemutatására törekedett, nem tette lehetővé a tüzetesebb műelemzéseket. Valójában nem is a műelemzés lenne Illés Lajos kritikai és tanulmányírói műfaja, hanem a *pályakép*. Ezek a pályaképek a történelmi események mentén rajzolják fel azt az utat, amelyet megtettek Illés Lajos hősei. Eseményeket és adatokat mozgósítanak, sokszor olyanokat, amelyeket alig tart nyilván a kritika vagy az irodalomtörténetírás emlékezete. Illés Lajos kedveli a történelmi tablókát, amelyek érthetővé teszik egy-egy írói pálya indulását vagy fordulatát. Lengyel József írói útjának vázlatát például az 1912. május 23-i „Veres Csütörtök” felidézésével kezdi; azzal a történelmi eseménnyel, amelynek az író életében valóban elhatározó jelentősége volt. Máskor az írói egyéniség láttató rajza vezeti be a pályaképeket. „Szál ember még ma is, inas, szijas, kemény. Van benne valami katonás, s ahogy közeledik felénk a frissen öntözött ágyások mellett, mintha az általzúgó idők mélyéről jönne... Valahonnan talán Dózsa seregéből [...] vagy éppen sárga Bocskai szabad hajdúit közül” — írja le 1968-ban Szabó Pál alakját. Ezekből az írásaiból is kitétszik, hogy szinte mindenkét személyesen ismert, akiről beszél, hogy szerkesztőként és kritikusként több mint két évtizede az élő magyar irodalom közelében tevékenykedik.

Pomogáts Béla

Az Irodalomtudományi Intézet húsz éve

Húsz éves a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi (korábban: Irodalomtörténeti) Intézete. Konkret tudománytörténeti feladatok, köztük a magyar irodalomtörténeti szintézis megoldása céljából jött létre, de lassan már maga is a tudománytörténet része lett: mintegy kétszázötven könyv és öt folyóirat összesen ötvennégy évfolyama tanúskodik az Intézet tudományos és tudományos-szervező munkájáról.

De a kézikönyvek, bibliográfiák, monográfiák, tanulmánygyűjtemények, szövegkiadások és az öt folyóirat — az *Irodalomtörténeti Közlemények*, a *Helikon*, a *Kritika*, a *Literatúra* és a *Neohelicon* — példányai az Intézet munkájának csupán egyik, noha nyilvánvalóan legfontosabb aspektusát képezik. És egyben a legkonkrétabbat, és bármikor bárkitől felhasználható és ellenőrizhető. A nagy nyilvános könyvtárak olvasótermeinek nyitott polcain sorakoznak az Intézet kiadványai, az elmúlt tíz évben egyetemi hallgatók százai és ezrei forgatták vizsgára és egyéb beszámolóikra *A magyar irodalom története* című hat kötetes kézikönyvet, vagy egyéb tankönyvvé vált tanulmányokat és monográfiákat; a bibliográfiák a tudományos munka nélkülözhetetlen eszközeivé váltak, tudósok, tudósjelöltek és foglalkozási ágra való tekintet nélkül az érdeklődő olvasók tizezrei ismerkedtek és ismerkednek meg a változatos tematikájú könyvekkel és folyóiratokkal.

Noha az Intézet kiadványai közül már nem egy antikvár ritkaságnak számít, a 250 könyv és az 54 évfolyamnyi folyóirat a kulturális forradalom szerves részévé válva bármikor felüthető, fellelhető, viszonylag időtlen és személytelen termékké váltak, nyilván számos olvasó sohasem tudatosította azt, még a több szerzőjű művek esetében sem, hogy egy tudományos műhely munkájából meríti tudását.

A húsz éves Intézet egyik legnagyobb, és minden mást meghatározó eredménye az, hogy kialakult egy olyan tudományos műhely, a magyar marxista irodalomtudomány műhelye, amely a rábízott társadalmi és tudományos feladatokat ellátja. Egyéni és kollektív kutatómunkák szerencsés koordinálásával jött létre ez a műhely, mely egyaránt érzékeny a társadalmi elvárásokra és a tudomány belső fejlődéséből adódó problémákra. Talán nem szerencsés az egyéni és a kollektív kutatómunka megkülönböztetése. Mert valószínűleg a kétszázötven könyv és a folyóiratokban közölt fontosabb tanulmányok közül egy sincs, melynek szerzője ne élvezte volna kollégáinak baráti — olykor éles kritika formájában megnyilvánuló — támogatását.

Az Intézet történetének részét alkotják azok a hazai és külföldi tudósok részvételével lezajlott tudományos ülésszakok, konzultációk, kongresszusok is, amelyekről a maguk idején olykor a napi sajtó is hírt adott, és amelyeknek eredményei sokszor csak évek múltán realizálódnak, konkretizálódnak, de olykor lényegében láthatatlanok. Az Intézet húsz éves munkájának is része van abban, hogy a nemzetközi irodalomtudomány felfigyelt a magyar irodalomtudomány és ezen keresztül a magyar irodalom és általában a magyar kultúra nagy teljesítményeire.

A marxista irodalomtudományt művelő Intézet sohasem zárkózott be, sohasem művelte pusztán önmagáért a tudományt, és nem elégedett meg azzal sem, hogy a magyar és külföldi irodalomtudomány más műhelyeivel szoros kapcsolatot hozzon létre. Az Intézet a szocialista kulturális forradalom aktív formálójává kíván lenni. Ezért ösztönzi munkatársait arra, hogy az oktatói és nevelői munka minden szintjén tudósképzőben és népszerűsítően egyaránt részt vegyenek. Ezért vállal az Intézet a Központi Bizottságtól rövid és hosszútávú kulturális és tudományos megbízásokat. Az Intézet együttműködik különböző kulturális, tudományos és társadalmi szervekkel, intézményekkel is. A feltétlen tudományosság és a kifelé való nyitottság dialektikus egységének megvalósítására törekszik az Intézet.

A Minisztertanács 2253/1955. számú rendelete alapján jött létre a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete. Működését 1956. január 1-én kezdte meg.

A Minisztertanács rendeletét, amely a Központi Bizottság határozatán alapult, hosszas szervezési munka előzte meg. Az első tervek, elképzelések 1948–49-re nyúlnak vissza.

1948-ban Lukács György elnökletével újjáalakult a *Magyar Irodalomtörténeti Társaság*. Elnöki székfoglalójában Lukács a magyar irodalomtörténet „teljes és gyökeres revízió”-ját sürgette „politikai, társadalmi és pedagógiai” szempontból egyaránt. Lukács programot is adott: olyan nem hungarocentrikus, a magyar irodalmat a világirodalom összefüggéseiben tárgyaló irodalomtörténetírás megteremtését igényelte, amely a legmesszebbmenőkig figyelembe veszi a felszabadulást jelentette társadalmi és politikai fordulatot, és a magyar irodalom múltját az új fejlődés perspektíváiból értékeli, elemzi. (Vö.: *Irodalomtörténet*, 1948/1). Lukács illódásától is ihletetten az újjáalakult *Irodalomtörténeti Társaság* választmányának ifjú tagjai, akik tanulmányaikat a felszabadulást követően, vagy azt közvetlenül megelőzően fejezték be, az új, marxista szemléiségű irodalomtörténetírás feladatairól és lehetőségeiről medítálva a kollektív munka szükségességét hangsúlyozták, és valamilyen intézmény, műhely létrehozásán tanakodtak. Az intézmény vagy műhely konkrét formájára nézve azonban nem voltak elképzeléseik.

Az első hároméves terv utolsó esztendejében, 1949 őszén került sor a Magyar Tudományos Akadémia átszervezésére. Ettől kezdve nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar irodalomtörténet revízióját végrehajtó munkaközösség vagy intézmény, ha létre jön, az MTA I. Osztálya keretében fog működni. Az osztálytitkári beszámolókból, 1950 és 1953 között az intézet szükségességéről több ízben is szó esett.

Az elképzelések 1953 őszén kezdtek realizálódni. *Klanczay Tibor*t, a *Magyar Irodalomtörténeti Társaság* választmányának egyik tagját, ekkor választották a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztálya szaktitkárává azzal a különleges megbízással, hogy az I. Osztály keretében az Irodalomtörténeti Intézetet megszervezze. Nem sokkal később az is eldőlt, hogy a leendő Intézet igazgatója *Sóter István*, a budapesti egyetem professzora lesz.

Az 1953 nyarat-őszét követő évek gazdasági problémái azonban a gyors intézet-alapítást nem tették lehetővé. Az 1954-ben bekövetkezett racionalizálás, — amikor a takarékoság jegyében számos munkahelyet megszüntettek, — kiváltképpen ellent mondott annak, hogy egy önálló státusokat igénylő intézményt megteremtsenek. A súlyosbodó ideológiai-politikai problémák, amelyek 1955 során egyre inkább elmélyültek, viszont mind inkább sürgették az Intézet létrehozását. Szükség volt egy olyan munkaközösségre, műhelyre, amely a magyar irodalomtörténet tudományos, marxista szemléletű revízióját a napi kritikára és a napi irodalomra is ható érvénnyel megoldja. A minisztertanácsi rendelet a társadalmi-politikai szükségletek, illetve a gazdasági nehézségek közötti kompromisszum jegyében jött létre. A rendelet, amikor 1956. január 1-i hatállyal megteremtette az *MTA Irodalomtörténeti Intézetét*, egy több éves gondolkodási és tervezési folyamat végére tett pontot, de kimondta azt is, hogy az Intézet nem bővíthető, azaz hogy új státus nem igényelhető. Ez a korlátozás néhány hónap múlva, bizonyos fokig érvényét veszítette.

Az új Intézet élén Tudományos Tanács állt. Elnöke *Sóter István* volt, tagjai *Baróti Dezső*, *Barla János*, *Bóka László*, *Eckhardt Sándor*, *Horváth János*, *Illés Béla*, *Kardos Tibor*, *Képes Géza*, *Király István*, *Klanczay Tibor*, *Nagy Péter*, *Ortutay Gyula*, *Szauder József*, *Szöke Sándor*, *Tolnai Gábor*, *Turóczi-Trostler József*, *Waldapfel József*. Az Intézet igazgatóhelyettese *Klanczay Tibor* lett. Az Intézet igazgatóját nem nevezték ki, mert a kijelölt igazgató, *Sóter István* egyéb funkciója (művelődési miniszterhelyettes volt) összeférhetetlen lett volna a tisztség betöltésével. Az MTA elnöke *Sóter Istvánt* 1957. július 1-én nevezte ki az Intézet igazgatójává. Az akadémiai intézetekre érvényes alapszabály szerint az igazgató egyszemélyű felelősséggel vezeti az Intézetet.

Az Intézet 1956 januárjában három osztállyal kezdte meg működését. Ez a három osztály egyrészt jellemzi azokat a feladatokat, amelyeknek megoldására az Intézet létrejött, másrészt visszatükrözi az Intézet geneziséét. Az Intézet elsősorban a magyar irodalomtörténeti szintézis megalkotására jött létre, és ezért nem véletlen, hogy az Intézetnek, mint önálló munkaközösségnek, a bemutatkozására azon a négynapos vitán került sor, amelyet 1956. január 24–27-én rendeztek Szegeden, és amelyen az Irodalomtörténeti Kézikönyv tematikáját vitatták meg.

Az Intézet Magyar Osztályának élére *Szauder József* került, munkatársai pedig jobbra azok a kutatók lettek, akik az ELTE Bölcsészettudományi Kar négy magyar tanszékén kutatói beosztásban 1954-től kezdve akadémiai státusban dolgoztak. A Világirodalmi Osztály vezetője *Kardos Tibor* lett, munkatársai az Intézet létrejöttével megszűnt Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ munkatársaiból kerültek ki. A harmadik osztály a Könyvtár lett.

A Könyvtár kezdetben az *École Normale Supérieure* mintájára 1895-ben alakult Eötvös József Kollégium könyvtára volt. Amikor az Eötvös-kollégium 1950-ben megszűnt (az Intézet számos munkatársa volt a növendéke, így pl. *Sóter István*, *Klanczay Tibor*, *Vajda György*

Mihály, Szenczi Miklós, Sziklay László), a könyvtár a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának fiókkönyvtára lett. 1956-ban a könyvtarat az Akadémia az *Irodalomtörténeti Intézet*nek átadta. A korábban is kitűnő könyvtár előbb *Szöke Sándor*, majd *Bor Kálmán* vezetésével a magyarországi irodalomtudományi kutatások bázisát képező országos jellegű tudományági szakkönyvtár lett. Állománya 1974-ben 110 000 kötet és 15 000 folyóiratévfolyamot tett ki, tudományos szakosított elrendezésben (magyar irodalom, világirodalom, nyelvtudományok szerint, egyetemes irodalomtörténet, klasszika filológia, nyelvészet, társadalomtudományok, magyar- és világtörténet, filozófia, művészettörténet, zene, néprajz stb.). A könyvtár bibliográfiái és dokumentációs munkájával, továbbá a hazai illetve a nemzetközi könyvtárközi kölcsönzés lebonyolításával a kutatók munkáját jelentős mértékben elősegíti.

Az Intézet székhelye a Ménesi út 11–13. szám alatt, a hajdani Eötvös József Kollégium épületében van. Az épület 2. és 3. emeletén az *ELTE Bölcsészettudományi Kar* egyik kollégiuma foglal helyet, az itt lakó diákok a könyvtár rendszeres látogatói.

Húsz esztendő története során az Intézet eredeti felépítése sokat változott. Új osztályok alakultak, mások megszűntek vagy átalakultak. A szervezeti felépítést a mindenkor feladatok szabták meg. Az egyes osztályok vagy csoportok sohasem különültek el élesen egymástól, egymás munkáját közös vitatulések formájában vagy más módon mindenkor a legmesszebbmenőig segítették. Talán az Intézetnek egyetlen olyan munkatársa sincs, aki a saját osztályán végzett fő munka mellett más osztály munkájába alkotói módon ne kapcsolódott volna be. És olyan se nagyon akad, aki csak egyféle, irodalomtörténeti vagy elméleti vagy bibliográfiai vagy csak szerkesztői munkát végzett volna, a módszerek állandó kontrolljának, felfrissítésének ez az egyik alapfeltétele.

Az Intézet, mint már több ízben említettük, a magyar irodalomtörténeti szintézis megalkotása érdekében alakult meg. A világirodalmi osztálynak a pusztá léte már önmagában is jelezte, hogy az Intézet ezt a munkát világirodalmi összefüggésekben kívánja elvégezni.

Az Intézet húsz éves történetét három szakaszra oszthatjuk. Az első szakasz 1956-tól 1960–61-ig tart. Ebben az időszakban értek meg azok a feltételek, amelyek lehetővé tették a kézikönyv megírását. A második szakasz 1961-től 1965–66-ig tart, ebben a periódusban írták meg *A magyar irodalom története* című 6 kötetes kézikönyvet, illetve jelentette azt meg az Akadémiai Kiadó. Itt említjük meg, hogy az Intézet és az Akadémiai Kiadó között rendkívül jó a kapcsolat. A harmadik, napjainkban is tartó szakasz legfőbb jellemzője, hogy azokat az alapvető elméleti és történeti tanulságokat dolgozzák fel, amelyekkel a kézikönyv szolgált. És ebben a tíz évben vált az Intézet a nemzetközi irodalomtudomány egyik megbecsült szervező műhelyévé.

Az 1956-os ellenforradalom leverése utáni konszolidáció idején — amikor az Intézetnek *Ekhardt Sándor* és *Keresztury Dező* értékes segítséget adott — a nagy elméleti tisztázások időszaka következett be. Ezek a hosszú előkészítést igénylő viták bizonyos fokig késleltették ugyan a kézikönyv munkálatainak megkezdését, végsősoron azonban elméleti és történeti eredményeikkel számottevő mértékben elősegítették megalkotását. 1958-ban három nagy vita volt az Intézetben. Az első a népi írókról szólt, e vita a XX. századi magyar irodalom értékrendjét, és egyáltalán a magyar irodalomtörténeti szemléletet segített kialakítani. A második vitát József Attiláról az MTA I. Osztályával közösen rendezték. *Szabolcsi Miklós*, aki 1958-ban vette át a XX. századi osztály vezetését (*Szabolcsi* 1967 óta az Intézet ügyvezető igazgatója) *József Attila, Bartók Béla, Derkovits Gyula* című vitaindító előadásával a korszerű József Attila-kutatások fellendülését segítette elő. E vita a magyar szocialista irodalom kutatásának is lendületet adott. 1958-ban a XX. századi osztály megvitatta a magyar proletáriródlalom kutatásának kérdéseit, és ezzel tulajdonképpen egy új tudománynak, vagy — szerényebben szólva — egy új kutatási területnek az alapjait vetette meg. *Waldapfel József, Pándi Pál, Király István* és *Tolnai Gábor* korábbi kezdeményezéseire támaszkodva. A vitatúlesen részt vettek a *Párttörténeti Intézet* és a *Történettudományi Intézet* munkatársai is, és így ez az értekezés egyik korai jele az Intézet ama törekvésének, hogy a kutatásokat interdiszciplináris módon oldja meg. E kutatások a későbbiek során nemzetközi síkon folytak tovább, — különösen a Szovjetunió és az NDK tudományos intézetei nyújtottak értékes segítséget a proletáriródlalom magyar kutatóinak. *Botka Ferenc* és *József Farkas* szövegkiadásai, valamint a *Szabolcsi Miklós, Illés László* és mások szerkesztette tanulmánygyűjtemények, a XX. századi magyar irodalom egyik értékes vonulatát támasztották fel a méltatlan feledésből.

1958-ban a harmadik nagy intézeti ülészakot a Szovjetunióban folyó realizmus-vitának szentelték. A vitát, amely a magyar irodalomelméleti és ezen keresztül irodalomtörténeti és kritikai kutatásokat is fellendítette, *Nyíró Lajos* ismertette.

1959-ben két fontos vita volt. Az első, *Horváth Károly* referátuma alapján, a pozitívizmust tárgyalta. A pozitívizmus szerepének kritikai és történeti tisztázása nélkül az új magyar iro-

dalomtörténeti szintézis kivihetetlen lett volna. A második vitailést, amelyet *Sötér István* vezetett be, az MSZMP Elméleti Munkaközösségének *A felszabadulás utáni magyar irodalom néhány kérdéséről* című téziseinek szentelték. Ez a vitailés amellelt, hogy a napi kritikai problémák megoldását is elősegítette, a későbbiek során értékes segítséget nyújtott a kézikönyv szerkesztőinek a modern magyar irodalmi fejezetek, sőt kötetek, kidolgozásához. 1960-ban *Klaniczay Tibor* referátuma alapján az Intézet a *Nacionalizmus a magyar irodalom tükrében* címen tartott ülésszakot.

A felsorolt viták a politika, a filozófia, a történettudomány és általában a tudománytörténet területét érintették az irodalomtörténettel és a kritikával mindenkor szoros kapcsolatban. Jelentős szerepet játszottak a viták — tudományos jelentőségük mellett — abban is, hogy kialakuljanak és megszilárduljanak az intézeti munkaközösségek, hogy a „team”-munka pszichológiai és egyéb feltételei létre jöjjenek. E viták alkotói és szervezési tapasztalatai a későbbiek során nélkülözhetetlenekké váltak, így elsősorban a hatkötetes magyar irodalomtörténeti szintézis megalkotása idején. Az intézeti kollektíva kialakításában, a tudományos tervezésben, a fontos feladatok támogatásában a pártszervezet az Intézet megalakulásától kezdve részt vett. Titkára előbb *Nyíró Lajos* volt, jelenleg pedig *Szili József*. Az Intézet demokratikus vezetéséhez az Igazgatótanács kezdettől fogva hozzájárult. Az intézeti munkát elősegítette, hogy 1961-ben létrehozták a tudományos titkári funkciót, melyet előbb *Miklós Pál*, *Bor Kálmán*, *Illés László*, majd *Varga László* töltött be, jelenleg pedig *Kenyeres Zoltán*.

Az Intézet életében a Szakszervezet is jelentős szerepet tölt be. Elnöke *Varjas Béla*, titkára *Kiss József*.

1961. december 11-én az Intézet Tudományos Tanácsa elfogadta az Intézet vezetőségének tervét *A magyar irodalom története* című hat kötetes kézikönyvről. Korábban, még az Intézet megalakulásának idején is, ezt a kézikönyvet négy kötetre tervezték. Az előzetes tervmunkálatok során kiderült, hogy ha e vállalkozás az élő magyar irodalmat is magába akarja foglalni, és hogy ha kellő figyelmet kíván szentelni a régi magyar irodalomnak is, azaz ha a magyar irodalomtörténet egyik korszakát sem kívánja igazságtalanul kiemelni illetve elhanyagolni, akkor hat kötetre lesz szükség. A hat kötetes kézikönyv főszerkesztője *Sötér István*, volt, az Intézet igazgatója. Minden kötetnek külön szerkesztője volt, az első kettőnek *Klaniczay Tibor*, a harmadiknak *Pándi Pál*, a negyediknek *Sötér István*, az ötödiknek és a hatodiknak *Szabolcsi Miklós*. A munkálatok elősegítésére külön kézikönyv osztály alakult *Horváth Károly* vezetésével. A hat kötet megírásában mintegy 60 kutató vett részt, az Irodalomtörténeti Intézet munkatársai, továbbá társintézetek és az egyetemi tanszékek munkatársai. Ez a vállalkozás az Intézet általános célkitűzéseit két szempontból is jól illusztrálta. Először: az Intézet munkájába a lehető legtöbb magyar irodalomtörténészt be akarja vonni, együttműködést kíván az egyetemek irodalomtanszékeivel, és más műhelyekkel, így a kiadókkal és folyóiratokkal, illetve ezek munkatársaival. Másodszor: az Intézet az irodalomtörténetírást nem tartja sem az irodalomtudomány belső ügyének, sem irodalomtörténetészek privilégiumának. Korszeri irodalomtörténetírást elképzelhetetlen egyrészt az interdiszciplináris kutatások, másrészt az inter art kapcsolatok vizsgálata nélkül. Mint szerzők és mint tanácsadók, történészek, művészet- és zenetörténészek vettek részt a hat kötetes szintézis megalkotásában.

A *magyar irodalom története* című szintézis első kötete 1964-ben, az utolsó, a hatodik kötet, 1966-ban jelent meg. E műben összegeződött mindaz, a részeredmény és tudományos tapasztalat, amit az Intézet 10 éves fennállása alatt szerzett.

*

Minden befejezett mű — kezdet is, indítás is. A hat kötetes szintézis, amely a marxizmus szellemében és a felszabadulás utáni társadalmi, politikai tapasztalatokat figyelembe véve végrehajtotta a magyar irodalomtörténetírást revízióját, a magyar irodalomtörténetírást 1945 előtti hagyományára, valódi értékeire joggal és helyesen támaszkodva, olyan tapasztalatokkal járt, amelyeknek felhasználása, értékelése mindmáig folyamatosan van. A tapasztalatok értékelésének és felhasználásának lehetőségét illetve szükségességét az Intézet és a Magyar Tudományos Akadémia azonnal felismerte. Ez a felismerés kifejeződött a névcserében is, 1967-ben az Irodalomtörténeti Intézet *Irodalomtudományi Intézetévé* alakult át. A kézikönyv megalkotásáig a hangsúly a korszerűsítendő, de mégiscsak hagyományos irodalomtörténeten, illetve bibliográfián és szövegkiadáson volt. A névcseré az jelentette, hogy az Intézet az eddiginél intenzívebben foglalkozik az irodalomtudomány egészével, az általános irodalomelmélettel és a komparatistikával is. Több oka volt ennek. Mindenek előtt a kézikönyv kínálta tanulságok, feladatok, de azok az eredmények is, amelyeket az Intézet irodalomelméleti és komparatistikai osztályán értek. És végül, de nem utoljára: annak a szükségessége, hogy az Intézet konfrontáljon a legújabb irodalomtudományi áramlatokkal.

A szintézis a hagyományos irodalomtörténetírást továbbfejlesztésre is termékenyítően ha-

tott. Feltárta azokat a területeket, ahol a továbbhaladás elengedhetetlen. Fellendültek a középkorkutatások, az Intézetben történészek, művészettörténészek bevonásával a magyar középkor kutatói rendszeres vitalehetéket rendeznek. Az *Irodalomtörténeti Közlemények* a középkorkutatásoknak rendszeresen helyt ad.

A kézikönyv tapasztalatai nyomán újult erővel indultak meg az addig is jelentős reneszánsz-kutatások és barokk-kutatások. 1970-ben külön reneszánsz-csoport alakult az Intézetben, amely országos szinten koordinálja a reneszánsz-kutatást, mintegy 70, különböző tudományágakban és munkahelyen dolgozó tudós munkáját fogja össze. Eredményeiket dokumentálja az osztály szerkesztette füzet- és könyvsorozat. A reneszánsz-kutatások már jellegüknél fogva is igénylik a nemzetközi összefogást, és az Intézetnek illetve a reneszánsz-osztálynak szoros kapcsolatot sikerült kiépítenie a nemzetközi tudományos intézetekkel. Elsősorban a szovjet, olasz, kanadai és francia műhelyekkel gyümölcsöző az együttműködés. Az AILC keretén belül készülő *Az európai nyelvű irodalmak összehasonlító története* c. vállalkozás reneszánsz-köteteit *Eva Kushner* és *André Stegmann* professzorok társaságában *Klaniczay Tibor* szerkeszti.

A kézikönyv felhívta a figyelmet a XVIII. századi kutatások elmaradására is. Ennek leküzdésére 1970-ben külön kutatócsoport jött létre, amely a reneszánsz-csoportéhoz hasonlóan koordinálni igyekszik a szakemberek munkáját. Az elmúlt 10–15 évben világszerte fellendültek a XVIII. századi kutatások, a kutatócsoport ezeknek az eredményeit módszeresen igyekszik hasznosítani. *Köpeczi Béla* Rákóczi-, *Hopp Lajos* a Rákóczi-szabadságharc és emigráció irodalma, *Szaunder József* és *Bíró Ferenc*, *Kókay György* és *Tarnai Andor* felvilágosodáskutatai az egész magyar XVIII. századról való felfogásunkat módosították. A XVIII. századi kutatások kapcsán kell megemlíteni, hogy az 1960-as évek végétől kezdve az Intézet Összehasonlító osztálya, egy nyugat- és egy keleteurópai csoport keretében a felvilágosodás és a romantika közötti átmenet európai irodalmával foglalkozik, és a Sorbonne összehasonlító tanszékével karöltve foglalja szintézisbe az 1760–1820 közötti évtizedek irodalmát. Az Intézet XVIII. századi kutatócsoportja és összehasonlító osztálya közötti kapcsolat elsősorban közös vitaleések formájában realizálódik.

A kézikönyv bebizonyította, hogy a XIX. századi klasszikus magyar irodalom ismerete sem kielégítő. Az elmúlt években jelentős előrehaladások történtek a magyar romantika, a Petőfi- és a Madách-kutatások terén.

A *magyar irodalom története* című szintézis 5. és 6. kötete foglalkozott a XX. századi magyar irodalommal. Az olykor igen számottevő előzményeket is figyelembe véve elmondható, hogy a XX. századi magyar irodalom szisztematikus tanulmányozása az Intézetben, a kézikönyv két utolsó kötetével kezdődött. A kézikönyv 5. és 6. kötete először szintetizálta a XX. századi magyar irodalom történetét a felszabadulásig, a 6. kötet utolsó nagy fejezete először vázolta fel az 1945 utáni magyar irodalom fő vonalait. Ami az 1945 előtti irodalmat illeti: a kézikönyv és az azóta megjelent tanulmányok, monográfiák kiváltképpen a szocialista irodalom történetét és a Nyugatot illetően hoztak revelálóan új eredményeket. De értékes tanulmányok születtek a népi írók mozgalmáról is, *Varga Rózsa* és *Patyi Sándor* bibliográfiája pedig nélkülözhetetlen segítséget nyújt minden további kutatáshoz. A XX. század első fele nagy magyar íróinak monografikus feldolgozása folyamatban van.

A felszabadulás utáni magyar irodalom kutatásáról külön kell szólni. A kézikönyv 6. kötetét írva *Szabolcsi Miklós* szerkesztő és munkatársai tisztában voltak azzal, hogy milyen felelősséggel és kockázattal jár az élő, az állandó mozgásban, alakulásban levő irodalom történeti jellegű, egy nagy irodalomtörténeti szintézisben történő feldolgozása. A kritikai és történeti szempontok szerencsés összhangjára itt különösen nagy szükség volt. A sikerrel járó kísérlet két nagy tanulságot hozott. Szükség van a felszabadulás utáni magyar irodalom történetét bemutató kötetre, amely természetszerűen figyelembe veszi azt is, hogy a 6. kötet megjelenése óta tíz év telt el, azaz hogy számos értékes mű jelent meg, amelyek a korábbi értékviszonyokat módosították, és hogy számos olyan író indult el pályáján, akikre figyelemmel kell lenni. Ez a kötet *Bodnár György* osztályvezető irányításával igen alapos előtanulmányok után készült el, szerkesztői *Tóth Dezső* és *Béldi Miklós*.

A másik tanulság az volt, hogy az alkotóerejük teljében levő írók monografikus feldolgozása is szükséges. A magyar irodalomtudomány, illetve a magyar könyvkiadás történetében a Szépirodalmi Kiadó *Arcok és vallomások* c. vállalkozását követően a második olyan sorozat, amely az élő magyar írók monografikus bemutatását adja. A *Kortársaink* című sorozat szerkesztői *Béldi Miklós* és *Juhász Béla*.

Mind a felszabadulás utáni magyar irodalom történetét tárgyaló, mind a *Kortársaink* című sorozat a Modern Magyar Irodalmi Főosztály munkájának részét képezi. A Főosztály *Bodnár György* vezetésével széles körű, sokoldalú tevékenységet folytat. A 70-es évek első felében a Főosztály nagyfotosszerű vállalkozása *A magyar irodalom és művészetek másfél évtizedes fejlődésének vizsgálata; esztétikai és művészetpolitikai következtetések* című hároméves munkájában való részvétel volt.

A vizsgálatra az MSzMP Agit. Prop. Bizottsága kérte fel a társadalomtudományi kutatóhelyeket azzal a céllal, hogy ezeket az intézményeket bevonja a XI. Pártkongresszus állásfoglalásainak előkészítésébe. A munkába az Irodalomtudományi Intézet mellett bekapcsolódtak az ELTE, a JATE és a KLTE XX. századi irodalmi tanszékei, az ELTE Esztétikai Tanszéke, a Művészettudományi Kutatócsoport, a Zenetudományi Intézet, a Filmtudományi Intézet és a Filozófiai Intézet. A feladat az Irodalomtudományi Intézettől két munkatípust igényelt: mint bázis-intézet koordinálta a munkát, s gondozta, illetve összeállította az egész téma záróokmányát, és emellett az egyetemi magyar tanszékekkel együtt, elvégezte a magyar irodalom másfél évtizedes fejlődésének értékelését. A programfelelős és a végső szöveg összeállítója Bodnár György volt, aki az Intézet munkatársai közül *Béldi Miklóstól, Kenyeres Zoltántól, B. Nagy Lászlótól és Pomogáts Béltől* kapott értékes segítséget.

A Modern Magyar Irodalmi Főosztály keretébe tartozik az *Értékek és eszmények változása a felszabadulás utáni magyar irodalomban* c. program megvalósítása is, melyet *Kenyeres Zoltán* irányít. A cél annak az elemzése, hogyan tükrözi a magyar irodalom az elmúlt három évtized magyar társadalmi fejlődése nyomán kialakult társadalmi-tudati változásokat, és ezek a tudati változások miként objektívizálódnak irodalmi művekben.

E két utóbbi munka nemcsak kultúrpolitikai szempontból rendkívül jelentős, hanem az irodalomtudomány fejlődése szempontjából is. Mindkettő a feladatok újdonsága, komplexitása miatt tágitja az irodalomtudomány és irodalomtörténet hagyományos kereteit; új módszerek, szempontok tudatosítását kínálja. Ezek az új módszerek és szempontok feltehetően más témák vizsgálata alkalmával is felhasználhatók lesznek.

Az irodalomtörténeti kézikönyv nyomán tehát a középkori, reneszánsz- és barokk korabeli, a XVIII. századi, a XIX. századi, és a XX. századi magyar irodalmi kutatások új lendületet kaptak. Azaz: a magyar irodalom valamennyi korszakát most már a szintézis tanulságait is figyelembe véve elemzik, értékelik: a szintézis nyomán kiderült fehér foltok eltüntetésére éppen úgy töreksznek az Intézet munkatársai, kutatócsoportjai, mint az eddigieknél is behatóbb elemzésekre, illetve az adott esetekben szükségessé vált újraértékelésekre. Ha csoportra és munkaterületekre is osztva, az Intézet a magyar irodalom egészét tartja szem előtt, ezért is szentelt az utóbbi években komoly figyelmet a határokon kívüli magyar irodalom fejlődésének, értékelésének. Az irodalom egészének szem előtt tartása azzal a következménnyel járt, hogy nincsenek helytelenül privilegizált kutatási területek, a kritikai szempontok figyelembe vétele viszont azt eredményezte, hogy klasszikus és középszerű alkotók között az érték-különbség nem mosódott el.

Már eddig is szó esett arról, hogy a reneszánsz és felvilágosodáskorabeli kutatások a komparatistizikai szemlélettel és igénnyel járnak együtt, és hogy az irodalomelméleti kérdések a szocialista irodalom kutatásától elválaszthatatlanok. A kézikönyv egyik legfontosabb tanulsága az volt, hogy nélkülözhetetlen egy, a magyar irodalomtudományban csaknem teljesen elhanyagolt diszciplína, az irodalomtudomány történetének megteremtése. Alapos tudománytörténeti tanulmányok nélkül a magyar szocialista kulturális forradalom aktuális jelenségeinek vizsgálata, az ízlés és általában a társadalmi tudat elemzése is elképzelhetetlen. Szinkrón és diakrón vizsgálat egységét és egyidejűségét igényli mind a tudománytörténeti monográfia, mind a köznap, mindennapi tudat felmérése, értékelése. Az irodalomtudomány, vagy szűkebben az irodalomtörténetírás és a kritika történetének monográfikus vizsgálata nélkül a magyar irodalmi önismeretről aligha kaphatunk megnyugtató képet. A magyar irodalomtudomány történetében először történik kísérlet arra, hogy egész tudományterület módszertani, elvi és történeti vizsgálatát összekapcsolja. Az elmúlt években az Intézet egyik legnagyobb vállalkozása a tudománytörténeti alapfogalmak tisztázásának szándéka és a tudománytörténeti előtanulmányok megírása volt. Noha a magyar irodalomtudomány történetének feldolgozását elsősorban a magyar irodalom kutatói végzik, e nagy munkába az irodalomelmélet és a komparatistizika művelői is bekapcsolódtak. Emlékeztet az a periodizációs vita (1968-ban) vagy a módszer kérdéseiről folytatott ülészak (1967-ben), amely az irodalomelmélet és az irodalomtörténet összefüggéseivel, dialektikus kapcsolatával foglalkozott. Az Intézet a mindennapi gyakorlatban kívánja megvalósítani azt az elvet, hogy elmélet nélkül nincs történet, és történet nélkül nincs elmélet.

Az 1958-as szovjet realizmus vitáról rendezett ülészaknak legkevésbé sem a pusztá információ volt a jelentősége. A realizmus fogalmának korszerű értelmezése elősegítette az akkori évek magyar irodalmi termésének helyes értékelését, azaz a korszerű kritikai gyakorlatot.

Az Intézetben folyó kutatások közben egyre világosabbá vált, hogy szükség van az irodalom elméleti, esztétikai problémáinak a korábbinál alaposabb feltárására, az önálló irodalomelmé-

leti kutatások fejlesztésére. Ez vezetett az Irodalomelméleti Osztály (utóbb Főosztály) létrehozásához. Az Osztály kezdettől fogva tevékeny részt vállalt az Intézetben folyó kutatások elméleti problémáinak megoldásában, az irodalomelmélet, ezen belül különösen a korszerű marxista irodalomelméleti problematika iránti érdeklődés elmélyítésében. Aktívan bekapcsolódott a szocialista irodalom korszerűségének kérdéseiről, a szocialista realizmus, a szocialista avantgarde, az esztétikai visszatükrözés, az irodalmi irányzatok problémáiról meginduló vitákba. Az idevágó tanulmányok gyűjteménye *A szocializmus irodalma* (1966) c. kötet. Eközben az Osztály programszerűen feldolgozta a fontosabb XX. századi irodalomelméleti irányzatok és módszerek történetét, s az *Irodalomtudomány: Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól* (1970) c. kötetben számos olyan irányzatot mutatott be, amelyekkel a hazai szakirodalom korábban kevésbé foglalkozott. A kötet tekintélyes információs anyaggal járult hozzá irodalomtudományunk módszereinek felfrissítéséhez és alkalmasnak bizonyult arra is, hogy az egyetemi és főiskolai oktatás kézikönyveként használják. A nem marxista irányzatok felmérése után az Osztály arra összpontosította erőinek jelentékeny részét, hogy elkészítse *A marxista irodalomszemlélet története* c. 3 kötetre tervezett áttekintést. A már elkészült I. kötet a tudományos szocializmus kezdeteitől a II. világháború végéig terjedő időszakot dolgozta fel. Az Osztály munkásságának fontos részévé váltak a poétikai kérdések megközelítése kapcsán az irodalomszemiotikai kutatások. Az irodalmi jelenségek jelelméleti megvilágítása a feladata a szovjet—magyar együttműködéssel készült kötetnek, amely magyar és orosz nyelven jelenik meg. Az Osztály szervezésében 2 napos intézeti ülés vitatta meg 1974-ben az irodalomtudomány módszereit. Az irodalom történeti és szinkron megközelítésének viszonyával, az irodalmi mű történeti vonatkozásaival, az irányzatok, a korszakolás stb. kérdéseivel foglalkozó tanulmányok jelentek meg *Az irodalomtörténet elmélete* c. kötetben.

*

Az Intézet fennállása óta előbb a Világirodalmi, majd az Összehasonlító Osztály foglalkozik világirodalmi kutatásokkal. De a magyar irodalom és az irodalomelmélet problémáit osztály kerettől függetlenül is mindig világirodalmi, illetve általános irodalomelméleti összefüggésekben vizsgálják, legyen bár a kutatás témája a reneszánsz vagy a magyar romantika, a proletár költészet, a marxista irodalomszemlélet története vagy a poétika. Az osztály- vagy csoportkeretek sokkal inkább tendenciákat, mintsem áthághatatlan árkokkal körülvett kutatási területeket fejeznek ki. Így van ez az Összehasonlító Osztály esetében is. Első nagy vállalkozásai a szó szoros értelmében a magyar irodalom jobb megismerését segítették elő. Kapcsolattörténeti kötetei (magyar—orosz, magyar—lengyel, magyar—német, magyar—olasz, magyar—jugoszláv, magyar—francia, magyar—csehszlovák) a magyar irodalom történetének számos ismeretlen vagy csak rosszul ismert, illetve tévesen értelmezett részletét világították meg. Ugyanakkor ezek a kapcsolattörténeti kötetek részben már megalkotásuk során, részben pedig tanulságaik alapján az összehasonlító irodalomtudomány általános elméletét és speciális módszereit is fejlesztették. Nem elhanyagolható e kapcsolattörténeti kötetek szerepe a nemzetközi tudomány-szervezésben sem. Több kötet magyar és külföldi tudósok közös szerkesztésében jelent meg. A magyar irodalom és egy-egy szocialista ország irodalma közti kapcsolatokat tárgyaló kötetek a testvér intézetek közti szoros együttműködés alapján jöttek létre.

Ha csak rendkívül röviden is, de a magyar—orosz irodalmi kapcsolatokat tárgyaló három kötetes műről külön is szeretnénk beszélni. Ennek a több százados kapcsolatokat felölelő tudományos vállalkozásnak tervei 1958-ra mennek vissza. Maga a mű 1961-ben jelent meg. Az Intézetnek ez volt az első nagy nemzetközi vállalkozása, aktív, művekben realizálódó nemzetközi kapcsolataival ezzel kezdődtek. A szovjet tudósokkal való együttműködés volt az az örvendetes precedens, amely ösztönző hatást gyakorolt a további vállalkozásokra is. A magyar—orosz kapcsolatokat tárgyaló három kötetes mű volt egyébként az Intézet első olyan kiadánya, amelynek témája túllépett a szűkebb értelemben vett magyar irodalomtörténet témakörén.

E mű sikere megalapozta és tovább mélyítette az Intézet és a Szovjetunióban levő különböző társintézetek közti együttműködést. Itt említjük meg, hogy Intézetünket és a Gorkij Intézetet továbbá az Ukrán Irodalomtörténeti Intézetet szerződéses kapcsolat fűzi egymáshoz. Az elmúlt másfél évtizedben az Intézet számos munkatársa dolgozott, illetve kutatót szovjet társintézetekben, több szovjet kutató, főként a magyar irodalom specialistái dolgoztak az Intézetben. Az Intézet folyóiratai közül különösen a *Kritikát* fűzték szoros kapcsolatok a *Voproszi Literaturi*höz. Az Intézet és a Gorkij Intézet között immár másfél évtizedes együttműködés legnagyobb eredménye a közelmúltban jelent meg. Az európai romantika legfontosabb irányzatait, jelenségeit áttekintő vállalkozás két nyelven; oroszul jelent meg Moszkvában, angolul pedig Budapesten. A marxista irodalomtudomány felkészültségét és magas színvonalát dokumentáló mű magyar szerkesztője *Sötér István*, orosz szerkesztője *Nyeupokojeva* volt.

Az összehasonlító kutatásoknak nagy lendületet adott az 1962-es budapesti kelet-európai Összehasonlító Irodalomtörténeti Konferencia, melyen a szocialista országok képviselői mellett nyugati tudósok is részt vettek.

A budapesti kongresszust megelőző évben, 1961-ben kapcsolódtak be a magyar tudósok az AILC munkájába. Az AILC 1955-ben jött létre. Az AILC IV. fribourgi kongresszusa megbízta az Intézetet, hogy dolgozza ki egy nemzetközi vállalkozásban elkészítendő európai összehasonlító irodalomtörténet tervét. Hosszas, gondos nemzetközi konzultációk után az Intézet, főként az Összehasonlító Osztály, *Vajda György Mihály* vezetésével, kidolgozta azt a tervezetet, amelyet füzet formájában francia és angol nyelven, a Belgrádban, 1967-ben rendezett V. kongresszus valamennyi résztvevője megkapott. A tervezet az európai irodalom történetét nem az egyes nemzeti irodalmak egymástól elszigetelt története összegezésének tekinti, hanem a kapcsolatok, összefüggések, a közös tradíció, hatások és parallelizmusok történetének. A tervezet a vállalkozás címűl *Az európai nyelvű irodalmak összehasonlító története* címet javasolta. A cím jelezte, hogy az elkészítendő mű az amerikai (angol, francia, spanyol, portugál nyelvű) és az ausztrál irodalom (angol nyelvű) vizsgálatára is kiterjed.

A belgrádi kongresszus az Intézet tervét elfogadta. A kongresszus 13 tagú nemzetközi koordinációs bizottságot hozott létre a nagy vállalkozás irányítására. A koordinációs bizottság titkára *Vajda György Mihály* lett.

A belgrádi kongresszussal kezdődött az Intézet egyik legnagyobb szabású tudományos és tudományszervezői munkája. A világ különböző helyein, a fontosabb irodalomtudományi központokban, az 1967-es kongresszust követően megkezdődtek a monumentálisra tervezett szintézis egy-egy nagy fejezetének vagy ciklusának (expresszionizmus, szimbolizmus, stb.) előkészítő munkálatai. Ezeket a nagyon igényes szerzői és tudományos munkákat (minden egyes kötet vagy kötet sorozat nemzetközi együttműködéssel készül), a koordinációs bizottság hangolja össze és irányítja. Ennek a hosszútávú vállalkozásnak a sikerét biztosítja az, hogy az Akadémiai Kiadó vállalta az egyes kötetek idegen nyelvű megjelenítését. Eddig egy kötet jelent meg *Az expresszionizmus, mint nemzetközi irányzat* címen.

A hatalmas, új típusú összehasonlító szintézis számos előtanulmányt igényel. Ennek érdekében jött létre az AILC égisze alatt, nemzetközi szerkesztőbizottsággal az Intézet, illetve az Akadémiai Kiadó kiadásában a *Neohelicon* című folyóirat. Az évente kétszer megjelenő idegennyelvű kiadvány főszerkesztője *Szabolcsi Miklós* és *Vajda György Mihály*. A *Neohelicon* szerkesztése egyszerre tudományos és tudományszervezői munka.

Az Intézet *Az európai nyelvű irodalmak összehasonlító története* című vállalkozásnak nemcsak a szervezésben, hanem megírásában is tevékeny szerepet vállalt. Talán nincs is olyan kötet, amelyben magyar szakértők ne vennének részt. Három kötet, illetve három ciklus szerkesztése, megírása részben az Intézet feladata. Az összehasonlító osztály a Sorbonnenal együttműködve négy kötetben készíti el a felvilágosodás és a romantika közötti átmeneti időszak, az 1760–1820 közötti évtizedek európai nyelvű irodalmának történetét. A négy kötet főszerkesztője *Jacques Voisine*, a Sorbonne professzora, az AILC egyik korábbi elnöke, valamint *Sőtér István* és *Vajda György Mihály*. E nagy vállalkozást előkészítendő jelent meg a *Studies in 18th Century Literature* című kötet angol és francia nyelven, ausztrál, francia és magyar tudósok közreműködésével *Szenczi Miklós* és *Ferenczi László* szerkesztésében. A harmadik kötet, illetve kötet sorozat, amelynek szerkesztésében és megírásában az Intézet tevékenyen részt vesz, a szimbolizmussal foglalkozik. Szerkeszti *Anna Balakian*, a New Yorki egyetem professzora, *Michel Décandín* és *Szabolcsi Miklós*.

Az Intézet, illetve a magyar irodalomtudomány tevékeny és sokoldalú részvételét az AILC munkájában a nemzetközi társaság meleg rokonszenvvel nyugtázta. Elismerésének kifejezéséül a Bordeauxban tartott VI. kongresszuson *Sőtér István* három évi időtartamra elnökvé választotta. A kanadai VII. kongresszuson *Köpeczi Bélát*, az MTA főtitkárát egyik alelnökvé választotta. Úgyisint a kanadai kongresszuson fogadták el azt a magyar javaslatot, melynek értelmében a VIII. kongresszust 1976-ban Budapesten rendezik. Ezzel a 20 éves Intézetre igen kitüntető, de fáradtságos, nehéz munka vár.

Általánosságban elmondható, hogy nincs az Intézetnek egyetlen olyan munkatársa sem, aki nem folytathatott volna külföldi tudományos intézetekben, egyetemeken, könyvtárakban tudományos kutatásokat, illetve ne vett volna részt nemzetközi kongresszusokon.

Az Intézet testületileg vagy munkatársain keresztül számos nemzetközi társaságban fejt ki tevékenységet, így az AILC-n kívül a *Nemzetközi Finnugor-Társaságban*, a *Nemzetközi Esztétikai Társaságban*, a *Reneszánsz-kutató Intézetek és Társaságok Nemzetközi Szövetségében*, a *Nemzetközi Goethe-társaságban*, a *Lenau-társaságban*, a *Shakespeare-társaságban*, a *Nemzetközi PEN Clubban*, a *COMES-ban*, stb. A *Nemzetközi Finnugor Társaság* 1975-ben Budapesten rendezett kongresszusának mind a tudományos, mind a tudományszervezői munkájában az Intézet tevékeny szerepet vállalt, az előkészítő bizottságban az Intézetet *Varga László* képviselte.

Különböző összefüggésekben már szó esett az intézeti folyóiratokról. Ismertetésük nélkül az Intézet történetéről, mint tudományos és mint tudányszervező műhelyről beszámolni lehetetlen. Valamennyi folyóirat jellemzője, hogy módszereit, szerkesztési elveit állandóan megújítani igyekszik, hogy a magyar irodalomtudomány és művészettudomány valamennyi képviselője előtt nyitva áll, és hogy szívesen közöl külföldi szerzőktől is publikációkat.

Az *Irodalomtörténeti Közlemények* több mint háromnegyed százados múltra tekint vissza. Az ItK 1956 óta az Intézet folyóirata. Az egyetlen olyan, filológiai jellegű magyar folyóirat, amely irodalmunk egészét áttekinti, és ugyanekkor az egyetlen medialisztikával is foglalkozó magyar folyóirat. Apró adatokat és terjedelmes tanulmányokat egyaránt közöl, forráskiadvánnyal is foglalkozik. Az ItK komoly figyelmet szentel a fontosabb évfordulóknak, tematikus számai részben a magyar irodalomtörténet megoldatlan problémáira figyelmeztetnek, részben éppen ezek megoldásához adnak értékes segítséget. A felvilágosodással foglalkozó különszám például mind a magyar felvilágosodás, mind a nemzetközi felvilágosodás-kutatás megismertetése, illetve kritikai feldolgozása terén rendkívül jelentős volt. Az ItK feladatának tartja, hogy minden magyar irodalomtörténeti vonatkozású műről, bárhol is jelenjék meg, beszámoljon. Az elmúlt időszakban évente 80 ismertetés jelent meg a lapban. A filológiai arculat modernizálása az ItK egyik fő feladata.

Noha az ItK, melynek szerkesztését az elmúlt 20 évben többek közt *Klaniczay Tibor*, *Szaunder József*, *Németh G. Béla* és *Komlós Tibor* látta el, a XX. századi magyar irodalomról és az irodalomelméleti kérdésekről is közöl tanulmányokat, elsősorban a régi és klasszikus magyar irodalommal foglalkozik, és jobbra a hagyományos értelemben vett irodalomtörténetírást és filológiát műveli.

A *Kritika* 1963-tól 1972-ig jelent meg. Noha nem zárkozott el a klasszikus magyar irodalommal foglalkozó tanulmányok közlésétől sem, elsősorban a XX. századi, és ezen belül is a felszabadulás utáni magyar irodalom bemutatását, elemzését, értékelését tekintette fő feladatának. Ezzel párhuzamosan, a modern magyar irodalomtörténeti törekvésektől elválaszthatatlanul, az irodalomelmélet problémáinak szentelt komoly figyelmet. Az irodalomelmélet hazai fellendülésében a folyóirat szerepe jelentős volt. A *Helikon* mellett a *Kritikában* érvényesült leginkább az Intézet már említett koncepciója, amely az inter art vizsgálatokat és interdiszciplináris megközelítéseket a tudomány fejlődése és korszerűsödése feltételének tartja. A folyóiratban több jelentős filmmel és képzőművészettel foglalkozó tanulmány is napvilágot látott.

Az élő irodalom napi kritikai szinten történő taglalása, az élő és modern irodalom történeti szempontú elemzése, az irodalomelmélet és általában a művészetelmélet bemutatása és kidolgozása jellemezte a *Kritikát*. Ezeknek a szempontoknak az érvényesítése határozta meg *Díószei András* főszerkesztő és társai, elsősorban *Béládi Miklós* és *Almási Miklós* munkáját.

A *Literatúra* 1973-ban indult. Főszerkesztője *Sötér István*, szerkesztője *Béládi Miklós*. Évi négy száma jelenik meg, az Intézet műhely-folyóirata, lényegileg a *Kritika* utódjának tekinthető, noha napi kritikai tevékenységet nem folytat. Feladata a kortárs magyar irodalom folyamatainak tanulmányozása, valamint irodalomelméleti tárgyú írások közreadása.

Az 1956-ban létrejött Irodalomtörténeti Intézet Világirodalmi Osztálya a korábbi Irodalmi Dokumentációs Központ munkatársaiból alakult ki. A Dokumentációs Központ indította meg el, 1955-ben, az *Irodalmi Figyelő* című folyóiratot. Ez alakult át 1958-ban *Világirodalmi Figyelővé*, és ez utóbbi 1964-ben vette fel a *Helikon* nevet. A folyóiratot *Kardos Tibor*, majd *Képes Géza* szerkesztette, jelenleg *Köpeczi Béla* a főszerkesztő, *Hopp Lajos* a felelős szerkesztője. Az Intézet folyóirata a *Helikon* névvel mintegy jelezni kívánja a háború előtti hasonló című magyar komparatistikai folyóiratokhoz való folytonosságát, illetve új irányú törekvéseit.

A *Helikon* nagy gondot fordít a szovjet és a keleteurópai irodalomtudományok megismertetésére, tematikus számai közül többek közt a „szocialista irodalom kérdéseiről”, „a szovjet irodalomtudomány legújabb eredményeiről”, a „keleteurópai avantgarde-ről”, valamint az „Írások és csoportok az 1920–30-as évek szovjet irodalmában” címűek tanúsítják ezt. A szovjet és a keleteurópai irodalomtudomány hazai felfedezése a *Helikon* egyik, de nem egyetlen nagy tudománytörténeti vívmánya. A polgári irodalomtudományt Magyarországon általában mindig élénk figyelemmel kísérték, de jobbra csupán a nyugateurópai, az amerikai kevésbé méltatták. A *Helikon* vizsgálatai körébe bevonta az amerikai irodalomtudományt is. Végül a *Helikon* a hagyományos európai centrikusságot más irányban is megfellebezi, a *Fekete Afrika irodalmának* vagy az *Elsüllyedt kultúráknak* szentelt tematikus számai igazolják ezt.

A hagyományos irodalomtudományi gondolkodást azonban nemcsak földrajzi értelemben tágtotta és tágtja a *Helikon*. A folyóirat, melynek évente négy száma jelenik meg, a leghatározottabban, tendenciózusan, interdiszciplináris folyóirat, érdeklődését kiterjeszti mindazokra a tudományterületekre, amelyek az irodalomelméleti és komparatistikai kutatásokat elősegíthetik, szemléletét felfrissíthetik. A *Helikon* értékes különszámokat szentelt a számítógépek és a humán tudományok kapcsolatának, a strukturalizmusnak, a modern stilisztikának, a science-fictionnak, az irodalomtudomány és a folklór kapcsolatának. A *Helikon* igyekszik

tájékoztatni a magyar tudósokat a nemzetközi irodalomtudomány legfrissebb és legjelentősebb eredményeiről. A folyóirat 1964 és 1973 között összesen 1799 könyvet ismertetett.

A *Helikon* alapozta meg azokat a komparatistikai alap- és részkutatókat, amelyek a magyar komparatistika addig ismeretlen fellendüléséhez vezettek, és amelyek nélkül mind a legújabb magyar—szovjet közös vállalkozások, mind az AILC évtizedes tervei elképzelhetetlenek lennének. A *Helikon* színvonala egyben garancia volt arra, hogy a *Neohelicon*, az AILC magyar szerkesztésű idegen nyelvű folyóirata is betölti hivatását. A *Neohelicon*ról más összefüggésben már szóltunk. Ennek az idegen nyelvű orgánumnak eddig három évfolyama jelent meg, évi két dupla számban. Már eddig is megfigyelhető, hogy a világ legkülönbözőbb tájain élő tudósok szívesen bocsátják írásaikat rendelkezésére.

Logikailag talán már korábban kellett volna ismertetni, de az időrend és a benne rejlő perspektívák miatt csak most szólunk az Intézet egyik legnagyobb teljesítményéről, a *magyar irodalomtörténet bibliográfiája* eddig megjelent két kötetéről. Az Intézet még 1957-ben határozta el az első magyar irodalomtörténeti bibliográfia összeállítását. A kilenc kötetre tervezett sorozat, melynek szerkesztői Vargha Kálmán és V. Windisch Éva, első kötete 1972-ben, a második 1974-ben jelent meg. Az első kötet 1772-ig, a második 1849-ig regisztrálta szakirodalmunkat. A szerkesztők és munkatársaik a bibliográfia anyagának összegyűjtésekor nemcsak az elsődlegesen irodalomtörténeti és irodalmi forrásokat vették számba, hanem a társ- és rokon tudományok folyóiratait is (történelem, néprajz, nyelvészet, egyháztörténet, stb.), valamint az olyan havi, heti vagy napilapokat is, amelyek periférikusán ugyan, de közöltek irodalmi vagy irodalomtörténeti cikkeket. A bibliográfia méreteire jellemző, hogy csupán a Petőfi irodalom kb. 2000 adattal szerepel. A bibliográfia nemcsak adatközlő, hanem értékelő bibliográfia is, nem vett fel pl. hivatalos évfordulói közleményeket, semmitmondó nekrológokat.

A bibliográfia első két kötete nemcsak a szakemberek munkáját segíti elő túlbecsülhetetlen mértékben, hanem valamennyi kíváncsi olvasó érdeklődését is kielégíti. Ez a valóban hézagpótló gyűjtés önmagában szintetizál: nem utolsósorban a fehér foltok felmutatásával. Ahogy az 1960-as évek első felében A *magyar irodalom története* című hat kötetes szintézis kijelölte az új feladatokat, úgy serkenti a további munkát a 70-es években a bibliográfia is. Kijelölőnek belőle a magyar irodalomtörténetírás eddigi érdeklődési területei, és figyelmeztet arra, hogy milyen kérdések vizsgálatánál, melyik irányzat vagy műfaj esetében, melyik író működésének elemzésében vannak még irodalomtörténészeinknek adósságai. A bibliográfia eddigi két kötete összefoglalás is, de újabb kutatásokra buzdító gyűjtemény is.

*

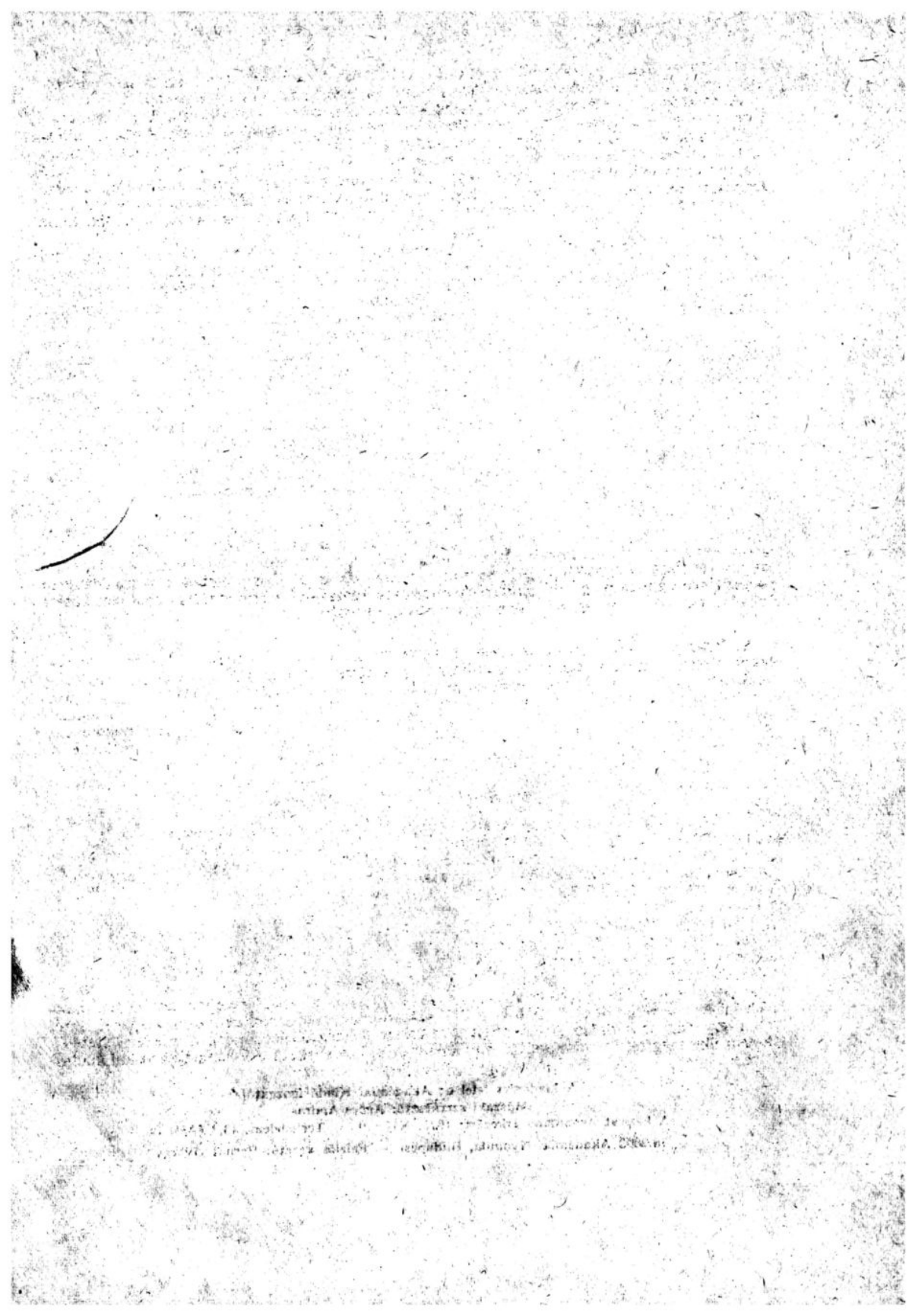
Az Intézet a magyar irodalom egészére, és az irodalomtudomány egészére tekint, és ugyanekkor bizonyos munkamegosztás figyelhető meg a könyvekben és a folyóiratokban megjelent publikációk között. Az Intézet 1956. január 1-én, mint Irodalomtörténeti Intézet alakult meg, és 1967-ben változtatta nevét Irodalomtudományi Intézetté. A névváltozást az irodalomelmélet és komparatistika elmélyülése és elmélyítése tette szükségessé. A folyóiratok közül a *Kritika*, a *Literatúra*, a *Helikon* és a *Neohelicon* részben vagy egészében az irodalomelmélet és a komparatistika orgánumai, míg az *Irodalomtörténeti Közlemények* elsősorban hagyományosan filológiai és irodalomtörténeti folyóirat. Az Intézet kiadványaként megjelent könyvek túlnyomó része viszont vagy irodalomtörténeti mű, vagy szövegkiadás, noha — főként újabban — nem egy jelentős komparatistikai és irodalomelméleti alkotás is található köztük.

A mintegy 250 közül 61 foglalkozik a magyar irodalomtörténet egészével, illetve annak egyes korszakaival, egy-egy áramlat fejlődésével, vagy egy-egy műfaj kialakulásával. Kb. 80 egy-egy író munkásságát illetve munkásságának egyik fázisát elemzi. A különböző jellegű szövegkiadványok (kritikai kiadások, fordítások vagy első közlések stb.) száma 60 körül van. Összesen 5 kötetnyi különféle bibliográfia jelent meg. 28 kötet részben vagy egészében világ-irodalmi tematikájú.

A tanulmányok, monográfiák közül 24 foglalkozik a XVI. századi, 8 a XVII. századi, 11 a XVIII. századi, 46 a XIX. századi, és végül 40 a XX. századi magyar irodalommal. A szövegkiadások közül 10 kötet tartalmazza a XVI. századi magyar irodalom termését, 7 kötet a XVII. századiét, 5 a XVIII. századiét, 24 a XIX. századiét és 18 kötet a XX. századiét. Nehéz lenne rangsorolni a fontos, rendkívül időigényes és nagyon kevésbé látványos textológiai munkák között. Kiemelhetnénk a XVI. és XVII. századi magyar irodalmi szövegek kiadását, amelyek a régi magyar irodalomtörténet helyes és korszerű értékelésének elengedhetetlen feltételei. De nem illik megelégedezni a méltán monumentálisnak nevezhető Vörösmarty kritikai kiadásról sem, amely a húsz éves Intézet egyik legnagyobb teljesítménye.

Befejezés vagy összefoglalás helyett csupán annyit szeretnénk megemlíteni, hogy 1972 óta az Intézet részt vesz a Magyar Tudományos Akadémia távlati tervének megvalósításában. A szocialista műveltség és ízlés kutatása a szocialista kulturális forradalom és a technikai forradalom idején újabb ösztönző, nagy feladatokat hárít a fennállásának 21. évébe lépő Irodalomtudományi Intézetre.

Ferenczi László

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1975. XII. 19. — Terjedelem: 13,3 (A/5) ív
76.2603 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

Дан, Р.: «Печский Диспут»	1
Фенье, И.: Erdélyi Múzeum (Трансильванский музей) — идейный предшественник эпохи реформ	15
Мартинко, А.: Некоторые соображения о творчестве Жигмонда Кеменя	35
Ронаи, Л.: Большие романы Костолани	54

Краткие сообщения

Варга, И.: Образ князя Ракоци в поэзии освободительной войны куруцов	72
Фойт, В.: «Сицилиана» в Венгрии, в 1584 году	84
Керени, Ф.: Самодеятельные театральные игры оппозиционной аристократии в 1841 году	87
Рейзингер, Й.: Отрывок текста, взятый у Кати Бетлен, в одном из поздних стихотворений Бабича	90

Документация

Катона, Г.: Дополнения к списку студентов, учившихся до 1711 года в Англии	92
Беньеш, М.: Венгерские литературные чтения Йозефа Этвеша	98
Силадьи, Ф.: Неизвестное «тиотворение» Яноша Араня	107
Шцейбер, Ш.: Два письма Яноша Вайды	108

Обзор

Католические церковные песни (1608—1651) (Бичкеи, И.)	110
Ференц Силадьи: Диалектная лексика Задунайщины, собранная Чоконан (Сатма-ри, И.)	112
Пал Панди: Петефи и национализма (Варга, Й.)	116
Полное собрание сочинений Мора Йокаи (Шолт, А.)	125
Балаж Лендель: Традиция и эксперимент (Варга, К.)	128

SOMMAIRE

<i>Dán, R.</i> : La „Dispute de Pécs”	1
<i>Fenyő, I.</i> : Un préparateur idéologique de l'âge des réformes hongrois: le Musée de Transylvanie	15
<i>Martinkó, A.</i> : Pensées fragmentaires sur le message en bouteille de Zsigmond Kemény	35
<i>Rónay, L.</i> : Les grands romans de Kosztolányi	54

Bulletin

<i>Varga, I.</i> : Le portrait du prince Rákóczi dans la poésie de la guerre d'indépendance des kouroutzs	72
<i>Voigt, V.</i> : La „siciliana” en Hongrie en 1584	84
<i>Kerényi, F.</i> : Les pièces des amateurs appartenant à l'opposition de la haute noblesse, en 1841	87
<i>Reisinger, J.</i> : Un détail du texte de Kata Bethlen dans une poésie tardive de Babits	90

Documents

<i>Kathona, G.</i> : Suppléments à la liste des étudiants hongrois qui ont fait leurs études en Angleterre jusqu'à 1711	92
<i>Bényei, M.</i> : Les lectures littéraires hongroises de József Eötvös	98
<i>Szilágyi, F.</i> : Une poésie inconnue de János Arany	107
<i>Scheiber, S.</i> : Deux lettres de János Vajda	108

Revue

Katolikus egyházi énekek (1608—1651). (Chants d'église catholiques.) (<i>Bitskey, I.</i>)	110
Ferenc Szilágyi: Csokonai dunántúli tájszógyűjtése. (Un recueil de mots dialectaux transdanubiens de Csokonai) (<i>Szathmári, I.</i>)	112
Pál Pándi: Petőfi és a nacionalizmus. (Petőfi et le nationalisme.) (<i>Varga, J.</i>)	116
Les œuvres complètes de Jókai (<i>Solt, A.</i>)	125
Balázs Lengyel: Hagyomány és kísérlet. (Tradition et tentative.) (<i>Vargha, K.</i>)	128

Chronique

